Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганлигига – 30 йил.

ОНА ТИЛИМИЗ БЕТАКРОР ЖОЗИБАГА ЭГА

Ўзбек тили камбағал эмас, балки ўзбек тилини камбағал дегувчиларнинг ўзи камбағал. Улар ўз нодонликларини ўзбек тилига тўнкамасинлар.
Абдулла Қодирий

Ривоят қилишларича, бир филчани туғилганиданоқ қозиқдаги узун занжирга боғлаб қўйибдилар. Филча йигирма йил шу қозиқ атрофида айланиб ҳаёт кечирибди. Уни озод этишибди. Фил гарчи занжирбанд бўлмаса-да, яна йигирма йил ўша қозиқ атрофида айланган экан… Мустабидлик занжирларини узганлигимизга қарийб ўттиз йил тўляпти. Бугун биз қалбан, маънан, руҳан, сийрату суратан ўзбек деган номга муносиб бўлиб яшашга тўла ҳақлимиз.

Статистик маълумотларга кўра:

Дунёда тахминан 5621та тил ва шева мавжуд бўлиб, ҳозиргача улардан 500 тасигина ўрганилган, холос. Ҳар уч тилдан биттасининг ёзуви бўлмай, уларнинг аксарияти фақат оғзаки нутқ шаклига эгадир.

Дунё тилларидан фақат 40тасигина оғзаки ва ёзма жиҳатдан мукаммал шаклланган, деб ҳисобланади. Фахрлансак арзийдики, ўша 40та тилнинг орасида ўзбек тили ҳам бор.

Дунёда энг бой тиллар қайси тиллар деб ўйлайсиз?

Дунёда сўз бойлиги жиҳатдан энг бадавлат тиллар араб ва инглиз тиллари деб тан олинган бўлиб, инглизларнинг ҳисобида икки ярим миллиондан ошиқ сўз бўлса, араб тилида эса уч ярим миллиондан ортиқ луғат бойлиги борлиги манбаларда қайд этилади.

Дунёда энг камбағал тиллар ҳам борми?

Дунёда энг камбағал тил сифатида эътироф этиладиган Африка Гвинея (пойтахти–Бисау шаҳри)да маҳаллий таки тили мавжуд. Унда бор -йўғи 340 та сўз бор, дейди статистика маълумотлари.

Шунингдек, Латвияда ливон тили бўлиб, унда жами 200га яқин киши мулоқот қилиши ҳам аниқланган.

Дунёда энг кўп тарқалган тил қайси?

Дунёда энг кўп тарқалган тил–испан тили. Испан тилининг асрлар давомида оммалашиб кетишига, аввало, машҳур сайёҳлар, денгиз қароқчилари ҳамда испанларнинг мустамлакачилик билан боғлиқ сиёсатлари сабаб бўлган бўлишига қарамай, ҳозирда у дунёда энг кўп тарқалган тил мақомига эгадир. Ҳа, АҚШнинг 50та штатидан 23тасида давлат тили испан тили (21тасида инглиз тили амалдаги тил ва қолган штатларда эса француз тили) ҳукмронлик мавқеини сақлаб турибди.

Олимларнинг ҳисоб-китобларига кўра, ўзбек тилининг сўз ва иборалари (шева ва адабий тил, касб-ҳунар сўзлари ва атамалар, эскирган ва янги пайдо бўлган сўзлар) замону макон нуқтаи назаридан чекланмай йиғилса, дунёда энг кўп сўзли луғатлардан ҳам каттароқ луғат тузишимиз мумкин экан. Ўзбек тилининг бошқа тил қолипларига тушмайдиган, ўзига хос ривожланиш йўллари мавжудки, бу унинг ҳар куни (баъзан ҳар соату дақиқада) бойиб боришини таъминлайди. Масалан, шу кеча-кундузда, бозорда ёки дўконда бирор янги (айтайлик, четдан келтирилган) маҳсулот растага ёки пештахтага чиқса (табиийки, ўша маҳсулотнинг номи ҳам тилимизга кириб келади, ўзлашади), орадан ҳеч қанча вақт ўтмай халқ ўша янги маҳсулотнинг номи билан боғлиқ янги сўзларни тилда ясаб ишлатаверади*: компьютер* (ўзлашган сўз)– *компьютерчи, компьютерфуруш, компьютершунос, компьютерли (синф), бекомпьютер (ўқувчи), компьютерлаштирмоқ* (ясалган сўзлар); *диск* (ўзлашган сўз)– *дискчи, дискфуруш, дискли (ноутбук), дисксиз (ёзмоқ), бедиск (ишламоқ)* (ясалаётган сўзлар); *саунтрик* (ўзлашган сўз), *саунтрикчи, саунтрикли (кинофильм)* (ясалаётган сўзлар); *лаваш* (ўзлашган сўз)– *лавашчи, лавашфуруш, лавашпаз, лавашли (дастурхон), лавашсиз (тушлик), лавашхўр* (ясалаётган сўзлар) ва ҳ.

Аслида камолот мураккабликда эмас, соддаликдадир,–деб ёзади таниқли тилшунос олим Алибек Рустамов “Сўз хусусида сўз” (Тошкент, 2009.) рисолаларида.–Биз бу билан ғарб, чет тилларини камситмоқчи эмасмиз. Аммо билишимиз зарурки, ғарб техникада илғор, аммо маънавият, маърифат, санъат ва тилда шарққа нисбатан анча орқада. Инсон зоти борки, ҳар соҳада, ҳар жабҳада, ҳар ўринда гўзалликка интилади. Инсон қачонки гўзалликка интилмас экан, унинг табиати ҳайвонлашади. Ўзбек тилида тирикликка хос жамики гўзалликларни бадиий ифодалаш имконияти ниҳоятда кенг ва ранг-баранг. Шу боис биз ўзбеклар нутқимизда сўзлар тизмасидан шунчаки фойдаланмаймиз.

Эътибор беринг-а?!

1. «Сочингдан ушлаб турибман, ҳаёт-мамотинг менинг қўлимда!» (Айниқса, бу гап эркак қавми томонидан аёлга нисбатан айтилганда, ўта аянчли. Сабабки, инсон учун, айниқса, ўзбек аёли учун ор-номус масаласи ҳаёт-мамот масаласидир.) Айнан шу гапни Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон бундай ифодалайди:

Бир тутам сочларинг менинг қўлимда,
Ғижимлаб ўпайму ё тараб ечай?
Сир деб сақлаганинг менинг қўйнимда,
Сир деб сақлайинму ё елга сочай?
Сочилган сочингдай сочилса сиринг,
Анор юзларингни кимга тутасан…

2. «Орзуларинг амалга ошмаса, бу дунёда ўлганинг яхши!» Қўпол жумла. Шундай эмасми?! Айнан шу гапни шоҳ ва шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобур бундай ифодалайди:

Кўнгли тилаган муродига етса киши,
Ё барча муродларни тарк етса киши.
Шул иккиси муяссар ўлмаса оламда
Бошин олиб бир сориға кетса киши.

3. «Бу ёққа кел! Кетма! Кўз олдимда бўл!» Баъзан кўнгил истакларимиз шу аснода тилимизга кўчади. Буни «авлиёларнинг авлиёси, мутафаккирларнинг мутафаккири, шоир десак, шоирларнинг султони» ҳазрат мир Алишер Навоий шундай ифодалайди:

Қаро кўзум, келу мардумлиғ эмди фан қилғил,
Кўзим қаросида мардум киби ватан қилғил…

4. «Халқига хизмат қилмаган одам одам эмас, ҳайвондир!»

Буни ҳазрат мир Алишер Навоий таъбири билан айтсак:

Одами эрсанг демагил одамий,
Оникм йўқ халқ ғамидан ғами.

5. «Шоир Эркин Воҳидов 80 ёшида дунёдан ўтди.» Совуқ, кўнгилни оғритадиган хабар. Мазкур хабарнинг бадиий талқинини шоир Абдулла Орипов таъсирли ифодалайди:

Роса тортишдилар ер билан осмон,
Шафаққа айланди яноқлар чунон.
Шоирни меники дер эди само,
Меники дер эди она ер аммо.
Шоир-чи, куйлади иккаласин ҳам,
Заминдан куч олди, самога ҳамдам.
Саксон йил чорлашди ўртага олиб,
Охир тортишувда Ер чиқди ғолиб.

6. «Дунёда кир қидирувчи бўлсанг, худодан топасан!» Аёвсиз, аммо аниқ мантиқ. Бу мантиқни устоз Садриддин Салим Бухорий шундай ифодалайди:

Иллат излаганга иллатдур дунё,
Ғурбат излаганга ғурбатдур дунё.
Ким нени изласа, топар бегумон,
Ҳикмат излаганга ҳикматдур дунё.

Бу каби мисолларни кўплаб келтиришимиз мумкин.

Зеро, миллатнинг ўзлигини, дунёда борлигини, ўзига хослигини белгиловчи омиллардан асосийси унинг она тилидир. Бу борада улуғларимизнинг тил ҳақида айтган фикрлари ҳам улуғ: «*Тилга ихтиёрсиз–элга эътиборсиз*» (А.Навоий); «*Миллатнинг ўзлигини, дунёда борлигини, ўзига хослигини белгиловчи омиллардан асосийси унинг она тилидир*» (А.Фитрат); «*Халқ тили ҳамиша миллий руҳ билан чамбарчас боғланган*» (В.Гумбольд); «*Она тилини ҳимоя қилиш–ватанни ҳимоя қилиш*» (Д.Белле); «*Тилимизнинг софлиги учун, бойиши учун жон куйдирсак, фарзандлик бурчимизни адо этган бўламиз*» (Ч.Айтматов); «*Тилга ихтиёр–элга меҳр*» (П.Қодиров); «*Жамики эзгу фазилатлар инсон қалбига, аввало, она алласи, она тилининг бетакрор жозибаси билан сингади. Она тили – бу миллатнинг руҳидир*» (И.Каримов).

Хўш, биз XXI аср кишилари бунга тўлиқ амал қиляпмизми? Бизга аждодлардан етиб келган, Яратганнинг улуғ неъмати бўлмиш тилимизнинг софлигини сақлаб, бойитиб келажак авлодларга етказиб беришимиз кераклиги масъулиятини ҳамма вақт ҳам ҳис этяпмизми?! Афсуски, бунга ҳамиша ҳам ижобий жавоб қайтара олмаймиз. Зиёлиликнинг ибтидо белгиси тўғри сўзлаш ва тўғри ёза олишда. (Афсуски, буни зиёли қатламга мансуб барча кишиларда ҳам кузатмаймиз. Демак, шу ўринда ҳам зиёлилар икки тоифага ажралади: зиёлилар ва олий маълумотга эгалиги ҳақида дипломи борлар. Бу алоҳида масала.) Зиёлиликнинг яна бир белгиси сўзни тўғри тушуниш ва тўғри ишлатишдир. Хўш, биз ҳамма вақт ҳам бунга риоя этамизми ёки буни уддалай оляпмизми?!

Ўзбек эфирларида тап тортмай шевада сўзламоқда «зиёлиларимиз». Қўшиқларни-ку, савияси, овози борлар эмас, оғзи борлар куйламоқда. («45 (?) кунлик бу дунё арзимас фидо бўлишга»; «Сени кўргим келади, Кошки орзуларим бўлсайди рўё (?)», «Ўзга ўйда (?) бахтли бўл, лек унутма мени»…) энг даҳшат томони шундаки, буни фарзандларимиз тинглаяпти, ўрганяпти, тақлид қиляпти.

Қани бу ўринда тилга эътибор, сўзга эҳтиром?! Афсус…

Умумий ўрта таълим мактабларида, академик лицей ҳамда касб-ҳунар коллежларида она тили таълими айнан ўқувчига нутқида «сўзни тўғри тушуниш ва тўғри ишлатишни уддалаш» учун ҳам ўқитилади. Шу боисдан ҳам она тили ўқув предмети ўқитиш ўзбек тилида олиб бориладиган таълим муассасалари ўқув режасида асосий фан блокларининг бошидан ўрин олади.

Тилнинг инсон зотига Яратмиш томонидан тортиқ этилган бебаҳо неъматлигини, уни асраб авайлаш миллатнинг яшовчанлигини таъминловчи асос эканлигини таъкидловчи бу мантиқ асрлар давомида исбот талаб қилмайдиган олтин қоидага айланганлиги бежизга эмас.

Тарих саҳифаларига назар ташлар эканмиз, илдизлари дунёни лол қолдирган қадим маданиятдан сув ичган она тилимизга бўлган садоқат, алоҳида эътибор халқ жонкуярларининг ҳамиша диққат марказларида бўлганлигига ва шундай бўлиб қолажагига амин бўламиз.

XII аср… Ўрта Осиёда араблар ҳукмронлиги давом этаётган бу даврда туркий тилимизга расмий эътиборнинг сусайиши табиий эди. Бироқ тилпарвар фидойилар ўша шароитда ҳам ўз ватанпарварликларини, халқпарварликларини намоён эта олдилар: буюк мутафаккир Маҳмуд Қошғарий «Девони луғатит турк» асарини яратиб тил яловбардори сифатида майдонга тушди. Бу ҳолат XV асрда яна такрорланди. Туркий тил яловини ҳазрат мир Алишер Навоий шу қадар юксакликка қададики, қарийб олти аср беридан ҳам «Хамса», «Муҳокаматул луғатайн»лар маёқдек порлаб турибди.

Совет тузуми даврида ҳам онадек мўтабар тилимизга бўлган эътибор бир қадар сусайганлиги сезилди. Тилнинг миллат руҳи, тафаккур воқелиги эканлигини чуқур англаган зиёлилар, фан арбобларию мутахассисларнинг саъй-ҳаракатлари натижасида бундан ўттиз йил аввал ўзбек тилига Давлат тили мақоми берилди.

Бугун дилимиздаги тилимизга чиқади: жарангларингдан ўргилай, Мустақиллик! Сен туфайли ўзимизга, ўзлигимизга қайтиш, миллий қадриятларимизни қадрлаш, минбарларда ҳам ўз тилимизда эркин сўзлаш, асосийси, тафаккуримизнинг миллийликдан озиқланишига, гуркирашига эришдик. Республикамизда миллий тилнинг мавқеи ҳар қачонгидан ошди; ижтимоий ҳаётимизнинг барча жабҳаларида–бошқарув ва расмий муомалаларда ўзбек тилидан фойдаланилмоқдаки, бу уни ўрганишга ҳамда ўргатишга бўлган эҳтиёж кўламини кенгайтирди. Бугун таълимнинг барча тур ва бўғинларида она тили таълимида фарзандларимиз русча қолиплардан холи тил ва нутқ ҳодисаларини фарқлаб ўрганувчи тилшунослик ютуқларига таянган миллий грамматикамизга таянган тил имкониятларини ўрганишмоқда.

Том маънода, она тили машғулотлари тафаккур дарсларига айланиб бормоқда. Сабабки, миллий ўзлик, миллий онг ва миллий қадриятлар ҳар бир ўқувчи, талаба, магистрант–таълим олувчиларнинг барчаси тафаккурига беқиёс озуқа берувчи, битмас-туганмас манба. Демакки, тафаккур ривожланса, тил ривож топади (унинг сон-саноқсиз, ранг-баранг имкониятлари юз очади), нутқ равонлигига ва мантиғига эришилади. (Аниқ фикрлайдиган инсон равон сўзлайди.) Зеро, тилшунослик тилимиз ва ўзбек тили бирликларининг тизимий имкониятларини очиб беради, она тили таълими шу имкониятлардан самарали фойдаланиб, айни бир ахборотни юзлаб усулу воситалар билан ифодалаш йўлларини, улардан аниқ бир шароитда қай бири энг қулай ва таъсирчан эканлигини тўғри аниқлай олиш ва қўллашни ўргатади.

Ютуқларимизнинг бисёрлиги дилни қувонтиради. Аммо она тилимизнинг софлигини сақлаш, талаффуз меъёрларидаги чалкашликларга барҳам бериш ва таълими борасида бажаришимиз зарур бўлган ишлар, эгаллашимиз зарур бўлган билим, малака, кўникмалар ҳам анчагина. Она тилимизга эътибор учун ҳар биримиз масъулмиз, унинг таълими замирида ҳам шу масъулиятни кучайтириш вазифаси туради. “Давлат тили тўғрисида”ги Қонуннинг қабул қилинганлигига 30 йил бўляпти. Мутахассисларимиз ўтган йиллар давомида тилимизнинг мақомини орттириш учун кам ҳаракат қилдик, дейишяпти; бу борадаги камчиликларни санаб ўтишяпти; ўзбек тилининг мақомини ошириш учун қилиниши лозим бўлган ишларни таклиф қилишяпти. Бу яхши. Аммо статистик таҳлил шуни кўрсатади: ўзбек тили шу давр ичида мақомини тиклади, Қонун ўз вазифасини бажарди, Қонунни мукаммаллаштириш вақти келди. Қонунни қайта ишлаш жараёнида давлат тилини қўллашга қатъий талаб қўйиш, уни бошқа давлатларнинг давлат тили ҳақидаги қонуни билан солиштириш, ижобий томонларидан намуна олиш вақти келди. Бугун ўзбек тилининг давлат тили мақомини янада кучайтириш ҳақида бош қотиришимиз, бу йўлда собитқадамлик билан амалий ишлар қилишимиз лозим.

Нозиктаъб шоир Эркин Воҳидов сўзни забаржад, гавҳар, олтинга, шоирни заргарга қиёслайди. Заргар олтинни ҳавас билан кафтига олиб, ундан машаққатли меҳнати орқали гўзаллик яратса, шоирлар сўзга меҳр қўйгандагина, таъсирчан мисралар ярата олади, деб ҳисоблайдилар. Бизнингча, нафақат шоиру ёзувчилар юртнинг ҳар бир фуқароси она тилида сўзлашаётганда сўзга, жумлага, ўз нутқига эътиборли бўлмоғи шарт. Зеро,

Сўз – забаржад,
Сўз – гавҳар, олтин,
Заргарликнинг машаққати кўп.
Сўзни байтга қадашдан олдин
Кафтингга қўй, тўйиб қара, ўп!

[1] Сайфуллаева Р. Р., [2]Абузалова М.Қ., [2]Йўлдошева Д. Н.
[1]Алишер Навоий номидаги ўзбек тили ва адабиёти университети
[2]Бухоро давлат университети

Е С Т Е С Т В Е Н Н Ы Е И Т Е Х Н И Ч Е С К И Е Н А У К И

МАТЕМАТИКА. ФИЗИКА.

УДК:519.6:517.988

НЕКОТОРЫЕ СПОСОБЫ ВЫЧИСЛЕНИЯ КРАТНЫХ КОРНЕЙ КОНЕЧНОМЕРНЫХ НЕЛИНЕЙНЫХ УРАВНЕНИЙ С ПОВЫШЕННОЙ ТОЧНОСТЬЮ

Отаров А.О., Умарова Х.

Каракалпакский государственный университет

С математической точки зрения большой практический интерес представляет создание алгоритмов, которые позволяют найти кратные корни нелинейных уравнений с гарантированной точностью в рамках действительной арифметики. С точки зрения практической имеется потребность в алгоритмах, которые бы почти всегда работала и вычисляли каждый кратный корень нелинейных уравнений за малое время.

В статье приводятся некоторые способы, которые позволяют вычислить кратные и близкие корни нелинейных уравнений с повышенной точностью (естественно в пределах машинной точности).

1. ***Применение метода дифференциального спуска.*** Коротко изложим суть этого метода решения уравнений [3].

Пусть имеется система нелинейных уравнений $f(x)=0$, (1)

где $x\in E^n -$ $n-$ мерному евклидову пространству, $f(x)\in E^m,\ m\le n.$ Предполагается, что функции $f_j(x)\ (j=\overline{1,m})$ имеют непрерывные производные до второго порядка включительно и уравнение (1) в некоторой области $D\subset E^n$ имеет единственное решение $x=x^*$.

Тогда согласно [3] спуск к решению $x=x^*$ уравнения (1) осуществляется вдоль траектории, составленной из решений $x_i\ \ (i=\overline{1,m})$ рекуррентной последовательности задач Коши

(2)

Вектор-функции $a_i^{i-1}(x)\in E^m$ строятся из функции $f_j(x)\ (j=\overline{1,m})$ так, чтобы

$$(f_j^{'},a_i^{i-1})=0\ \ при\ \ j\le i-1, \tag{3}$$

$$(f_j^{'},a_i^{i-1})\ne 0\ \ при\ \ j=i,\ f_j^{'}=grad\, f_j(x) \tag{4}$$

При некоторых условиях, накладываемых на $f_j^{'}(x)$ и $a_i^{i-1}(x)$ теоремой существования и единственности [3], уравнение (2) имеет решение $x_i(t_i)$, определенное на конечном интервале $\left[t_i^0,0\right]$ и $\lim\limits_{t_i\to 0}x_i(t_i)=\alpha_{0i}$, где α_{0i}–вектор, принадлежащий решению α_i первых i уравнений системы (1) и соответствующий начальному условию $x_0=\alpha_{00}$ для рекуррентной последовательности задач Коши (2).

Для задач (2) известны первые интегралы

$$f_j(x_i(t_i))=0,\quad j\le i-1,\ t_i-f_i(x_i(t_i))=0 \tag{5}$$

с помощью которых осуществляется контроль точности спуска к решению $x=x^*$ системы (1) по траекториям, определяемым решениями задач (2).

Практическое использование свойства уравнения (2) состоит в следующем. Чтобы определить решение уравнения (1), интегрируется уравнение (2) одним из методов численного интегрирования обыкновенных дифференциальных уравнений первого порядка, разбив при этом интервал $\left[f_i(x_{0i-1}),0\right]$ на достаточное число n_i подынтервалов длины $h_i,\ i=1,2,...,n_i,$. Так, например, интегрируя задач Коши (2) методом Эйлера [2,6] для решения уравнения (1) получим следующую итерационную формулу

$$x_{ki}=x_{ki-1}-\frac{a_i^{i-1}(x_{ki-1})}{(f_i^{'}(x_{ki-1}),\ a_i^{i-1}(x_{ki-1}))}h_i,\quad k=0,1,2,...;\quad i=1,2,...,m, \tag{6}$$

где $h_i=f_i(x_{ki-1})/n_i$, n_i - число делений отрезка $[f_i(x_{ki-1}),\,0]$, $x_{00}\in D$-произвольное начальное приближение.

Если (1)-система линейных алгебраических уравнений, то правая часть дифференциального уравнения (2) не зависит от неизвестного x, и интегрируя (2) методом Эйлера для решения такой систем имеем следующую формулу

$$x_{ki} = x_{ki-1} - \frac{a_i^{i-1}}{(f_i^{'}, a_i^{i-1})} f_i(x_{ki-1}), \quad k = 0,12,...; \quad i = 1,2,...,m, \tag{7}$$

где $x_{00} \in D$ - произвольное начальное приближение.

Таким образом, в этом случае имеем метод (7), дающий при точных вычислениях по формулам (7) на *m*-ом шаге точное решение системы линейных алгебраических уравнений. Если вычисления приближенные, то процесс можно сделать итерационным.

Чтобы воспользоваться этим важным свойством метода дифференциального спуска, нелинейное уравнение (1) часто заменяет эквивалентным ему уравнением, состоящее из линейной и нелинейной части. Для решения последнего уравнения можно воспользоваться следующим приемом.

Пусть данное уравнение имеет вид

$$f(x) = P(x) + Q(x) = 0, \tag{8}$$

где $x \in E^n$, $f(x) = (P_1(x) + Q_1(x), P_2(x) + Q_2(x),..., P_m(x) + Q_m(x))$ – вектор-функция со значениями в E^m, а $P(x)$-линейная, $Q(x)$-нелинейная вектор-функции.

Уравнение (8) эквивалентно системе уравнений

$$\begin{aligned} P(x) + S(x) = 0, \\ Q(x) + S(x) = 0, \end{aligned} \tag{9}$$

где $S(x) \in E^m$ новая неизвестная вектор-функция.

Поскольку метод является точным для линейных алгебраических уравнений, то решая рекуррентную последовательность задач Коши (2), соответствующую системе (9), каким-нибудь приближенным методом, при точных вычислениях получим точное решение первого линейного уравнения системы (9). В силу алгоритма метода, находясь на решении линейного уравнения системы (9), должны находить решение нелинейного уравнения этой системы. Поэтому в дальнейшем вся вычислительная работа будет направлена на получение с требуемой точностью решения нелинейного уравнения системы (9). Это значительно сокращает объем необходимых вычислений по сравнению основной вычислительной схемой метода и обеспечивает более высокую точность приближенного решения исходной системы нелинейных уравнений (1).

В связи с этими обстоятельствами, в дальнейшем система линейного и нелинейного уравнения (9) используется в методах дифференциального спуска и Ньютона [1,2,3,6] для вычисления с большой точностью кратных корней нелинейных уравнений.

2. ***Применение метода Ньютона.*** Метод Ньютона может применяться не только для нахождения простых корней нелинейных уравнений, но и для определения их кратных корней. Однако, метод Ньютона сходится к кратному корню уравнений с линейной скоростью [2,6]. В этих случаях для ускорения сходимости метода применяются различные способы: δ^2 – преобразования Эйткена, формулы Ньютона-Бройдена и Стеффенсена-Хоусхолдера и т.д. [2,7].

В отличие от этих способов в данной работе для ускорения сходимости метода Ньютона в случае вычисления кратного корня нелинейного уравнения (8), этим методом решается эквивалентная ему система уравнений (9), состоящей из линейного и нелинейного уравнения. Поскольку первое уравнение этой системы – линейная, то оно методом Ньютона точно решается при произвольном начальном приближении, т.е. уже первое приближение к решению системы (9) попадает в область сходимости метода.

На практике обычно не бывает заранее известно кратность корня уравнения (8). Поэтому вычисления следует начинать по обычной вычислительной формуле метода Ньютона. Если они не приведут к желаемому результату, то следует воспользоваться каким-нибудь другим методом или одним из способов ускорения сходимости этого метода.

Рассмотрим систему двух уравнений

$$\begin{cases} g(x, y) = 0, \\ h(x, y) = 0, \end{cases} \tag{10}$$

где функции $g(x, y)$ и $h(x, y)$ – непрерывно дифференцируемы в области $D \subset E^n$, содержащей единственное решение $x = x^*$, $y = y^*$. Число корней и их приближенные значения можно установить, построив кривые $g(x, y) = 0$ и $h(x, y) = 0,$ и определяя координаты их точек пересечения.

Для системы двух уравнений (10) последовательные приближение по методу Ньютона вычисляются по формулам [1,2,6]:

$$x_{k+1} = x_k - \frac{A_k}{J_k}, \quad y_{k+1} = y_k - \frac{B_k}{J_k}, \quad k = 0,1,2..., \tag{11}$$

где

$$A_k=\begin{vmatrix} g(x_k,y_k) & g'_y(x_k,y_k) \\ h(x_k,y_k) & h'_y(x_k,y_k)\end{vmatrix},\quad B_k=\begin{vmatrix} g'_x(x_k,y_k) & g(x_k,y_k) \\ h'_x(x_k,y_k) & h(x_k,y_k)\end{vmatrix},$$

а якобиан

$$J_k=\begin{vmatrix} g'_x(x_k,y_k) & g'_y(x_k,y_k) \\ h'_x(x_k,y_k) & h'_y(x_k,y_k)\end{vmatrix}\neq 0.$$

Метод Ньютона сходится, если начальное приближение $(x_0,y_0)\in D$ выбрано удачно и матрица $J(x^*,y^*)$ - невырождена, причем сходимость квадратичная для простых корней системы (10).

3. ***Применение метода простой итерации.*** Этот метод изложим применительно к системе двух уравнений (10). Для применения метода простой итерации система уравнений (10) приводится к виду [1,2,5,6]

(12)

$$x=\varphi_1(x,y),$$
$$y=\varphi_2(x,y) \quad (12)$$

Тогда алгоритм решения системы (10) задается формулами

$$x_{k+1}=\varphi_1(x_k,y_k),$$
$$y_{k+1}=\varphi_2(x_k,y_k),$$
$$k=0,1,2,..., \qquad (13)$$

где $(x_0,y_0)\in D$ – некоторое начальное приближение.

Сами вычисления в методе простой итерации просты. Однако, зато сложно найти такую систему (12), которая была бы эквивалентна исходной системе (10) и одновременно обеспечивала бы сходимости метода.

В методе простой итерации с гарантированной сходимостью [1,2,4] система уравнений (10) преобразуется к виду (12) так, чтобы выполнялись условия сходимости метода [1,2,5,6]. Для этого можно воспользоваться следующим приемом. Положим

$$\begin{gathered}\varphi_1=(x_k,y_k)=x_k+\alpha_{11}^{(k)}g(x_k,y_k)+\alpha_{12}^{(k)}h(x_k,y_k),\\ \varphi_2=(x_k,y_k)=y_k+\alpha_{21}^{(k)}g(x_k,y_k)+\alpha_{22}^{(k)}h(x_k,y_k),\\ \alpha_{11}^{(k)}\alpha_{22}^{(k)}\neq\alpha_{12}^{(k)}\alpha_{21}^{(k)},\qquad k=0,1,2,....\end{gathered} \qquad (14)$$

Коэффициенты $\alpha_{ij}^{(k)}$ (*i,j=1,2*) определяются как приближенные решения следующей системы уравнений:

$$\begin{aligned}&\alpha_{11}^{(k)}g'_x(x_k,y_k)+\alpha_{12}^{(k)}h'_x(x_k,y_k)=-1,\\ &\alpha_{11}^{(k)}g'_y(x_k,y_k)+\alpha_{12}^{(k)}h'_y(x_k,y_k)=0,\\ &\alpha_{21}^{(k)}g'_x(x_k,y_k)+\alpha_{22}^{(k)}h'_y(x_k,y_k)=0,\\ &\alpha_{21}^{(k)}g'_y(x_k,y_k)+\alpha_{22}^{(k)}h'_y(x_k,y_k)=-1,\quad k=0,1,2,....\end{aligned} \qquad (15)$$

При таком выборе параметров $\alpha_{ij}^{(k)}$ условие сходимости метода простой итерации будет соблюдено, если только частные производные функции $g(x,y)$ и $h(x,y)$ изменяются не очень быстро в окрестности начальной точки (x_0,y_0).

Используя формулу Крамера [1,2,6] из системы уравнений (15) находим значения параметров $\alpha_{ij}^{(k)}$:

$$\alpha_{11}^{(k)}=-\frac{h'_y(x_k,y_k)}{J_k},\quad \alpha_{12}^{(k)}=\frac{g'_y(x_k,y_k)}{J_k} \qquad (16)$$
$$\alpha_{21}^{(k)}=\frac{h'_x(x_k,y_k)}{J_k},\quad \alpha_{22}^{(k)}=-\frac{g'_x(x_k,y_k)}{J_k},\qquad k=0,1,2,...,$$

где якобиан $J_k=g'_x(x_k,y_k)h'_y(x_k,y_k)-g'_y(x_k,y_k)h'_x(x_k,y_k)\neq 0$.

Таким образом, в этом видоизменении метода простой итерации вычисления производятся по формулам (13), (14) и (16).

Теперь на конкретном примере проиллюстрируем применения вышеизложенных способов нахождения кратных корней нелинейных уравнений с повышенной точностью.

Пример. Отделить все действительные корни уравнения

$$f(x) \equiv x^5 - 1{,}3x^4 - 3{,}86x^3 + 3{,}898x^2 + 4{,}0001x - 2{,}44205 = 0, \qquad (17)$$

Вычислить его кратный корень методами дифференциального спуска, Ньютона и простой итерации с точностью $\varepsilon = 10^{-8}$.

Решение. Графически отделяя корни уравнения (17), видим, что он имеет пять действительных корней: два двукратные корни, расположенные на отрезках $[-2,-1]$, $[1,2]$ и один простой корень на отрезке $[0,1]$. Проверка показала, что числа -1,3 и 1,7 являются точными двукратными корнями, а число 0,5 – точным простым корнем уравнения (17).

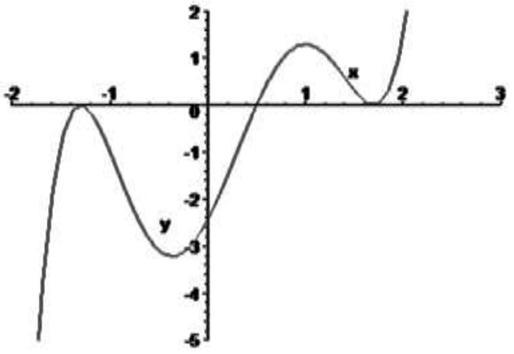

Для определения одного из двукратных корней, например, расположенного на отрезке $[1,2]$ с заданной точностью вышеназванными методами, заменим уравнение (17) эквивалентной ему системой уравнений вида (9):

$$\begin{aligned} g(x,y) &= 4.0001x + y - 2.44205 = 0, \\ h(x,y) &= x^5 - 1.3x^4 - 3.86x^3 + 3.898x^2 - y = 0 \end{aligned} \qquad (18)$$

Вместо уравнения (17) теперь будем решать систему уравнений (18), поочередно методами дифференциального спуска, Ньютона и простой итерации. Воспользуясь построенным графиком в качестве начального приближения для всех этих методов примем точку $(x_0, y_0) = (2, -4)$. Вычисления производились по формуле метода дифференциального спуска (6), Ньютона (11) и по формулам метода простой итерации (13), (14) и (16). Выполнение итерации приостановлено по признаку

$$\varepsilon_{k+1} = \max\{|x^{(k+1)} - x^{(k)}|, |y^{(k+1)} - y^{(k)}|\} \le \varepsilon = 10^{-8} \qquad (19)$$

Результаты вычислений с сохранением двух запасных цифр в промежуточных вычислениях, приведены ниже в таблицах № 1,2,3.

Отметим, что точное значение простого корня уравнения (17), расположенного на отрезке [0,1], при начальном приближении $(x_0, y_0) = (0, 2)$ получено после выполнения $k = 6$ итерации со всеми вышеуказанными методами.

Таблица №1. **Вычисление двукратного корня уравнения (17), расположенного на отрезке [1,2] методом дифференциального спуска ($(x_0, y_0) = (2, -4)$, $\varepsilon = 10^{-8}$).**

k	$x^{(k)}$ $y^{(k)}$	$f(x^{(k)}, y^{(k)})$ $g(x^{(k)}, y^{(k)})$	ε_{k+1}
0	2.0000000000 -4.0000000000	1.5581500000 -0.0880000000	0.1405568403
1	1.6685228893 -4.2322084096	0.0000000000 0.0102025269	0.0645086730
2	1.6846496544 -4.2967170826	-0.0000000000 0.0024866403	0.0310624652
3	1.6924150766 -4.3277795478	0.0000000000 0.0006142901	0.0152574254
4	1.6962293376 -4.3430369732	-0.0000000000 0.0001526862	0.0075629508
5	1.6981200280 -4.3505999240	0.0000000000 0.0000380628	0.0037653532
...	...	...	...
21	1.6999999732 -4.3581198927	0.0000000000 0.0000000000	0.0000000589
22	1.6999999879 -4.3581199516	0.0000000000 -0.0000000000	0.0000000391
23	1.6999999977 -4.3581199907	0.0000000000 0.0000000000	0.0000000134
24	1.7000000010 -4.3581200040	0.0000000000 -0.0000000000	0.0000000000
25	1.7000000010 -4.3581200040	0.0000000000 0.0000000000	

Таблица №2. **Вычисление двукратного корня уравнения (17), расположенного на отрезке [1,2] методом Ньютона ($(x_0, y_0) = (2, -4)$, $\varepsilon = 10^{-8}$).**

k	$x^{(k)}$ $y^{(k)}$	$f(x^{(k)}, y^{(k)})$ $g(x^{(k)}, y^{(k)})$	ε_{k+1}
0	2.0000000000 -4.0000000000	1.5581500000 -0.0880000000	1.0543206107
1	1.8740458015 -5.0543206107	0.0000000000 0.4193287995	0.3113132336
2	1.7962194388 -4.7430073771	0.0000000000 0.1150449699	0.1801583585
3	1.7511809751 -4.5628490185	0.0000000000 0.0305121759	0.0986905351
4	1.7265089581 -4.4641584834	0.0000000000 0.0078947789	0.0520017957
5	1.7135088342 -4.4121566877	0.0000000000 0.0020110535	0.0267495436
…	…	…	…
25	1.7000000075 -4.3581200301	0.0000000000 -0.0000000000	0.0000000874
26	1.7000000294 -4.3581201175	0.0000000000 0.0000000000	0.0000000728
27	1.7000000112 -4.3581200448	0.0000000000 0.0000000000	0.0000000735
28	1.6999999928 -4.3581199713	0.0000000000 0.0000000000	0.0000000000
29	1.6999999928 -4.3581199713	0.0000000000 0.0000000000	

Таблица №3. **Вычисление двукратного корня уравнения (17), расположенного на отрезке [1,2] методом простой итерации (** $(x_0, y_0) = (2, -4),\ \varepsilon = 10^{-8}$ **).**

k	$x^{(k)}$ $y^{(k)}$	$f(x^{(k)}, y^{(k)})$ $g(x^{(k)}, y^{(k)})$	ε_{k+1}
0	2.0000000000 -4.0000000000	1.5581500000 -0.0880000000	1.0543206107
1	1.8740458015 -5.0543206107	0.0000000000 0.4193287995	0.3113132336
2	1.7962194388 -4.7430073771	0.0000000000 0.1150449699	0.1801583585
3	1.7511809751 -4.5628490185	0.0000000000 0.0305121759	0.0986905351
4	1.7265089581 -4.4641584834	0.0000000000 0.0078947789	0.0520017957
5	1.7135088342 -4.4121566877	0.0000000000 0.0020110535	0.0267495436
…	…	…	…
27	1.7000000471 -4.3581201883	0.0000000000 -0.0000000000	0.0000000908
28	1.7000000244 -4.3581200975	0.0000000000 0.0000000000	0.0000000675
29	1.7000000075 -4.3581200300	0.0000000000 0.0000000000	0.0000000219
30	1.7000000020 -4.3581200080	0.0000000000 0.0000000000	0.0000000000
31	1.7000000020 -4.3581200080	0.0000000000 0.0000000000	

Для сравнения отметим, что двукратный корень уравнения (17), расположенный на отрезке [1,2] непосредственно был вычислен методом Ньютона из этого уравнения с использованием начального приближения $x_0 = 2$. После выполнения $k = 57$ итерации было получено приближенное решение $x_{57} = 1,70625$ и происходил аварийный останов (авост) компьютера. Граница абсолютной погрешности этого приближенного решения $\overline{\Delta} x_{57} = 0,063 > 0,01$.

Этот пример показывает, что насколько эффективными оказались вышеприведенные способы вычисления кратных и близких корней конечномерных нелинейных уравнений.

ЛИТЕРАТУРА

1.Демидович Б.П., Марон И.А. Основы вычислительной математики. –М.; «Наука», 1966.

2.Киреев В.И., Пантелеев А.В. Численные методы в примерах и задачах. –М.; «Высшая школа», 2008.

3.Отаров А.О. Численная реализация одного метода дифференциального спуска при решении нелинейных уравнений // Журнал «Вестник» КК филиала АН РУз, №2, 1983.

4.Отаров А.О., Мухиятдинова А., Мухиятдинова Г. Некоторые способы ускорения сходимости метода итерации решения систем нелинейных уравнений // Журнал «Вестник» Каракалпакского госуниверситета, №4, 2018.
5.Ортега Дж., Рейнболдт В. Итерационные методы решения нелинейных систем уравнений со многими неизвестными. – М.; «Мир», 1975.
6.Самарский А.А., Гулин А.В. Численные методы. – М.; «Наука», 1989.
7.Трауб Дж. Итерационные методы решения уравнений. –М.; «Мир», 1985.

Шекли өлшемли сызықлы емес теңлемелердиң есели кореньлерин жоқары дәллик пенен есаплаўдың гейпара усыллары

Отаров А.О., Умарова Х.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақалада шекли өлшемли сызықлы емес теңлемелердиң есели ҳәм бир-бирине жақын коренлерин берилген дәллик пенен есаплаўдың гейпара жаңа усыллары келтирилген. Буның ушын сызықлы емес теңлемелерди шешиўдиң дифференциаллық төмен түсиў, Ньютон ҳәм әпиўайы итерациялар усылларының өзгертилген есаплаў алгоритмлери пайдаланылады.

Таяныш сөзлер: есели коренлер, машиналық дәллик, евклид кеңислиги, рекуррентли избе-излик, биринши интеграллары, санлы интеграллаў.

Чекли ўлчамли чизиқли бўлмаган тенгламаларнинг каррали илдизларини юқори аниқлик билан ҳисоблашинг айрим усуллари

Отаров А.О., Умарова Х.
Қорақалпақ давлат университети

Резюме. Мақолада чекли ўлчамли чизиқли бўлмаган тенгламаларниң каррали ва бир-бирига яқин илдизларини берилган аниқлик билан ҳисоблашниң бази бир янги усуллари келтирилган. Буниң учун чизиқли болмаган теңламаларни ечишниң дифференциал қуйи тушиш, Ньютон ва оддий итерациялар усулларининг ўзгартирилган ҳисоблаш алгоритмлари фойдаланилади.

Таянч сўзлар: каррали илдизлар, машина аниқлиги, евклид фазоси, рекуррент кетма-кетлик, биринчи интеграллари, сонли интеграллаш.

Некоторые способы вычисления кратных корней конечномерных нелинейных уравнений с повышенной точностью

Отаров А.О., Умарова Х.
Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье приводятся некоторые новые способы вычисления кратных и близких корней конечномерных нелинейных уравнений с заданной точностью. Для этого используются модифицированные вычислительные алгоритмы методов дифференциального спуска, Ньютона и простой итерации.

Ключевые слова: кратные корни, машинная точность, евклидово пространство, рекуррентная последовательность, первые интегралы, численное интегрирование.

Some ways to calculare multiple roots of finite-dimensional nonlinear equations with high accuracy

Otarov A.O., Umarova H.
Karakalpak state university

Summary. The article presents some new ways to calculate the multiple and close roots of finite-dimensional non-linear equations with a given accuracy. For this, modified computational algorithms of the methods of differential descent, Newton and simple iteration are used.

Key words: divisible roots, machine accuracy, euclidean space, recurrent sequence, first integrals, numerical integration.

УДК 517.948.34

ПРИБЛИЖЕННОЕ РЕШЕНИЕ КРАЕВОЙ ЗАДАЧИ ДЛЯ ИНТЕГРО-ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ ТИПА ВОЛЬТЕРРА С РАЗДЕЛЯЮЩИМИСЯ ГРАНИЧНЫМИ УСЛОВИЯМИ

Нуржанов О. Д., Курбанбаев О. О., Орынбаев П. Р.
Каракалпакский государственный университет
orinbay-nurjanov@mail.ru

В данной работе изучаются вопросы обоснования применимости численно-аналитического метода последовательных приближений [1-3] к приближенному построению решения краевой задачи для интегро-дифференциальных уравнений типа Вольтерра с разделяющимися краевыми условиями.

Рассмотрим систему интегро-дифференциальных уравнений вида

$$\frac{dx}{dt}=f\left(t,x,\int_0^t \varphi(t,s,x(s))ds\right) \qquad (1)$$

при разделяющихся краевых условиях

$$x_i(0)=d_i,\ i=1,2,...,q; \qquad (2)$$
$$x_j(T)=d_j,\ \ j=q+1,q+2,...,n,$$

где $x=(x_1,x_2,...,x_n)$ – $n-$ мерный вектор, $f(t,x,y)$ и $\varphi(t,s,x)$ соответственно $n-$ мерная и $l-$ мерная вектор-функции, определенные и непрерывные для всех t и s из интервала $[0,T]$ и всех $x\in D\subset E_n,\ y\in D_1\subset E_l$, где E_n и E_l- евклидовы пространства размерностей n и l; D и D_1 – замкнутые ограниченные области. При этом краевые условия (2) заданы для первых q компонент искомого вектора $x=(x_1,x_2,...,x_n)$ на левом конце отрезка интегрирования, а для остальных $n-q$ компонент на правом конце.

Предположим, что вектор-функции $f(t,x,y)$ и $\varphi(t,s,x)$ в области определения удовлетворяют условиям ограниченности и Липшица:

$$\begin{gathered}|f(t,x,y)|\le M(t),\\ |f(t,x,y)-f(t,x',y')|\le K_1(t)|x-x'|+K_2(t)|y-y'|,\\ |\varphi(t,s,x)-\varphi(t,s,x')|\le \mu(t,s)|x-x'|,\end{gathered}\tag{3}$$

для всех $(t,x,y),(t,x',y')\in[0,T]\times D\times D_1,\ (t,s,x),(t,s,x')\in[0,T]\times[0,T]\times D,$ где $M(t)-$ непрерывная вектор-функция с неотрицательными компонентами, $K_1(t),\ K_2(t)$ и $\mu(t,s)$ непрерывные матрицы– функции с неотрицательными элементами. Здесь принято обозначение $|(x_1,x_2,...,x_n)|=(|x_1|,|x_2|,...,|x_n|)$ и неравенство между векторами покомпонентное.

Обозначим через D_β множество точек $d(x_0)$ и $d(x_T)$ из пространства E_n таких, что вектор-функция $x_0(t,x_0,x_T)=\left(1-\frac{t}{T}\right)d(x_0)+\frac{t}{T}d(x_T)$ содержится в области D вместе со своим $\beta-$ окрестностью, где $x_0=x(0),\ x_T=x(T),$

$$d(x_0)=\begin{pmatrix}d_1\\ ..\\ d_q\\ x_{q+1}(0)\\ ..\\ x_n(0)\end{pmatrix},\qquad d(x_T)=\begin{pmatrix}x_1(T)\\ ..\\ x_q(T)\\ d_{q+1}\\ ..\\ d_n\end{pmatrix}\tag{4}$$

$$\beta=\max_{t\in[0,T]}[(1-\frac{t}{T})\int_0^t M(\tau)d\tau+\frac{t}{T}\int_t^T M(\tau)d\tau]\cdot$$

Кроме того, будем предполагать, что множество D_β не пусто:

$$D_\beta\ne\varnothing,\tag{5}$$

и наибольшее собственное значение $\lambda_{\max}(Q)$ матрицы Q меньше единицы:

$$\lambda(Q)<1,\tag{6}$$

где

$$Q=\max_{t\in[0,T]}[(1-\frac{t}{T})\int_0^t K(\tau)d\tau+\frac{t}{T}\int_t^T K(\tau)d\tau],\tag{7}$$

$$K(t)=K_1(t)+K_2(t)\int_0^t\mu(t,s)\,ds.$$

При этих предположениях, следуя [1], построим последовательность функций

$$\begin{gathered}x_{m+1}(t,x_0,x_T)=\left(1-\frac{t}{T}\right)d(x_0)+\frac{t}{T}d(x_T)+\\ +\int_0^t\Bigg[f(\tau,x_m(\tau,x_0,x_T),\int_0^\tau\varphi(\tau,s,x_m(\tau,x_0,x_T))ds)-\\ -\frac{1}{T}\int_0^T f(\tau,x_m(\tau,x_0,x_T),\int_0^\tau\varphi(\tau,s,x_m(s,x_0,x_T))ds)d\tau\Bigg|d\tau,\end{gathered}\tag{8}$$

$$m=0,1,2,\ldots;\quad x_0(t,x_0,x_T)=\left(1-\frac{t}{T}\right)d(x_0)+\frac{t}{T}d(x_T).$$

Покажем, что при $m\to\infty$ последовательность функций $x_m(t,x_0,x_T)$ равномерно сходится к функции, удовлетворяющей краевым условиям (2).

Имеет место следующее утверждение.

Теорема 1. Пусть правая часть системы интегро-дифференциальных уравнений (1) и краевые условия (2) таковы, что в области $(t,s)\in[0,T]\times[0,T],\ x\in \mathrm{D},\ y\in \mathrm{D}_1$ выполняются условия (3),(5),(6). Тогда все функции последовательности (8) удовлетворяют краевым условиям (2) и при $m\to\infty$ последовательность функций $x_m(t,x_0,x_T)$, определяемых соотношением (8), равномерно сходится к функции $x^*(t,x_0,x_T)$, удовлетворяющей краевым условиям (2) и интегральному уравнению

$$\begin{gathered}x(t,x_0,x_T)=\left(1-\frac{t}{T}\right)d(x_0)+\frac{t}{T}d(x_T)+\\+\int_0^t\Bigg[f\Big(\tau,x(\tau,x_0,x_T),\int_0^\tau\varphi(\tau,s,x(\tau,x_0,x_T))ds\Big)-\\-\frac{1}{T}\int_0^T f\Big(\tau,x(\tau,x_0,x_T),\int_0^\tau\varphi(\tau,s,x(s,x_0,x_T))ds\Big)d\tau\Bigg|d\tau.\end{gathered}\tag{9}$$

Доказательство. Непосредственная проверка показывает, что все функции $x_m(t,x_0,x_T)$ последовательности (8) удовлетворяют заданным краевым условиям (2). При $m=0$ из последовательности (8) имеем

$$\begin{gathered}\left|x_1(t,x_0,x_T)-x_0(t,x_0,x_T)\right|\le\Bigg|\int_0^t\Big[f\Big(\tau,x_0(\tau,x_0,x_T),\int_0^\tau\varphi(\tau,s,x_0(s,x_0,x_T))ds-\\-\frac{1}{T}\int_0^T f\Big(\tau,x_0(\tau,x_0,x_T),\int_0^\tau\varphi(\tau,s,x_0(s,x_0,x_T))ds\Big)d\tau\Big]d\tau\Bigg|,\end{gathered}$$

откуда с учетом леммы 2.1 из работы [1] находим

$$\begin{gathered}\left|x_1(t,x_0,x_T)-x_0(t,x_0,x_T)\right|\le\\\le\left(1-\frac{t}{T}\right)\int_0^t\left|f\Big(\tau,x_0(\tau,x_0,x_T),\int_0^\tau\varphi(\tau,s,x_0(s,x_0,x_T))ds\Big)\right|d\tau+\\+\frac{t}{T}\int_t^T\left|f\Big(\tau,x_0(\tau,x_0,x_T),\int_0^\tau\varphi(\tau,s,x_0(s,x_0,x_T))ds\Big)\right|d\tau\le\\\le\left(1-\frac{t}{T}\right)\int_0^t m(\tau)d\tau+\frac{t}{T}\int_t^T m(\tau)d\tau\le\beta,\end{gathered}$$

т.е.

$$\left|x_1(t,x_0,x_T)-x_0(t,x_0,x_T)\right|\le\beta,\tag{10}$$

отсюда следует, что $x_1(t,x_0,x_T)\in D$ при $x_0,x_T\in D_\beta$.

По индукции можно заключить, что для всех $t\in[0,T]$ и $x_0,x_T\in D_\beta$ все функции $x_m(t,x_0,x_T),\ m=1,2,\ldots,$ не выходят из области D.

Далее, из соотношения (8) на основании леммы 2.1 [1], находим

$$\begin{gathered}\left|x_{m+1}(t,x_0,x_T)-x_m(t,x_0,x_T)\right|\le\\\le\left(1-\frac{t}{T}\right)\int_0^t\Big[K_1(\tau)\left|x_m(\tau,x_0,x_T)-x_{m-1}(\tau,x_0,x_T)\right|d\tau+\end{gathered}$$

$$+K_2(\tau)\int_0^{\tau}\mu(\tau,s)\left|x_m(s,x_0,x_T)-x_{m-1}(s,x_0,x_T)\right|ds]d\tau+$$

$$+\frac{t}{T}\int_t^T[K_1(\tau)\left|x_m(\tau,x_0,x_T)-x_{m-1}(\tau,x_0,x_T)\right|d\tau+ \qquad (11)$$

$$+K_2(\tau)\int_0^{\tau}\mu(\tau,s)\left|x_m(s,x_0,x_T)-x_{m-1}(s,x_0,x_T)\right|ds]d\tau.$$

Учитывая (10) из неравенства (11) при $m=1$ из получаем

$$\left|x_2(t,x_0,x_T)-x_1(t,x_0,x_T)\right|\le\left\{\left(1-\frac{t}{T}\right)\int_0^t[K_1(\tau)+K_2(\tau)\int_0^{\tau}\mu(\tau,s)ds]d\tau+\right.$$

$$\left.+\frac{t}{T}\int_t^T[K_1(\tau)+K_2(\tau)\int_0^{\tau}\mu(\tau,s)ds]d\tau\right\}\beta\le Q\beta,$$

где Q – матрица, определенная в (7), β –вектор-функция, определенная в (4).

На основании метода математической индукции можно устанавливать, что для всех $t\in[0,T]$ и $m=0,1,2,...$

$$\left|x_{m+1}(t,x_0,x_T)-x_m(t,x_0,x_T)\right|\le Q^m\beta. \qquad (12)$$

С учетом последнего неравенства (12) из соотношения

$$\left|x_{m+j}(t,x_0,x_T)-x_m(t,x_0,x_T)\right|=\left|(x_{m+j}(t,x_0,x_T)-x_{m+j-1}(t,x_0,x_T))+\right.$$

$$\left.+(x_{m+j-1}(t,x_0,x_T)-x_{m+j-2}(t,x_0,x_T))+...+(x_{m+1}(t,x_0,x_T)-x_m(t,x_0,x_T))\right|$$

получаем оценку

$$\left|x_{m+j}(t,x_0,x_T)-x_m(t,x_0,x_T)\right|\le\sum_{i=0}^{j-1}Q^{m+i}\beta. \qquad (13)$$

Учитывая условия (6), получаем

$$\sum_{i=0}^{j-1}Q^{m+i}\le Q^m\sum_{i=0}^{\infty}Q^i=Q^m\left(E-Q\right)^{-1},$$

$$\lim_{m\to\infty}Q^m=0. \qquad (14)$$

Тогда на основании соотношений (13),(14) можно заключить, что при $m\to\infty$ последовательность функций $x_m(t,x_0,x_T)$ равномерно сходится $(t,x_0,x_T)\in[0,T]\times D_\beta\times D_\beta$ к предельной функции $x^*(t,x_0,x_T)$:

$$\lim_{m\to\infty}x_m(t,x_0,x_T)=x^*(t,x_0,x_T).$$

Поскольку функции $x_m(t,x_0,x_T)$, $\mathrm{m}=1,2,...$ удовлетворяют краевым условиям (2), то предельная функция $x^*(t,x_0,x_T)$ также удовлетворяет им.

Относительно отклонения $x^*(t,x_0,x_T)$ от $x_m(t,x_0,x_T)$ из соотношения (13) следует оценка

$$\left|x^*(t,x_0,x_T)-x_m(t,x_0,x_T)\right|\le Q^m\left(E-Q\right)^{-1}\beta. \qquad (15)$$

Если в равенстве (8) перейти к пределу при $m\to\infty$ и принять во внимание соотношение (15), то функция $x^*(t,x_0,x_T)$ будет решением интегрального уравнения (9), что доказывает теорему.

На основании доказанной теоремы можно заключить, что проблема решения краевой задачи (1),(2) сводится к нахождению такого начального значения $(x_0,x_T)=(x_1(T),...,x_q(T),x_{q+1}(0),...,x_n(0))$ при котором определяющая вектор-функция

$$\Delta(x_0,x_T)=\frac{1}{T}\left[d(x_T)-d(x_0)\right]--\frac{1}{T}\int_0^T f(\tau,x^*(\tau,x_0,x_T),\int_0^{\tau}\varphi(\tau,s,x^*(s,x_0,x_T))ds)d\tau \qquad (16)$$

обращается в нуль.

Таким образом, справедливо следующее утверждение.

Теорема 2. Решение $x = x^*(t)$ системы уравнений (1), которое при $t = 0$ проходит через точку $x_0 = (x_{01},...,x_{0q},x_{0,q+1},...,x_{0n}) \in D_\beta$ является решением краевой задачи (1),(2) тогда и только тогда, когда вектор-функция (16) обращается в нуль. Причем, в этом случае $x^*(t) = x^*(t, x_0, x_T)$, где $x^*(t, x_0, x_T)$ предел последовательности функций (9), а для отклонения приближенного решения $x_m(t, x_0, x_T)$ от точного верна оценка (15).

Как и в работе [1], вопрос о существовании нулей $\Delta(x_0, x_T)$, следовательно и вопрос о разрешаемости краевой задачи (1),(2) можно решить по нулям приближенной определяющей функции вида

$$\Delta_m(x_0,x_T) = \frac{1}{T}\left[d(x_T) - d(x_0)\right] - \tag{17}$$

$$-\frac{1}{T}\int_0^T f(\tau, x_m(\tau, x_0, x_T), \int_0^\tau \varphi(\tau, s, x_m(s, x_0, x_T))ds)d\tau \cdot$$

При этом существенно используется неравенство

$$\left|\Delta(x_0,x_T) - \Delta_m(x_0,x_T)\right| \le \frac{1}{T}\int_0^T \Bigg| f(\tau, x^*(\tau, x_0, x_T), \int_0^\tau \varphi(\tau, s, x^*(s, x_0, x_T))ds) -$$

$$-f(\tau, x_m(\tau, x_0, x_T), \int_0^\tau \varphi(\tau, s, x_m(s, x_0, x_T))ds)\Bigg| d\tau \le \frac{1}{T}\int_0^T [K_1(\tau)\left|x^*(\tau, x_0, x_T) -\right.$$

$$\left.- x_m(\tau, x_0, x_T)\right| + K_2(\tau)\int_0^\tau \mu(\tau, s)\left|x^*(s, x_0, x_T) - x_m(s, x_0, x_T)\right| ds]d\tau \le$$

$$\le Q^m \left(E - Q\right)^{-1} \beta \cdot \int_0^T [K_1(\tau) + K_2(\tau)\int_0^\tau \mu(\tau, s)ds]d\tau \le Q^m \left(E - Q\right)^{-1} \beta \cdot K_0,$$

где $K_0 = \max\limits_{t\in[0,T]} K(t).$

Имеет место следующее утверждение.

Теорема 3. Пусть для краевой задачи (1),(2) справедливы условия теоремы 1 и, кроме того, выполняются следующие условия:

1) существует такая выпуклая, замкнутая область $D_1 \subset D_\beta$, что для определенного $m \ge 1$ приближенное определяющее уравнение (17) имеет в области D_1 единственное решение $x_0 = x_{0m}$ ненулевого индекса;

2) на границе Γ_1 области D_1 выполнено неравенство

$$\inf_{x_0 \subset \Gamma_1} \left|\Delta_m(x_0)\right| > Q^m \left(E - Q\right)^{-1} \beta K_0.$$

Тогда краевая задача (1),(2) имеет решение $x = x^*(t)$, для которого начальное значение $x^*(0) = x_0^*$ определяется некоторой точкой $x_0 = x_0^* \in D_1$.

ЛИТЕРАТУРА

1. Самойленко А.М., Ронто Н.И. Численно-аналитические методы в теории краевых задач обыкновенных дифференциальных уравнений. – Киев, «Наукова думка», 1992. – 280с.
2. Курбанбаев О.О. Численно-аналитический метод для краевых задач с разделяющимися краевыми условиями //Узбекский математический журнал, 2001, 3-4. –С. 18-23.
3. Нуржанов О.Д. , Курбанбаев О.О. О приближенном решении краевой задачи для интегро-дифференциальных уравнений типа Вольтерра // Сімнадцята міжнародна наукова конференція імені академіка Михайла Кравчука. Матеріалы конференції I Диференціальні та інтегральні рівняння, їх застосування, Київ –2016. –С. 220-221.

Вольтерра типиндеги интегро-дифференциаллық теңлемелер ушын ажыралатуғын шегаралық шәртлерге ийе шегаралық мәселени жуўық шешиў

Нуржанов О. Д., Қурбанбаев Ө. О., Орынбаев П. Р.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақалада санлы-аналитикалық усыл ажыралған шегаралық шәртлерге ийе Вольтерра типиндеги интегро-дифференциаллық теңлемелер ушын шегаралық мәселениң шешимлерин жуўық табыўға қолланылады.

Таяныш сөзлер: интегро-дифференциаллық теңлеме, шегаралық мәселе, санлы-аналитикалық метод.

Приближенное решение краевой задачи для интегро-дифференциальных уравнений типа вольтерра с разделяющимися граничными условиями

Нуржанов О. Д., Курбанбаев О. О., Орынбаев П. Р.
Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье применяется численно-аналитический метод к приближенному построению решений краевой задачи для интегро-дифференциальных уравнений типа Вольтерра с разделяющимися граничными условиями.

Ключевые слова: интегро-дифференциальное уравнение, краевая задача, численно-аналитический метод.

Вольтерра типидаги интегро – дифференциал тенгламалар учун ажраладиган чегаравий шартларга эга чегаравий масалани тақривий ечиш.

Нуржанов О. Д., Курбанбаев О. О., Орынбаев П. Р.

Резюме. Мақолада сонли-аналитик усул ажралган чегаравий шартларга эга Вольтерра типидаги интегро-дифференциал тенгламалар учун чегаравий масала ечимларини тақрибий ечишга тадбиқ қилинади.

Таянч сўзлар: интегро-дифференциал тенглама, чегаравий масала, сонли-аналитик метод.

An approximate solution of the boundary value problem for integro-differential equations of volterra type with separable boundary conditions

Nurzhanov O. D., Kurbanbaev O. O., Orynbaev P. R.
Karakalpak state university

Summary. The article applies a numerical-analytical method to the approximate construction of solutions to the boundary value problem for integro-differential equations of Volterra type with separating boundary conditions.

Key words: an integro-differential equation, a boundary value problem, a numerical-analytical method.

УДК 621.382.2

РАДИАЦИОННЫЕ ЭФФЕКТЫ В КОНТАКТАХ МЕТАЛЛОВ С ФОСФИДАМИ ИНДИЯ И ГАЛЛИЯ
(обзор)

Абдикамалов Б.А., Тагаев М.Б., Статов В.А.
Каракалпакский государственный университет

В настоящее время фосвиды металлов пятой группы находят самое широкое применение в различных областях эдектронной техники в качестве широкозонных полупроводников, прежде всегов оптоэлектронных приложениях. С этой точки зрения представляет интерес обзор радиационной и радиационно-термической стабильности контактов металл полупроводник с этими соединениями а также дифференциация радиационных объемных эффектов, вызванных генерацией радиационных дефектов в объеме полупроводника и изменений переходного слоя контакта металл полупроводник.

Исследование радиационной стойкости приборов является важным условием, необходимым для оценки возможности применения их в космической, военной, специальной технике. Кроме того, как показывает опыт, у полупроводниковых приборов при облучении их малыми дозами радиации есть некоторый диапазон улучшения характеристик, который используется в процессе производства микроэлектронной техники .

Изучение эффекта малых доз позволило ряду авторов выдвинуть рабочие гипотезы и предложить механизмы улучшения параметров поверхностно-барьерных структур: структурно-примесное упорядочение в приконтактной области полупроводника, радиационно-стимулированная диффузия атомов в контакте металл-полупроводник [1], радиационно-стимулированная релаксация внутренних механических напряжений в контактах, получивших обобщение в [1-4].

В работе [2] экспериментально исследованы радиационные эффекты в монокристаллах GaP у границы раздела с металлом. Барьеры Шоттки Au-GaP получены способом вакуумного испарения золота на специально приготовленную поверхность нелегированных монокристаллов (МК), легированных Te (МК-Te), и эпитаксиальных пленок n-n^+-GaP (ЭП) с толщиной n-слоя 10-20 мкм, полученных методом жидкофазной эпитаксии. Барьеры Шоттки изготовлены в виде прямых мезаструктур площадью $(0{,}5\div5)\cdot10^2$ см^2. Облучение готовых диодов производилась γ-квантами Co^{60} в диапазоне доз 10^6-10^8 рад при температуре не выше $+50^0$C без смещения и закорачивания металла с полупроводником. Результаты по радиационному изменению диффузионной длины неосновных носителей тока L_p подтверждаются независимым способом по спектральным характеристикам фототока короткого замыкания диодов Шоттки.

Важной особенность широкозонных полупроводниковых соединений A^3B^5 - эффект отжига радиационных дефектов на свету при комнатной температуре, хотя для GaP основные стадии отжига радиационных дефектов, введенных при комнатной температуре, лежат при температурах, существенно выше комнатной. Эффект проявляется в увеличении L_p в облученном контакте Al-n-GaP (когда облучение приводит к уменьшению L_p) в результате хранения на свету в течение нескольких месяцев вплоть до восстановления исходного значения. Авторы это объясняют рекомбинационно-стимулированным залечиванием дефектов, когда энергия, высвобождаемая при захвате носителей тока на центр, передается фононной подсистеме и стимулирует движение и последующую аннигиляцию дефектов. Авторы данной работы делают вывод о протекании в приграничной области полупроводников типа A^3B^5 радиационно-стимулированных процессов геттерирования, приводящих к возрастанию t_p (времени жизни неосновных носителей). При больших дозах

доминируют процессы радиационного разупорядочения.

В работе [5] исследовалось влияние облучения γ-квантами ^{60}Co (интенсивностью ~400 Р/с, при 325К) и быстрыми электронами с энергией ~2МэВ (при 300 К) на дозовые зависимости основных параметров диодов Шоттки на фосфиде галлия, изготовленных по технологии с прямой мезаструктурой и диаметром рабочей области ~100 мкм.

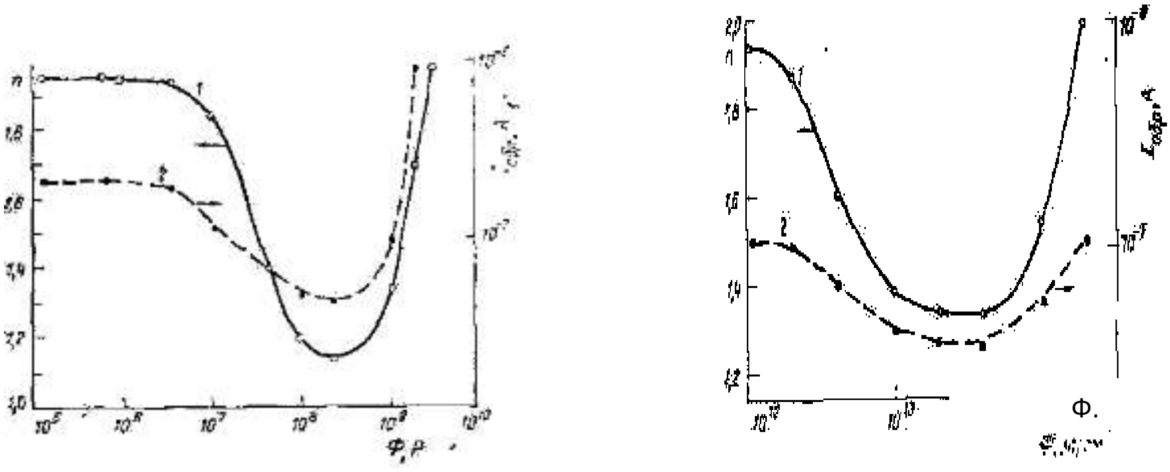

Рис.1. Дозовые зависимости фактора идеальности (1) и $I_{обр}$ при $U_{обр}$=5 В (2) диода Шоттки Au-n-n^+-GaP: а - облученные γ-квантами ^{60}Co;
б - облученные электронами с энергией 2 МэВ [5].

В исходных образцах фактор идеальности *n*=1,9-2,2. После облучения γ-квантами ^{60}Co в интервале доз 10^5-$5{\cdot}10^6$ Р фактор идеальности не изменяется, в интервале доз $5{\cdot}10^6$ - $2{\cdot}10^8$ Р уменьшается до 1,15, а при дозах превышающих $2{\cdot}10^8$ Р вновь возрастает (рис. 1, а). При облучении диодов Шоттки электронами в интервале доз 10^{12}-$4{\cdot}10^{13}$ эл/см^2 *n* уменьшается, а при больших дозах $2{\cdot}10^{14}$ эл/см^2 возрастает (рис. 1, б). На дозовых зависимостях обратного тока при облучении обоими видами ионизирующей радиации можно выделить область, где $I_{обр}$ уменьшается с дозой. Для γ-радиации это интервал доз $5{\cdot}10^6$ - $2{\cdot}10^8$ Р, для электронного облучения $2{\cdot}10^{12}$ - $4{\cdot}10^{13}$ эл/см^2. При увеличении доз γ- и электронной радиации выше указанного интервала $I_{обр}$ возрастает.

В целом такое поведение в области больших доз хорошо описывается традиционными теориями радиационного дефектообразования, когда плотность введенных дефектов значительно превышает количество собственных дефектов исходного материала.

Радиационная стойкость исходных и прошедших БТО омических Au-Pd-Ti-Pd-n^{++}-InP и барьерных Au-TiB_x-n-n^+-n^{++}-InP контактов при облучении γ–квантами ^{60}Co до доз 10^9 Р исследована авторами [6]. Результаты исследований омических контактов Au-Pd-Ti-Pd–n^{++}-InP до и после БТО и облучения γ -квантами ^{60}Co до дозы 10^8 Р показали что, повышение температуры отжига приводит к значительному массопереносу Pd сквозь поликристаллическую пленку Au и выходу его на поверхность Au до 12% после БТО при 300◦С и 26% после БТО при 400◦С. Облучение γ -квантами ^{60}Co способствовало усилению массопереноса Pd в фосфид индия и через пленку Au на его поверхность. В рентгенодифрактограммах всех облученных образцов не замечено появления новых фаз. Существенным в контактных структурах, прошедших БТО и облучение, является заметное нарушение слоевой структуры металлизации, что может быть связано с термо- и радиационно-стимулированным массопереносом Pd, усиленным возможной релаксацией внутренних механических напряжений. Авторами показано, что омический контакт к n^{++}-InP формируется в процессе напыления металлов на подогретую до 300◦С подложку InP. Последующая БТО при 300 (400◦С) практически не влияет на величину ρ_c .

Небольшое увеличение ρ_c после БТО при 400°С может быть обусловлено увеличением содержания кислорода и его пространственно неоднородным распределением в контактообразующем слое, а также более неоднородным по сравнению с исходным и прошедшим БТО при 300◦С распределением атомов P и In в переходном слое.

Таблица. Влияние быстрой термической обработки и облучения γ-квантами ^{60}Co до дозы 10^8 Р на величину удельного контактного сопротивления омических контактов к n^{++}-InP [6]

Контакты	ρ_c, Ом·см^2		
	исходный	после БТО 300^0 С	после БТО 400^0 С
Au-Pd-Ti-Pd (исходный)	$2{\cdot}10^{-3}$-$5{\cdot}10^{-3}$	$2{\cdot}10^{-3}$-$5{\cdot}10^{-3}$	$5{\cdot}10^{-3}$-$7{\cdot}10^{-3}$
Au-Pd-Ti-Pd (после облучения 10^8 Р)	$4{\cdot}10^{-3}$-$5{\cdot}10^{-3}$	$2{\cdot}10^{-3}$-$3{\cdot}10^{-3}$	$5{\cdot}10^{-3}$-$8{\cdot}10^{-3}$

В исходном и прошедшем БТО при Т = 400°С образце с барьерными контактами Au-TiB_x-n-n^+-n^{++}InP, облученном до дозы $2{\cdot}10^8$ Р, сохраняется слоевая структура металлизации. После облучения до дозы 10^9 Р в образцах, подвергнутых БТО при Т=400°С слоевая структура металлизации полностью нарушается, однако она сохраняется в исходном образце. Электрофизические свойства контактной структуры значительно

деградируют лишь после облучения образца, предварительно прошедшего быструю термическую обработку при Т = 400 ◦С.

Показано, что радиационно-стимулированные преобразования границы раздела, инициируемые быстрыми термическими отжигами оказывают значительное влияние на характеристики контактов благородных металлов с широкозонными фосфидами металлов третьей группы. При этом важной характреистикой совмещенных радиационно-термических обработок является заметная роль кислорода в перестройке границы раздела, что, возможно связано с радиохимическими эффектами на нестабильных оксидах, образующихся в переходной области металл-полупроводник [7].

Такое поведение систем омической металлизации указывает на увеличение их чувствительности к эксплуатационным термическим перегрузкам в условиях воздействия пороговой ионирующий радиации, что необходимо учитывать при проектировании устройств управления исполнительной автоматики механизмов, функционирующих в особых условиях эксплуатации.

Работа выполнена в рамках гранта Министерства инновационного развития Республики Узбекистан ОТ-Ф2-77 "Совершенствование методов прогнозирования надежности полупроводниковых приборов на основе моделирования с учетом внутренних дефектов структуры".

ЛИТЕРАТУРА

1. Мамонтов А.П., Чернов И.П. Эффект малых доз ионизирующего излучения. М.:«Энергоатомиздат»-2001.286 С.
2. Диденко С.И., Кольцов Г.И., Ладыгин Е.А., Юрчук С.Ю. Влияние электронного облучения на электрофизические характеристики барьеров Шоттки на основе полупроводниковых соединений A^3B^5. //Физические свойства и методы исследования. -2000. -С.73-75.
3. Борковская О.Ю., Дмитрук Н.Л., Конакова Р.В., Литовченко В.Г. Радиационные эффекты в приграничной области фосфида галлия. //ЖТФ. -1982. –Т.52. -№ 6. –С.1194-1199.
4. Borkovskaya O.Yu., Dmitruk N.L., Konakova R.V. Litovchenko V.G., Shakhovtsov V. I. Influence of - and electron irradiation on recombination characteristics near the surface of GaAs. //Phys. Stat. Sol. -1980. (a) -V.58. -№1. –p.K25-K28.
5. Хакимов Т.М. Влияние радиационных воздействий на параметры диодов Шоттки Au-n-n^+-GaP. //Изв. АН УзССР. -1985. -№ 2. –С.85-87.
6. А.Е. Беляев, Н.С. Болтовец, А.В. Бобыль, В.Н. Иванов, Л.М. Капитанчук, В.П. Кладько, Р.В. Конакова, Я.Я. Кудрик, А.А. Корчевой, О.С. Литвин, В.В. Миленин, С.В. Новицкий, В.Н. Шеремет. Радиационные эффекты и межфазные взаимодействия в омических и барьерных контактах к фосфиду индия, стимулированные быстрыми термическими обработками и облучением γ-квантами ^{60}Co. ФТП, 2010, том 44, вып. 12. Стр. 1607-1614
7. Тагав М.Б. Влияние внещних воздействий на электрофизические свойства пространственно-неоднородных диодных структур// Диссертации на соискание ученой степени д.т.н., –Ташкент, 2001 г.

Фосфид индии ҳәм фосфид галлии материалларының контактлериндеги радиациялық эффектлери

Абдикамалов Б.А., Тагаев М.Б., Статов В.А.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақала фосфид индии ҳәм фосфид галлии контактлериниң радиацияға шыдамлылығына арналған. Сондай ақ, фосфид индии ҳәм фосфид галлий контактлери қайта ислеў радиацияға шыдамлылығына алып келетуғынлығы көрсетилген.

Таяныш сөзлер: Ярымөткизгишлер, радиациялық турақлылық, фосфид индии, фосфид галлий, тез термикалық қайта ислеў.

Радиационные эффекты в контактах металлов с фосфидами индия и галлия (обзор)

Каракалпакский государственный университет
Абдикамалов Б.А., Тагаев М.Б., Статов В.А.

Резюме. Обзор посвящен радиационной стойкости контактов металлов с фосфидами индия и галлия. Показано, что быстрые термические обработки снижают радиационную стойкость контактов на основе фосфидов, что подверждает важную роль взаимодействий на границе раздела для радиационной чуствительности структур металл-полупроводник.

Ключевые слова: Полупроводник, радиационная стойкость, фосфид индия, фосфид галлия, быстрые термообработки

Irradiation effects in me-inp/gap contacts (review)

Karakalpak state university
Abdikamalov B.A., Tagaev M.B., Statov V.A.

Summary. The review is devoted to the radiation resistance of metal contacts with indium and gallium phosphides. It was shown that fast heat treatments reduce the radiation resistance of phosphide-based contacts, which has an important effect on the radiation sensitivity interfaces of a structural metal-semiconductor.

Key words. Semiconducor, radiation stability, InP, GaP, fast annealing

---

О РЕШЕНИИ ОДНОЙ ОБРАТНОЙ ЗАДАЧИ ДЛЯ УРАВНЕНИЯ ЧЕТВЕРТОГО ПОРЯДКА С НЕЛОКАЛЬНЫМИ УСЛОВИЯМИ

Бекиев А.Б., Утемуратов Р.Б.

Каракалпакский государственный университет

Введение. В настоящее время во многих областях науки и техники возрос интерес к изучению дифференциальных уравнений в частных производных четвертого порядка. Потому что, изучение задачи динамики одномерных течений, динамики сжимаемой экспоненциально стратифицированных жидкости, задачи распространения волн в диспергирующих средах, поперечные колебания стержня и балок и т.д. сводятся к решению краевых задач для уравнения четвертого порядка.

В работе [1] изучены вопросы классификации и приведения к каноническому виду линейных дифференциальных уравнений с частными производными четвертого порядка, а также поставлены и исследованы корректные краевые задачи для уравнений гиперболических и смешанных типов.

В данной работе рассмотрены обратные задачи для уравнения четвертого порядка смешанного типа с нелокальными условиями. Такие прямые и обратные нелокальные задачи для уравнений второго порядка исследованы в работах [3-6].

Постановка задачи. В области $\Omega=\{(x,t):0<x<1,\ -\alpha<t<\beta\}$ рассмотрим уравнение

$$Lu\equiv u_{tt}(x,t)+\operatorname{sgn}t\cdot u_{xxxx}(x,t)=f(x)\ . \tag{1}$$

Задача 1. Найти в области Ω функцию $u(x,t)$ и $f(x)$, удовлетворяющую условиям:

$$u(x,t)\in C^{3,1}_{x,t}(\bar\Omega)\cap C^{4,2}_{x,t}(\Omega_+\cup\Omega_-),\ f(x)\in C(0,1) \tag{2}$$

$$Lu(x,t)\equiv f(x),\ (x,t)\in\Omega_+\cup\Omega_-, \tag{3}$$

$$u(0,t)=0,\ u_x(0,t)=u_x(1,t),\ u_{xx}(1,t)=0,\ u_{xxx}(0,t)=u_{xxx}(1,t),\ -\alpha\le t\le\beta, \tag{4}$$

$$u(x,\beta)=\varphi(x),\ 0\le x\le 1, \tag{5}$$

$$u(x,-\alpha)=\psi(x),u_t(x,-\alpha)=\eta(x),\ 0\le x\le 1, \tag{6}$$

где $\Omega_+=\Omega\cap\{t>0\},\ \Omega_-=\Omega\cap\{t<0\}$ и $\varphi(x),\psi(x),\eta(x)$ - заданные гладкие функции.

Система функций

$$X_0(x)=2x,\ X_{1n}(x)=2\sin\lambda_n x,\ X_{2n}(x)=\frac{e^{\lambda_n x}-e^{\lambda_n(1-x)}}{e^{\lambda_n}-1}+\cos\lambda_n x \tag{7}$$

и биортогональная с ней система функций

$$Y_0(x)=1,\ Y_{1n}(x)=\frac{e^{\lambda_n x}+e^{\lambda_n(1-x)}}{e^{\lambda_n}-1}+\sin\lambda_n x,\ Y_{2n}(x)=2\cos\lambda_n x,\ \lambda_n=2\pi n,\ n=1,2,... \tag{8}$$

образуют базис Рисса в $L_2(0,1)$ [2].

Имеет место следующая теорема.

Единственность и существование решение задачи.

Теорема. Если функции $\varphi(x)$ и $\psi(x)$ удовлетворяют следующим условиям: $\varphi(x),\psi(x)\in C^{(5)}[0,1]$, $\eta(x)\in C^{(3)}[0,1]$, $\varphi(0)=0,\psi(0)=0,\eta(0)=0$, $\varphi'(0)=\varphi'(1)$, $\psi'(0)=\psi'(1)$, $\eta'(0)=\eta'(1)$, $\varphi''(1)=0$, $\eta''(1)=0$, $\psi''(1)=0$, $\varphi'''(0)=\varphi'''(1)$, $\psi'''(0)=\psi'''(1)$, $\varphi^{(4)}(0)=\psi^{(4)}(0)=0$ и для $\forall n\in N$ выполняются неравенства $\left(2-ch\lambda_n^2\alpha\right)\cos\lambda_n^2\beta-sh\lambda_n^2\alpha\sin\lambda_n^2\beta-1\ne 0$, то существует единственное регулярное решение задачи 1.

Доказательство. Существование решения задачи. Решение $u(x,t)$ уравнения ищем в виде

$$u(x,t)=X_0(x)u_0(t)+\sum_{n=1}^{\infty}\left[X_{1n}(x)u_{1n}(t)+X_{2n}(x)u_{2n}(t)\right]\cdot \tag{9}$$

Функцию $f(x,t)$ разложим в ряд по системам (7), тогда имеем

$$f(x,t)=X_0(x)f_0(t)+\sum_{n=1}^{\infty}\left[X_{1n}(x)f_{1n}(t)+X_{2n}(x)f_{2n}(t)\right]\cdot \tag{10}$$

Подставляя (9) и (10) в уравнение (1), получим следующие уравнения для нахождения функций $u_0(t),u_{1n}(t),u_{2n}(t)$:

$$\begin{cases}u_0''(t)=f_0,\\ u_{in}''(t)+\lambda_n^4u_{in}(t)=f_{in},\ i=1,2\end{cases}\qquad t>0, \tag{11}$$

$$\begin{cases} u_0''(t) = f_0, \\ u_{in}''(t) - \lambda_n^4 u_{in}(t) = f_{in},\ i = 1,2, \end{cases} \quad t < 0. \tag{12}$$

Решая эти уравнения, имеем

$$u_0(t) = \begin{cases} b_0 - a_0\beta + a_0 t + f_0\dfrac{\beta^2}{2} + f_0\beta t + f_0\dfrac{t^2}{2},\ t > 0, \\ d_0 + c_0 t + c_0\alpha + f_0\dfrac{\alpha^2}{2} + f_0\alpha t + f_0\dfrac{t^2}{2},\ t < 0 \end{cases} \quad u_{in}(t) = \begin{cases} a_{in}\cos\lambda_n^2 t + b_{in}\sin\lambda_n^2 t + \dfrac{f_{in}}{\lambda_n^4}, & t > 0, \\ c_{in}e^{\lambda_n^2 t} + d_{in}e^{-\lambda_n^2 t} - \dfrac{f_{in}}{\lambda_n^4}, & t < 0, \end{cases}$$

где $a_0, b_0, c_0, d_0,\ a_{in}, b_{in}, c_{in}, d_{in},\ i = 1,2$ пока неизвестные константы. Для нахождения этих постоянных используем условия

(13)

Решение уравнений (11)-(12) в условиях (13) имеют вид

$$u_0(t) = \begin{cases} \varphi_0 + \dfrac{\beta - t}{\alpha + \beta}\left[-2\varphi_0 + 2\psi_0 + \eta_0(\alpha + \beta)\right] + \\ \qquad + \dfrac{(\beta - t)^2}{(\alpha + \beta)^2}\left[\varphi_0 - \psi_0 - \eta_0(\alpha + \beta)\right], t > 0, \\ \psi_0 + \eta_0(t + \alpha) + \dfrac{(t + \alpha)^2}{(\alpha + \beta)^2}\left[\varphi_0 - \psi_0 - \eta_0(\alpha + \beta)\right], \quad t < 0, \end{cases} \tag{14}$$

$$f_0 = \frac{2}{(\alpha + \beta)^2}\left[\varphi_0 - \psi_0 - \eta_0(\alpha + \beta)\right], \tag{15}$$

$$u_{in}(t) = \frac{1}{\lambda_n^2\Delta_n(\alpha,\beta)}\begin{cases} \lambda_n^2\varphi_{in}\Delta_n(\alpha,t) + \lambda_n^2\psi_{in}G_{1n}^+(t) + \eta_{in}G_{2n}^+(t),\ t > 0, \\ \lambda_n^2\varphi_{in}\left[1 - ch\lambda_n^2(\alpha + t)\right] + \lambda_n^2\psi_{in}G_{1n}^-(t) + \eta_{in}G_{2n}^-(t), t < 0, \end{cases} \tag{16}$$

$$G_{1n}^+(t) = ch\lambda_n^2\alpha\left(\cos\lambda_n^2\beta - \cos\lambda_n^2 t\right) - 2sh\lambda_n^2\alpha\sin\lambda_n^2(\beta - t) + sh\lambda_n^2\alpha\left(\sin\lambda_n^2\beta - \sin\lambda_n^2 t\right),$$

$$G_{2n}^+(t) = \sin\lambda_n^2(\beta - t) + sh\lambda_n^2\alpha\left(\cos\lambda_n^2\beta - \cos\lambda_n^2 t\right) - 2ch\lambda_n^2\alpha\sin\lambda_n^2(\beta - t) + + ch\lambda_n^2\alpha\left(\sin\lambda_n^2\beta - \sin\lambda_n^2 t\right),$$

$$G_{1n}^-(t) = \left(2ch\lambda_n^2(\alpha + t) - ch\lambda_n^2 t\right)\cos\lambda_n^2\beta - sh\lambda_n^2\alpha\sin\lambda_n^2\beta - ch\lambda_n^2(\alpha + t),$$

$$G_{1n}^-(t) = \left(2\cos\lambda_n^2\beta - 1\right)sh\lambda_n^2(\alpha + t) - \left(sh\lambda_n^2 t + sh\lambda_n^2\alpha\right)\cos\lambda_n^2\beta + \left(ch\lambda_n^2 t - sh\lambda_n^2\alpha\right)\sin\lambda_n^2\beta \tag{17}$$

$$\Delta_n(\alpha,\beta) = \left(2 - ch\lambda_n^2\alpha\right)\cos\lambda_n^2\beta - sh\lambda_n^2\alpha\sin\lambda_n^2\beta - 1,\ n = 1,2,\ldots.$$

Формальное решение задачи 1 имеет вид (9)-(10), где $f_0, f_{in}(t), u_0(t), u_{in}(t), i = 1,2; n = 1,2,\ldots$ определяется из (14)-(17).

Для больших k и любых $\alpha > 0$ справедлива оценка $\left|\Delta_n(\alpha,\beta)\right| \geq c_0 e^{\lambda_n^2\alpha}$.

Теперь нам нужно доказать $u(x,t) \in C_{x,t}^{4,2}(\bar{\Omega})$. Покажем равномерную сходимость рядов

$$u_{tt}(x,t) = X_0(x)u_0''(t) + \sum_{n=1}^{\infty}\left[X_{1n}(x)u_{1n}''(t) + X_{2n}(x)u_{2n}''(t)\right], \tag{18}$$

$$u_{xxxx}(x,t) = X_0^{(4)}(x)u_0(t) + \sum_{n=1}^{\infty}\left[X_{1n}^{(4)}(x)u_{1n}(t) + X_{2n}^{(4)}(x)u_{2n}(t)\right]. \tag{19}$$

в области $\bar{\Omega}$. Вычисляем производную $u_{in}''(t)$:

$$u_{in}''(t) = \frac{\lambda_n^2}{\Delta_n(\alpha,\beta)}\begin{cases} \lambda_n^2\varphi_{in}D_n(\alpha,t) + \lambda_n^2\psi_{in}Q_{1n}^+(t) + \eta_{in}Q_{2n}^+(t),\ t > 0, \\ -\lambda_n^2\varphi_{in}ch\lambda_n^2(\alpha + t) + \lambda_n^2\psi_{in}Q_{1n}^-(t) + \eta_{in}Q_{2n}^-(t), t < 0, \end{cases} \tag{20}$$

где

$$D_n(\alpha,t) = -2\cos\lambda_n^2 t + ch\lambda_n^2\alpha\cos\lambda_n^2 t + \sin\lambda_n^2\alpha\sin\lambda_n^2 t,$$

$$Q_{1n}^{+}(t)=ch\lambda_n^2\alpha\cos\lambda_n^2t-2sh\lambda_n^2\alpha\sin\lambda_n^2(t-\beta)+sh\lambda_n^2\alpha\sin\lambda_n^2t,$$

$$Q_{2n}^{+}(t)=-sh\lambda_n^2(\beta-t)+sh\lambda_n^2\alpha\cos\lambda_n^2t-2ch\lambda_n^2\alpha\sin\lambda_n^2(t-\beta)+ch\lambda_n^2\alpha\sin\lambda_n^2t,$$

$$Q_{1n}^{-}(t)=ch\lambda_n^2(\alpha+t)\left[-1+2\cos\lambda_n^2\beta\right],$$

$$Q_{2n}^{-}(t)=-sh\lambda_n^2t\cos\lambda_n^2\beta+2\sin\lambda_n^2(\alpha+t)\cos\lambda_n^2\beta+ch\lambda_n^2t\sin\lambda_n^2\beta-sh\lambda_n^2(\alpha+t).$$

Для (20) верно следующая оценка

$$\left|u_{in}''(t)\right|\le M_i\left[\lambda_n^4\left(\left|\varphi_{in}\right|+\left|\psi_{in}\right|\right)+\lambda_n^2\left|\eta_{in}\right|\right],\ M_i=const>0. \tag{21}$$

Функции $\varphi(x),\psi(x)$ и $\eta(x)$ разлагаются в биортогональный ряд

$$\varphi(x)=\varphi_0X_0(x)+\sum_{n=1}^{\infty}\left[\varphi_{1n}X_{1n}(x)+\varphi_{2n}X_{2n}(x)\right],\ \psi(x)=\psi_0X_0(x)+\sum_{n=1}^{\infty}\left[\psi_{1n}X_{1n}(x)+\psi_{2n}X_{2n}(x)\right],$$

$$\eta(x)=\eta_0X_0(x)+\sum_{n=1}^{\infty}\left[\eta_{1n}X_{1n}(x)+\eta_{2n}X_{2n}(x)\right]$$

где коэффициенты $\varphi_0,\varphi_{1n},\varphi_{2n},\psi_0,\psi_{1n},\psi_{2n},\eta_0,\eta_{1n},\eta_{2n}$ вычисляются по формулам

$$\varphi_0=\int_0^1\varphi(x)Y_0(x)dx,\ \varphi_{1n}=\int_0^1\varphi(x)Y_{1n}(x)dx,\ \varphi_{2n}=\int_0^1\varphi(x)Y_{2n}(x)dx, \tag{22}$$

$$\psi_0=\int_0^1\psi(x)Y_0(x)dx,\ \psi_{1n}=\int_0^1\psi(x)Y_{1n}(x)dx,\ \psi_{2n}=\int_0^1\psi(x)Y_{2n}(x)dx. \tag{23}$$

$$\eta_0=\int_0^1\eta(x)Y_0(x)dx,\ \eta_{1n}=\int_0^1\eta(x)Y_{1n}(x)dx,\ \eta_{2n}=\int_0^1\eta(x)Y_{2n}(x)dx. \tag{24}$$

Интегрируя по частям пять раз второй и третий интегралы в (22), (23) и три раза интегрируя соответствующий интегралы в (24) получаем:

$$\varphi_{1n}=\frac{1}{\lambda_n^5}\frac{e^{\lambda_n}}{e^{\lambda_n}-1}\left[-a_{1n}+b_{1n}\right]+\frac{1}{\lambda_n^5}\bar{\varphi}_{1n}^{(5)},\varphi_{2n}=\frac{1}{\lambda_n^5}\bar{\varphi}_{2n}^{(5)},$$

$$\psi_{1n}=\frac{1}{\lambda_n^5}\frac{e^{\lambda_n}}{e^{\lambda_n}-1}\left[-a_{2n}+b_{2n}\right]+\frac{1}{\lambda_n^5}\bar{\psi}_{1n}^{(5)},\psi_{2n}=\frac{1}{\lambda_n^5}\bar{\psi}_{2n}^{(5)},$$

$$\eta_{1n}=\frac{1}{\lambda_n^3}\frac{e^{\lambda_n}}{e^{\lambda_n}-1}\left[-a_{3n}+b_{3n}\right]+\frac{1}{\lambda_n^3}\bar{\eta}_{1n}^{(3)},\eta_{2n}=\frac{1}{\lambda_n^3}\eta_{2n}^{(3)},$$

где

$$a_{1n}=\int_0^1\varphi^{(5)}(x)e^{-\lambda_n(1-x)}dx,\ b_{1n}=\int_0^1\varphi^{(5)}(x)e^{-\lambda_nx}dx,$$

$$a_{2n}=\int_0^1\psi^{(5)}(x)e^{-\lambda_n(1-x)}dx,\ b_{2n}=\int_0^1\psi^{(5)}(x)e^{-\lambda_nx}dx,$$

$$a_{3n}=\int_0^1\eta^{(3)}(x)e^{-\lambda_n(1-x)}dx,\ b_{3n}=\int_0^1\eta^{(3)}(x)e^{-\lambda_nx}dx,$$

$$\bar{\varphi}_{1n}^{(5)}=\int_0^1\varphi^{(5)}(x)\cos\lambda_nxdx,\ \bar{\varphi}_{2n}^{(5)}=2\int_0^1\varphi^{(5)}(x)\sin\lambda_nxdx,$$

$$\bar{\psi}_{1n}^{(5)}=\int_0^1\varphi^{(5)}(x)\cos\lambda_nxdx,\ \bar{\psi}_{2n}^{(5)}=2\int_0^1\psi^{(5)}(x)\sin\lambda_nxdx,$$

$$\bar{\eta}_{1n}^{(3)}=-\int_0^1\eta^{(3)}(x)\cos\lambda_nxdx,\ \bar{\eta}_{2n}^{(3)}=2\int_0^1\eta^{(3)}(x)\sin\lambda_nxdx.$$

Если значения $\varphi_{in},\psi_{in},f_{in}(t),i=1,2$ подставить в (21), то нетрудно видеть,

$$\left|u_{1n}''(t)\right|\le\frac{1}{\lambda_n}\bar{M}_1\left[\left|a_{1n}\right|+\left|b_{1n}\right|+\left|\bar{\varphi}_{1n}^{(5)}\right|+\left|a_{2n}\right|+\left|b_{2n}\right|+\left|\bar{\psi}_{1n}^{(5)}\right|+\left|a_{3n}\right|+\left|b_{3n}\right|+\left|\bar{\eta}_{1n}^{(3)}\right|\right],$$

$$\left|u_{2n}''(t)\right|\le\frac{1}{\lambda_n}\bar{M}_2\left[\left|\bar{\varphi}_{2n}^{(5)}\right|+\left|\bar{\psi}_{2n}^{(5)}\right|+\left|\bar{\eta}_{2n}^{(3)}\right|\right],\ \bar{M}_i=const>0,i=1,2. \tag{25}$$

В силу (25) ряды (18) сходятся абсолютно и равномерно в области $\bar{D}$. Аналогично показывается сходимость рядов (19).

Исходя из формул (14)-(17), нетрудно доказать единственность решения задачи 1. Пусть $\varphi(x)\equiv 0, \psi(x)\equiv 0, \eta(x)\equiv 0$ на $[0,1]$ и при $\forall n$ выполнено условие $\Delta_n(\alpha,\beta)\neq 0$. Тогда все $\varphi_0\equiv 0, \varphi_{in}\equiv 0, \psi_0\equiv 0, \psi_{in}\equiv 0,$ $\eta_0\equiv 0, \eta_{in}\equiv 0$ и из формул (14)-(17) вытекает $u_0(t)\equiv 0, u_{in}(t)\equiv 0$ на $[-\alpha,\beta]$ и $f_0\equiv 0, f_{in}\equiv 0$ при $\forall n\in N$. Тогда $u(x,t)\equiv 0, f(x)\equiv 0$. Теорема доказана.

Теперь рассмотрим вопрос о нулях выражения $\Delta_n(\alpha,\beta)$. Преобразуем $\Delta_n(\alpha,\beta)$ к виду

$$\Delta_n(\alpha,\beta)=A_n\sin\left(\lambda_n^2\beta+\gamma\right)-1, \tag{26}$$

где $\gamma=\arcsin\dfrac{2-ch\lambda_n^2\alpha}{A_n}$, $A_n=\sqrt{4-4ch\lambda_n^2\alpha+ch2\lambda_n^2\alpha}$. Из представления (26) видно, что выражение $\Delta_n(\alpha,\beta)=0$ только в том случае, когда $\beta=\dfrac{\gamma}{\lambda_n^2}+\dfrac{(-1)^k}{\lambda_n^2}\arcsin\dfrac{1}{A_n}+\dfrac{k}{2n},\ k=0,1,2,...$. При таких значениях β нарушается единственности решения задачи (2)-(6).

ЛИТЕРАТУРА

1. Джураев Т.Д., Сопуев А. К теории дифференциальных уравнений в частных производных четвертого порядка. – Ташкент: «Фан», 2000. – 144 с.
2. Кадиркулов Б.Ж. Об одной обратной задаче для параболического уравнения четвертого порядка // Узбекский математический журнал. – Ташкент, 2012. –№1. – С. 74-80.
3. Моисеев Е.И. О решении спектральным методом одной нелокальной краевой задачи // Дифференциальные уравнения. 1999 г. Т. 35, С. 1094-1100.
4. Сабитов К. Б., Зайнуллов А. Р. Обратные задачи по определению начальных условий в смешанной задаче для телеграфного уравнения, Итоги науки и техн. Сер. Соврем. мат. и ее прил. Темат. обз., 2017, том 141, 111–133.
5. Сабитов К. Б., Мартемьянова Н. В. Обратная задача для уравнения Лаврентьева–Бицадзе, связанная с поиском элементов правой части, Изв. вузов. Матем., 2017, номер 2, 44–57
6. Сабитов К.Б., Мартемьянова Н. В. Обратная задача для уравнения эллиптико–гиперболического типа с нелокальным граничным условием // Сибирский математический журнал. 2012 г, Том 53, № 3, стр. 633-647.

Локал емес шәртли төртинши тәртипли теңлеме ушын бир кери мәселениң шешилиўи

Бекиев А.Б., Утемуратов Р.Б.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Туўрымүйешли областта төртинши тәртипли теңлеме ушын бир кери мәселе қарастырылған. Локал емес шәртлерде кери мәселениң шешими спектрал мәселениң меншикли функцияларының системасы бойынша биортогонал қатар түринде қурылған. Мәселениң шешиминиң бар болыўы ҳәм бирден бирлиги көрсетилген.

Калит сўзлар: Тескари масала, Рисс базиси, регуляр ечим, ечимнинг ягоналиги ва мавжудлиги.

Локал эмас шартли тўртинчи тартибли тенглама учун бир тескари масаланинг ечилиши

Бекиев А.Б., Утемуратов Р.Б.

Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Тўғрибурчакли соҳада тўртинчи тартибли тенглама учун бир тескари масала ўрганилган. Локал эмас шартларда тескари масаланинг ечими спектрал масаланинг хос функциялари системаси бўйича биортогонал қатор кўринишда қурилган. Масаланинг ечимининг мавжудлиги ва ягоналиги кўрсатилган.

Таяныш сөзлер: Кери мәселе, Рисс базиси, регуляр шешим, шешимниң бирден бирлиги ҳәм бар болыўы.

О решении одной обратной задачи для уравнения четвертого порядка с нелокальными условиями

Бекиев А.Б., Утемуратов Р.Б.

Каракалпакский государственный университет

Резюме. Для уравнения четвертого порядка в прямоугольной области изучены обратные задачи по отысканию его правой части. Решение обратной задачи с нелокальными граничными условиями построены в явном виде, как суммы биортогональных рядов по системе собственных функций одномерной спектральной задачи. Доказана теорема единственности и существования решения поставленной задачи.

Ключевые слова: Обратная задача, базис Рисса, регулярное решение, единственность и существование решение.

On solving one inverse problem for a fourth-order equation with nonlocal conditions

Bekiev A.B., Utemuratov R. B.

Karakalpak state university

Summary. For a fourth-order equation in a rectangular region, inverse problems are studied on finding its right-hand side. The solution of the inverse problem with nonlocal boundary conditions is constructed in an explicit form, as sums of biorthogonal series in the system of eigenfunctions of the one-dimensional spectral problem. A theorem of uniqueness and the existence of a solution to the problem is proved.

Key words: Inverse problem, basis of Riss, regular solution, existence and solvability of solution.

ХИМИЯЛЫҚ ЭЛЕМЕНТЛЕРДИҢ ДӘЎИРЛИК СИСТЕМАСЫ

Таңирбергенов Б., Даўлетова Ж.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Д.И.Менделеевтиң элементлер дәўирлик системасын дүзгенге шекем ҳәр қыйлы элементлер арасындғы байланысты табыў ушын илимпазлар тәрепинен 50ге жақын урыныўлар болды. Берцелиус элементлерди металл ҳм металл емеслер деп бөлди. 1829-жылы Деберейнер элементлердиң қәсийетлери менен олардың атом массалары арасындағы байланыстың бар екенлигинен пайдаланып үш элементтен турған Li,Na,K,Ca,Sr,Ba,Cl,Br,I ҳәм S,Se,Te-лердеги еки шетки элементлердиң атом массаларын қосып екиге бөлсе, Na дың, Sr дың, Br ның, Se ның атом массалары келип шығатуғынын анықлаған. Булл 12 элементтен турған триадалардағы элементлердиң санын 1857-жылы Ленссен 20ға жеткерген.

1862-жылы Шанкуртуа цилиндр көшерине 45^0 бойлап спираль сызықлар сызды ҳәм олардың арасын 16 бөлекке бөлди. Спираль сызықларға элементлердиң атом массаларының артыўы менен жайластырылғанда, өз-ара уқсас элементлердиң атом массалары арасындағы айырма 16,32,48 ҳ.т.б ға тең болатуғынлығы анықланды. Мейер 27 элементти валентликлерине қарап 6 группаға бөлди. Элементлердиң валентликлери өзгермели болады, оның үстине бул кестеде H, B ҳәм Alлер жоқ еди. Бул кестеден элементлердиң химиялық қәсийетлериниң дәўирли өзгериўин улыўма бақлаў мүмкин емес еди. 1857-жылы Одлинг атом массасына тийкарланып 48 элементти уқсаслығына қарап 13 группаға бөлди.

1864-жылы Ньюлендс элементлердиң атом массасының артыўына қарап 49 элементти 7элементтен 7 группаға бөлди. Ол сегиз элементтен кейин элементлердиң химиялық қәсийетлериниң қайталанатуғынлығын көрди ҳәм оны октавалар нызамы деп атады. Ньюлендс кестесинде уқсас емес элементлер де бир группаға жайластырылды. Мәселен: хром менен углерод, титан менен бор, азот пенен марганец т.б Менделеевге дейинги илимпазлар элементлердиң қәсийетлери бир-бирине уқсас болған ҳәм бир-бирине улыўма уқсамайтуғын элементлер арасында да байланыстың болыўы мүмкинлиги ҳаққында ойламаған.

Д.И.Менделеев элементлер дәўирлик системасын дүзиўде химиялық өзгерислерде мәнисин өзгертпейтуғын атом салмақты (сол ўақытлары сондай аталар еди) тийкар етип алды. Сол дәўирде 63 элемент белгили еди. Көпшилик элементлердиң атом массалары, валентликлери қәте анықланған еди, олардың физико-химиялық қәсийетлери толық үйренилмеген еди.

1816-жылы Праут ҳәмме химиялық элементлердиң атомы водород атомларының жыйындысынан пайда болған деген гипотезаны ортаға таслады. Көпшилик элементлердиң атом массалары водород атомларының массасына тең болмаўы, бул гипотезаның надурыс екенлигин көрсетти. Проут гипотезасы илимпазлар арасында элементлердиң атом массалары менен олардың физико-химиялық қәсийетлери арасындағы байланысты үйрениўге қызығыўшаңлығын арттырды. Элементлер арасындағы байланысты табыўда валентликти, атомлық көлемди алыўға болмайды, себеби кристаллардың дүзилисине қарап атомлық колем, химиялық реакциялар типине байланыслы валентлик де өзгерип турады. Д.И.Менделеевтиң элементлер дәўирлик системасын дүзиўде элементлердиң валентликлеринен, эквивалентлеринен ҳәм пайда еткен бирикпелердиң формулаларынан, қәсийетлеринен де кеңнен пайдаланды.

1869-жыл 17-февраль (жаңа стиль бойынша 1-март) уллы рус илимпазы Д.И.Менделеевтиң химиялық элементлер дәўирлик системасының биринши вариантын дүзди ҳәм сол айда Н.А.Меншуткинниң редакторлығында шығып турған. Рус химиялық жәмийетиниң журналында «Элементлердиң атомлық салмақлары менен қасийетлериниң қатнасы» мақаласында жарық көреди.(ЖХО 2-3-санлар, 60-77-бетлер). Булл мақала рефераты 1869-жылы немис тилинде басылып шықты. Бул вариантта уқсас элементлер 19 горизантал ҳәм 6 вертикал қатарға жайластырылды. Қатар бойынша шептен оңға ҳәм бағана бойынша жоқарыдан төменге қарай атом массаларының артыўы бойынша жайластырылды.

1871-жылы Менделеев дәўирлик системаның екинши вариантын жаратты. Екинши вариант биринши варианттың 90^0ға бурылған айнадағы көриниси болып, элементлер 8 вертикал ҳәм 10 горизантал қатарға бөлинди. Бул кесте элементлер дәўирлик системасының қысқа формасы еди. Группалардың астына олардың кислород пенен ҳәм водород пенен берген бирикпелериниң улыўмалық формулалары жазылды. Мәселен: R_2O, RO, R_2O_3, RO_2, R_2O_5, RO_3, R_2O_7, RH_4, RH_3,RH_2,RH. Дәўирлик системаның 3-варианты 1) қысқа формасы 2) ярым узын формасы 3) узын формасы бар. Илимпазлар тәрепинен элементлер дәўирлик системасының 500ден аслам вариантлары пайда болды.

Дәўирлик системаны 6 типке бөлиўге болады. 1) Элементлерди шахмат формасында жайластырыўдың қысқа формасы 2) Элементлерди шахмат формасында жайластырыўдың ярым узын формасы 3) Элементлерди шахмат формасында жайластырыўдың узын формасы 4) Элементлерди дәўирлик системада жайластырыўдың зәңги формасы 5) Элементлерди радиаль-шеңбер графигинде жайластырыў формасы 6) Элементлерди спираль графикде жайластырыў формасы.

ИЮПАК элементлердиң дәўирлик системасының қысқа формасын 1989-жылдан баслап пайдаланылмасын деген шешимге келди.

Менделеев дәўирлик системадағы нызамлыққа тийкарланып 11элементтиң ашылыўы керек екенлигин (франций, радий, актиний, скандий, галлий, германий, протактиний, полоний, технеций, рений, астат) алдыннан айтып берди. Бул элементлердиң атом массалары ҳәм физико-химиялық қәсийетлери Менделеевдиң айтқанындай болып шықты. Булл ашылған жаңалықлардан кейин илимпазлар Менделеевдиң дәўирлик системасының еәбияттың бир нызамы ретинде үзил-кесил мойынланды. Менделеев дәўирлик системада 29 орынды бос қалдырып, айырым элементлердиң Be, La, In, Ti, V, Er, Ce, U, Th, Cr атом массаларын оңлады. Менделеев дәўирлик системаға сүйенип айырым элементлерди қайсы минераллардан излеў кереклигинб ашылыўы керек болған элементлер қандай элементлер менен бирге болыўы мүмкинлигин алдыннан айтты.

Менделеев атом массасының үлкен болыўына қарамастан аргонды(18) калийден бурын (19), кобальтты (27) никельден (28) бурын, теллурды (52) йодтан бурын (53) дәўирлик системаға жайластырды. Кейиншели торийдиң атом массасы протактинийдиң атом массасынан үлкен болыўына қарамастан ол дәўирлик системаға протактинийден алдыңғы орынға жайластырады. Менделеев бул элементлердиң атом массалары анық анықланбаған деп қарап, сол элементлердиң физико-химиялық қәсийетлерин атом массасынан үстин қойды. Дәўирлик система дүзилген ўақытта элементлердиң атом дүзилиси белгисиз еди. Кейиншелик Астонның, Мозлидиң тексериўлери бул элементлердиң дәўирлик системада туўры жайластырғанын көрсетти. Мозли элементлердиң атом заряды менен рентген спектрлери арасындағы байланысты таўып элементлердиң дәўирлик системадағы орнын, водород пенен уран арасында неше элементтиң болыўы кереклигин, Менделеевдин ашылмаған элементлерге таслап кеткен бос орынлардың туўры екенин, енди неше элемент ашылыўы мүмкин екенин үзил-кесил дәлийллеп берди.

Менделеев ураннан кейин де көп элементлердиң ядроларының алынатуғынына исенди. Ол алтыннан гүмисти алыў аңсат, лекин гүмистен алтынды алыў қыйынб себеби ҳәмме ўақыт қурыў қыйын, бузыў аңсат деп жазды. № 101 элемент Менделеевтиң атына қойылды. Менделеев Се (140) менен Та (183) арасында көп элементлердиң бар екенин алдыннан болжады. Лекин элементлердиң атом дүзилиси белгисиз болғанлықтан олардың саны қанша болатуғынын айта алмады. Атом дүзилиси лантаноидлардың саны 14 болатуғынын анықлады. Айырым илимпазлар водородты еки жерге I ҳәм VII групппаға жайластырады. Менделеев ҳәр бир элементге кестеде бир орын болыўы кереклигин көрсетти.

Дәўирлик системаға ҳәзир мынадай анықлама бериўге болады: Әпиўайы затлардың, элементлердиң бирикпелериниң форма ҳәм қәсийетлери элементлердиң тәртип номерлерине (ядро зарядына) дәўирли байланыста болады. Айырым илимпазлардың есаплаўларына қарағанда ядро заряды 140қа жақын элементлерге К электрон қабатындағы электронлар ядроға күшли жақынласады, сол себепли ондай элементлер турақлы болмайды. Кейинги ўақытлары атом ядросының дәўирлик системасы дүзилди. Атом ядросының протоннан ҳәм нейтроннан (Гапон ҳәм Иваненко) туратуғуны белгили. Протоннан ҳәм нейтронды улыўма бир зат (нуклон) деп қараўға болады. Үзликсиз протон нейтронға, нейтрон протонға айланып отырады. 1948-жылы М.Гепперт-Майер ҳәм И.Иенсен элементлердиң атом ядросын да дәўирлик системаға жайластырыўға болатуғынын көрсетти. Болжаўлар ядро заряды 127, атом массасы 310 болған элементтиң, қурамында 126, 152 нейтроны болған элементлер турақлы болыўы керек деген болжаўлар бар. Улыўма элементлердиң атом ядроларының 60қа жақын дәўирлик системалары дүзилген.

Қанша көп санда ҳәм формада дәўирлик системалар дүзилмесин, илимде қандай жаңалықлар ашылмасын бәрибир булардың бәриниң тийкарында Менделеевтиң идеясы жатады. Сол себепли булардың ҳәммеси дәўирлик системаны байытып ҳәм раўажландырып бара береди. Дәўирлик система химиялық бирикпелердиң жаңа класларының боридлердиң, карбидлердиң, нитридлердиң, гидридлердиң т.б алыныўы кереклигин ҳәм олардың физико-химиялық қәсийетлериниң қандай болатуғынын алдыннан көрсетип берди. Бүгинги күни тек атомлардың емес, ядролардың электрон структураларының ҳәм молекулалардың дәўирлик системасын дүзиўге болады. Барлық элементлер арасындағы байланыс дуньяны қурап турған металлардың бирдей екенин яғний жерме, айма улыўма әлемдеги затлардың атомнан турып, олардағы жүрип атырған процесслер дәўирлик система нызамларына бойсынады. Айдан алып келинген минераллардағы элементлердиң ҳәммесиниң жерде бар екени, тек олардың масса процентлериниң ҳәр қыйлы екенлиги буның айқын дәлийли болып табылады.

Дәўирлик системада материя раўажланыўының әпиўайы заттан қурамалы затқа қарай жүрип атырғаны анық көринеди. Дәўирлик системада тәбияттың тийкарғы нызамы болғаны ушын атом техникасында, авиацияда, металлургияда, текстиль санаатында, космоста, аўыл хожалығында, геологияда, астрономияда, медицинада, биологияда, кристаллохимияда, архиологияда нлыўма халық хожалығының ҳәмме тараўларында дерлик қолланылады. Элементлердиң дәўирлик системасының жәмийеттиң, техниканың, илимниң раўажланыўындағы ролин есапқа алып Бирлескен Миллетлер Шөлкеминиң шешими менен 2019-жыл дүнья жүзинде дәўирлик система жылы деп дағазаланды.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Григорович.В.К Периодический закон Менделеева и электронное строение металлов. -Москва, Изд-во «Наука», 1966г, 287с
2. Головиков.А.А Периодическая система Д.И.Менделеева и силовые характеристики элементов. –Новосибирск, Изд-во «Наука», 1981г, 88с
3. Михайличеко.Н.И Общее теоритические основы химии. –Киев Изд-во «Высшая школа», 1979г, 221с
4. Делимарски.Ю.К Неорганическая химия. –Киев Изд-во «Высшая школа», 1973г, 195с
5. Карапетьянс.М.Х, Дракин.С.И Строение вещества. –Москва «Высшая школа», 1978г, 302с

6. Соколовская.Е.М, Вовченко.Г.Д, Гузея.Л.С Общая химия. –Москва, Изд-во Московского университета, 1980г, 724с
7. Некрасов.Б.В, Основы общей химии. -Москва, Изд-во «Химия», 1969г, 518с
8. Ахметов.Н.С. Неорганическая химия. –Москва «Высшая школа», 1969г, 639с

Химиялық элементлердиң дәўирлик системасы

Танирбергенов Б., Даулетова Ж.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақалада дәўирлик нызам ҳәм дәўирлик системаның келип шығыўы, тарийхы ҳәм қолланылыўы ҳаққында сөз етиледи, сондай ақ ҳәр қыйлы химиялық ҳәм физикалық қәсийетлери арасындағы дәўирлик байланысты соның менен бирге бул нызамның халық хожалығының ҳәр қыйлы тараўлырында, илим ҳәм техниканың раўажланыўында илимде пайдаланыў жолларын көрсетти.

Таяныш сөзлер: дәўирлик система, химиялық элементлер, физикалық қәсийетлер.

Химёвий моддаларнинг даврий системаси

Танирбергенов Б., Даулетова Ж.

Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада даврий қонун ва даврий системанинг келиб чиқиши, тарихи ва қўлланилиши ҳақида сўз юритилади, шунингдек ҳар ҳил химёвий ва физик хусусиятлари орасидаги даврий алоқани, яна да бй қонуннинг халқ хўжалигининг ҳар хил соҳаларида, илм ва техниканинг ривожланишида илмда фойдаланиш йўлларини кўрсатди.

Таянч сўзлар: даврий система, химик моддалар, физик хусусиятлар.

Периодические системы химические элементы

Танирбергенов Б., Даулетова Ж.

Каракалпакский государственный униветситет

Резюме. В статье рассматривается история открытия периодической системы, периодической зависимости между различными химическими и физическими свойствами элементов и их соединений, а также применения его в различных областей техники и науки.

Ключевые слова: периодическая система, химические элементы, физические свойства.

Periodical system chemical element

Tanirbergenov B., Dawletova j.

Karakalpak state university

Summary. The article discusses the history of the discovery of the periodic system, the periodic dependence between the various chemical and physical properties of elements and their compounds, as well as its application in various fields of technology and science.

Key words: periodical system, chimic element, phisic property.

УДК 674.815

СИНТЕЗ И ИССЛЕДОВАНИЯ ФОСФОРСОДЕРЖАЩИХ МИНЕРАЛЬНЫХ ОЛИГОМЕРНЫХ АНТИПИРЕНОВ ДЛЯ ДРЕВЕСИНЫ

Кенжаев Д.Р., Тураев Х.Х., Джалилов А.Т.,* Бекназаров Х.С.* Нуркулов Ф.Н*

Термезский государственный университет,

**ООО Ташкентский научно-исследовательский ИНСТИТУТ химической технологии*

Введение. С точки зрения обеспечения огнезащиты в твердой фазе и при тлении наиболее эффективными являются азот-фосфорсодержащие соединения, способные при нагревании разлагаться с образованием фосфорной кислоты. Механизм терמораспада целлюлоз о содержащих материалов изменяется под влиянием введенного фосфора. Антипиренный эффект фосфорной кислоты по отношению к древесному комплексу обусловлен, в основном, резким изменением механизма термических превращений углеводной части древесного комплекса. В результате этого снижается эффективная энергия активации процесса дегидратации, понижается температура ее начала, увеличиваются скорость образования и количество выделяющейся воды [1, 4].

Вещества, введение которых снижают горючести материала называется антипиренами. Например, введение галогенсодержащих соединений в полиолефинов, полистирола и его сополимеров приведет к снижению их горючести. Исследования выявили, что действие таких антипиренов основано на образовании значительного количества кокса, который не попадает в пламя. Фосфор и его соединения является одним из наиболее эффективных ингибиторов процессов горения и тления различных полимеров. Соединения фосфора содержащихся в полимеров, при пиролизе, происходит образование фосфорной кислоты и ее ангидридов, которые катализируют дегидратацию и дегидрирование, способствуют процессу карбонизации. Последнее время, оксиды и гидроксиды различных металлов, соли органических и неорганических кислот, хелатные комплексы используются в качестве эффективных антипиренов. Преимуществом этих антипиренов является то, что их можно использовать в концентрациях, намного меньших, чем фосфора и галогенсодержащих соединений.

В настоящее время широкое распространение получило введение в материал микрокапсулированных антипиренов. Таким способом можно снизить летучесть антипирена и исключить его испарение в процессе изготовления и эксплуатации материала с добавкой, можно изготовить материал с высокой концентрацией антипиренов на поверхности, при этом физико-механические свойства самого материала не меняются. Кроме

этого, в микрокапсулированном виде можно использовать в качестве антипиренов вещества иначе не пригодные для этих целей. Например, воду, различные токсичные вещества или те, которые в обычном виде не совместимы с основным материалом [2,4-6].

Экспериментальный часть. Испытание проводили на 5 образцах. Образцы изготавливали из прямослойной воздушно-сухой древесины сосны (ГОСТ 2140) плотностью от 400 до 550 $кг \cdot м^{-3}$. Боковые поверхности образцов строгали, торцы опилелы и обработали наждаком. Образцы древесины изготавливали в виде прямоугольного бруска поперечным сечением 30x60 мм и длиной волокон 150 мм. Потом образцы кондиционировали в эксикаторе насыщенным раствором азотнокислого 6-водного цинка при температуре (23±5)°C, в течение семи суток, до постоянный массы. После этого на кондиционированных образцах древесины со всех сторон наносили покрытие из испытываемого защитного средства и высушивали. Перед испытанием обработанные и высушенные образцы древесины кондиционировали и взвешивали с погрешностью не более 0,1 г. Расход сухого огнезащитного средства R_1, $г \cdot м^{-2}$, вычисляли по формуле

$$R_1 = \frac{m_1 - m_2}{F} \quad (1)$$

где m_1 - масса образца перед сжиганием, г;

m_2 - масса образца до нанесения покрытия, г;

F - площадь поверхности образца, $м^2$.

В случае пропитки образцов способами, обеспечивающими глубокое проникновение огнезащитного средства, общее поглощение R_2, $кг \cdot м^{-3}$, вычисляют по формуле

$$R_2 \frac{m_1 - m_2}{V} \quad (2)$$

где m_1 - масса образца перед сжиганием, кг;

m_2 - масса образца до пропитки, кг;

V - объем образца, $м^3$ [7].

Обсуждение результатов. Результатов классификационных испытаний обработали по потерю массы образца P, %, вычисляют с точностью до 0,1% по формуле

$$P = \frac{(m_1 - m_2) \bullet 100}{m_1} \quad (3)$$

где m_1 - масса образца до испытания, г;

m_2 - масса образца после испытания, г.

Образцы, для которых не выполняются следующие неравенства

$(P_{ср} - P_i) < 3$, при $P_{ср} < 9$;

$(P_{ср} - P_i) < 5$, при $9 < P_{ср} < 25$

где $P_{ср}$ - среднее арифметическое значение потери массы, %;

За результат испытания принимали среднеарифметические результаты 5 определений, округленные до целого числа процентов. При потере массы образца не более 9% для средства защиты древесины устанавливают I группу огнезащитной эффективности. Наш первый образец – антипирен марки SA41 с потерей массы 7,78-8,59 % относится к первой группе. При потере массы более 9%, но не более 25%, для средств защиты древесины устанавливают II группу огнезащитной эффективности. Второй и третий образцы, антипирен марки RA41 и FA41 (потеря массы соответственно 16,20 % и 15,35%) тоже относятся к этой группе.

Таблица 1. Испытания на горючесть древесинного материала (сосна) без добавок

№	Время, с			Масса, г		Потеря массы	
	Подачи источника зажигания	Самостоятельного горения	Тления	До испытания	После испытания	Грамм	%
1	120	368	137	152,20	50,92	101,28	66,54
2	120	350	143	146,50	48,20	98,30	67,10
3	120	355	135	135,02	45,42	89,60	66,36
В среднем:							66,66

Таблица 2. Испытания на горючесть древесинного материала с добавками антипирена

№	Марка олигомера	Время, с			Масса, г		Потеря массы	
		Подачи источника зажигания	Самостоятельного горения	Тления	До испытания	После испытания	грамм	%
1	SA41	120	Отсутствует	33	142,50	130,25	12,25	8,59
2		120		32	135,60	124,89	10,71	7,90
3		120		31	130,80	120,63	10,17	7,78
	В среднем:							8,09
4	RA41	120	Отсутствует	32	152,42	127,73	24,69	16,20
5	FA41	120	Отсутствует	24	157,63	133,44	24,19	15,35

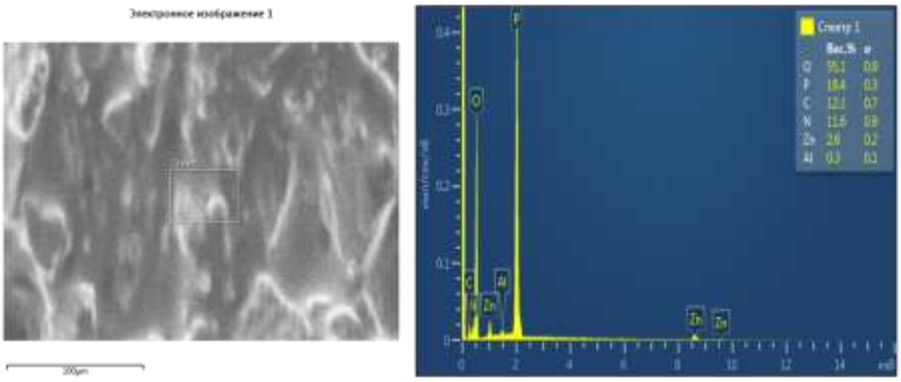

Рис. 1. Данные сканирующего электронного микроскопа и элементный анализ антипирена марки SA41.

Также, мы проводили элементный анализ полученных олигомеров.

Состав и структуру синтезированных антипиренов изучали сканирующим электронным микроскопом. Изучение состава и структуры сканирующим электронным микроскопом порошков, полученных продуктов синтеза, даёт сведения о распределении частиц прореагировавших и не прореагировавших веществ, а также пористых объектов, в которых важно оценить морфологию, дисперсию и другие параметры, требующих получение объемной информации. Одновременно можно наблюдать мельчайшие объекты подобного рода и их агломераты, сильно отличающиеся по размерам, например, с радиусом образования от 10 нм до 1 мм. Вместе с тем можно наблюдать и исследовать структуру на различных технологических стадиях получения.

Анализ полученных данных показывает (рис.1), что при увеличении размеров полученных образцов антипирена SA41 на основе аммофоса и оксидов металлов с помощью электронной микроскопии в 350 раз, не наблюдаются следы примеси и не прореагировавших исходных веществ на поверхности. Это говорит о том, что реакция прошла равномерно и не наблюдается следов, не прореагировавших отдельных веществ, также этот анализ параллельно даёт возможность определить состав элементов, который участвовал в реакции.

Заключение. Синтезированы металл-, азот-, фосфорсодержащие олигомеры имеющие антипиреновые свойства. Из синтезированных олигомеров, антипирен марки SA41 обладает лучшим антипиреновым свойствам (потеря массы среднем 8,09%) и относиться к первой группе. Антипирены марки RA41 и FA41 отномиться к второй группе. Синтезированные олигомеры всех марок можно использовать как антипиренов древесины.

ЛИТЕРАТУРА

1. Орлова А.М. Петрова Е.А. Огнезащита древесины // Пожаровзрывобезопасность. 2002. №2. С. 8 - 17.
2. Пожарная опасность строительных материалов / А.Н. Баратов, А.А.
3. Покровская Е.Н. Химико-физические основы увеличения долговечности древесины. Сохранение памятников деревянного зодчества с помощью элементо- органических соединений. М.: Издательство АСВ. 2003. 104 с.
4. Горение древесины и ее пожароопасные свойства / Р.М. Асеева, Б.Б. Серков, А.Б. Сивенков. М.: Пожнау- ка. 2010. 262 с.
5. Петрова Е.А. Снижение горючести материалов на основе древесины. Дисс. ... канд. техн. наук. Москва. 2003. 132 с.
6. Покровская Е.Н. Механизм огнезащитного действия фосфорсодержащих соединений применительно к древесно-целлюлозным материалам //Химия древесины. 1991. №4. С.91-94
7. О механизме действия фосфорсодержащих замедлителей горения полимеров / Б.Т. Сарсембинова, И.И. Никитин, К.М. Гибов, Б.А. Жубанов // Изв АН КазССР. 1986. Т. 66. С.158-190.
8. Межгосударственный стандарт средства огнезащитные для древесины. методы определения огнезащитных свойств гост 16363-98. 1997 г.

Ёгоч учун фосфор тутган минерал олигомер антипиренларнинг синтез ива тадқиқоти.

Кенжаев Д.Р.,Ттураев Х..Х.., Джалилов А.Т., Бекназаров Х.С.* Нуркулов Ф.Н.**

Термезский давлат университет,

**МЧЖ Тошкент химё-технологиялар илмий тадқиқот институти*

Резюме. Ишда ёғоч учун антипиренлик хусусиятига эга бўлган металл-, азот-, фосфор тутган олигомерлар синтез қилинган. Синтез қилинган олигомерларнинг антипиренлик хоссалари ва кимёвий таркиби ўрганилган.

Таянч сўзлар: антипирен, аммофос, металлар оксиды, фосфор тутган олигомер.

Синтез и исследования фосфорсодержащих минеральных олигомерных антипиренов для древесины

кенжаев д.р., тураев х.х., джалилов а.т., бекназаров х.с.* нуркулов ф.н**

Термезский государственный университет,

**ООО Ташкентский научно-исследовательский ИНСТИТУТ химической технологии*

Резюме. В работе исследованы антипиреновые свойства полученных металл-, азот и фосфорсодержащих олигомеров, изучен элементный состав одного из олигомеров.

Ключевые слова: антипирен, аммофос, оксиды металлов, фосфорсодержащий олигомер.

Summary. In this work, we studied the flame retardant properties of the obtained metal, nitrogen, and phosphorus-containing oligomers. The elemental composition of one of the oligomers was studied.

Key words: antipiren, ammophos, metalle oxids, phosphorescent oligomer.

ОБЩЕСТВЕННЫЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

ЭКОНОМИКА. ФИНАНС.

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ САНОАТ ТАРМОҚЛАРИДАГИ АСОСИЙ ТЕНДЕНЦИЯЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЙ-СТАТИСТИК ТАҲЛИЛИ

Сариев Қ.Р
Қорақалпоқ давлат университети

Бугунги кунда долзарб масалалардан бири сифатида эътироф этиш жоизки мамлакатимизда амалга оширилаётган таркибий ўзгаришлар жараёнида иқтисодиёт тармоқларининг шаклланиш ва ривожланиш хусусиятлари, ушбу соҳалар ривожланишининг ўзига хос жиҳатларини ўрганиш, минтақаларда иқтисодиётнинг янги, истиқболли тармоқлари ривожланишининг аҳолини ижтимоий ҳолатига таъсирини баҳолаш, минтақалар ҳудудий иқтисодиётида ноанъанавий бизнес шаклларининг ривожланиш ҳолатини ўрганиш, минтақаларнинг мавжуд салоҳиятидан самарали ва оптимал фойдаланиш ҳисобига ҳудудларни барқарор ривожлантиришга эришиш, аҳоли бандлигини устивор таъминлашга эришиш, барча мавжуд ресурслар салоҳиятидан оқилона фойдаланишни таъминлаш – иқтисодиётни ривожлантиришда устувор йўналишлардан ҳисобланади.

Мамлакатимизни 2017-2021 йилларда ривожлантиришнинг Ҳаракат стратегиясида вилоят, туман ва шаҳарларни комплекс ва мутоносиб ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш, уларнинг мавжуд салоҳиятидан самарали ва оптимал фойдаланиш масаласига алоҳида эътибор қаратилган. Яъни, “**…** ҳудудлар иқтисодиётини модернизация ва диверсификация қилиш кўламини кенгайтириш, ривожланиш даражаси нисбатан паст бўлган туман ва шаҳарларни, энг аввало, саноат ва экспорт салоҳиятини ошириш йўли билан жадал ривожлантириш ҳисобига минтақалар ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасидаги фарқларни камайтириш, янги саноат корхоналари ва сервис марказларини ташкил этиш, кичик саноат зоналарини ташкил қилиш, йирик хўжалик бирлашмаларининг маблағларини, банкларнинг кредитларини ва хусусий хорижий инвестицияларни жалб қилиш ҳисобига кичик шаҳарлар ва шаҳарчаларни жадал ривожлантириш, саноат ва хизматлар кўрсатиш соҳасини жадал ривожлантириш ҳисобига субвенцияга қарам туман ва шаҳарларни камайтириш ва маҳаллий бюджетларнинг даромад базасини кенгайтириш, саноат корхоналари ва бошқа ишлаб чиқариш объектларини жойлаштиришга қулай шарт-шароитлар яратиш, хусусий тадбиркорликни кенг ривожлантириш ҳамда аҳолининг турмуш шароитини яхшилаш мақсадида ҳудудларнинг ишлаб чиқариш, муҳандис-коммуникация ва ижтимоий инфратузилма тармоқларини янада ривожлантириш ва модернизация қилиш” [1] ҳолатини тахлил этиш ва бахолашга алоҳида эътибор қаратилган.

Шунингдек мамлакатимиз раҳбарининг 2019 йил учун мўлжалланган энг муҳим устувор вазифалар ҳақидаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида ҳам “Қорақалпоғистон Республикасини комплекс ривожлантириш кўп жиҳатдан келажакда ёқилғи ва йирик минерал хом-ашё, чекланган сув ва ер заҳираларидан, минтақа рақоботбардошлик афзалликларидан самарали фойдаланиш йўлларини аниқ белгилаб олишни талаб қилади. Минтақадаги мавжуд салоҳият, Орол денгизи инқирози, чўллашув жараёни, иқлимнинг ўзгариши комплекс ривожланишига, айниқса аҳоли турмуш даражасига таъсирини ўз вақтида аниқлаш ва унинг олдини олиш, инсон хавфсизлигини таъминлаш муҳим долзарб вазифалар қаторига киритиш мумкин [2]” деб таъкидлаб ўтдилар.

Республикада ўтган даврларда саноатни ривожлантиришнинг асосий омиллари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: “мақсадли дастурларни амалга ошириш; инфратузилмани шакллантириш (сув, газ, электр энергияси, транспорт ва бошқалар); енгил саноат соҳасида янги корхоналар ташкил этиш ва тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ўзлаштириш; қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш соҳасида янги корхоналар ташкил этиш ва бозорни маҳаллий маҳсулотлар билан таъминлаш; халқ истеъмоли товарларини ишлаб чиқариш ва улар билан бозорни тўла таъминлаш; қурилиш материаллари индустриясини ривожлантириш; саноатни ривожлантиришда банк кредитлари таъсирчанлигини ошириш; саноатни ривожлантиришда қўшма корхоналарнинг улушини ошириш; маҳаллий хом ашёни қайта ишлаш; маҳаллийлаштириш дастури ва халқаро саноат ярмаркаси ва кооперация биржаси доирасида яратилган имтиёз ва преференциялардан кенг фойдаланиш; ишлаб чиқарилган маҳсулотлар экспорти кўламини кенгайтириш, кичик корхоналар маҳсулотларини экспортга йўналтиришга кўмаклашиш” [3].

Шунингдек, ҳаракатлар стратегиясида белгиланган саноатни модернизациялаш ва диверсификациялашнинг асосий йўналишлари қуйида берилган (1-расм).

САНОАТНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШ ВА ДИВЕРСИФИКАЦИЯЛАШНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Саноатда институционалислоҳотларнинг сифатини ошириш ва тадбиркорлик фаолиятига кенг йўл очиб бериш, ишлаб чиқаришни модернизациялаш ва диверсификациялаш, иқтисодиётининг реал сектори корхоналарини қўллаб-қувватлаш, ўрта ва узоқ муддатда саноатни ривожлантириш бўйича дастурий чора-тадбирларни амалга ошириш.

Юқори технологияли қайта ишлаш тармоқларини, маҳаллий хомашё ресурсларини чуқур қайта ишлаш асосида юқори қўшимча қийматли тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришни жадал ривожлантиришга қаратилган сифат жиҳатидан янги босқичга ўтказиш орқали саноатни янада модернизация ва диверсификация қилиш.

Ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик янгилаш ва саноат тармоқларининг рақобатдошлигини ошириш, юқори қўшилган қийматга эга бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқаришга йўналтирилган саноат тармоқларида динамик ривожланишни таъминлаш

Саноатни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш, иқтисодиёт тармоқлари ва ижтимоий соҳада энергия сарфи ҳажмини қисқартириш, энергия тежайдиган технологияларни жорий этиш.

Маънан ва жисмонан эскирган ускуналарни янгилаш ҳамда модернизация қилиш, ишлаб чиқаришда энергия самарадорлигини ошириш, технологик жараёнларни оптималлаштириш.

Саноат тармоқлари учун самарали рақобатбардош муҳитни шакллантириш ҳамда маҳсулот ва хизматлар бозорида монополияни босқичма-босқич камайтириш бўйича вазифалар белгиланган:

Корхоналарнинг бирлашиши ва қўшиб олинишида монополияга қарши органнинг дастлабки розилигини олиш талабларини бирхиллаштириш;

Рақобатни чекловчи келишувлар, битимлар ва келишилган ҳаракатларга қарши кураш механизмларини такомиллаштириш;

Устун мавқега эга бўлган корхоналарнинг акция ва улушларини сотиб олишда тадбиркорлик субъектларининг ҳужжатларини кўриб чиқиш тартибини соддалаштириш;

Манфаатлар тўқнашувини бартараф этиш мақсадида шуъба корхона томонидан таъсисчининг устав фондидан улуш сотиб олишини ва шуъба корхона вакилларининг таъсисчи кузатувчилар кенгашида аъзолигини тақиқлаш.

1-расм.Ҳаракатлар стратегиясида белгиланган саноатни модернизациялаш ва диверсификациялашнинг асосий йўналишлари [2].

Қорақалпоғистон Республикаси Статистика бошқармаси маълумотлари бўйича республикада 2018 йилда ишлаб чиқарилган ялпи ҳудудий маҳсулотнинг (ЯҲМ) ҳажми 14185,2 млрд. сўмни ташкил этди ва 2017 йилга нисбатан ўсиш суръати 103,4 фоизга тенг бўлди. 2018 йилда ЯҲМ дефлятор индекси 133,9 фоизни ташкил қилди. 2018 йилда республиканинг ялпи ҳудудий маҳсулотининг ўсиш суръатига асосий таъсири қурилиш (105,4%) тармоғидаги ялпи қўшилган қиймат ҳамда хизматлар (105,3%) ҳиссасига тўғри келмоқда. ЯҲМ ишлаб чиқариш умумий ҳажмининг 54,3 фоизи кичик тадбиркорлик (бизнес) ҳиссасига тўғри келди, бу кўрсаткич 2017 йилда 55,8 фоизни ташкил қилган.

Қорақалпоғистон Республикаси иқтисодиётининг асосий тармоқларида кузатилган ўсиш суръатлари ЯҲМ ўсишида асосий омил бўлиб хизмат қилади. Жумладан, ташиш ва сақлаш, ахборот ва алоқа – 111,7 % (ЯҲМ таркибидаги улуши 6,9 %), қурилиш – 105,4 % (6,3 %), хизматлар – 105,3 % (33,6 %) ни ташкил этди (2-расм).

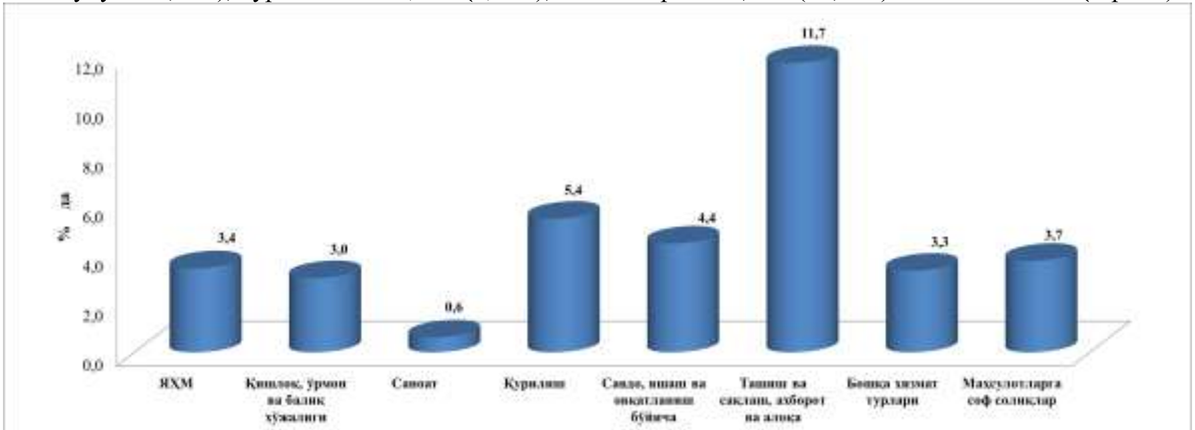

2-расм. Қорақалпоғистон Республикасида 2018 йилда ЯҲМнинг иқтисодий фаолият турлари бўйича ўсиш суръатлари [4]

Қорақалпоғистон Республикаси иқтисодиётининг барча тармоқларида яратилган ялпи қўшилган қиймат (ЯҚҚ) ҳажми умумий ЯҲМнинг 91,3 фоизини, маҳсулотларга соф солиқлар эса, 8,7 фоизини ташкил этди [4].

Қишлоқ, ўрмон ва балиқ хўжалиги ЯҲМнинг тармоқлар бўйича таркибидаги улуши 0,2 фоизли пунктга камайди ва ҳисобот даврида 28,8 фоизни ташкил этди. Саноат (қурилишни қўшган ҳолда) тармоғининг улуши 4,1 фоизли пунктга ошди ва 37,6 фоизни ташкил этди. Хизматлар соҳасининг ЯҲМ таркибидаги улуши 2018 йилда 33,6 фоизни ташкил этди ва 2017 йил мос даври (37,5 %) билан таққосланганда 3,9 фоизли пунктга камайди. Савдо, яшаш ва овқатланиш бўйича хизматларнинг ЯҲМ таркибидаги улуши 5,8 фоизни (2017 й. – 6,4 %), ташиш ва сақлаш, ахборот ва алоқа – 6,9 фоизни, (8,1 %), хизмат кўрсатувчи бошқа тармоқлар – 20,9 фоизни (23,0 %) ташкил этди [4].

2018 йилда саноат маҳсулоти ҳажми 10563,1 млрд. сўмни ёки ўтган йилнинг шу даврига нисбатан ўсиш суръати 104,1 фоизни ташкил этди. Ҳисобот даврида 1665,7 млрд. сўмлик истеъмол товарлари ишлаб чиқарилиб, 2017 йилга нисбатан 112,4 фоизни ташкил этди. Жумладан, 884,2 млрд.сўмлик озиқ-овқат маҳсулотлари, 663,1 млрд.сўмлик ноозиқ-овқат моллари ва 118,4 млрд. сўмлик вино-ароқ маҳсулотлари (2017 йилга нисбатан мос равишда 100,6 фоиз, 133,3 фоиз ва 113,1 фоиз) ишлаб чиқарилди (1-жадвал).

1-жадвал. Қорақалпоғистон Республикасида 2018 йилда иқтисодий фаолият турлари бўйича саноат маҳсулотини ишлаб чиқариш [4]

Фаолият турлари	***млрд. сўм***	***ўсиш суръати, фоиз ҳисобида***
Иқтисодий фаолиятнинг алохида турлари бўйича саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми	10563,1	104,1
Тоғ- кон саноати ва очиқ конларни ишлаш	328,0	117,9
Қайта ишлаш саноати	9589,7	102,7
Электр, газ, буғ билан таъминлаш ва ҳавони кондициялаш	526,0	113,7
Сув билан таъминлаш, канализация тизими, чиқиндиларни йиғиш ва утилизация қилиш	119,4	152,5
Истеъмол товарлари ишлаб чиқариш	1665,7	112,4

Жами саноат ишлаб чиқариш ҳажми ўсишининг асосий омили бўлиб, ишлаб чиқарадиган (қайта ишлаш) саноатда ишлаб чиқариш ҳажмининг 2,7 фоизга, тоғ-кон саноати ва очиқ конларни ишлашнинг 17,9 фоизга, электр, газ, буғ билан таъминлаш ва ҳавони кондициялашнинг 13,7 фоизга ҳамда сув билан таъминлаш, канализация тизими, чиқиндиларни утилизация қилишнинг 52,5 фоизга ўсиши ҳисобига кузатилган [4].

Тармоқлараро саноат кооперациясини ривожлантириш, тайёр маҳсулотлар, бутловчи қисмлар ва материаллар ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш дастурини амалга ошириш доирасида тадбиркорлик субъектлари томонидан 2018 йилда 3952,7 млрд. сўмлик маҳаллийлаштирилган маҳсулот ишлаб чиқарилди.

Тайёр маҳсулотлар турларини кенгайтириш ва ишлаб чиқарилишини қўллаб-қувватлаш бўйича амалга ошириб келинаётган чора-тадбирлар натижасида истеъмол товарлари ишлаб чиқариш ҳажми 1665,7 млрд. сўмни ташкил этди ва 2017 йилга нисбатан 12,4 фоизга ўсишини таъминлади, жами саноатдаги улуши эса 15,8 фоизни ташкил этди. 2017 йилга нисбатан истеъмол товарлари таркибида ноозиқ-овқат товарлари ишлаб чиқариш улушининг 33,6 фоиздан 2018 йилда 39,8 фоизга ошганлиги кузатилмоқда (3-расм).

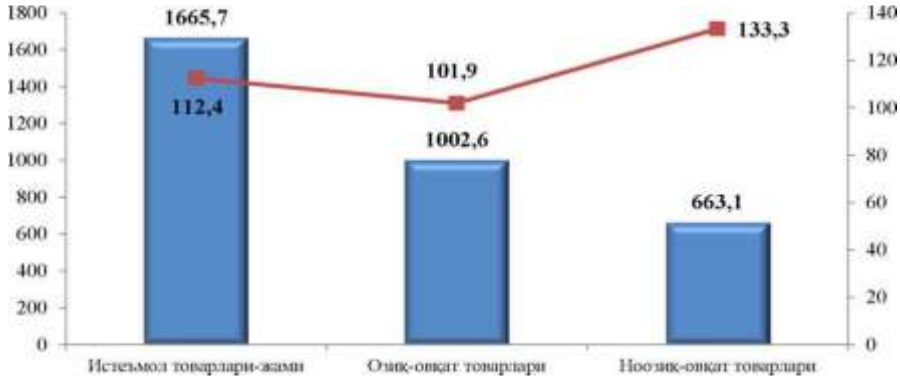

3-расм. 2018 йилда истеъмол товарлари ишлаб чиқариш ҳажми ва ўсиш суръатлари [4].

Республика туманлари миқёсида саноат ишлаб чиқариш ҳажми таркибида энг кўп улуш Нукус шаҳри (жами ишлаб чиқариш ҳажмининг 72,1 %), Тахиатош (4,5 %), Хўжайли (3,2 %), Амударё (2,7 %) ва Мўйноқ (2,6 %) туманлари ҳиссасига тўғри келади.

Шунингдек, истеъмол товарлари ҳажмининг энг катта қисми Нукус шаҳри (жами истеъмол товарлари ҳажмининг 27,0 %), Хўжайли (11,1 %), Қўнғирот (9,0 %), Тўрткўл (8,9 %) ва Амударё (7,5 %) туманларида ишлаб чиқарилди. Ҳудудларнинг ишлаб чиқариш салоҳиятини ошириш бўйича амалга оширилаётган изчил чора-тадбирлар натижасида Қораўзак (128,4 %), Шуманай (127,1 %), Мўйноқ (124,6 %), Элликқалъа (122,8 %) ва Нукус (121,8 %) туманларида саноат ишлаб чиқариш ҳажмлари сезиларли даражада ошишига имкон берди. Шу билан бирга, Қонликўл (148,7 %), Элликқалъа (142,0 %), Тахиатош (136,9 %), Шуманай (135,1 %) ва Кегейли (130,6 %) туманларида истеъмол товарлари сезиларли даражада ошди (4-расм).

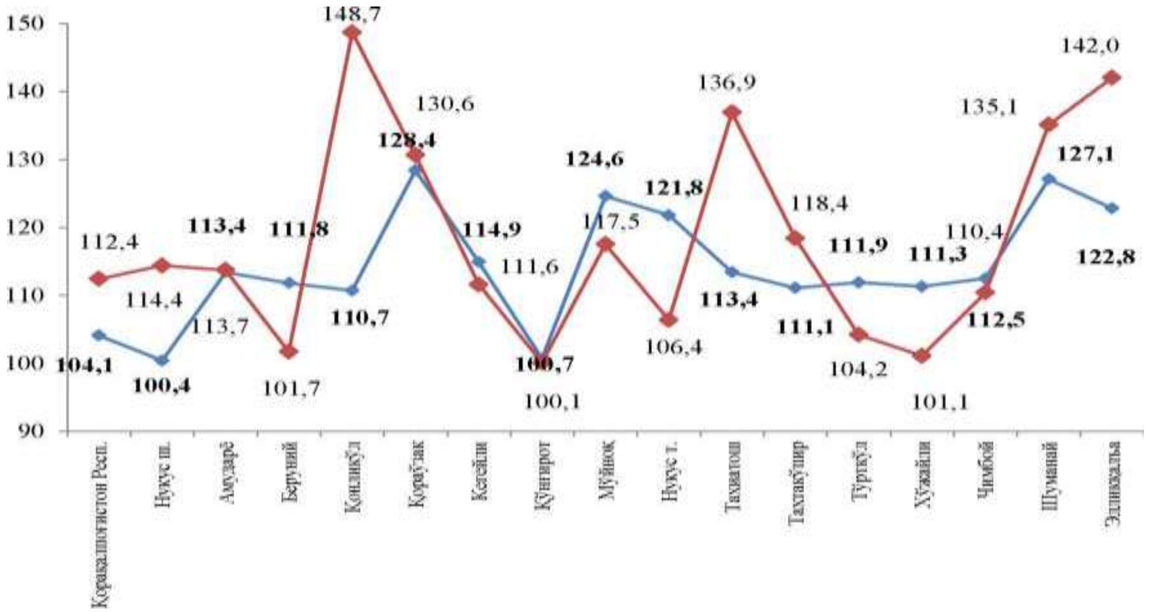

4-расм. 2018 йилнинг январь-декабрь ойларида шаҳар ва туманлар бўйича саноат ишлаб чиқариш ва истеъмол товарларининг ўсиш суръатлари [4] *(ўтган йилнинг тегишли даврига нисбатан, фоизда)*

Саноатни модернизациялаш бўйича тармоқ дастурларини ишлаб чиқиш, шу асно корхоналарнинг замонавий технологияларга бўлган талабини рағбатлантиришнинг молиявий ва номолиявий механизмларини жорий этиш, миллий иқтисодиётнинг жаҳон миқиёсидаги рақобатбардошлигини ошириш, инновацион ва билимлар иқтисодиётига босқичма-босқич ўтишга шароитлар яратиш, шунингдек, аҳоли турмуш даражаси ва сифатини яхшилаш учун қуйидагиларни эътиборда тутиш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз: 1) модернизациялаш ва техник қайта қуроллантириш дастурларини ишлаб чиқишда уларга эскирган жиҳозларни босқичма-босқич муомаладан чиқариб бориш бўйича чора-тадбир ва талабларнинг киритилишини таъминлаш; 2) корхоналарда эскирган техника ва технологик линияларнинг мавжудлиги бўйича инвентаризация ўтказилиб, уларни босқичма-босқич чиқариб бориш юзасидан мониторинг ташкил этиш зарур; 3) корхона ишлаб чиқариш фаолиятига янги асбоб-ускуналар ва техник жиҳозларни муайян даврда қиймати жиҳатидан бир текисда ҳамда асбоб-ускуналарнинг технологик жиҳатидан жараёнлар узвийлиги ва изчиллигини ҳисобга олган ҳолда киритилишини таъминлаш; 4) маҳсулот ва хизматлар ассортиментини кенгайтириш вазифасига алоҳида эътибор қаратиш; 5) корхона асосий воситалари таркибидаги оптимал пропорцияларнинг сақланишини таъминлаш зарур.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони. (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда)
2. https://m.kun.uz/news/2018/12/28/prezident-murojaatnomasi-toliq-matn
3. Ортиқов А. Саноат иқтисодиёти. –Тошкент, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.
4. Қорақалпоғистон Республикаси Статистика бошқармаси маълумотлари.

Қорақалпоғистон Республикаси саноат тармоқларидаги асосий тенденцияларнинг иқтисодий-статистик таҳлили

Сариев К.
Қорақалпоғистон Республикаси Жоқорғи Кенгеси

Резюме. Мақолада Қорақалпоғистон Республикаси саноат тармоқлари равнақига таъсир этувчи омиллар ва асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар таҳлил қилиниб, айни соҳада фаолият юритаётган корхоналарни янада ривожлантириш ҳамда барқарорлигини таъминлашнинг бош йўналишлари ёритилган.

Таянч сўзлар: саноат, инновация, модернизация, диверсификация, экспорт, импорт, инвестиция, ялпи ички маҳсулот, ялпи ҳудудий маҳсулот, нарх, капитал, кластер.

Экономико-стастистический анализ основных тенденций в прпомышленных отраслях в Республике Каракалпакстан

Сариев К.
Жукаргы Кенгес Республики Каракалпакстан

Резюме. В статье анализируются факторы и ключевые макроэкономические показатели, влияющие на развитие промышленных предприятий в Республике Каракалпакистан и излагаются основные направления дальнейшего развития и устойчивости предприятий, действующих в отрасли.

Ключевые слова: промышленность, диверсификация, инвестиция, общая внутреняя продукция, общая территориальная продукция, стоимость, капитал кластер.

Economic and statistical analysis of the main trends in the industrial sectors of the Republic of Karakalpakstan

Sariev K.
The Jokargy Kenes of the Republic of Karakalpakstan

Summary. This article analyzes the factors and key macroeconomic indicators affecting the development of industrial enterprises in republic of Karakalpakistan and outlines the main directions of further development and sustainability of enterprises operating in the industry.

Key words: industry, diversification, investment, total domestic production, total territorial production, cost, capital cluster.

УДК:336.2

ХЎЖАЛИК ЮРИТУВЧИ СУБЪЕКТЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛЛИГИНИ ОШИРИШДА СОЛИҚ ИМТИЁЗЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Халмуратов Қ.
Қорақалпоқ давлат университети

Республикамизда 1995 йилда илк бор фойда солиғи жорий этилганда маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ҳар бир фоиз ошган қисмига фойда солиғи ставкасига 0,3 %ли пункт миқдоридаги пасайтирувчи коэффициент қўлланилган. Яъни корхоналарда маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини оширишни рағбатлантирувчи шарт-шароитлар яратилса ҳамда корхона ўтган йилга нисбатан ишлаб чиқарган маҳсулот ҳажмини 10 %га оширса, унга мос равишда фойда солиғи ставкаси 3 %га камайтириб ҳисобланар эди.[1,147]

Корхоналарнинг иқтисодий фаоллигини оширишда солиқ имтиёзларини такомиллаштириш бўйича тўхталиб ўтадиган бўлсак, солиқ имтиёзларинининг моҳиятини ифодалашда, бизнинг назаримизда, унинг моҳиятини тўлиқ ифодаловчи ва кўпчилик томонидан эътироф этилган умумий таърифнинг йўк эканлиги ушбу муаммога нисбатан солиқлар ва солиққа тортишга оид бўлган фанлар ривожланганлик даражасининг етарли эмаслиги билан белгиланади. Бундай ҳолатнинг мавжудлиги, ўз навбатида, солиқ имтиёзларининг ягона моҳиятини турлича талқин қилишга имконият очиб бериб, солиқ имтиёзларини такомиллаштириш масаласини оқилона ҳал этишни янада мураккаблаштиради.

О.Т.Юлдашевнинг фикрича, ушбу масалани мантиқнинг тегишли қоидаларига қатъий риоя этган ҳолда қўйидаги кетма-кетликда амалга ошириш мақсадга мувофиқ: а) таърифни бериш (ишлаб чиқиш) қоидалари ёки тартибларига қатъий риоя этиш; б) «имтиёз» сўзининг қандай маъноларда ишлатилиши мумкинлигини аниқлаш; в) уларнинг нимага қаратилганлигини акс эттириш; г) солиқ имтиёзларига хос бўлган мажбурий характерли белгилар (хусусиятлар, хоссалар)ни ифодалаш. [2,8] О.Т.Юлдашев имтиёзлардан фойдаланиш тартиб-қоидалари, қанақа ишлатилишига тўхталиб ўтган. Демак, шундан келиб чиқиб ўрганилаётган мавзу бўйича бериладиган имтиёзлар ҳақида тўхталадиган бўлсак; бизнинг фикримизча, юридик шахсларнинг фойда солиғи ҳамда ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантиришс олиғини бирлаштирилиши муносабати билан солиқ қонунчилигида ушбу солиқлар бўйича берилган имтиёзлар қайта кўриб чиқилиши ҳамда фойда солиғини ҳисоблаб чиқаришда чегирилмайдиган харажатлар таркибини янада камайтириш йўналишида ишлар амалга оширилиши зарур. Республкамизда корхоналар зиммасидаги солиқ юкини камайтириш даставвал қўшилган қиймат солиғини босқичма-босқич камайтириш, ижтимоий аҳамиятга эга товарларга пасайтирилган ставкаларни қўллаш ва мазкур товарларга акциз солиғини бекор қилиш ҳамда республикада ишлаб чиқарилмайдиган товарларга нисбатан импорт қилинадиган товарларга нисбатан акциз солиғини қўллаш амалиётини қисқартириш йўналишига қаратилиши мақсадга мувофиқ. Албатта биз бу жойда бюджетнинг даромадлар қисмини тўлдиришни ҳам назарда тутиш зарур. Шуни ҳисобга олган ҳолда биз қуйдагича бюджетнинг даромадлар қисмини тўлдиришни кўзда тутмоқдамиз.

Бунда мазкур жамғармаларнинг молиявий манбасини фойда солиғининг бир қисмини йўналтириш ҳисобидан шакллантирилиши мақсадга мувофиқ. Шундагина солиқларнинг йиғилувчанлиги ва бюдетжетга тушуми соддалаштирилади. Мазкур илмий хулосани амалий исботини аниқлаш мақсадида Қорақалпоғистон Республикасидаги йирик ишлаб чиқариш корхоналари маълумотларини таҳлилини келтирамиз; шунингдек реал сектор корхоналари ҳисобланган ёғ-мой комбинатларида таҳлил қиладиган бўлсак, таҳлил қилинаётган давр 2013 йилдан 2017 йилгача сотишдан тушган соф тушум ва ялпи фойданинг йилдан-йилга ортиб боришини кўрмоқдамиз. Масалан, жами ҳисобланган мажбурий ажратмаларнинг сотишдан тушган соф тушумдаги улуши 2013 йилда 6,6 фоизни ташкил этган, 2017 йилга келиб ушбу кўрсаткич 6,0 фоизга тенг булиб, 0,6 фоизли пунктга камайган, чунки 2017 йилда бу корхоналарнинг асосий хомашёси таннархи тайёр маҳсулотга нисбатан анча арзон ва солиқ ставкаларининг пасайиши улар ихтиёрида қоладиган молиявий ресурсларнинг ортишига олиб келмоқда.

Бюджетдан ташқари мақсадли жамғармаларга мажбурий ажратмаларнинг Қорақалпоғистон Республикаси ёғ-мой комбинатлари молиявий фаолиятига таъсири [3]

Ёғ-мой комбинатларида 2013 йилда жами ҳисобланган мажбурий ажратмаларнинг ялпи фойдадаги улуши 31,3 фоизни ташкил этган, 2017 йилга келиб эса ушбу кўрсаткич ўзгаришсиз яъни 31,3 фоизга тенг бўлган. Шуни таъкидлаш жоизки, ишлаб чиқариш корхоналари шу жумладан озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқарадиган корхоналар учун амалга оширилаётган чора-тадбирлар ўзининг самарасини бермоқда. Масалан “Хожели Туран” акциядорлик жамиятини оладиган бўлсак 2013 йилда жами мажбурий ажратмаларнинг ялпи фойдадаги улуши 43,7 фоизни ташкил этган бўлса, 2017 йилда 27,9 фоизни ташкил этиб 15,8 фоизли пунктга пасайган. Албатта бу корхонада ишлаб чиқариш қувватининг ортаётганидан дарак беради. Мазкур жадвалда келтирилган маълумотлар асосида амалга оширилган таҳлиллар натижасида ёғ-мой комбинатларида умумий хулоса қилинганда 2017 йилга қадар ёғ-мой комбинатларида асосий молиявий кўрсаткичлар ўсиш тенденциясига, айниқса сотишдан тушган соф тушум ва ялпи фойданинг ўсиш кўрсаткичлари жуда юқори. Шу ўринда корхана ишлаб чиқаришини ривожлантириш мақсадида, шунингдек молиявий реурсларнинг ортиши учун янги технологияларни ишлаб чиқаришга жалб қилиш зарурияти борлиги сезилмоқда.

Шунингдек, мажбурий ажратмаларнинг салмоғи ишлаб чиқариш суръатларига сезиларли таъсир кўрсатмоқда. Умуман олганда бугунги кунда мамлакатимизда иқтисодиётни ривожлантиришда реал сектор корхоналарини қўллаб-қўвватлашга қаратилган чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Шу ўринда пахта тозалаш корхоналарида 2013 йилда жами ҳисобланган мажбурий ажратмаларнинг сотишдан тушган тушумдаги улуши ўртача 4,8 фоизни ташкил этган бўлса, 2017 йилга келиб эса ушбу кўрсаткич 4,3 фоизга тенг булиб, 0,5 фоизли пунктга камайган чунки 2017 йилга қадар пахта тозалаш корхоналарининг ишлаб чиқариш суръатининг бирмунча барқарор тарзда ошиб бориши молиявий ресурсларнинг ортишига сабаб бўлмоқда. Бу эса табиийки ўз навбатида мажбурий ажратмаларнинг улушининг нисбатан камроқ бўлишига олиб келмоқда. Шу сабабдан корхоналар ихтиёрида қолган молиявий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва шу ҳисобдан маҳаллий аҳолини иш билан банд қилиш, корхоналарни худудларнинг иқтисодий ва табиий салоҳиятидан шунингдек аҳолининг мослашув имкониятидан келиб чиқиб жойлаштириш шу билан бирга, солиқ механизмидан халқнинг маданий, маийший эҳтиёжларини қондиришда фойдаланиш яъни олис худудларда хизмат кўрсатиш соҳаси билан шуғулланувчи ишбилармонларга солиқлардан маълум даврга имтиёзлар бериш ва шу аснода халқнинг маданиятини ва турмуш даражасини юксалтириш мақсадга мувофиқ.

АДАБИЁТЛАР

1. Тошматов Ш.А. Корхоналарни ривожлантиришда солиқлар роли. –Тошкент, 2008.
2. Юлдашев О.Т. Ўзбекистонда солиқ имтиёзларини такомиллаштириш йўналишлари. Иқт.фан.номз. диссертация автореферати. –Тошкент , 2011.
3. Донни қайта ишлаш корхоналари ҳисоботлари

Хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий фаоллигини оширишда солиқ имтиёзларини такомиллаштириш

Халмуратов Қ.
Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада солиқларнинг иқтисодиётдаги ва бюджетнинг даромадлар қисмини шакллантиришдаги роли, шунингдек, солиқ соҳасида амалга оширилаётган ислоҳатлар ҳақида сўз юритилади, аҳолининг маданий ва маийший талабларини қаноатлантириш, солиқ механизмларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқлиги кўрсатилади.

Таянч сўзлар: солиқ, бюджет, иқтисодиёт, экспорт.

Совершенствование налоговых льгот для повышения экономической активности хозяйствующий субектов

Халмуратов Қ.
Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье рассматривается экономическое значение налогов и его роль в формировании доходной части бюджета, а также ход реформ в этой отрасли, отмечается необходимость использования налоговых механизмов в удовлетворении культурных и бытовых потребностей населения.

Ключевые слова: налог, бюджет, экономика, экспорт.

Improvement of tax incentives to increase economic activity of business entities

Khalmuratov K.
Karakalpak state university

Summary. The article discusses the of economic importance of taxes and its role in formation of profit part of the budget, and also reforming process in this sphere, is considered, the need for using tax mechanisms to meet the cultural and domestic needs of the population is noted.

Key words: tax, budget, economy, export.

УДК: 338, 339.1

АЛГОРИТМ И МАТЕМАТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ПРОГНОЗИРОВАНИЯ ВРП РЕСПУБЛИКИ КАРАКАЛПАКСТАН

Абдуллаев У. А.

Каракалпакское отделение АН Республики Узбекистан

Динамичное развитие народного хозяйства республики Каракалпакстан требует систематического пополнения валовой региональной продукции (ВРП), которые описывается количественными и качественными признаками. В связи с этим одной из важнейших задач математического моделирования являются анализ динамики, и прогнозирование ВРП.

В условиях функционирования ИПС «Торговли» наиболее подходящим является метод гармонических весов[1.83]. Этот метод малоизвестен на практике, поэтому здесь подробно рассматривается не только экономической аспект его использования, но и математический аппарат исследований для анализа динамики и прогнозирования ВРП. Сущность метода заключается в том, что наблюдения временного ряда взвешиваются определенным образом, причем более поздним наблюдениям придаются большие веса. При его применении не требуется делать никаких предположений относительно вида тренда [2.32].

Пусть имеется временной ряд потребности в ВРП: $y_t = f(t) \quad (t = 1,2,3,...,n),$ где $f(t)-$ неслучайная функция времени (тренд).

Требуется определить значение показателя y_t в $(t+l)-$м периоде, где $l = 1,2,...,L,$ и оценить ошибку прогноза.

Здесь используется скользящий тренд. Проводя экстраполяцию по скользящему тренду, взвешивая при этом отдельные точки ломаной с помощью гармонических весов (что позволит придать более поздним наблюдениям больший вес) и строя на основании неравенства Чебышева доверительный интервал для прогнозирующих оценок, можно составить достаточно точный прогноз потребности в ВРП.

Алгоритм составление прогноза с учетом вышеизложенных состоит на несколько этапов.

I-этап: Находится прирост W_{t+1} функции $y(t): W_{t+1} = f(t+1) - f(t) = \overline{y}_{t+1} - y_t$ (1)

II-этап: Далее вычисляется средняя приростов: $\overline{\overline{W}} = \sum_{t=1}^{n-1} C_{t+1}^{n} W_{t+1},$ (2)

где $C_{t+1}^{n} -$ коэффициенты, удовлетворяющие следующим условиям: $C_{t+1}^{n} > 0 \quad (t = 1,2,3,...,n-1);$ $\sum_{t=1}^{n-1} C_{t+1}^{n} = 1$ (3). Выражение (2) позволяет придавать информации, относящейся к более поздним периодам, большие веса, так как приросты весов обратно пропорциональны времени, которое отделяет информацию более раннюю от более поздней для момента $t = n.$

III- этап: Если самая ранняя информация имеет вес $m_1 = \frac{1}{n-1}$ (4) то вес информации m_3, относящейся к следующему моменту времени, равен: $m_3 = m_2 + \frac{1}{n-2} = \frac{1}{n-1} + \frac{1}{n-2},$ (5). В общем виде ряд весов определяется по уравнению $m_{t+1} = m_t + \frac{1}{n-t} \quad (t = 2,3,...,n-1)$ (6) с начальным весом, выраженным уравнением (4). Ряд (6) можно назвать рядом гармонических весов. Решение уравнения (6) имеет вид $m_{t+1} = \sum_{i=1}^{t} \frac{1}{n-i} \quad (t = 1,2,3,...,n-1)$ (7). Отсюда $\sum_{t=1}^{n-1} m_{t+1} = n-1$ (8). Чтобы условие (3) было выполнено, нужно все коэффициенты разделить на (n-1). В результате будут получены значения C_{t+1}^{n}, удовлетворяющим условиям (3).

IV-этап: Допустим, что последовательность чисел $W_{t+1} -$ случайная переменная величина с математическим ожиданием $M(W)$ и дисперсией $\sigma(W)$. Тогда их оценками будут W, вычисляемая по формуле (2), и $S^2 w$, рассчитываемая по формуле

$$S_w^2 = \sum_{t=1}^{n-1} C_{t+1}^{n} (W_{t+1} - \overline{\overline{W}})^2, \quad S_W = \sqrt{S_W^2}.$$

(9). Предположим далее, что приросты между собой независимы. Тогда прогноз можно найти из соотношения $W_{t+1}^{*} = \overline{W} \quad (t = n-1+l; l = 1,2,3,...,k),$ (10) где $\overline{W} = \frac{1}{n-1} \sum_{t=1}^{n-1} W_{t+1}$ (11) $W_{t+1}^{*} -$ прогнозируемое значение переменной W_{t+1}. При этом $\overline{W}$ является состоятельной несмещенной и эффективной оценкой $M(W),$ но и на практике наблюдений W_{t+1} нельзя считать

стохастический независимым, а их математическое ожидание и дисперсию постоянными. В данном случае можно утверждать, что $M(W)$ и $\sigma(W)$ изменяются произвольно. Прогноз при этом целесообразно строить на основе выражения $W^*_{t+1} = \overline{\overline{W}}$ $(t = n-1+l; l = 1,2,3,...,k)$, (12) в котором переменная $\overline{\overline{W}}$ учитывает неодинаковые веса ранней и поздней информации. Дисперсия прироста определяется по формуле $S'_W = \sqrt{\frac{1}{n-1}\sum_{t=1}^{n-1}(W_{t+1} - \overline{W})^2}$ (13).

Для оценки прогноза находится доверительный интервал. Точность его построения зависит от отдаленности прогноза. Вероятность отклонения от прогноза рассчитывается как $P\{|W_{t+1} - M(W)| > a\sigma W\} < \frac{1}{a^2}$, (14) где a – некоторое заданное целое положительное число. Доверительный интервал имеет границы: $\overline{\overline{W}} - a(l)S_W; \overline{\overline{W}} + a(l)S_W$, (15) где $a(l)$ – функция отдаленности.

Таким образом, прогноз будет ограничен этими кривыми, которые определяется с вероятностью P [формула (14)], где $a(l) = a\sum_{t=1}^{l+1} C^n_{n-t+1}$ (16).

Чем больше l, тем большее значение $a(l)$, приближаясь к постоянной a. Следовательно, предельное значение $a(l)$, равно a.

Временной ряд можно представить как $\overline{y_{t+1}} = y_t + W_{t+1}$ (17).

Поставив вместо мгновенного значения W_{t+1} величину $W^*_{t+1} = \overline{\overline{W}}_{t+1}$, получим $\overline{y_{t+1}} = y_t + \overline{\overline{W}}^*_{t+1}$ (18).

Далее найдем доверительную ошибку для предсказаний $\overline{y}^*_{n+l} - a(l)S_W \le \overline{y}^*_{t+1} \le \overline{y}^*_{n+l} + a(l)S_W$, (19).

Построим таблицу значений прироста и будем сглаживать их методам наименьших квадратов, согласно которому квадрат отклонений экспериментальных точек от теоретической кривой должен быть минимальным: $\Delta S^2_n = \frac{1}{n}\sum_{j=1}^{n}(y_j - \overline{y_j})^2 = \min$. (20)

Анализ динамики и прогнозирование изменения состава ВРП с помощью предложенного метода проиллюстрируем на примере республики Каракалпакстан. Для этой цели составим таблицу 1, включив в нее условные статистические данные, распределенные по годам (с 2012 по 2016).

Таблица 1. Динамика роста ВРП республики Каракалпакстан

Годы	2012	2013	2014	2015	2016
t	1	2	3	4	5
ВРП, (y), млрд. сум.	2760,1	3398,1	4157,3	5046,2	6518

по данным таблице 1 и с помощью приложений Microsoft office Excel составлен линейные уравнения:

Уравнения	Регрессионная статистика
$y_1(t) = 2041{,}5 + 698{,}6t$ $t = 1,2,3$	$R = 0{,}9998,\ S_y = 75{,}58,\ S_t = 34{,}99,\ F = 398{,}69$
$y_2(t) = 1729{,}7 + 823{,}7t$ $t = 2,3,4$	$R = 0{,}9989,\ S_y = 116{,}40,\ S_t = 37{,}44,\ F = 484{,}41$
$y_3(t) = 519{,}1 + 1180{,}35t$ $t = 3,4,5$	$R = 0{,}9899,\ S_y = 687{,}54,\ S_t = 168{,}41,\ F = 49{,}10$

временный ряд ВРП, значения скользящего тренда, отклонений от тренда в абсолютном выражений и в процентах:

t	y_t	$y_i(t)$	ε_i	E	ω_{t+1}	c^n_{t+1}
1	2760,1	2740,1	-20	0,8	-	-
2	3398,1	3407,9	9,8	0,02	667,8	0,0625
3	4157,3	3556,2	-601,7	14,5	148,3	0,1458
4	5046,2	5132,5	86,3	0,01	1576,3	0,2708
5	6518	6420,85	-97,15	1,5	1288,35	0,5208

доверительные интервалы значения прогноза ВРП по формулам (18) и (19):

Годы	t	$\overset{*}{y}_t$	$\overline{\overline{W}}$	l	$a(l)$	$a(l)S_w$	$\overset{*}{y}_t + a(l)S_w$	$\overset{*}{y}_i - a(l)S_w$
2017	6	7510	1089,19748	1	2,083	480,75	80000	7508
2018	7	8600	1089,19748	2	3,166	729,26	9328,45	7870,74
2019	8	9699	1089,19748	3	3,7496	863,11	10562,11	8835,89
2020	9	10789	1089,19748	4	3,996	922,2	11711,2	9866,8
2021	10	11879	1089,19748	5	3,999	922,9	12801,9	10366,1

На основании произведенных расчетов составим прогноз ВРП за период 2017-2021 гг. Экстраполяция по скользящему тренду при взвешивании отдельных точек линии регрессии с помощью гармонических весов с учетом доверительных интервалов для прогнозируемых оценок дает основание для достаточно точного прогноза по учитываемым показателям. Прогноз ВРП представлен в таблице 2.

Таблица 2. Прогноз ВРП республики Каракалпакстан

Годы	2017	2018	2019	2020	2021
t	6	7	8	9	10
ВРП, (y), млрд.сум	7510	8600	9699	10789	11879

ЛИТЕРАТУРА

1.Френкель А.А. Прогнозирование производительности труда: методы и модели. –М.; «Экономика», 1989 г.
2. Аимбетов Н.К., Абдуллаев У.А. – Математические модели и алгоритм реализации задач мониторинга предприятий торговли/ Вестник Каракалпакского Академии наук Республики Узбекистан. №4. 2018 стр.81. гр.Нукус.

Қарақалпақстан Республикасы ЖАӨ прогнозлаўдың алгоритм ҳәм математикалық модели
Абдуллаев У. А.
Өзбекстан илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими
Резюме. Математикалық модель жәрдеминде Қарақалпақстан Республикас Ж.А.Ө. динамикасыны ҳәм болжаўын есаплаў алгоритмы анықланады.
Таяныш сөзлер: модель, моделлестириў, өсим, болжаў, интервал.

Қорақалпоғистон Республикаси ЯҲМпрогнозлашнинг алгоритм ва математик модели
Абдуллаев У. А.
Ўзбекистон фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлими
Резюме. Математик модель ёрдамида Қорақалпоғистон Республикаси Я.Ҳ.М. динамикаси ва прогнозини ҳисоблаш алгоритми тавсифланади.
Таянч сўзлар: модель, моделлаштириг, ўсиш, прогноз, интервал.

Алгоритм и математическая модель прогнозирования ВРП Республики Каракалпакстан
Абдуллаев У. А.
Каракалпакское отделения АН Республики Узбекистана
Резюме. Описывается алгоритм расчета динамики и прогноза ВРП республики Каракалпакстан с помощью метода математического моделирования.
Ключевые слова: модель, моделирование, прирост, прогноз, интервал.

Algorithm and mathematical forecast model grp of the republic of karakalpakstan
Abdullaev U.A.
Academy of Sciences of the Karakalpak branch of the Republic of Uzbekistan
Summary. An algorithm is described for calculating the dynamics and forecast of the GRP of the Republic of Karakalpakstan using a computer simulation method.
Key words: model, modeling, growth, forecast, interval, trend.

УДК:336.2

ИҚТИСОДИЁТ БАРҚАРОРЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА КОРХОНАЛАР МОЛИЯВИЙ РЕСУРСЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ВА СОЛИҚ МЕХАНИЗМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Қудияров К. Р., Мамутова К. М.
Қорақалпоқ давлат университети

Жаҳон иқтисодиётида юз бераётган глобаллашув жараёнлари, ривожланаётган давлатлар иқтисодиётида трансмиллий корпорацияларнинг ролини тобора ошишига олиб келмоқда. Ҳозирги кунда етакчи халқаро молия институтлари, юқори нуфузга эга бўлган экспертлар солиққа тортиш механизмини такомиллаштириш, хусусан, корхоналарни солиққа тортиш тизими самарадорлигини таъминлаш юзасидан кенг қамровли илмий изланишлар олиб бормоқда. Юқори нуфузга эга бўлган Heritage Foundation экспертларининг таҳлилларининг кўрсатишича солиқ юкининг жуда юқори даражаси солиқ тўловчиларнинг иш фаоллигини пасайтиради ва солиқдан қочиш йўлларини топишга мажбур қилади. Фискал эркинлик иқтисодий эркинликнинг умумий даражасини кўрсатувчи мезонлардан бири бўлиб ҳисобланади ва ушбу мезон орқали жаҳоннинг турли мамлакатларидаги вазиятни жамғарма экспертлари тушунтиришга ҳаракат қилади.

Республикада амалга оширилаётган иқтисодий ислоҳотлар марказида солиқ соҳасидаги ислоҳотлар турибди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев томонидан мамлакатимизда "барча бизнес тоифалари учун солиқ юкини камайтириш ва қулайлаштириш, шу асосда ишлаб чиқаришни ва солиққа тортиладиган базани кенгайтириш зарур"лиги таъкидланиб, солиқ тизимини такомиллаштиришнинг устувор йўналишлари сифатида «тез ривожланаётган, йириклашиб бораётган корхоналарни рағбатлантириш сиёсатига ўтиш лозим [1, 55] » эканлигига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Шундан келиб чиқиб, қабул қилинган солиқ сиёсатини такомиллаштириш концепциясида мамлакатимизда солиқ сиёсатини такомиллаштиришнинг муҳим еттита йўналиши белгилаб олинди. 2019 йилдан солиқ сиёсатининг замонавий концепциясининг жорий

этилиши корхоналарни солиққа тортиш тизимида жиддий ўзгаришларни кўзда тутмоқда. Жумладан юридик шахслар томонидан тўланадиган солиқ ва мажбурий тўловлар сонининг кескин қисқариши, солиқ ставкаларининг пасайтирилиши корхоналарнинг молиявий ресурларини ошишида муҳим аҳамият касб этмоқда.

2018 йил 29 июндаги «Ўзбекистон Республикасининг солиқ сиёсатини такомиллаштириш концепцияси тўғрисида» ПФ-5468-сон фармони ва солиқ соҳасига тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни рўёбга чиқариш иқтисодиёт бақарорлигини таъминлашда ўзининг ижобий натижаларини кўрсатиши аниқ.

Корхоналарнинг барқарор ривожланиши иқтисодиётнинг барқарор ривожланишига таъсир этувчи асосий омиллардан бири ҳисобланади. Корхоналарнинг барқарор ривожланиши давлат иқтисодиётига катта ҳисса қўшиши ва иқтисодиётнинг самарали ишлашида корхоналарнинг молиявий ресурслари ва шу молиявий ресурслардан оқилона фойдаланиш катта аҳамиятли ҳисобланади. Маълумки бугунги кунда корхона молиявий ресурсларидан самарали фойдаланиш ва шу аснода хўжалик юритувчи субъектларнинг инвестицион фаолиятини кенгайтириш бўйича кенг камровли ишлар амалга оширилмоқда. Иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишда энг аввало солиқ сиёсатини такомиллаштириш, солиқларнинг турлари ва уларнинг амал қилиш механизмини соддалаштириш аҳамиятли масалалардан бири ҳисобланади.

Президентимиз ўз маърузаларида солиқ тўловчиларга солиқ солиш тизимида имтиёзлар ва преференциялар бериш, солиқ юкини енгиллаштириш, солиқларни унификация қилиш ва солиқ қонунчилигининг барқарорлигини таъминлаш ҳамда илғор давлатлар тажрибаларидан фойдаланиш зарурлигини такидламоқда.

Республикамизда фаолият юритаётган корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлил қиладиган бўлсак қўйидаги маълумотларга эга бўлишимиз мумкин.

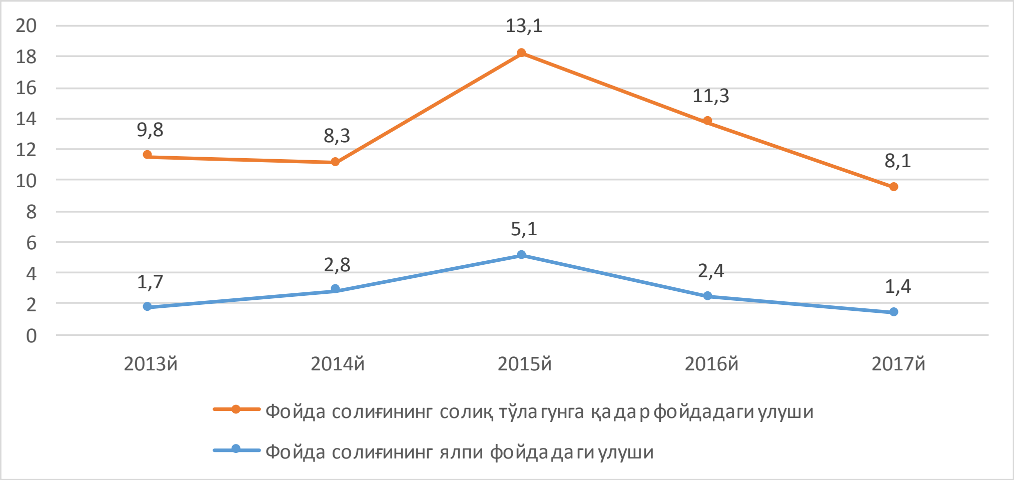

Қорақалпоғистон Республикаси пахта тозалаш корхоналарида фойда солиғининг ялпи фойдадаги ва солиқ тўлагунга қадар фойдадаги улуши [2]

Маълумотлардан пахта тозалаш корхоналарининг асосан таҳлил қилинаётган даврда фойда билан фаолият юритаётганини кўришимиз мумкин. Ушбу пахта тозалаш корхоналари молиявий натижаларига кўра, 2013 йилда фойда солиғининг ялпи фойдадаги ўртача улуши 1,7 %ни ташкил этган бўлса, 2015 йилда 5,1 фоизгача ошганлигини кўришимиз мумкин. 2017 йилда ушбу кўрсаткич 2016 йилга нисбатан таққослаганда 1 фоизли пунктга пасайиб 1,4 фоизга тенг бўлган. 2017 йилда таҳлил қилинаётган даврлардаги фойда солиғининг ялпи фойдадаги улуши энг паст кўрсаткичга эришганлигининг сабаби сифатида, фойда солиғи ставкасининг 2013 йилда 9 фоиздан 2017 йилда эса 7,5 фоизгача пасайтирилганлигидир.

Шунинг ўзиёқ фойда солиғининг ялпи фойдадаги ва солиқ тўлагунга қадар фойдадаги улушининг камайишига олиб келиб, бу эса ўз-ўзидан корхоналар ихтиёрида қоладиган молиявий ресурсларнинг ортишига олиб келмоқда. Корхоналар ихтиёрида қоладиган молиявий ресурсларнинг ортиши эса уларнинг ривожаланиб боришига сабаб бўлмоқда. Шунингдек ушбу пахта тозалаш корхоналарида 2013 йилда фойда солиғининг солиқ тўлагунга қадар фойдадаги улуши 9,8 фоизни ташкил этган, 2017 йилга келиб ушбу кўрсаткич 8,1 фоизга тенг булиб, 1,7 фоизли пунктга пасайган. Келтирилган маълумотлар асосида амалга оширилган таҳлиллар натижасида пахта тозалаш корхоналарини умумий хулоса қилинганда 2017 йилга қадар пахта тозалаш корхоналарида барча молиявий кўрсаткичлар ўсиш тенденциясига эга бўлиб, ялпи фойда ва солиқ тўлагунга қадар фойда кўрсаткичлари юқори ва бу кўрсаткичларга мос равишда ҳисобланган фойда солиғи маълум даражада пасайиш тенденциясига эга эканлигини кўриш мумкин.

Корхонада молиявий натижа кўрсаткичларнинг (ялпи фойда, солиқ тулагунга қадар фойданинг) ҳисобланган фойда солиғига нисбатан кўп ошганлиги молиявий русурслардан фойдаланиш ҳолатининг яхшиланганлигидан ҳамда мамлакатимизда реал сектор корхоналарида солиқ юкини камайтириш бўйича олиб борилаётган чора-тадбирларнинг ижобий таъсири сифатида баҳолаш мумкин. Демак, ушбу корхоналарда фойда

солиғи ставкаларининг пасайиши корхоналарда солиқ юкининг камайишига олиб келмоқда. Бу эса корхоналар ихтиёрида қоладиган молиявий ресурсларнинг ортишига сабаб бўлмоқда.

Давлатимиз томонидан ҳар йилги солиқ сиёсати йуналишлари белгиланаётганда солиқ юкини пасайтириш, солиқ имтиёзлари ҳамда преференциялари тури ва миқдорини купайтишга эътибор каратилиши бежиз эмас. Сабаби солиқлар дунё буйича иқтисодиётни барқарор ривожлантиришда ҳал қилувчи омил эканлиги тан олиб бўлинган. Солиқ имтиёзлари эса тадбиркорлик субъектларини иқтисодий куллаб-қувватлашда ўзига хос ўринга эга. Мамлакатимизда изчиллик билан амалга оширилаётган, биринчи навбатда солиқ юкини камайтиришга қаратилган солиқ сиёсати иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришларга, хўжалик юритувчи субъектларнинг ишбилармонлик фаоллиги ва молиявий барқарорлигини юксалтиришга ҳамда янги иш ўринларини яратишга хизмат қилмоқда.

Шу ўринда шуни таъкидлаш жоизки, бу мавзу бўйича кўйдагича таклифлар киритиш мумкин, маълумки бугунги кунда солиқ имтиёзлари ва преференциялари асосида солиқларнинг рағбатлантирувчи функцияси ошиб бу ўз навбатида иқтисодиётимизнинг ривожига ўз таъсирини кўрсатмоқда. Солиқ соҳасидаги имтиёз ва преференциялар худудлар ва соҳалар бўйича таҳлил қилиниб иқтисодиётдаги улуши камроқ бўлган соҳаларга преференциялар берилса маълум даражада секин ривожланаётган соҳалар ривожига ижобий таъсир этиши мумкин. Шу билан бирга экспорт қилувчи корхоналарни янада қўллаб-қўвватлаш бўйича регрессив солиқ ставкаларини солиқ турларининг бир нечта турига қўллаш ва ставкаларини янада пасайттириш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Бу эса экспортбоп маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналарнинг инвестицион фаоллигининг ошишига олиб келар эди.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018.
2. «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиси тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони. –Тошкент, 2017.
3. Тошматов Ш.А. Корхоналарни ривожлантиришда солиқлар роли. –Тошкент2008.

Иқтисодиёт барқарорлигини таъминлашда корхоналар молиявий ресурсларини шакллантириш ва солиқ механизмини такомиллаштириш

Қудияров К. Р., Matutova К. М.
Қоракалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада солиқларнинг иқтисодиётдаги ва бюджетнинг даромадлар қисмини шакллантиришдаги роли ва бу соҳада амалга оширилаётган ислоҳатлар ҳақида сўз юритилган. Шунингдек худудларнинг ривожланишида инновацион жараёнларнинг ўрни акс эттирилади.

Калит сўзлар: солиқ, бюджет, иқтисодиёт, экспорт.

Совершенствование финансового механизма и налогооблажения предприятий для обеспечения экономический стабильности

Қудияров К. Р., Мамутова К. М.
Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье рассматривается экономическое значение налогов и его роль в формировании доходной части бюджета, а также ход реформ в этой отрасли. А также речь идёт о роли инновационных процессов в развитии региона.

Ключевые слова: налог, бюджет, экономика, экспорт.

Improving the financial mechanism and taxation of enterprises to ensure economic stability

Kudyarov K.R., Mamutova K. M.
Karakalpak state university

Summary. The article discusses the of economic importance of taxes and its role in formation of profit part of the budget, and also reforming process in this sphere, is considered, the need for using tax mechanisms to meet the cultural and domestic needs of the population is noted.

Key words: tax, budget, economy, export.

ФЕРМЕР ХЎЖАЛИКЛАРИДА ҚЎШИМЧА ТАРМОҚЛАР ФАОЛИЯТИНИ ЙЎЛГА ҚЎЙИШНИНГ ТАШКИЛИЙ ВА ИҚТИСОДИЙ АСОСЛАРИ

Қалимбетов Х., Шамшетова Д.
Қорақалпоқ давлат университети

Фермер хўжаликларида кўп тармоқли фаолиятни йўлга қўйиш орқали агробизнесни ривожлантириш, қишлоқ жойларида етарли бўлмаган ва бозор талаб қиладиган хизматлар кўрсатиш кўлами кенгайишини таъмин этиши орқали деҳқон хўжаликларида ҳам қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришни рағбатлантириш имконияти пайдо бўлади. Кичик ҳажмли деҳқон хўжаликларида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг товарлилик даражаси ортиши учун шароит кенгаяди.

Фермер хўжаликларида қўшимча тармоқлар фаолиятини йўлга қўйиш кўплаб ташкилий ва иқтисодий масалаларни ҳал этишни талаб этади. Хусусан, фермер хўжаликларида қўшимча тармоқлар фаолиятини йўлга қўйишдаги ташкилий ва иқтисодий асосларни қуйидаги расм орқали изоҳлаш мумкин (1-расм). Фермер хўжаликларида қўшимча тармоқлар фаолиятини йўлга қўйишнинг ташкилий жиҳатлари қуйидаги масалаларни ўз ичига олиши мақсадга мувофиқ: республикадаги мавжуд ҳуқуқий базага таянган ҳолда фермер

хўжалигининг қўшимча тармоқлари мақомини (фермер хўжалигининг ишлаб чиқариш бўлинмаси ёки мустақил юридик шахс) танлаб олиш; фермер хўжалиги жойлашган ҳудуднинг табиий - иқлим шароитлари ва маҳаллий бозорлардаги ишлаб чиқариш кўзда тутилаётган маҳсулотга бўлган талабни ҳисобга олиб қўшимча фаолиятнинг ишлаб чиқариш (қўшимча тармоқларнинг маҳсулот ишлаб чиқариш йўналишлари бўйича ихтисослашуви) йўналишини танлаш; фермер хўжаликлари томонидан қўшимча тармоқлар фаолиятини йўлга қўйишда, қўшимча тармоқларни (агар мустақил юридик шахс бўлса) белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтказиш кейинги босқичда амалга ошириладиган масала ҳисобланади. Бунда фермер хўжалигининг қўшимча тармоқлари кичик корхона, маъсулияти чекланган жамият каби хўжалик юритиш шаклларида иш юритиши мумкин; фермер хўжалиги қошидаги қўшимча ишлаб чиқаришни зарур ер участкалари, сув, электр энергияси ва бошқа моддий - техник ресурслар ва мутахассислар билан мунтазам таъминлашнинг самарали фаолият юритадиган тизимини ташкил қилиш; қўшимча тармоқларда ишлаб чиқарилган маҳсулотларни бозорларга чиқариш ва савдо тизимини ташкил қилиш масалаларидан иборат бўлади.

Фермер хўжаликларида қўшимча тармоқлар фаолиятини йўлга қўйишнинг иқтисодий жиҳатлари қуйидагиларни ўз ичига олиши лозим: фермер хўжаликлари қошида ташкил қилинган қўшимча тармоқлар фаолиятини қисқа муддатли бизнес режалаштириш ва узоқ муддатга мўлжалланган стратегик ривожланиш дастурларини ишлаб чиқиш ҳамда босқичма-босқич жорий этиш; фермер хўжалигининг доимий ишчилари ва қўшимча тармоқда фаолият юритувчи ходимлар билан ўзаро манфаатли ҳамда меҳнатни иқтисодий рағбатлантирувчи ички муносабатларини йўлга қўйиш; фермер хўжалиги ва қўшимча тармоқларда сувдан, ердан, моддий-техник ресурслар ҳамда фермер хўжалиги ихтиёридаги техника воситаларидан самарали фойдаланиш борасидаги иқтисодий механизмларини йўлга қўйиш; қўшимча тармоқларда ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш учун талаб этиладиган моддий-техник ресурслар, замонавий техника ва технологиялар ҳамда хизматлар харид қилиш юзасидан хўжалик шартномалари имзолаш, уларнинг ижросини йўлга қўйиш; қўшимча тармоқда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳисобидан ходимларни моддий рағбатлантириш, фермер хўжалиги ва қўшимча тармоқларни ривожлантириш механизмларини жорий этиш кабилар.

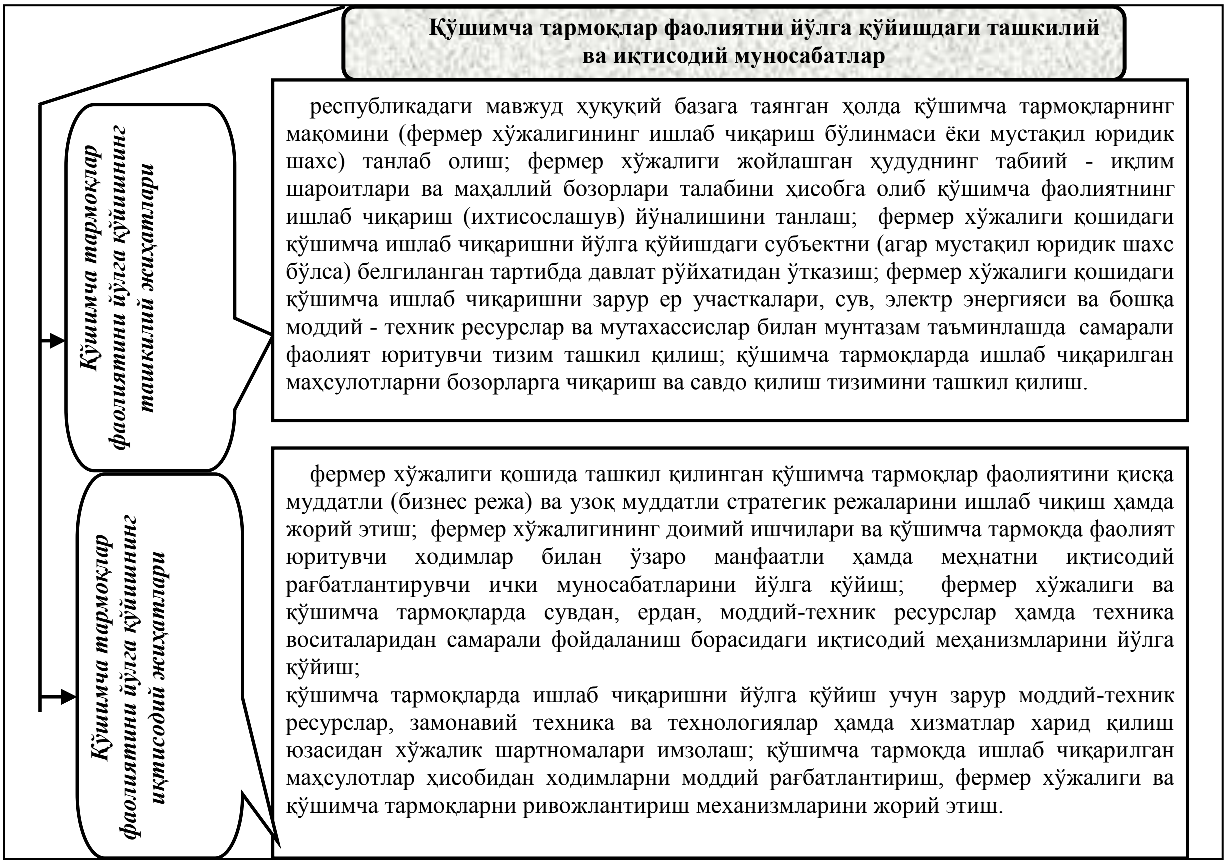

1-расм. Фермер хўжаликларида қўшимча тармоқлар фаолиятини йўлга қўйишнинг ташкилий ва иқтисодий асослари

Фермер хўжаликларида қўшимча тармоқларни ташкил қилишнинг ташкилий-иқтисодий асослари бири иккинчисини тақозо қилувчи ўзаро боғлиқ жараёнлар бўлганлигидан уларни ажратиш шартли ҳисобланади. Шу билан биргаликда иқтисодий асослар бирламчи аҳамиятга эга бўлади. Қўшимча тармоқларни ташкил қилган фермер хўжаликларида иқтисодий асослар ёки иқтисодий муносабатлар шаклланишининг дастлабки ҳамда энг асосий бўғини бу қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш бўғини ҳисобланади. Қўшимча тармоқлар эса асосий тармоққа хизмат қилган ҳолда, унинг ривожланиши учун иқтисодий базисни кенгайтириши лозим. Шунинг учун ҳам қўшимча тармоқларни йўлга қўйишдаги иқтисодий муносабатлар

тизимини қуйидаги йўналишлар ва иқтисодий алоқалари доирасида гуруҳларга ажратиш мумкин»[1,88]. (2-расм).

Ўз навбатида қўшимча тармоқларга эга фермер хўжаликларида юзага келадиган иқтисодий муносабатлар умумий ҳолда ички ва ташқи иқтисодий муносабатлардан иборат бўлиб: қўшимча тармоқларга эга фермер хўжаликларининг таъминоти ва хизмат кўрсатувчи субъектлар билан ўзаро иқтисодий муносабатлар тизимига (қўшимча тармоққа эга фермер хўжаликлари ва давлат идоралари ўртасидаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш ва экинларни жойлаштириш борасидаги; ресурс етказиб бериш тизими корхоналари ўртасидаги, ресурслар олди-сотдиси бўйича пайдо бўладиган; хизматлар кўрсатиш ва хизматлар харид қилиш бўйича юзага келадиган; давлат буюртмаси бўйича маҳсулот етиштирувчи фермер хўжаликлар ва пахта тайёрловчи, қайта ишловчи давлат корхоналари ўртасида етиштирилган маҳсулотни сотиш юзасидан пайдо бўладиган; ресурс таъминоти, молия-кредит, солиқ, суғурталаш тизими субъектлари ўртасидаги ўзаро иқтисодий муносабатлар тизими); қўшимча тармоқларга эга фермер хўжаликларининг маҳсулот ишлаб чиқариш борасидаги ички иқтисодий муносабатлари тизимига бўлган ҳолда ўрганиш мумкин (кўп тармоқли фермер хўжаликларда маҳсулот етиштириш, сотиш, ресурслар ва хизматлар харид қилиш фаолиятини бошқариш, режалаштириш борасидаги; иш кучидан самарали фойдаланиш ва моддий манфаатдорликни таъмин этиш борасидаги иқтисодий муносабатлар тизими).

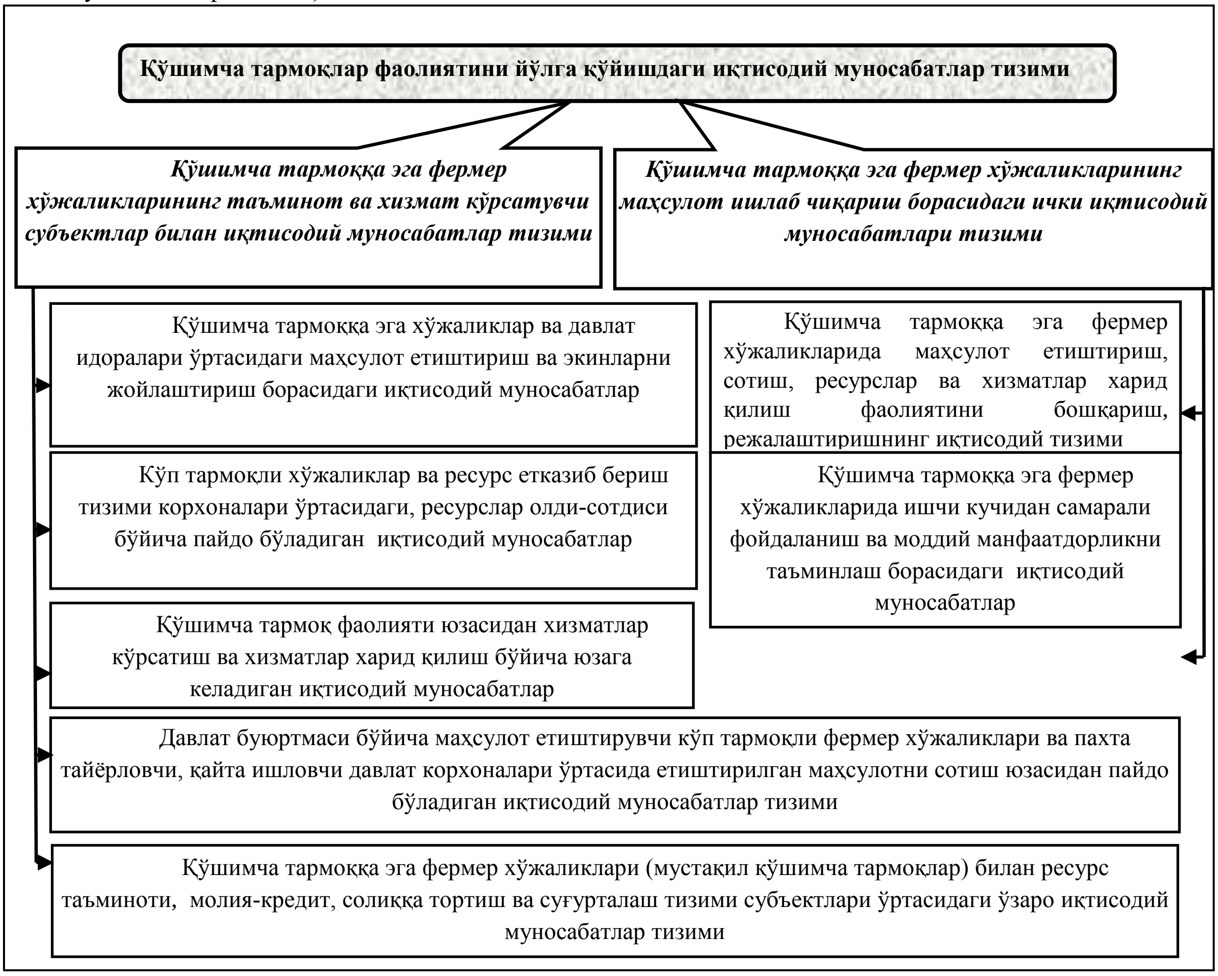

2-расм. Фермер хўжаликларида қўшимча тармоқлар фаолияти билан боғлиқ иқтисодий муносабатлар

Юқорида санаб ўтилган иқтисодий муносабатлар тизими ўз ўрнида янада майдароқ бўлган иқтисодий муносабатлар тизимларига бўлиниб боради, иқтисодий муносабатларнинг чуқурлашиб бориши, унинг мураккаблашиб, такомиллашиб боришидан далолат беради. Ва аксинча такомиллашиб бориш асносида иқтисодий муносабатларнинг оддийлашиб, соддалашиб бориши кузатилади»[2].

АДАБИЁТЛАР

1. Қалимбетов Х. Кўп тармоқли фермер хўжалиги фаолиятини йулга қўйишнинг баъзи томонлари. // Бизнес эксперт. Журнал. №9 2016-й 88-бет
2. http://dic.academic.ru/dic.nsf/business/9441.

Фермер хожалықларында қосымша тармақлар хызметин жолға қойыўдың шөлкемлестириўшилик ҳәм экономикалық тийкарлары

Қалимбетов Х., Шамшетова Д.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақалада фермер хожалықларында қосымша тармақлар хызметин жолға қойыўдың шөлкемлестириўшилик ҳәм экономикалық тийкакрлары, әҳмийети, фермер хожалықларында тийкарғы тармақтан тысқары басқа тармақларды да шөлкемлестириў зәрүрлиги ҳаққында жазылған.

Таяныш сөзлер: фермер хожалығы, аўыл хожалығы, тийкарғы тармақ, көп тармақлы фермер ҳожалығы.

Фермер хўжаликларида қўшимча тармоқлар фаолиятини йўлга қўйишнинг ташкилий ва иқтисодий асослари

Қалимбетов Х., Шамшетова Д.
Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада фермер хўжаликларида қўшимча тармоқлар фаолиятини йўлга қўйишнинг ташкилий ва иқтисодий асослари, моҳияти, фермер хўжаликларида асосий тармоқдан ташқари бошқа тармоқларни ҳам ташкил этиш зарурати ҳақида ёзилган.

Таянч сўзлар: фермер хўжалиги, қишлоқ хўжалиги, асосий тармоқ, кўп тармоқли фермер хўжаликлари.

Организационные и экономические основы развития дополнительных отраслей в фермерских хозяйствах

Калимбетов Х., Шамшетова Д.
Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье рассматриваются экономические основы развития дополнительных отраслей в фермерских хозяйствах, а также экономическое значение многоотраслевого фермерского хозяйства.

Ключевые слова: фермерское хозяйство, сельское хозяйство, основная отрасль, многоотраслевое фермерское хозяйство.

Organizational and economic basis for the development of additional industries in farms.

Qalimbetov X., Shamsetova D.
Karakalpak state university

Summary. This article discusses the importance and organizational and economic basis for the development of additional industries in farms as well as the economic importance of a diversified farm.

Key words: farm, agriculture, main industry, diversified farm.

УДК: 339.138:378(575.1)

ЎЗБЕКИСТОНДА ТАЪЛИМ ХИЗМАТЛАРИ БОЗОРИНИНГ ЎСИШ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ

Саъдуллаева Г. С.
Тошкент давлат иқтисодиёт университети

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг 2030 йилгача Барқарор Ривожланиш Мақсадларида (Sustainable Development Goals, SDGs) таъкидланганидек, жаҳонда олий таълим инновацион барқарор ривожланишнинг муҳим омилига айланиб, “2030 йилгача мўлжалланган мақсадларни тўлалигича амалга оширишда барча учун инклюзив, бир хил сифатдаги ва умр бўйи таълим олиш имкониятларини яратиш лозим” [1]. Жаҳонда 2030 йилга бориб олий ўқув юртлари талабалари сони 414 миллионга етиб, ушбу кўрсаткич 2000 йилга нисбатан 4,2 баробар ортади. Бу марраларни амалга ошириш учун олий таълим муассасаларида online, очиқ ва мослашувчан таълим жараёни ташкил этилади.

Ўзбекистонда таълим хизматлари назарияси ва амалиёти Г.Н.Ахунова, Қ.Х. Абдураҳмонов [2], А.Ш.Бекмуродов, Н.Х.Жумаев, С.Кучаров, Д.Х. Набиев, Л.В.Перегудов, Д.Н.Рахимова, М.Х.Саидов, Т.З.Тешабоев, С.С. Ғуломов, Б.Ю.Ходиев [3] ва бошқалар томонидан тадқиқ этилган. Жумладан, М.Х. Саидов ишида Ўзбекистон Республикаси олий таълим соҳасида маркетингнинг айрим муаммолари таҳлил этилиб, ушбу йўналишдаги илмий изланишлар ва маркетинг фаолиятини амалга оширишнинг туб муаммолари ёритилган. Г.Н. Ахунованинг илмий изланишлари натижаларида республикамиздаги таълим хизматлари бозорида маркетинг фаолияти ва унинг самарадорлигини ошириш муаммолари ўз аксини топган. Д.Х. Набиевнинг илмий тадқиқотларида Ўзбекистонда таълимнинг бугунги кундаги аҳволи, муаммолари ва янгича шароитдаги стратегияси баён қилинган, таълим менежментининг назарий-услубий муаммолари ва истиқболлари тадқиқ этилган.

Таълим тизимини ижтимоий-иқтисодий бошқариш мураккаб, зиддиятли бўлиб, иқтисодиётнинг реал сектори тармоқлари ёки хизматлар соҳасининг бозор тан оладиганкўпгина тармоқларини бошқаришдан бир қатор сифат белгиларига кўра фарқланади. Асосийси, таълим тизими нафақат бозор учун рақобатбардош кадрлар тайёрлаш билан чекланади, балки жамият ва давлатнинг сиёсий-ғоявий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий ва бошқа эхтиёжларини таъминлашда муҳим омил бўлган мехнат ресурсларини тайёрлаш ва такомиллаштириб боришни амалга оширади. Шу сабабли таълим тизимини бошқариш, таълим хизматлари бозорини тартибга солиш ва маркетинг фаолиятлари самарадорлигига баҳо беришга жамиятнинг кенг қамровли эхтиёжлари нуқтаи назаридан ёндошиш лозим [4].

Таълим хизматлари бозоридаги иқтисодий муносабатларни такомиллаштириш, унинг объекти бўлган таълим хизматларининг моҳияти ва таркибини тадқиқ этиш заруратини келтириб чиқаради. Чунки, таълим хизматлари бозори таълим хизматларини айирбошлаш тизимидир. Айнан таълим хизматларига талаб ва таклиф ўртасида бозор мувозанатига эришиш таълим хизматлари бозори шаклланиши ва ривожланишининг асосий иқтисодий шарти ҳисобланади [5].

Жаҳонда олий таълим тизимида кадрлар тайёрлаш сифати ва самарадорлигини ошириш бўйича, жумладан қуйидаги устувор йўналишлар-да илмий изланишлар амалга оширилмоқда: таълим тизимини инновацион

иқтисодиёт талаблари асосида ривожлантириш; олий малакали кадрларга бўлган талабни мақсадли бозор сегменти ва мақсадли аудитория талаблари асосида шаклантиришнинг прогнозлаш методикасини такомиллаштириш; комплекс омиллар таъсири шароитида профессор-ўқитувчилар фаолиятини рағбатлантириш механизмини ишлаб чиқиш; ишчи кучи бозори конъюнктураси талаблари асосида рақобатбардош мутахассисларни тайёрлаш узлуксиз тизимини такомиллаштириш.

2018 йил январ-сентябр ойлари оралиғида кузатилган натижаларга асосланган ҳолда таълим хажми 124,2% ўсганлигини кўришимиз мумкин (1-расм) ва бу натижа билан ҳисобот даврида энг юқори ўсиш сўратларини қайд этган соҳалар қаторида турибди.

Таълим хизматлари кўрсатишда республикада 72 та олий таълим муассасаси, Халқаро Вестминстер университети, Россиянинг Г.Плеханов номидаги давлат иқтисодиёт университети, М.Ломоносов номидаги Москва давлат университети, И.Губкин номидаги Россия давлат нефть ва газ университети, Турин политехника университети, Сингапур менежментни ривожлантириш институти филиаллари фаолият юритмоқда.

1-жадвал. Иқтисодиёт фаолият турлари бўйича ишлаб чиқарилган бозор хизматларининг ўсиш суръатлари, %
(2018 йил январь-сентябрь ойлари учун)

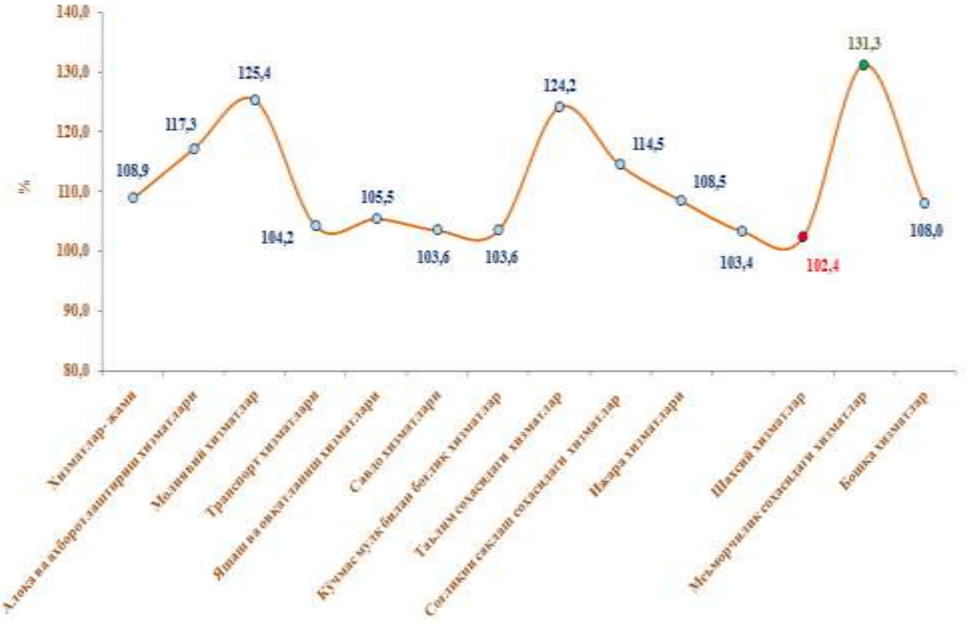

Олий таълим муассасалари томонидан тақдим етилган дастлабки маълумотларга асосан, 2017/2018 ўқув йили бошига бакалавриат босқичига жами 80822 нафар, шу жумладан 18439 нафари давлат грантлари асосида, 62383 нафар ёшлар эса шартнома асосида талабаликка қабул қилинган. 2017/2018 ўқув йили бошида қабул қилинган талабаларнинг 71838 нафари кундузги, 8984 нафари 20 та олий таълим муассасаси ва 1 та филиалда ташкил етилган сиртқи курсларда таълим олаётган бўлиб, сиртқи курсларга қабул қилинганларнинг 77,8 фоизини қизлар ташкил етади. Маълумот учун, 2016/2017 ўқув йилида жами 110 нафар талаба сиртқи курсларга қабул қилинган. Жами таълим олаётган бакалавр босқичидаги талабалар сони 288471 нафарни ташкил етган бўлиб, гуманитар соҳада 121446 нафар, ижтимоий соҳа, иқтисод ва ҳуқуқ йўналишида 27418 нафар, ишлаб чиқариш ва техник соҳада 85539 нафар, қишлоқ ва сув хўжалиги юналишида 23479 нафар, соғлиқни сақлаш ва ижтимоий таъминот юналишида 18879 нафар, хизматлар соҳасида 11710 нафар талабалар таълим олмоқда.

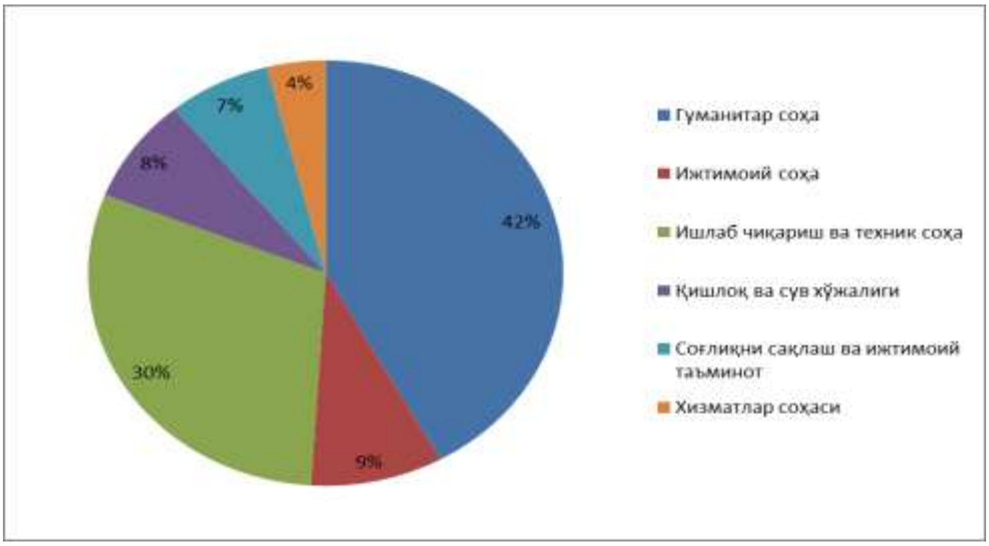

1-расм. Таълим ёналишлари бўйича бакалавр босқичида таълим олаётган жами талабалар, %. Манба: ЎзР Статистика қўмитаси маълумотлари

2017 йилда бакалавр даражасига эга бўлган талабалар сони 62900 нафарни ташкил этиб, уларнинг 18954 нафари давлат грантлари асосида таълим олган. 2017 йилда бакалавриат босқичини битирганларнинг 23995 нафарини қизлар ташкил етади.

Таълим тизими малакали ишчи кучини шакллантириш ва унинг сифатини ошириш орқали мамлакатнинг иқтисодий ўсишига эришишини таъминлайди. Шу билан бирга таълим тизими ва фан соҳаси ўртасидаги боғлиқлик фан-техника тараққиёти натижаларини (инновациялар) ишлаб чиқаришга жорий қилиш орқали иқтисодий ўсиш суръатларига ижобий таъсир кўрсатади.

АДАБИЁТЛАР

1. www.iite.unesco.org
2. Абдурахманов К.Х. и др. Современный менеджмент и реформирование системы образования в Узбекистане. – Тошкент, 2005. Ахунова Г.Н. Таълим хизматлари бозорида маркетинг фаолияти ва уни такомиллаштириш: и.ф.д.илм. даражаси учун ёзилган дис.автореферати. – Тошкент, ТДИУ, 2004; Бекмурадов А.Ш. Информационно-ресурсное обеспечение высшего экономического образования: методика, содержание и техническое обеспечение. – Тошкент, «Экономика», 2009.; Жумаев Н.Х. Олий иқтисодий таълимнинг сифати ва самарасини оширишга ёндашувлар. //Олий иқтисодий таълимни модернизациялаш: долзарб масалалар, устувор йўналишлар ва истиқболлар. Тез. тўпл. –Тошкент, 2007- Б.335-337; Кучаров А.С., Додабаев Ю.Т. Маркетинг. – Тошкент, 2002
3. Набиев Д.Х. Совершенствование управления маркетингом образовательных услуг в условиях модернизации экономики. Автореф. док. дис. – Т.: ТГЭУ, 2009; Перегудов Л.В., Саидов М.Х. Олий таълим менежменти ва иқтисодиёти. – Тошкент, « Молия», 2002.; Рахимова Д.Н. и др. Образовательный маркетинг и рынок труда. – М.: Сов.писатель, 2005; Саидов М.Х. Олий таълим иқтисодиёти, инвестициялар ва маркетинги. – Тошкент, «Молия», 2002; Тешабоев Т.З. Олий ўқув юртларида инновацион фаолиятни такомиллаштириш йўллари. – Тошкент, –« Фан ва технология», 2007; Гулямов С.С. и др. Дистанционное экономическое образование. – Тошкент, «Шарк», 2004; Ходиев Б.Ю. Инновационная образовательная стратегия в условиях преодоления мирового финансово-экономического кризиса. – Тошкент, «Экономика», 2009.
4. Панкрухин А.П. Образовательные услуги //Вкн.: Менежмент в сфере услуг. Под ред. В.Ф.Уколов. –М.: «Луч», 1995.- С.315-341.
5. Ташходжаев.М.М. Таълим хизматлари бозори ва унинг ривожланишининг иқтисодий таҳлили. *“Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 1, январь-февраль, 2014 йил*

Ўзбекистонда таълим хизматлари бозорининг ўсиш тенденциялари

Саъдуллаева Г. С.
Тошкент давлат иқтисодиёт университети

Резюме. Мақолада юртимизда таълим тизимида рўй бераёган ўсиш тенденциялари, ўзгаришлар ёритилган. Шу билан таълим хизматлари бозорини назарий ва амалий жиҳатдан тадқиқ этган олимларимиз ишлари шархланган.

Таянч сўзлар: таълим хизматлари бозори, таълим тизимида иқтисодий муносабатлар, ўсиш суръатлари.

Тенденции роста рынка образовательных услуг

Саъдуллаева Г. С.
Ташкентский государственный экономический университет

Резюме. В статье излагаются тенденции развития в системе образования в Республики Узбекистан. Анализируются работы ученых, занимающихся теоретическим и практическим изучением рынка образовательных услуг.

Ключевые слова: рынок образовательных услуг, экономические отношения в системе образования, темпы роста.

Growth tendencies of the educational services market in uzbekistan

Sadullaeva G.S.
Tashkent State University of Economics

Summary. This article outlines the trends in the education system in our country. Discusses the work of scientists involved in theoretical and practical study of the educational services market.

Key words: educational services market, economic relations in the education system, growth rates.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОГО МЕНЕДЖМЕНТА В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Шарахметов Ш.Ш.
ООО «Stoneville»

За последние годы в стране проводятся масштабные реформы, направленные прежде всего на ускоренное развитие всех отраслей экономики, повышение инвестиционной привлекательности и деловой активности, расширение производства и сферы услуг.

Республика Узбекистан уверенно идет по пути масштабных экономических и социальных реформ. Экономика нашей страны продолжает интенсивно развиваться. Так, по итогам первого полугодия 2019 года рост ВВП составил 5,8 процента, в основном за счет ускоренного роста в промышленности – 6,9 процента и роста инвестиций – почти на 58,9 процента[1]. Английское слово «менеджмент» стало известно сегодня практически каждому человеку, желающему получить образование. Менеджмент – вид деятельности по руководству людьми в самых разнообразных организациях. Менеджмент – это также область человеческого знания, помогающего осуществить это руководство. Наконец, менеджмент как собирательное от слова «менеджер» - это определенная категория людей, социальный слой тех, кто осуществляет работу по управлению.

За всю историю существования менеджмента многие зарубежные страны накопили значительные сведения в области теории и практики управления в промышленности, сельском хозяйстве, торговле и другие с учетом своих специфических особенностей. Однако, опыт ведения бизнеса и осуществления менеджмента богат, зачастую неоднозначен и весьма полезен для изучения тем, кто ступил на стезю менеджмента. Актуальность заключается в том, что создание собственной модели менеджмента требует, с одной стороны, изучения всего ценного, что содержится в зарубежной теории и практике, а с другой — использования его лучших достижений в своей деятельности. Управление как наука, научная дисциплина возникла в США в начале XX века. Основоположником науки управления по праву считается американский инженер и исследователь Ф. Тейлор (1856 – 1915). Предложенная им система организации труда и управленческих отношений вызвала «организационную революцию» в сфере производства и управления им. Ф. У. Тейлор высказал мысль, что не техника и экономика, а именно управление людьми является основным фактором, влияющим на повышение эффективности. И сегодня современный менеджмент считает, что происходят кардинальные изменений роли личности сотрудника, который из наемного работника, простого исполнителя в большей степени должен становиться партнером, заинтересованным в достижении стратегических целей компании. Только творческий подход к труду заставит руководителей и подчиненных активно выполнять задания, идти на разумный риск и предприимчивость. Сегодня важно преодолеть инертность и консерватизм персонала, необходима активизация экономического мышления людей, выращивание компетентных и современно мыслящих менеджеров и специалистов. Если менеджеры всех уровней управления научатся использовать преданность людей делу и их способность, учиться быстрее своих конкурентов, то это станет надежным конкурентным преимуществом в современных условиях{2}.

В 20—30-е годы нашего столетия зародилась школа человеческих отношений, в центре внимания которой находится человек. Возникновение доктрины «человеческих отношений» обычно связывают с именами американских ученых Э. Мэйо и Ф.Ротлисбергера, которые известны своими исследованиями в области социологии производственных отношений.

Термин «менеджмент человеческих ресурсов» возник в 60-е гг. Модель «человеческие ресурсы» рассматривается, как стратегическая и ориентирована на активную позицию личности в организации. Каждый человек должен отвечать за результаты своего труда и способствовать их достижению. В свою очередь, организация должна поощрять своих сотрудников. Современный американский менеджмент базируется на трех исторических предпосылках: наличие рынка; индустриальный способ организации производства; корпорация как основная форма предпринимательства[3]. С позиций науки управление можно рассматривать, как целенаправленную переработку информации. Для того чтобы использовать управленческую информацию, ее нужно передавать, перемещать с одного объекта на другой, организовывать взаимосвязи между этими объектами. Одной из главных проблем современного менеджмента как в мире, так и в Республике Узбекистан является – проблема качества управленческих кадров.

Хотя данная специальность появилась во всех вузах, проблема качества не снимается. Это связано с тем, что в Республике существует нехватка людей, имеющих реальный опыт управленческой работы в условиях рыночной экономики. Но в то же время нельзя не отметить, что *менеджмент – это и наука и искусство*, и что овладение знаниями в этой области невозможно без получения соответствующих практических навыков естественно, что основная часть слушателей имеет незначительный *жизненный* и еще меньший *управленческий* опыт.

При отсутствии собственного отечественного опыта управления в рыночных условиях ответы на возникающие в каждодневной работе вопросы приходится искать в трудах специалистов других стран. Теория и практика менеджмента хорошо развиты во всем мире и задача менеджмента стран с переходными экономиками состоит в том, чтобы грамотно и эффективно перенести имеющиеся знания на отечественные предприятия с учетом специфических особенностей их функционирования и накопленного опыта управления.

Это связано с тем, что теоретический менеджмент как научная дисциплина изучает проблемы построения и управления организациями в условиях развитых рыночных отношений, которым в нашей стране только предстоит возникнуть, и, следовательно, применять их на практике в чистом виде не представляется возможным{4}.

Еще одной проблемой на наш взгляд является – избыточная численность государственных управленцев, непрерывно возрастающего числом при постоянном «сокращении» аппарата. Это связано с тем, что самый эффективный и доходный бизнес в мире – управление государственными ресурсами. При этом наблюдается острая нехватка топ – менеджеров высшей квалификации, способных эффективно управлять частными компаниями, с целью конкурентоспособности на мировых рынках. Это превосходство связано, скорее всего, не только с уровнем менеджмента – но и с конкурентными преимуществами в этих областях, сложившихся в силу географических, исторических и традиционных особенностей, позволяющих увереннее чувствовать себя на рынке.

Известный факт, что основными системообразующими факторами традиционной организации являются цели и структура. В новых условиях организация как средство достижения предпринимательских целей исчерпывает свои возможности, новым системообразующим фактором выступает, прежде всего, организационная культура.

Структура также теряет свою актуальность, т.к. перестает быть основным атрибутом организации как системы. Традиционный менеджмент предполагает жесткую организационную структуру, иерархические и бюрократические формы организации и управления. В современных условиях они становятся сдерживающим инструментом, не дающим возможности работнику организации полностью раскрыть свой творческий потенциал, проявить свои способности к быстрым изменениям обучению и модернизации. Поэтому компании чаще всего экспериментируют в области развития своих структур и процессов: осуществляют переход от иерархических, вертикальных структур к горизонтальным, вместо организации используют новый инструмент, который чаще называют бизнес-системой.

Система подготовки управленческих кадров должна постоянно совершенствоваться и пополняться современными идеями и подходами. Для существенного повышения уровня управленческого потенциала Узбекистана целесообразно, на наш взгляд, было бы совершенствование Ассоциации менеджеров Республики Узбекистан, деятельность которой внесла бы организующие начала в проведение научных исследований, подготовку и повышение квалификации менеджеров, выявлении и обобщении положительного опыта управления в нашей стране.

ЛИТЕРАТУРА

1. https://rg.ru/2019/08/29/ekonomicheskie-i-socialnye-reformy-v-uzbekistane-nabrali-oboroty.html
2. Классики менеджмента: Пер. с англ. / Под ред. М. Уорнера. – СПб.: Питер, 2001. – 1168 с.
3. «Основные проблемы современного менеджмента и зарубежные модели менеджмента»., https://www.bestreferat.ru/referat-242259.html
4. https://rg.ru/2019/08/29/ekonomicheskie-i-socialnye-reformy-v-uzbekistane-nabrali-oboroty.html

O'zbekiston Respublikasida zamonaviy menejmentning dolzarb muammolari

Шарахметов Ш.Ш

Rezyume: Maqolada menejmentning kelib chiqish tarixi, ilm-fan, boshqaruv turlari kabi tushunchalar ko'rib chiqiladi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasida iqtisodiy islohotlar, zamonaviy menejmentdagi dolzarb muammolar, boshqaruv kadrlarining sifat muammolari ko'rib chiqildi.

***Tayanch so'zlar:** boshqaruv, zamonaviy boshqaruv, boshqaruv muammolari.*

Актуальные проблемы современного менеджмента в Республике Узбекистан

Шарахметов Ш.Ш

Резюме: В статье освещается содержание понятия менеджмента и его становление как науки, рассматриваются актуальные проблемы современного менеджмента и подготовки управленических кадров в Узбекистане.

Ключевые слова: менеджмент, современный менеджмент, проблемы менеджмента.

Actual problems of modern management in the Republic of Uzbekistan

Sharakhmetov Sh. Sh

Summary. The article highlights the content of the concept of management and its formation as a science, discusses urgent problems of modern management and training of managerial personnel in Uzbekistan.

Key words: management, modern management, management problems.

ОБРАЗОВАНИЕ. МЕТОДОЛОГИЯ. ПСИХОЛОГИЯ

УДК:37;371(077)

БЎЛАЖАК КАСБ ТАЪЛИМИ ЎҚИТУВЧИЛАРИНИ КРЕАТИВЛИГИНИ ОШИРИШДА ТАЪЛИМНИНГ ФАОЛ ВА РИВОЖЛАНТИРУВЧИ УСУЛЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ ЗАРУРИЯТИ

Рахимов З. Т.
Қарши муҳандислик – иқтисодиёт институти

Бўлажак касб таълими ўқитувчиларини касбий-маданий муносабатларини шакллантиришга хос ижтимоий-психологик муносабатлар билан ижтимоий-педагогик муносабатлар уйғунлиги уларни шахсий-илмий ҳаётга, касбий фаолиятга тўғри ва онгли муносабат руҳида тарбиялашга асос бўлиб хизмат қилади. Сир эмаски, айрим олий таълим муассасаларини битирувчилари ўз ихтисослигига оид махсус ўқув фанларидан бир-бирига боғланмаган лавҳалар шаклида билимга эга бўлиб, ўз илмий фаолиятида учрайдиган мажмуавий (комплекс) вазифаларнинг оптимал ечимларини топишда қийналмоқдалар. Шунингдек, улар мустақил тарзда илмий фаолиятга кириб кетишга ҳам тайёр эмас. Таълимнинг фаол усулларидан етарлича фойдаланмаслик мазкур муаммони келиб чиқишининг асосий сабабларидан биридир.

Ўқув машғулотларининг тизимли режалаштирилиши, талабаларда танқидий, креатив тафаккурни шакллантириш ва ривожлантириш, уларни ижодий фикрлаш, янги ғояларни ўйлаб топишга мажбур қилиш таълим олишга бўлган муносабатни ўзгартириш, уларни ютуқларга эришишга рағбатлантиришда асосий омил бўлар. Ўқув машғулотларида етишмаётган омил – креативлик саналади [1, 4].

Америкалик педагог Патти Драпеау нуқтаи назарига кўра креатив фикрлаш, энг аввало, муайян масала юзасидан ҳар томонлама фикрлаш саналади. *Ҳар томонлама фикрлаш* талабалардан ўқув топшириғи, масаласи ва вазифаларини бажаришда кўплаб ғояларга таянишни талаб этади. Бундан фарқли равишда *бир томонлама фикрлаш* эса биргина тўғри ғояга асосланишни ифодалайди. Мушоҳада юритишда масала юзасидан бир ва кўп томонлама фикрлашдан бирини инкор этиб бўлмайди. Бинобарин, бир ва ҳар томонлама фикрлаш креативликни шакллантиришда бирдек аҳамият касб этади. Яъни, топшириқни бажариш, масалани ечишда талаба ечимнинг бир неча вариантини излайди (кўп томонлама фикрлаш), кейин эса энг мақбул натижани кафолатловчи биргина тўғри ечимда тўхталади (бир томонлама фикрлаш). Юқорида билдирилган фикрларга таянган ҳолда “креативлик” тушунчасини қуйидагича шарҳлаш мумкин: Креативлик (лот., инг. “create ” – яратиш, “creative” – яратувчи, ижодкор) – индивиднинг янги ғояларни ишлаб чиқаришга тайёрликни тавсифловчи ва мустақил омил сифатида иқтидорлиликнинг таркибига кирувчи ижодий қобилияти хисобланади.

Шахснинг креативлиги унинг тафаккурида, мулоқотида, ҳис-туйғуларида, муайян фаолият турларида намоён бўлади. Креативлик шахсни яхлит ҳолда ёки унинг муайян хусусиятларини тавсифлайди. Креативлик иқтидорнинг муҳим омили сифатида ҳам акс этади. Қолаверса, креативлик зеҳни ўткирликни белгилаб беради, “талабалар эътиборини таълим жараёнига фаол жалб этишни таъминлайди”. Бу таълим тизимининг татбиқий ва техникавий йўналиши ҳамда унинг турли фанлар билан алоқадорлигини амалга оширилишини; компьютерлардан фойдаланиш ва компьютер саводхонлигини таъминлашни; тафаккур ва фаолиятнинг шаклланишини ҳам ўз ичига олади. Фаол таълим шароитида ўзлаштирилган билим ва иш-ҳаракат усуллари мазмунан мукаммал тизимли, мантиқан тугал ва турли ишлаб чиқариш вазиятларида қўлланишга яроқли бўлади. Бунда, асосан баҳс-мунозара, фикрлашга жалб қилиш, билганларини мустаҳкамлаш, ишбилармонлик, ақлий ҳужум ўйини, китоб (манбалар) билан ишлаш, касбий компьютерли ўйинлар каби таълим методларидан фойдаланилади. Демак, ҳар қандай ижодкор ўқитувчининг илмий-педагогик ходим даражасига кўтарилишида таълим технологияларини яратиш, таълим мазмунини замон талаблари асосида такомиллаштира билиш, таълим жараёнини бошқаришнинг оптимал вариантини топа билиш лозим экан. Таълим технологиялари таълим олувчининг ўрганаётган муаммоларига қараб, турли кўринишларда яратилиши мумкин. Фаол таълим услубларини таълим-тарбия жараёнида қўллаш орқали талабаларни мустақил ишлашга, фикрлай олишга, дарсдаги фаоллигини оширишга, яъни топқирлиги, ташаббускорлигини ривожлантиришга ва энг асосийси, дарсда фанлараро алоқадорликни таъминлашга катта имкониятлар яратади.

Демак, таълим жараёнини технологиялаштиришдан асосий мақсад – бу таълимда ўқитувчи ва талаба ўртасида юзага келувчи таълимий мулоқот жараёнининг самарали бўлиши, мазкур жараённинг янгича мазмун касб этишга эришишдан иборат. Бу мақсадни амалга ошириш йўлида таълим жараёнини технологиялаштириш, бу борада аҳамият берилиши лозим бўлган шартлар хусусида ўқитувчиларни хабардор этиш тадбирлари ишлаб чиқилади. Уларни амалиётга жорий этилиши қуйидаги педагогик вазифаларни ҳал қилиш имкониятларини яратади: ўқитувчиларнинг таълим жараёнини технологиялаштиришдаги назарий ва амалий билимларни ўзлаштириши учун муайян шарт-шароит яратиш; ўқитувчиларга таълим жараёнини технологиялаштиришнинг алоҳида хусусиятларини эътиборга олган ҳолда ахборотлар бериш; ўқитувчиларда таълим технологиялари асосида таълим жараёнини ташкил этиш борасидаги назарий билимларни амалий фаолиятдаги кўникма ва малакаларга айланишига эришиш; ўқитувчиларда таълим жараёнини ташкил этишга нисбатан ижодий ёндашувни қарор топтириш ва касбий маҳоратларини юксалтиришга эришиш; таълим-тарбия жараёнини

технологиялаштириш борасида Республика миқёсида, шунингдек, хорижий мамлакатларда бу борадаги ахборотларни талабаларга мунтазам етказиб боришга эришиш. Бу ғоялар даврий илмий-услубий журналлар ва уларнинг иловалари илмий-услубий семинарлар ҳамда малака ошириш, қайта тайёрлаш курслари орқали амалга оширилади.

Маълумки, таълим жараёнининг фаол субъектлари ўқитувчи, талабалар бўлиб, уларнинг ҳамкорликдаги фаолиятлари муайян мавзу ёки фанлар асослари бўйича кам куч ва вақт сарфланган ҳолда назарий ва амалий билимларни чуқур ўзлаштириш имконини берувчи жараённинг умумий моҳиятини тавсифлайди. Ўқитувчининг фаол ва самарали фаолият кўрсатишга йўналтирилган фаол таълим жараёнининг методик ишланмасидан фарқли равишда, таълимнинг фаол технологияси таълим берувчи талабаларга қаратилади, уларнинг шахсий ва ўқитувчи билан биргаликдаги фаолиятини ҳисобга олган ҳолда ўқув материалларини ўзлаштиришга шароит яратади. Фаол таълим технологиясининг етакчи муаммоси талаба шахсини ривожлантириш орқали таълим мақсадига эришишни таъминлашдан иборатдир. Таълим-тарбия жараёни бутун машғулот давомида талабаларнинг фаоллиги ва қизиқувчанлигини мунтазам равишда ривожлантириб бориш мақсадини кўзда тутади, ўқув омилларини яратувчи фаол таълим технологияси талаблари ўқув фаолиятига тезкор жалб этиш имконини беради. Фаол таълим технологиясини ўқув жараёнига татбиқ этиш ҳисобига таълим жараёни рағбати (мотивацияси) кучайтирилиши мумкин. Маълумки, тайёр ҳолда олинган билимларни амалиётда қўллаш қийин, бу айниқса, табиий фанлар бўйича топшириқларни бажаришда намоён бўлади. Шунинг учун, билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштиришда талабаларнинг бевосита фаолият кўрсатишлари ҳамда ўқитувчи томонидан бошқарувга асосланган фаол таълим технологиясини қўллаш талаб этилади.

Таълим технологияси тамойили қуйидагиларни қамраб олади: *талабаларнинг фаол таълим олишининг чинакам моҳияти ақлий фаолият натижасида билимнинг янги-янги сир-синоатларини мустақил равишда англаб олишдир; талабалар ўз ҳаракати билан фанларни яхши ўрганади ва ўзлаштиради; ўқув жараёнини шундай ташкил қилиш керакки, уларнинг ўзлари фанга қизиқсин, уни билишга ҳаракат қилиб, интилсин; талабалар дарсга фаол қатнашишлари лозим.*

Таълим технологияларининг турларини танлаш шаклланаётган билим, кўникма ва малакалар, ташкил этилаётган дарсларнинг шакли, қўлланилаётган услуб ва методлар хусусиятига боғлиқ. Масалан, талабаларда ижодий тафаккурни ривожлантириш, ўқув материалларига танқидий ёндашиш кўникмасини шакллантириш ҳамда маҳсулдор фаолият турларини ташкил этиш билан бир қаторда анъанавий дарс шакллари билан бирга конференция дарси, ишчанлик ўйинлари, интеграл (икки компонентли) дарслардан фойдаланиш лозим. Мазкур вазиятда таълим методлари таълим мақсади (билимларни турли вазиятларда қўллашга йўналтирилган топшириқлар, янги шароитда фаолият кўрсатишга ундовчи топшириқларни бажариш, ўзлаштирилган билимлар асосида схемалар тузиш, уларни таснифлаш, қиёслаш, изчил тизимга солиш, умумлаштириш ва бошқалар) билан мутаносиб бўлиши керак.

Етарли даражадаги рағбат ва талабалар фаолиятини самарали ташкил этиш билан ҳам кўзланган натижаларга эришилмайди. Педагогик жараённинг самараси таълим жараёнини ташкил этиш ва бошқариш йўлларини тўғри танлаш билан таъминланади. Педагогик жараённи бошқариш ўзида қуйидаги икки йўналишни мужассамлаштиради: фаолиятни бошқариш; талабалар жамоасини бошқариш [3, 90-93]. Ривожлантирувчи таълим технологиясининг асосий тамойиллари қуйидагилар: *инкорпорация (тизимли фаолият кўрсатиш) – турли фанларга оид билимларни умумлаштириш;мослашувчанлик – таълим шакли, методи ва усулларининг турли таълим муассасаларида қўлланувчанлиги; уйғунлик – муайян ўқув предметига оид ўқув материали мазмунининг шахсни ривожлантириш шакл, методи ва усуллари билан уйғунлиги; яратувчанлик – турли таълим муассасалари педагогларининг педагогик технологияларни яратиш имкониятлари; табиийликка асосланиш – генетик ва ижтимоий жиҳатларга мувофиқ ўқувчиларнинг ўзига хос, шахсий хусусиятларини ҳисобга олиш.*

Ривожлантирувчи таълимда талаба шахсига фаолиятли ёндашув бу тизимнинг концепциясини ташкил этиб, бунда шахс “субъекти” категорияси эркинликка интилиш, ўз-ўзини ривожлантириш, яхлитлик, мустақил ўқиш, ўзлигини намоён этиш ва фаоллаштириш хусусиятлари асосида англашилади, ўқув жараёни ҳамда унинг таркибий қисмлари – мақсад, мазмун, метод, шакл, услуб, воситалар талабалар учун шахсан аҳамиятга эга бўлган, унинг шахсий тажрибаси маҳсули сифатида татбиқ этилади.

Таълим-тарбия асосида шахснинг интенсив ривожланиши, моддий-маънавий қадриятларни ўзлаштириши фақат унинг шахсий фаолияти натижасида амалга ошади. Агар талабалар ўқув фаолияти моҳиятини англай олмаса, ўқув мақсадини тан олмайди, ўқитувчи қўйган вазифаларни тушунмайди ва қабул қилмайди, у томонидан содир этиладиган барча ҳатти-ҳаракатлар мажбурият ва тазйиқ остида содир бўлади, унинг билимлари расмий характерга, педагогнинг фаолияти эса расмиятчилик мазмунига эга бўлади. Билим амалиётга татбиқ этишга қаратилган фаолият натижасидагина шаклланади. Бу дарслик мазмунидан баъзи илмий маълумотларни шунчаки, кўр-кўрона ёдлаб олиш бўлмай, балки талабанинг шахсий, субъектив тажрибасига асосланган ҳақиқий билимлар бўлади.

Инсон онги ҳамиша субъектив моҳиятга эгадир. Талаба муайян билимларга нисбатан бефарқ бўлмай, билимлар унинг учун шахсий мазмунга эга бўлсагина пухта ўзлаштирилади. Ўқитувчи бунга талабада ўқув предметига нисбатан қадриятли, ижобий субъектив муносабатни таркиб топтириш натижасида эришади.

Талабанинг руҳий хусусиятларини ўрганиш ўзлаштирилаётган билимларнинг ўқувчига шахсан қизиқарли ва керакли бўлиши зарурлиги, акс ҳолда улар рад этилишини кўрсатади. Бу ҳолат образли ифодаланса, индивидуал тафаккурда билимлар субъективлашади, ўзига хос жиҳатларга эга бўлади. Тескари жараёнда

индивидуал тасаввур ва шахсий фикрлар объектив аҳамият касб этар экан, билимлар турли нуқтаи назарларнинг тўқнашуви, баҳс-мунозара, ўзаро ҳамкорликдаги фаолият натижасида ўзлаштирилади, бу эса ўқув жараёнини ноанъанавий усулда ташкил этишнинг муҳим шакллари (баҳс-мунозара, ўзаро ҳамкорлик)ни талаб этади.

Шундай қилиб, ривожлантирувчи таълим технологияси шахс ривожланишининг асосий субстанцияси ҳисобланади. Шахс фаолияти унинг ички ҳиссиётлари билан боғлиқ. Шахс мотив, ҳиссиёт ва шахсий фикр воситасида намоён бўлади. Ўқитувчи ўз дарсида талабалар тафаккурини ривожлантиришга хизмат қилувчи фаол ва ривожлантирувчи педагогик технологиялардан фойдаланиб, шундай шарт-шароитларни таркиб топтириши лозимки, натижада талаба учун дастлаб холис бўлган объект кутилмаганда субъектив хусусият касб этсин [3, 90-100].

Талабаларда мустақил билим олишга эҳтиёж уйғотиш, уларни ахборотларнинг катта оқимидан кераклисини тўғри танлай билишга ўргатиш жуда муҳим. Буларнинг барчаси таълим олишга, талабаларда билимларни айни бир вақт оралиғида самарали ўзлаштириш кўникмасини шакллантириш масаласига ноанъанавий ёндашишни талаб этади. Асосий дидактик ва психологик назарияларга таяниш, илғор педагогик тажрибани умумлаштириш, эксперимент натижалари ривожлантирувчи таълим педагогикаси тўғрисида сўз юритишга имкон беради. “Ривожлантирувчи таълим деб, – таъкидлайди академик М.И.Махмутов, – умумий ва махсус ривожланишга олиб келадиган шундай таълимга айтиш мумкинки, унда ўқитувчи фикр юритишнинг қонуний ривожланишини билишга таянган ҳолда, махсус педагогик воситалар ёрдамида ўз талабаларини фан асосларини ўрганиш жараёнида фикрлаш қобилияти ва билиш эҳтиёжини шакллантиришга оид мақсадга йўналтирилган иш олиб боради” [2, 82].

Ривожлантирувчи таълимда зиддиятларни ҳал этиш йўли билан талабанинг турли ўқув фаолиятида миқдорий ва сифат ўзгаришлар амалга оширилади. Ривожлантирувчи таълим моделини лойиҳалаш муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Ўқитувчилар дарснинг нафақат “умумий сценарийси”ни, балки унинг алоҳида элементлари моделларини ҳам ишлаб чиқади. Моделнинг вазифаси жуда хилма-хил. Улардан асосийси эвристик вазифадир. Уни амалга оширишда ва талабаларнинг фикрий фаолиятини ривожлантиришда модел эталонлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Улардан фойдаланиб, ўқитувчи турли педагогик вазиятларни олдиндан башорат қилиши мумкин.

Хулоса ўрнида шуни айтиш жоизки, талабаларнинг креативлигини ривожлантиришда: талабанинг таълим жараёни, ўқув фани ва ўқув материалига муносабати; таълим мақсадининг аниқ белгиланиши; таълим мазмунининг пухта асосланиши; ўқув жараёнининг самарали, қизиқарли ташкил этилиши; ўқитувчининг таълим жараёнини ташкил этишга ижодий ёндашуви; ўқув материалининг талабалар билими, тайёргарлик даражасига мувофиқ тўғри шакллантирилганлиги; таълим жараёнида дидактик, замонавий техник ва ахборот-коммуникацион воситалардан ўринли, мақсадли ва самарали фойдаланиш; профессор-ўқитувчи томонидан ўқув материали моҳиятини тўла очиб берилиши учун мақбул методларнинг тўғри танланганлиги; ўқув машғулотининг талабаларнинг эҳтиёж, хоҳиш-истак, қизиқишларига таянилган ҳолда самарали шаклда ташкил этилиши; профессор-ўқитувчининг талабаларга самимий, ишонч билан ёндашиши, уларни ҳурмат қилиши, уларда таълим олишга бўлган мотивацияни шакллантира олиши; машғулотлар жараёнида ҳар бир талабанинг индивидуал, шахсий хусусиятлари, шунингдек, руҳий (психик) фаоллигининг инобатга олиниши; профессор-ўқитувчи, талабалар ва алоҳида талаба ўртасидаги муносабатнинг ўзаро ҳамкорлик, ҳамжиҳатлиликка асосланиши; таълим мақсадига мувофиқ кутилаётган натижанинг аниқ белгиланганлиги ниҳоятда муҳим ҳисобланади. Шу боис таълим жараёнини ташкил этишда масаланинг бу жиҳатига эътибор қаратиш лозим бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Drapeau Patti. Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem soving). – Alexandria – Virginia, USA: ASCD, 2014.
2. Махмутов М.И. Мактабда проблемали таълимни ташкил этиш. – Т.; «Ўқитувчи», 1981.
3. Толипов Ў.Қ., Усмонбоева М. Педагогик технологияларнинг татбиқий асослари. – Т.; «Фан», 2006.

Бўлажак касб таълими ўқитувчиларини креативлигини оширишда таълимнинг фаол ва ривожлантирувчи усулларидан фойдаланиш зарурияти

Рахимов З.Т.
Қарши муҳандислик – иқтисодиёт институти

Резюме: Мақолада бўлажак касб таълими ўқитувчиларини креатив компетенцияларини ривожлантириш, таълимнинг фаол ва самарали усулларидан фойдаланиш орқали талабаларда ижодий тафаккурни ривожлантириш, ўқув материалларига ижодий ёндашиш кўникмасини шакллантириш зарурияти очиб берилган

Таянч сўзлар: талаба, таълим, муносабат, самарадорлик, фикрлаш, тафаккур, креативлик, ёндашув, ривожлантириш.

Необходимость использования активных и развивающих средств обучения при повышении креативности будущих учителей профессионального образования.

Рахимов З. Т.
Қарши муҳандислик – иқтисодиёт институти

Резюме: В статье раскрывается необходимость развития креативных компетенций будущих учителей профессионального образования, развития у студентов творческого мышления с использованием активных и эффективных методов обучения, формирования навыков творческого подхода к учебным материалам

Ключевые слова: студент, образование, отношение, эффективность, мышление, мышление, креативность, подход, развитие.

The need to use active and developing teaching methods to enhance the creativity of future vocational education teachers

Rakhimov Z.T.
Karshi Engineering and Economics Institute

Summary. The article reveals the need to develop creative competence of future teachers of vocational education, to develop creative thinking in students through the use of active and effective methods of education, to form the skills of creative approach to educational materials

Key words: student, education, attitude, effect, thinking, thinking, creativity, approach, development.

ИНСУЛЬТГА ЧАЛИНГАН БЕМОРЛАРГА ПСИХОЛОГИК ЁРДАМ КЎРСАТИШНИНГ УСУЛЛАРИ

Жуманиязова И.К.
Урганч давлат университети

Аҳоли саломатлигини сақлаш, уларга ҳар томонлама тиббий- психологик ёрдам кўрсатиш давлат сиёсатининг устувор масалаларидандир. Зеро инсон саломатлигидан қимматли нарсанинг ўзи бўлмаса керак. Қайси бир касаликни бошдан кечираётган бемор ҳоҳ у енгил ҳоҳ оғир бўлмасин ўзига хос муаммоларга дуч келади. Ўз навбатида бемор учун тиббий-психологик иқлим яратилишни талаб қилади.

Бугун инсониятнинг соғлиғига жиддий таъсир кўрсатаётган касалликлардан бири инсультдир.

Инсульт – бош мияда қон айланишининг ўткир бузилишига айтилади. Инсультнинг қандай тарқалишига келсак у турли давлатларда турлича тарқалган. Ер юзида йилига 16 000 000, Россияда 600 000, Украинда 120 000, Ўзбекистонда 60 000 та инсульт рўйхатга олинади [5, 17б].

Шунингдек, мазкур касалликни ҳар ойда, ҳар куни ва ҳар соатда қанча учрашини ушбу жадвалдан билиб олишнгиз мумкин.

1-жадвал

Вақт миқёсида	Бир йилда	Бир ойда	Бир кунда	Бир соатда
Ер юзида	16 млн	1333333	44444	1851
Россияда	600000	50000	1666	69,4
Украинда	120000	10000	333,3	13,8
Ўзбекистонда	60000	50000	166,6	6,9

Жадвалда кўриниб турганидек ҳар соатда нечта одам инсультга дучор бўлади. Уларнинг 30-40% ўлим билан тугайди, 50% дан ошиғи ногирон бўлиб қолади [5, 17 б].

Инсультга чалинган беморларда салбий психологик таъсирлар сезиларли тарзда акс этади [7, 22 б].

Инсультдан сўнг беморларнинг кўпчилиги ўзларининг иш қобилиятларини тўлиқ йўқотади, баъзи бир беморларда касалликдан кейинги ҳолатларида салбий таъсирлар учрамайди. Касаллик оқибатида юзага келган физиологик ва психологик бузилишлар, ўзгаришларга кўникиш, реалибитатция жараёнига бўлган мотивларни пайдо бўлиши осон кечмайди. Қайта касалликга чалинмасликни олдини олиш ва беморларни тузалиш жараёнини тезлатиш учун махсус психологик ёрдам зарурдир.

Кўп ҳолатларда инсульт касаллиги асоратлари, хусусан ногиронликка олиб келган ҳолатларнинг барчаси шахсни ижтимоий қўллаб –қувватлаш зарурлигини ва замонавий тадқиқотларга мухтожлигини кўрсатади. Инсульт ва инфаркт каби касалликларга чалинган беморларнинг аксарияти ёшлар ва меҳнатга лаёқатли кишилар (25 ёшдан - 45 ёш оралиғи)ни ташкил қилмоқда. Айнан шуни таъкидлаш жоизки бу беморларга нафақат тиббий ёрдам балки психологик ёрдам ҳам талаб қилинади.

Е.И. Гусаев ва А.С. Кадыковлар таъкидлашича, инсультга чалинган беморларни бузилган функцияларини тиклаш, касбий малакаларини қайта тиклаш ва жамиятга қайтариш дорзарб тиббий ва ижтимоий муаммога айланган [2, 336; 4; 6,176].

Л.В. Мустафинанинг таъкидлашича, баъзи беморларда "ички инқироз" юзага келади. Бу ҳолат тиббий ёрдам бериш жараёнини кучайтиради, шубҳасиз интенсив психологик ёрдам ва қўллаб- қувватлашни талаб қилади [7, 22]. Муайян психотерапия усулларини танлашда беморга қулайлигига, иқтисодий томонларига алоҳида эътибор бериш зарур. Яъни психотерапевтик усул "субъектив адаптация" беморни ички қиёфасига, дунёқараши ва интеллект даражасига монанд танланади [1, 27-31].

Касалхонага қабул қилиш давомида бемор ҳолати ўрганилади, стресс ҳолатидан чиқарилади, улар учун махсус индивидуал психологик ёрдам дастури ишлаб чиқилади.

Инсульт касаллигига чалинган беморларни психологик қўллаб –қувватлаш бир неча босқичларни ўз ичига олади. Қуйидаги дастурни келтирамиз:

2-жадвал. Инсульт касаллигига чалинган беморларни психологик қўллаб-қувватлаш.

1-босқич	2-босқич	3-босқич
Психодиагностик ва нейроливистик тестлар	1. Психологик маслаҳат 2.Индивидуал ва гуруҳий ўз-ўзини ривожлантиришга қаратилган тренинглар 3.Релаксация	1.Беморларни қариндошлари билан ишлаш. 2. Гуруҳий машқлар 3."Инсультдан кейинги ҳаёт" мавзусида тажриба алмашиш

Ҳар бир босқич ўзига хос хусусиятга эга.

1-босқич. Бемор билан ишлашнинг дастлабки босқичида психодиагностика ва нейропсихологик (инсульт бошдан ўтказган вақтида ОПФ бузилишини баҳолаш учун) текширув, касал психикасида патологик ўзгаришлар даражаси, шахс тузилишини аниқлаш учун амалга оширилади. Реалибатция жараёнинг самарали ўтишида беморнинг ички қиёфасини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Ташхис қўйиш жараёни суҳбат шаклидаги беморни ҳолатини аниқлаш бўйича ўтказилган интервьюлар орқали қайд қилиб расмийлаштирилади.

2-босқич. Беморларни психологик қўллаб-кувватлашнинг иккинчи босқичида психологик, патологик невроз реакцияларни тиклаш, қўрқув, депрессия, астеник ҳолатлар, уйқу бузилишларини бартараф этиш билан шуғуланилади. Мазкур босқичда психотерапия усулларидан фойдаланилади.

Жумладан К.Роджерснинг мижозга йўналтирилган, А.Беканинг когнитив ҳатти-ҳаракатлари элементлари терапиялари қўлланилади. Бу усуллар орқали стрессга тушган беморларга эмпатик муносабат кўрсатилади, ижобий ҳис-туйғуларни уйғотилади. Беморларга психологик ёрдам бериш, касалликка қарши кураш усулларини кенгайтиришга, беморда муқобил даволанишга нисбатан ҳатти-ҳаракатлар ва мотивациялар пайдо қилишда аҳамиятлидир.

Когнитив нуқсонли ёки паст даражада камчиликларга эга беморлардаги янги маълумотларнинг ассимилияция қилинишига тўсқинлик қилмасдан, салбий фикрларни ўзгартиришда (“Салбий фикрларни англаш” методикаси (С.А Кулаков 2003), “Келгусида бўлиши мумкин воқеаларнинг аҳамиятини камайтириш” машқи (P. Shimer, S. Ferguson, 1990.))дан фойдаланиш ўринлидир[3]. Бу машқлар ёрдамида психотерапевт беморларни беморларни даволаш даврида уларни келгуси мақсад ва ҳаракатларни муҳокама қилади. Натижада беморларнинг келажак мақсадлари аниқланади ва қаътийлашади.

Психотерапия давомида энг асосийси беморлар билан аутоген, релаксация машғулотларни ташкил қилиш лозим. Чунки аутоген ва релаксация машқлар беморларда осойишталик ва тинчлантирувчи кайфият уйғотади. Натижада улар касалликларини унутган ҳолда ўзларини енгил ва тинч, хотиржам ҳис қилишади. (Муаллиф: проф. психотерапевт А.А. Востриков, проф. психопедагог А.А. Табидзеларнинг №1“Енгилашишиш ва реаксияция”, №2 “Ишониш ва стрессга чидамлилик”.)

Касалликка чалинган беморлада зўриқишни камайтириш мақсадида табиат бағрида реклаксация жараёнида мумтоз мусиқалардан ҳам фойдаланилади. (Мусиқа намуналари: Beethoven- Moonlight Sonata, Grieg-Morning Mood from Peer Gynt, Tchaikovskiy-Oveture Miniature to the Nutcracter Suite, Mozart-Clarinet Quintet K.581 Largatto va K.581Allegre va boshqalar)

Бунинг учун беморларга “Дам олиш жойи” машқлари (M.Loscalro, 1996), “Ранг билан боғлиқ ёқимли ҳис-туйғуларнинг хотиралари” [3, 205-230] тақдим этилади. Бу эса беморларнинг хотиржамлигини, организмдаги зўрқишларни бартараф қилади. Кўпинча инсульт ва юрак хуружлари оғриқ синдроми (бош оғриғи, нафас олиш қийинлашиши) билан келади ва шунинг учун психолог “Оғриққа қарши нафас олиш” (М. Сандомирский, 2005) машғулотлари қўлланилади [3, 205-230].

Жисмоний машқлар бажаришга доир кўрсатмалар, психотерапевтик суҳбатлар, интеллектуал қобилиятларни тиклаш бўйича машғулотлар самараси вақт давомида намоён бўлади. Шунингдек, арт-терапия машғулотлари гуруҳларида “Қалбимдаги бўёқлар” мавзуларида гуруҳ тренинглар ташкил қилинади. Гуруҳларда беморлар пластиллин, бўёк ва қалам ёрдамида ўз қизиқишларини, ҳис-туйғулари ва эмоцияларини ёркин чизгиларда акс этади. Арт-терапия машғулотлари гуруҳ ижодкорлигини кенгайтиришга ёрдам беради, ранг, шакл ва чизгилар орқали атрофимиздаги дунёни қайта кўришга имкон беради. “Мен ва менинг дунём”, “Мен ва бошқа одамлар билан бўлган муносабатларим”, “Мен ва касаллигим”, “Менинг орзуим”, “Табиат”, “Туйғуларим ва кайфият” ва бошқа турдаги мавзулардаги машғулотлар қўлланилади. Психолог беморларнинг мулоқат қобилиятларини ривожлантиришга ёрдам берувчи “Менинг портретимда қуёш нурлари” машқидан фойдаланиши шахсни англашга ёрдам беради. “Туйғу дарахти ” машқлари ҳис-туйғуларнинг эркин ифодасини тарғиб қилади, беморларни ўзларининг ҳиссиётлари ва қалбини тушунишга ёрдам беради.

М.А.Краевой, Т.О.Тарасовой, Е.А.Чижовой тавсияларига биноан кексалардаги когнитив жараёнларни тиклаш бўйича тренинг машқларини ўтказиш, уларни турмуш шароитига самарали мослашишга ёрдам беради. Шифохонадан чиқарилгандан сўнг ўз-ўзини бошқариш даражасини ва ҳаёт сифатини оширади. Беморларнинг тез чарчаш ва чарчашга мойил бўлганлиги сабабли машғулотлар, дам олиш ва профилактика машқлар, шахсий маслаҳат ҳафтада икки марта 30 дақиқадан кўпроқ вақт давомида амалга оширилиши мақсадга мувофиқ. Психологик ёрдамнинг учинчи босқичи нафқат беморлар, балки уларнинг яқинлари иш олиб борилади. Касалликка чалинган беморларни парваришлаш, мулоқотга киришишда қийинчилилар туғдиради. Жумладан қариндошларига ёрдамга муҳтож беморлар билан кўмаклашиш ва парваришлаш бўйича тавсиялар берилади. Ушбу вазифаларни бажариш учун улар билан “Инсультдан кейинги ҳаёт” мактаби машғулотлари ўтказилади.

Қариндошлар билан қуйидаги машғулот мавзуларида тренинглар ўтказилади. “Инсультдан кейинги ривожланиш механизми”, “Инсультга чалинган беморларга биринчи ёрдам”, “Инсультдан кейинги депрессия”, “Инсультдан кейинги реабилитация жараёни” ва бошқалар.

Инсультга чалинган беморларнинг қариндошлари учун қуйидаги тавсиялар берилади: Бемор билан мулоқатда аниқлик ва намойишкороналик тамойилидан фойдаланиш. 3-5 ёшдаги болаларга бўлгани каби, инсультга чалинган беморлар билан мулоқот қилиш, новербал коммуникациялардан фойдаланиш, бирор нарсани тушунтиришда жуда аниқлик талаб қилинади; Сабрли бўлиш. Инсульт гриппдек тез ўтиб кетадиган касаллик эмас, шифо бир неча ой ёки йил ўтиши мумкин. Беморнинг хатти-ҳаракатлари кўпинча болаларникига

ўхшайди: нафратланиш, эътибор жалб қилиш, қайсарлик каби ҳолатлар учраши мумкин. Шуни унутмаслик керакки, беморни ҳаракатлари соғлом одам ҳаракатларидан фарқ қилади; Кун тартибига риоя қилиш. Беморга қараётган киши камида 7-8 соат ухлаши, кун давомида уйғоқ бўлиши керак; Фаолият тамойили. Беморни биринчи кунидан бошлаб, агар ножўя таъсирлари бўлмаса фаоллаштиришга ҳаракат қилиш. Беморга ҳамма нарса фақат дори-дормон ва шифокорларга боғлиқ эмаслигини эслатиб туриш; Рағбатлантириш тамойили. Беморни ҳатто кичик ўзгаришлар учун ҳам рағбатлантириш; Мустақиллик тамойили. Беморни вазиятларда мустақил фаолият юритишга, унга энага эмас, дўст қиёфасида кўринишга ҳаракат қилиш; Маъсулиятни тақсимлаш тамойили. Беморни барча юкини битта қариндошига юклаб қўйиш тавсия этилмайди. Қўшимча ёрдам учун бошқа яқинлари ёки ижтимоий муассасаларга мурожаат қилиш; Ўзини эҳтиёжларига ҳам эътибор бериш, шахсий ҳаёт, хоббилари учун ҳам вақт қолдириш. Агар руҳий тушкунлик содир бўлганлигини, бемор билан муаммолар юзага келаётганини сезса, тез-тез низолар содир бўлса, айбдорлик ҳисси қийнаса, ёрдам учун психолог, психотерапевтга мурожаат қилиш.

Демак инсультга чалинган беморларга психологик ёрдам беришда юқорида келтирилган учта босқич асосий ўрин эгалайди. Чунки шиддат билан ривожланаётган тиббиёт ҳам инсон руҳиятини ўзи ҳохламаса тўлоқонли даволаш имкониятига эга эмас. Ҳалқ табобатида ҳам, замонавий тиббиётда ҳам беморнинг руҳий ҳолати, тузалишга бўлган стимуллари биринчи ўринда турган. Айнан психологик ёрдам бу жараёнда шунинг учун ҳам ўз ўрни ва аҳамиятига эгадир.

АДАБИЁТЛАР

1. Бурно М.Е., Иговская А.С. «Психотерапия пациентов с расстройствами личности, характеризующимися преобладанием ипохондрии» // Журнал невропатологии и психиатрии. 2008.108 (12):
2. Гусев Е.И., Скворцова В.И. «Ишемия головного мозга.» – М.: «Медицина», 2001.
3. Григорьева В.Н., Тхостов А.Ш. «Психологическая помощь в неврологии.» –Н.Новгород: Нижегородской гос.мед. академии, 2009.
4. Ермакова Н.Г. « Психологические особенности больных с последствиями инсульта в левом и правом полушариях головного мозга в процессе реабилитации » // Вестник СпбГУ.- 2008.- Сер.11. Вып.3.
5. Ибодуллаев З. Асаб ва руҳият. –Т.; «Замин нашр» нашриёти, 2018.
6. Кадыков «Реабилитация после инсульта.» -М.: Миклош, 2003.
7. Мустафина Л.В. Ранняя реабилитация посинсультных больных мультидисциплинарной бригадой: Афтореф. дисс.. на соискание ученой степени к.м.н. –М., 2008.
8. Суджаева С.Г, Суджаева О.А. «Реабилитация после реваскуляризации миокарда.» –М.; Медицинская литература, 2008.

Инсультқа шалынған науқасларға психологиялық жәрдем көрсетиўдиң усыллары

Жуманиязова И. К.

Ургенч мәмлекетлик университети

Мақалада дүнья жүзи бойынша инсульт кеселлигине шалынған науқаслар ҳаққында статистикалық мағлыўматлар, келип шығыў себеплери, оларға психологиялық жәрдем көрсетиўдиң басқышлары, психодиагностикалық, аутоген, арт-терапевтикалық, релаксация шынығыўлары келтирилген.

Инсультга чалинган беморларга психологик ёрдам кўрсатишнинг усуллари

Жуманиязова И. К.

Урганч давлат университети

Резюме. Мақолада бутун дунё бўйича инсульт касаллигига чалинган беморлар тўғрисида статистик маълумотлар, келиб чиқиш сабаблари, уларга психологик ёрдам кўрсатишнинг босқичлари, психодиагностик, аутоген, арт-терапевтик, релаксация машғулотлари келтирилган.

Калит сўзлар: инсульт, психологик ёрдам, психодиагностика, аутоген, арт-терапия, релаксация.

Методы психологической поддержки больным инсультом

Жуманиязова И.К.

Ургеничиский государственный университет

Резюме. Статья содержит статистические сведения о пациентах, страдающих от инсульта во всем мире, о его причинах происхождения стадиях психологической поддержки, а также о психодиагнистических, аутогенных терапевтических, релаксационных упражнениях для больных.

Ключевые слова: Инсульт, психологическая помощь, психодиагностика, аутогенная, арт-терапия, релаксация.

Ways to provide psychological support to stroke patients

Urgench state university

Zhumanyazova I.K.

Summary. The article contains statistical information about patients suffering from a stroke all over the world, about its causes of origin, about the reasons for the stages of psychological support, as well as psycho diagnostics, autogenously therapeutic, relaxation exercises for patients.

Key words: Stroke, psychological help, psychodiagnostic, autogenic, art-therapy, relaxation.

УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИДА КВАНТ ФИЗИКАНИ ЎҚИТИШНИНГ МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

Матжанов Н.С.

Нукус давлат педагогика институти

Замонавий физика икки илмий инқилобнинг натижаси – XVII аср ва XIX-XX асрлар чегаралари. Одатда, иккинчиси нисбийлик ва квант назарияларининг пайдо бўлиши натижасида оламнинг физик манзарасидаги инқилоб деб қаралди.

Ушбу бўлимнинг ўрганишдаги асосий масала – квант объектларининг хусусан, микрозаррачалар ва электромагнит майдоннинг хусусиятларини ўрганишдан иборатдир. Квант объектларининг физикавий ўзаро таъсирлашишларда уларнинг хатти-ҳаракатларида характерли икки хил хусусиятнинг намойиш бўлиши ҳисобланади. Баъзи бир тажрибаларда улар корпускуляр, бошқаларда эса – тўлқин хусусиятларга эга, классик физика нуқтаи назаридан бундай бўлиши мумкин эмас. Дарҳақиқат, бу зиддият, бизнинг ақл-идрокимизнинг натижасидир, агар биз корпускуляр ва тўлқин хусусиятлар ҳеч қандай қарама-қаршиликга эга эмас, балки улар объектларнинг хусусиятларини қўшимча тўлдиради деб ҳисобласак, у ҳолда бу объектларнинг хатти-ҳаракатларини тушуниш қийинчиликларини осонлаштиради.

Ўрта мактабда квант физикасининг асосларини ўрганишда, квантовий тушунчаларнинг мавҳумлиги ва бу назариянинг математик аппаратининг мураккаблигидан, фотоэффект каби, ушбу назарияни асослаган экспериментал маълумотларни таърифлаш билан чегараланади. Назарий жиҳатдан бўлса, Резерфорд-Борнинг атом модели, корпускуляр-тўлқин дуализмини муҳокама қилади. Бир сўз билан айтганда, ўрта мактабда квант назарияси туғилишига асос бўлган назариялар ва экспериментал материалларнинг дастлабки асосий ғояларини тушунтириш билан чекланади.

Квант назариясида пайдо бўладиган ва ечиладиган фалсафий ва методологик характерга оид масалалар, одатда ўрта мактаб физика курсида баён қилинмайди. Бироқ «физикадаги инқилоб» квантомеханик назариянинг яратилиши, физиканинг фалсафий ва методологик асосларини қайта кўриб чиқиш билан белгиланади. Шундай қилиб, квант назарияси билан инсон онгига (умуминсоний маданият) киритилган энг асосий нарса ўрта мактабда диққатдан четда қолмоқда.

Методология юнонча «metodos» - билиш ёки тадқиқ қилиш, «logos» - таълимот деган сўзлар йиғиндисидан иборат. Уни умумлашган тарзда фанда илмий билиш методларига оид таълимотлар йиғиндиси, тўғрироғи бу ерда ҳам тизим, дейиш мумкин.

Педагог олим М.Джораевнинг илмий тадқиқот ишларида «Фан ва уни ўқитишнинг методологияси деганда – ўқитилаётган предметнинг асосий тушунчалари, катталиклари, қонунлари ва назарияларининг пайдо бўлиши ва ривожланиши тўғрисидаги таълимотни тушуниш керак» деб таъкидланган [1, 22].

Шу асосда бизнинг фикримизча, ўқувчилар томонидан квант назарияси асослари ўрганилиши мумкин бўлган фалсафий ва методологик характердаги масалалар муҳим аҳамият касб этади, чунки бу масалалар оламнинг замонавий физик манзарасини белгилайди. Оламнинг замонавий физик маназараси ғояларини ўқувчилар онгида шакллантириш ўрта мактабнинг асосий вазифаларидан биридир.

Биз физика дарсларида квант физикага оид мавзуларни ўқитишда қандай масалаларни муҳокама қилишни ва қандай таълимий вазифаларни ҳал қилиш мумкинлиги ҳақида фикр юритмоқчимиз. Шундай қилиб, ўрта мактаблар физика курсида квант физикасини ўқитиш бўйича дарс мазмунини кўриб чиқайлик.

Дастлаб квантомеханик ғоя ва тушунчаларнинг ривожланишининг асосий босқичлари ҳақида кисқача маълумотлар бериш керак.

Квантомеханик ғоя ва тушунчаларнинг ривожланиши бир-биридан анча вақт билан ажралиб турадиган ва бу фикрларнинг ривожланиши физиклар томонидан тўлиқ рад этилиши билан изоҳланади. Бу босқичлар қуйидагича:

М.Планк томонидан квант энергияси тушунчасини киритилиши. 1900 йилда М.Планк томонидан мутлақ қора жисмнинг нурланишини таҳлили натижасида, қора жисмдаги нурланган энергия (яъни осцилляторлар), дискрет равишда ўзгаради, фақат шу ҳолда $E=h\nu$ формула тажриба натижаларига тўлиқ мос келиши ҳақида маълумот берилди. Аммо, кейинги беш йил мобайнида ҳеч ким бу фикрни қўллаб-қувватламади [3, 288].

А.Эйнштейн ёруғлик кванти тушунчасини киритди. 1905 йил А.Эйнштейннинг «Ёруғликнинг келиб чиқиши ва ўзгариши билан боғлиқ эвристик нуқтаи назар ҳақида» (Об одной эвристической точке зрения, касающейся возникновения и превращения света) номли мақоласида ёруғликнинг квант ғоясини илгари суради ва уни Максвеллнинг ёруғликнинг электромагнит назарияси доирасида тушунтириб бўлмайдиган айрим ҳодисаларнинг қонуниятларини тушунтириш учун фойдаланади. Ушбу ҳодисалардан бири фотоэффект эди.

Эйнштейн ўз ишида нафақат фотоэффектни, балки ёруғликнинг моддалар (хусусан люминесценцияни) билан таъсирлашиш ҳодисаларини ҳам тушунтирди. Эйнштейн ёруғлик нурининг нурланиши ва ютилиши хусусида янги нуқтаи назарни илгари сурди. Бу ёруғлик табиатига нисбатан тубдан янги фикр ўз даврида тарафдорларини топмади [4, 65].

Н.Борнинг атом модели. Тажрибалар натижаси асосида альфа-заррачаларнинг сочилишини тушунтириш учун Э.Резерфорд томонидан илгари сурилган атомнинг планетар моделини назарий асослаш учун 1913 йилда Нильс Бор квантлаш ғоясини қўллайди. Ушбу ғояда электронлар атомда ўзининг стационар энергетик

сатҳларига эга бўлади. бу ҳолда атом энергия нурландирмайди, лекин бир сатҳдан иккичисига ўтганда атом нур чиқаради (нур ютади)). Фақат шу вақтдан бошлаб квант назария ривожлана бошлайди.

Де-Бройль тўлқини. Унинг диққатини жалб қилган бир фикр келди, илгари дискрет сифатида қаралаётган жараён ва объектларни, энди тўлқин сифатида қараб чиқиш. Луи Де-Бройль ҳар бир заррачага қандайдир бир тўлқин жараённи киргизди ва ҳар бир дискрет объектга «Де-Бройль тўлқини» деб аталувчи мос тўлқинни қўйди. Бу фикр Резерфорд-Бор атом назариясига янгича нуқтаи назардан қарашга имкон берди, хусусан, нега атомда электрон орбиталари бор эканлиги аниқроқ бўлди [2, 350].

Э.Шредингернинг тўлқин механикаси. Де-Бройль ғояларини қўллашдаги асосий қадамни Э.Шредингер қўйди. Шредингер ҳар бир дискрет объектга маълум бир тўлқиннинг таалуқли бўлиши мумкинлиги ҳақида фикрни ҳамда XIX асрда Р.Гамильтон томонидан ишлаб чиқилган оптик-механик аналогиянинг математик формализмидан фойдаланиб, микрооламда юз берувчи жараёнларнинг назарий манзарасини яратди.

Оптик-механик аналогия механика ва оптиканинг асосий тамойиллари – энг кам таъсир ва қисқа вақт тамойилларининг расмий ўхшашлигида ифодаланади. Бу ўхшашлик тўлқинлар назарияси асосида механик қонунларни тушунтириш имконини беради. Шредингер тажриба натижаларига мос келадиган, атом томонидан нурланаётган нурнинг частотасини ва спектарл чизиқларининг интенсивлигини ҳисоблаш имконини берадиган тенгламани ($\frac{d^2\psi}{dx^2}+\frac{2m}{\hbar^2}(E-V)\psi=0$) ишлаб чиқишга мувоффиқ бўлди (кейинчалик унинг номи билан номланади). Натижада микрооламда заррачаларнинг хатти-ҳаракатини тавсифловчи биринчи назарий схема ҳосил бўлди [5, 422].

В.Гейзенбергнинг матрицали механикаси. Шредингернинг иши билан бир вақтнинг ўзида яна бир ёш немес физиги Вернер Гейзенбергнинг иши пайдо бўлди. Гейзенберг ғояси қуйидаги фикрлардан келиб чиқади: «Бевосита тажрибалар билан атомнинг қандай тузилганини билмаймиз, шу билан бирга атомни тўғридан-тўғри кузатиб бўлмайди. Биз тўғридан-тўғри атом нурланишларининг спектрини кузата оламиз, спектр чизиқларидаги частота ва интенсивликни ўлчашимиз мумкин. Шунинг учун атом тузилиши ҳақидаги номаълум ғояларга асосланиш керак эмас. Физик назарияни яратишда фақат кузатилиши мумкин бўлган катталиклар асос бўлиши керак. Нурланиш спектрларининг дискретлиги ҳақидаги билимларга таяниб, қандай қилиб назария яратиш мумкин?». Бу назарияни яратиш учун Гейзенберга янги математик аппарат ўйлаб топишига тўғри келди. Ушбу математик аппарат ёрдамида, у миқдори кескин ўзгариб турувчи катталикларни тушунтириб берди [2, 350].

Корпускуляр-тўлқин дуализми. Шундай қилиб, физик ҳодисалар табиатига нисбатан қарама-қарши фикрларга асосланган ва бир хил натижаларга олиб келадиган икки назарий ғоя пайдо бўлди.

Физикалар олдида электрон нима? – деган савол кўндаланг қўйилди. Бу маълум бир чекланган ҳажмдаги локализация қилинган объект, у ҳар бир вақт моментида тўлиқ аниқланган координата ва оний тезлик билан маълум бир траектория бўйлаб ҳаракатланади. Ёки фазода тарқаладиган, ҳолати (яъни координатаси) ва траекторияси ҳақида гапириб бўлмайдиган тўлқиндир.

Унда ёруғлик нима? Бу вакуумдаги алоҳида зарралар оқими ёки бутун фазони тўлдириб турувчи электромагнит тўлқиндир. Бу икки нуқтаи назарни классик физика ғоялари доирасида бирлаштириш мутлақо мумкин эмас.

Бу саволга тажриба қандай жавоб беради? Электрон нима – зарра ёки тўлқин, ёруғлик – заррачалар оқими ёки тўлқинми?

Лекин бу ерда ҳам қийинчиликлар вужудга келди. Айрим тажрибаларни тўлқин хусусиятлари билан тушунтириш мумкин эди, бу тажрибалар XIX асрдан бери маълум: дифракция, интерференция, ёруғликнинг поляризация ҳодисалари. Бу тажрибаларнинг барчаси: ёруғлик – бу тўлқин деб аниқ айтади. Аммо бошқа тажрибалар – фотоэффект, Комптон эффекти (бу ҳақида ўқувчиларга маълумот бериш лозим) ёруғликни заррачалар оқими эканлигини тасдиқлайди.

Электрон нима? Тажрибаларда электрон заряди ва массаси дискретлиги аниқланганлиги, уни зарра деб ҳисоблайди, лекин Де-Бройль ишларидан сўнгги Дэвиссон ва Джермер тажрибалари электроннинг дифракция ҳодисасини аниқлади, демак электрон – тўлқин.

Микрообъектларнинг табиати ҳақидаги мана шу икки нуқтаи назар корпускуляр-тўлқин дуализми деган ном олди.

Ушбу суҳбатдан кейин биз дарсимизга қайтамиз, шу ерда ўқитувчи илм-фан соҳасида танқидий, инқилобий ҳолатлар юзага келганда, бу даврда фаннинг асосий тушунчаларини қайта кўриб чиқилишига алоҳида эътибор бериши керак. Бу илмдаги инқилобий ўзгаришларнинг моҳиятидир. Маълум бир илм учун асосий бўлган бу бошланғич тушунчалар, бу илм-фаннинг ўзида эмас, балки даврнинг умуммаданий контекстида шакллантирилади.

Ушбу бўлимни ўрганиш натижасида ўқувчиларда оламнинг квант-статистик манзарасининг асосий тушунчалари шаклланиши керак: олам «элементлари»: заррачалар – ўзаро таъсир иштирокчилари, заррачалар ўзаро таъсир ташувчилари; физик ўзаро таъсирлар: фундаменталь ўзаро таъсирлар – гравитацион, кучсиз, электромагнит, кучли; физик қонунлар: корпускуляр-тўлқин дуализми, микрозаррачалар ҳолатининг квантомеханик таърифи, Бор постулатлари, Д.И.Менделеевнинг даврий қонуни; физик системалар: элементар заррачалар, ядролар, атомлар, молекулалар, моддалар, макрожисмлар; квантовий жараён ва ҳодисалар:

иссиқлик нурланиши, фотоэффект, рентген нурланиши, катод нурлари, электронлар дифракцияси, радиоактивлик, люминесценция, иссиқлик мувозанати; инсон томонидан яратилган «олам»: иссиқлик двигателлари, лазер, ядро реакторлари, люминесцент лампалари, қаттиқ жисмли қурилмалар [1, 40].

Хулоса қилиб айтганда, оламнинг физик манзарасининг замонавий асосида янги физик назария – моддий оламнинг микрообъектларининг ҳолати ва ҳаракатини таърифлайдиган квант механика туради. Чуқур мафкуравий аҳамиятга эга бўлган бу натижа, физика тарихидаги энг ажойиб саҳифадир.

АДАБИЁТЛАР

1. Джораев М. Методологические и диактические основы формирования-статических идей и понятий: (на примере обучения физики средней и высшей школе): Автореф.дисс…. докт.пед.наук. –Т.: ТГПУ, 1993.
2. Луи де-Бройль. Соотношения неопределенностей Гейзенберга и вероятностная интерпретация волновой механики. -М.: «Мир», 1986.
3. Тарасов Л.В. Современная физика в средней школе. -М.: «Просвещение», 1990.
4. Усова А.В., Гранатов Г.Г. Методические рекомендации по изучению квантовых свойств и действий света в курсе физики 10 класса. –Челябинск: ЧГПИ, 1984.
5. Шрёдингер Э. Избранные труды по квантовой механике. -М.: «Наука», 1976.

Улыўма орта билимлендириў мектеплеринде квант физикасын оқытыўдың методологиялық тийкарлары

Матжанов Н.С.
Нукус давлат педагогика институти

Резюме. Мақалада орта мектеп физика курсын оқытыў процессинде квант теория шеңберинде жаратылған ҳәм өз шешимин тапқан философиялық ҳәм методологиялық машқалаларды қандай етип түсиндириў машқалаларына арналған. Бул бөлимди үйрениў нәтийжесинде оқыўшыларда дүньяның квант-статистикалық картинасының тийкарғы түсиниклери қәлиплесетуғыны тийкарланған.

Таяныш сөзлер: физика сабағы, классикалық түсиниклер, квант физика, методология, тәжирийбе, бөлекшелер, жақтылық, корпускуляр-толқын дуализми.

Умумий ўрта таълим мактабларида квант физикасини ўқитишнинг методологик асослари

Матжанов Н.С.
Нукус давлат педагогика институти

Резюме. Мақолада ўрта мактаб физика курсини ўқитиш жараёнида квант назарияси доирасида яратилган ва ўз ечимини топган фалсафий ва методологик муаммоларни қандай қилиб тушунтириш муаммоларига бағишланган. Ушбу бўлимни ўрганиш натижасида ўқувчиларда оламнинг квант-статистик манзарасининг асосий тушунчалари шаклланини асосланган.

Калит сўзлар: физика дарси, классик тушунчалар, квант физика, методология, назария, тажриба, заррачалар, ёруғлик, корпускуляр-тўлқин дуализми.

Методологические основы изучения кваниовой физики в обшеобразовательных школах

Матжанов Н.С.
Нукус давлат педагогика институти

Резюме. Статья посвящена рассмотрению философских и методологических проблем, созданных и разрешенных в рамках квантовой теории, в процессе изучения курса физики в средней школе. Обосновывается, что изучение этого раздела физики будет способствовать формированию у студентов представления квантово-статической картине мира.

Ключевые слова: урок физики, классические понятия, квантовая физика, методология, теория, эксперимент, частицы, свет, корпускулярно-волновой дуализм.

The study of the methodological bases of teaching quantum physics at physics classes in secondary schools

Matjanov N.S.
Nukus State Pedagogical Institute

Summary. This article is devoted to a discussion of the problem of how philosophical and methodological problems posed and resolved in the framework of quantum theory can be highlighted in a high school physics course. As a result of studying this section, the basic concepts of a quantum-statistical picture of the world will be formed.

Key words: physics lesson, classical concepts, quantum physics, methodology, theory, experiment, particles, light, wave-particle duality.

ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАСИНИНГ РЕЙТИНГИ ВА ИМИЖИ МУНОСАБАТИ

Бабаджанов Ф. К.
Қорақалпоқ давлат университети

Ҳар қандай таълим муасасасининг салоҳиятини белгилашда расмий кўрсаткичлари ҳам, жамоатчилик фикри ҳам бирдек аҳамият касб этади. Кейинги йилларда таълим тизимида талабалар билимини, таълим муассасаси фаолиятини рейтинг асосида баҳолаш кенг тарқалмоқда. Шунингдек, замонавий раҳбарлар ўзининг, ўзи етакчилик қилаётган таълим муассасасининг, қўл остидаги ходимларининг имижи тўғрисида ҳам қайғура бошлашган. Рейтинг ва имиж таълим тизимида янги, шу билан биргаликда тез оммалашиб, кенг қўлланилиб келаётган тушунчалардир.

Шу боис биз мазкур мақоламизда ҳар иккала тушунчанинг изоҳи, моҳияти ва таълим тизимидаги ўрни, хусусан, ОТМларнинг рейтинги ва имижи орасидаги муносабати масаласини таҳлил қилмоқчимиз. Аввало мазкур тушунчаларнинг мазмун-моҳиятига тўхталиб ўтсак.

Рейтинг (ингл. *rating*) муайян объектни ёки воқеа-ҳодисани муҳимлиги бўйича рақамлар кўрсаткичида ёки изма-изликда акс эттиришдир [1]. Рейтинг баҳо, даража, ютуқлар кўрсаткичи, машҳурлик даражаси [2, 373] каби маъноларда ҳам қўлланилади. Кўпчилик ҳолатда рейтинг «TOP 10», «TOP 100» яъни «TOP N» шаклида эълон қилинади. Рейтинг белгилашда асосий мезон – индикаторлар, яъни кўрсаткичлар ҳисобланади. Кўплаб соҳаларда етакчиликни аниқлаш ёки баҳолаш рейтинг тизими асосида олиб борилади. Кейинги йилларда мамлакатимиз таълим соҳасида ҳам бу тизим кенг оммалашмоқда.

Дунё миқиёсида ОТМларнинг рейтингини ҳисоблаш индикаторлари QS (Quacquarelli Symonds) World University Rankings[1], Times Higher Education (THE)[2] каби нуфузли тузилмалар томонидан белгиланади. Мазкур ташкилотлар ҳар йили университетларнинг «TOP 100», «TOP 500», «TOP 1000»таликларини эълон қилиб боради. Таълим хизмати истеъмолчиларининг аксарияти мазкур рўйхатга қараб танловларини амалга оширади. QS (Quacquarelli Symonds) агентлиги рейтинг тизими индикаторлари қуйидагича: академик репутация - 30%, иш берувчи репутацияси - 20%, ўқитувчи/талаба нисбати - 15%, иқтибосликлар нисбати - 5%, хорижлик педагоглар улуши - 2.5%, хорижлик талабалар улуши - 2.5%.

Times Higher Education (THE) рейтингни аниқлашда қуйидаги кўрсаткичларга амал қилади: таълим (ўқув муҳити) – 30%, илмий – тадқиқотлар (даромад ва репутация) – 30%, иқтибослилик (илмий-тадқиқот) – 30%, халқаро ҳамкорлик (ходимлар, талабалар, илмий-тадқиқот) – 7.5%, саноатдан тушадиган даромад (билимларни ривожлантириш) – 2.5%.

Ўзбекистонда эса Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан рейтингини ҳисоблаш индикаторлари тасдиқланади. ОТМлар рейтингини аниқлаш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Таълим сифатини назорат қилиш давлат инспекцияси ва Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳамкорлигида олиб борилади. 2018 йилда Ўзбекистондаги ОТМларининг рейтингини аниқлаш учун 23та индикатор, 59та рақамли баҳолаш кўрсаткичлари асос қилиб олинган. «Ўзбекистон ОТМларининг Миллий рейтинг тизимида профессор-ўқитувчиларнинг илмий фаолиятига 34%, ўқув-услубий ишлар ва ўқитиш сифатига 30%, талабалар билими ва битирувчилар сифатига 28%, фаолиятда АКТни қўллаш ва моддий-техник таъминланганликка 8% ажратилган» [3].

Расм ОЎМТВ нинг ОТМларга тарқатган “Олий таълимни ривожлантиришнинг замонавий тенденциялари: халқаро тажрибалар ва Ўзбекистон амалиёти” номли тақдимотлар тўпламидан олинди.

Аслида муайян объект ёки субъектнинг фаолияти ёки салоҳиятини рақамлар тизимида баҳолаш анча қийин ва жуда мураккаб жараёндир. Мавжуд анъаналар ва хорижий тажрибалар асосида мазкур жараённи амалга ошириш жорий қилинмоқда. Ўзбекистонда ОТМларининг Миллий рейтингини аниқлаш илк тажриба бўлганлиги учун унинг натижалари ижтимоий тармоқларда турли қарама-қаршиликларга сабаб бўлди ва айрим эътирозлар ҳам кузатилди. Ҳар қандай тўсиқлар, эътирозлар, камчиликлар бўлишига қарамасдан бу жараён давом этиши замон талабидир.

Биз таълим муассасаларининг рейтингини қандай мезонлар асосида шакллантириш зарурлиги хусусида баҳс юритмоқчи эмасмиз. Фақат ОТМларнинг рейтинги ва имижи орасидаги муносабатини таҳлил қилмоқчимиз холос.

Рейтинг қандай индикаторлар, қандай мезонлар асосида тузилишидан қатъий назар расмий доираларда таълим муассасаси мавқейи, салоҳияти ва нуфузи ҳақида тасаввур ҳосил қилади. Давлат арбоблари, таълим тизимини бошқарувчи ваколатли органлар, расмий ташкилотлар рейтинг кўрсаткичларига қараб ОТМларга баҳо беришади ва шунга яраша муносабатда бўлишади.

Бироқ халқ оммаси таълим хизматларидан фойдаланишда, уларга муносабат билдиришда расмий маълумотларга эмас, кўпроқ омма орасидаги тасаввурларга таяниб иш кўради. Бу тасаввурлар ОТМ имижини шакллантиради. Омманинг муносабати ва абитуриентлар танлови асосан имиж билан белгиланади.

[1] **QS (Quacquarelli Symonds)** – агентлиги таълим ва мутахассилик тармоғига йўналтирилган компания бўлиб, 1990 йилда Нунзио Куакуерелли (Nunzio Quacquarelli) томонидан ташкил этилган. Компания ҳар йили дунё бўйлаб энг яхши универстетларнинг рейтингини эълон қилади.

[2] **THE** - Лондонда жойдашган ҳафталик журнал бўлиб, 2009 йилгача QS - Бутун жаҳон университетлари рейтингини аниқлаш билан машҳур. Компания QS билан ўзи алоҳида бир ташкилот бўлгунига қадар биргаликда фаолият юритган

Энди **имиж** тушунчаси ҳақида қисқача тўхталиб ўтамиз. Хорижда имиж муаммоси хусусида фалсафий, социологик, педагогик, психологик, филологик, иқтисодий аспектларда жуда кўплаб илмий-тадқиқот ишлари олиб борилган. Социология ва имижелогия соҳаси мутахассиси В.М.Шепель: “Имиж – оммавий ахборот воситалари, ижтимоий гуруҳлар ёки шахснинг кучи ва ҳаракатлари билан ўзига эътибор қаратиш мақсадида яратилган индивидуал қиёфасидир,” [4,17] – дея таъкидлайди. Имиж тушунчаси аниқ шахсдан ташқари, товарга, ташкилий тузилмага, соҳага ва бошқаларга нисбатан ҳам қўлланилиши мумкин [5,137]. Хуллас, адабиётларда, луғатларда ва интернет саҳифаларида имиж хусусида юзлаб бир-бирига ўхшаш, баъзан эса фарқли таърифларни учратиш мумкин.

Умуман олганда, ОТМ имижи омма онгида, жамоатчилик тасаввурида мазкур ташкилий тузилма – таълим муассасаси ҳақида стереотип образининг яратилишидир. Имиж ҳам таълим муассасаси мавқейи, салоҳияти ва нуфузи ҳақида тасаввур ҳосил қилади, унинг жозибадорлигини белгилайди.

Кейинги 5-10 йилликда имиж тушунчаси Ўзбекистонда ҳам кўплаб соҳалар каби олий таълим тизимига ҳам жадал кириб келмоқда. ОТМ имижини яратишда ва бошқаришда унинг ютуқларини оммага тарғиб қилиш катта роль ўйнайди. Бу борада ОАВларидаги хабарлар, медиа макондаги фаоллик, жамоатчилик фикрига таъсир ўтказувчи турли воситалардан фойдаланиш мумкин.

Н.К.Моисеев ОТМ имижи таркибини 8 компонентдан иборат деб ҳисоблайди: 1.Таълим хизматлари имижи (қўшимча таълим хизматларининг жорий этилиши). 2.Таълим хизмати истеъмолчилари имижи. 3.Таълим муассасаси ички имижи (ОТМ педагоглари ва талабалари орасидаги ижтимоий-психологик муҳит). 4. Ректор ва илмий кенгаш имижи. 5.Персонал имижи. 6.Ижтимоий имиж (жамоатчилик орасида ОТМ мавқейи). 7.Визуал имиж (муассаса ва унинг бинолари жозибадорлиги). 8.Бизнес-имиж [6,77]. Муаллиф ҳар бир компонентга атрофлича тўхталиб, уларни юксалтириш хусусида таклиф ва мулоҳазаларини билдириб ўтади.

Таълим муассасасининг ижобий имижининг яратилишига бир қанча омиллар таъсир кўрсатади. Хусусан, ОТМда мавжуд таълим йўналишлари ва мутахассисликлар, битирувчиларга меҳнат бозорида бўлган талаб, таълим сифати, муассасанинг моддий-техник базаси, профессор-ўқитувчилар салоҳияти, муассаса раҳбарининг мавқейи ва креативлиги, талабаларнинг эришган ютуқлари, ҳатто таълим муассасасининг жойлашган ўрнини ҳам мазкур омиллар сирасига киритиш мумкин. Санаб ўтилган омилларнинг кўпчилиги рейтинг индикаторларида ҳам акс этади. Бироқ талабаларнинг ва ота-оналарнинг таълим муассасасига муносабати, айниқса, омма орасидаги норасмий мулоқотларда бошқа олий даогоҳлар билан қиёслаб билдирилган ижобий фикрлар ОТМ имижини янада жозибадор қилади. Имиж жозибадорлиги муайян ҳудудда, баъзан бутун мамлакатда таълим муассасасининг рақабатбардошлигини таъминлайди. М.А.Фомина, «Бозор иқтисодиёти шароитида жамоатчилик билан мўътадил муносабатларни йўлга қўйишда ўзи ҳақида жозибадор қиёфа яратиш учун ***имиж*** ташкилотнинг ажралмас бўлагига айланди. …таъсирли имиж таълим хизматлари бозоридаги рақабатбардошликни оширади. У абитуриентлар ва профессор-ўқитувчилар таркибини жалб қилишга, таълим сифатининг ошишига, шунга мувофиқ битирувчилар даражасининг юксалишига таъсир ўтказади» [7,68-72], деб ёзади. Ҳақиқатан ҳам, жамоатчиликнинг муайян ташкилотга бўлган муносабати унинг имижига қараб белгиланади. Таълим муассасаси ўзининг таъсирчан имижини ярата олса, рақабатбордошликка, таълим сифатини оширишга ва энг муҳими етук кадрлар тайёрлашга эришади.

Олий таълим учун рейтинг ҳам, имиж ҳам жуда муҳим. Бироқ уларнинг битта фарқи бор: ***рейтинг ваколатли орган томонидан аниқланади, имиж эса омма тасаввурида шаклланади***. Биз мазкур иикита тушунчанинг ОТМ мисолида айрим жиҳатларини қиёслаб ўтмоқчимиз.

Рейтинг	**Имиж**
Ваколатли орган томонидан аниқланади	Омма онгида, жамоатчилик тасаввурида шаклланади
Жамоатчилик фикри ҳисобга олинмайди	Жамоатчилик фикри ҳал қилувчи омил
Индикаторлар – асосий кўрсаткич мезонлари ҳисобланади	ОАВлари, медиа макондаги муносабатлар, норасмий мулоқотлар билан шаклланади
Аниқ рақамларда акс этади	Мавҳум тасаввурларда ифодаланади
Расмий равишда эълон қилинади	Норасмий равишда жамоатчилик онгида яшайди
Расмий доираларнинг муносабатини белгилайди	Жамоатчилик ва омма муносабатини белгилайди

Бундай қиёсий таҳлилни янада давом эттириш мумкин. Имиж мавҳум тасаввурлар натижаси бўлгани каби, рейтинг ҳам нисбий рақамлар ифодасидир. Оддийгина миш-мишларнинг тарқалиши ёки ОТМ билан боғлиқ кўнгилсиз воқеанинг содир бўлиши имижни бузгани ҳолда, рейтингга мутлақо таъсир ўтказмаслиги мумкин. Ёки таълим муассасаси профессор-ўқитувчиларининг илмий ишларидан иқтибос олиш индикаторининг кўтарилиши рейтингнинг ошишига олиб келса ҳам, имижга таъсир кўрсатмаслиги мумкин.

Демак, бугунги кунда ҳар бир олий таълим муассасаси рейтингдан ташқари ўз имижи хусусида ҳам бош қотириши долзарб масалага айланиб бормоқда. Шу боис давлат миқиёсида ОТМларнинг имижини мустаҳкамлашга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бу борада олий таълимни бошқарувчи ваколатли органлар томонидан бир қанча тадбирларни амалга ошириш режалаштирилган: таълимни халқаролаштириш; иш берувчилар ва давлат ижтимоий буюртмаси интеграцияси асосидаги кадрлар тайёрлаш тизимини йўлга қўйиш; ОТМлар рейтингини ошириш; таълим дастурларининг мослашувчанлигини таъминлаш; Total quality management (таълим сифатини оширишнинг умумий бошқаруви)ни ривожлантириш; ўқув жараёнига инновацион шакл, метод ва воситаларни киритиш; компетенцияларга асосланган таълим моделини ривожлантириш; масофавий таълимни кенг жорий этиш; мустақил ўзини-ўзи молиялаштириш, янги

ҳамкорларни излаб топиш таълим хизматлари экспортини ривожлантириш; технопарклар, инновацион хабларни яратиш; таълим хизматлари провайдерларини кенгайтириш; иш берувчилар ва жамоатчилик ҳамкорлиги [8].

Жамиятда бозор муносабатлари етакчилик қилаётган бугунги кунда жамоатчилик тасаввурида аниқ бир таълим муассасасининг имижини яратиш омма орасида мазкур ОТМнинг мавқейини, жозибадорлигини мустаҳкамлашда муҳим аҳамият касб этади. Чунки тажрибали профессор-ўқитувчиларни ишга жалб қилишда ҳам, абитуриентларнинг танловини кенгайтиришда ҳам ОТМ имижи алоҳида ўрин тутади. Шу боис ҳар қандай жамоа, айниқса раҳбар ходим бу масалага жиддий эътибор қаратиши зарур.

Жамиятимизда бозор иқтисодиёти ислоҳатлари жадаллик билан олиб борилаётган бугунги кунда таълим муассасасининг рақобатбардошлигини, омма орасидаги жозибадорлигини, жамоатчилик билан илиқ муносабатларини таъминлаш учун ОТМ рейтинги билан бирга унинг имижига ҳам жиддий эътибор қаратиш лозим. Мамлакатимизда олий таълим соҳасида олиб борилаётган изчил ислоҳатлар, таълим хизматлари бозоридаги рақобат ҳар бир ОТМнинг ўзига хос, омма орасида жозибадор имижини яратишни тақозо этади. Ўзбекистондаги олий таълим тизимининг халқаро майдонда эътироф этилиши, хорижлик таълим хизмати истеъмолчиларининг мамлакатимизга жалб қилиниши учун университетлар ва бошқа олий даргоҳларнинг ўзига хос имижи яратилиши давр талабидир.

Хуллас, ОТМнинг ижобий жозибадор имижини яратиш мураккаб ва кўпқиррали жараён ҳисобланади. Биз олий таълим даргоҳининг имижи занжирсимон тарзда шаклланишига амин бўлдик. Унинг яратилишида таълим хизмати турлари, унинг сифати, таълим берувчилар, таълим олувчилар, шароитлар, имкониятлар, психологик муҳит каби кўплаб омиллар иштирок этади. Имиж яратишни оқилона бошқариш орқали ОТМ рейтингини ҳам кўтариш имкони пайдо бўлади.

Демак, олий таълим муассасаси учун рейтинг ҳам, имиж ҳам бирдек муҳим тушунчалар бўлиб, уларни ўзаро узвий боғлиқ ҳолда ривожлантириш орқали халқаро майдонда мамлакатимиз олий таълим тизимининининг жозибадорлигига эришиш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. wikipedia.org/wiki/Рейтинг
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. 3-жилд. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2007.
3. www.xabar.uz/talim.
4. Шепель В.М. Ортобиотика. -М.; 1996.
5. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Краткий психологический словарь. –Москва, 1985.
6. Моисеева Н.К. Маркетинг и конкурентоспособность образовательного учреждения. №5, 1999.
7. Фомина М.А. Имидж вуза как составляющая системы образования // Актуальные задачи педагогики: материалы междунар. науч. конф. (г. Чита, декабрь 2011 г.). – Чита: Издательство Молодой ученый, 2011.
8. ОЎМТВ нинг ОТМларга тарқатган “Олий таълимни ривожлантиришнинг замонавий тенденциялари: халқаро тажрибалар ва Ўзбекистон амалиёти” номли тақдимотлар тўплами. Тошкент. ОЎМТВ. 2019й.

Жоқары оқыў орынларының рейтинги ҳәм имиджи қатнасы

Бабаджанов Ф. К.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақалада рейтинг ҳәм имидж түсиниклериниң мазмуны ҳаққында сөз етиледи, олардың бир-бирине қатнасындағы улыўмалық ҳәм өзине тән тәреплери талқыланған. Рейтинг ҳәм имидж жаратыў қурамалы процесс болып табылыўы, сондай-ақ, Өзбекстандағы ЖООлары рейтинги ҳәм имиджин халықаралық масштабда жоқарылатыў заман талабы екени тийкарлап берилген.

Таяныш сөзлер: рейтинг, индикатор, ЖОО рейтинги, имидж, стреотип, ЖОО имиджи, тәлим хызмети, тәлим сапасы, конкуренцияға шыдамлылық.

Олий таълим муассасасининг рейтинги ва имижи муносабати

Бабаджанов Ф. К.
Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада рейтинг ва имиж тушунчаларининг мазмун ва моҳияти кўриб чиқилган, уларнинг ўзаро муносабатидаги умумий ва фарқли жиҳатлари таҳлил этилган. Рейтинг ва имиж яратиш кўп қиррали жараён эканлиги, шунингдек, Ўзбекистондаги ОТМларнинг рейтинги ва имижини халқаро майдонда юксалтириш давр талаби эканлиги асолаб берилган.

Таянч сўзлар: рейтинг, индикатор, ОТМ рейтинги, имиж, стреотип, ОТМ имижи, таълим хизмати, таълим сифати, рақобатбардошлик.

Рейтинг и имиджи высших учебных заведений и их взаимоотношение

Бабаджанов Ф. К.
Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье рассматриваются сущность и содержание понятий рейтинг и имидж, отмечаются их общие и специфические стороны, обосновывается, что формирование рейтинга и имиджа вуза многогранный и сложный процесс, повышение рейтинга и имиджа вузов Узбекистана в международном масштабе являются требованием времени.

Ключевые слова: рейтинг, индикатор, рейтинг вуза, имидж, стреотип, имидж вуза, образовательные услуги, качество образования, конкурентоспособность.

High educational institution rating and image conditions
Babadjanov F.
Karakalpak State University

Resume. In this article is described rating and image pointed their common and specific sides, pointed their formation rating and image high educational institution many type and conditional process and recognize rating image high educational institution in foreign scale is recommendation time.

Key words: image, indicator**,** image high educational institution, stereotype, image educational, education conditional of education, pointed of education, concurrent-ability.

BO`LAJAK MATEMATIKA O`QITUVCHISINING AXBOROT-KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHDA PEDAGOGIK AMALIYOTNING AHAMIYATI

Mamutova G.Sh.
Nukus davlat pedagogika instituti

Kirish. Mamlakatimizda fan va ishlab chiqarishning samarali intergatsiyalashuvini ta`minlash, ta`lim mazmunini bevosita korxonalar, muassasalardagi texnika, texnologiya, ishlab chiqarish munosabatlariga hamda istiqbolli rivojlanishga muvofiq shakllantirish borasida islohatlar amalga oshirilmoqda. Natijada, kadrlar tayyorlash sohasida ta`lim sifatini oshirish, kadrlarni ish bilan ta`minlash, tayyorlanayotgan kadrlarning miqdori va sifatiga nisbatan davlat talablari joriy qilinmoqda. «O`zbekiston Respublikasini yanada riovjlantirish bo`yicha Harakatlar strategiyasi»da «uzluksiz ta`lim tizimini yanada takomillashtirish yo`lini davom ettirish, sifatli ta`lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga muvofiq, yuqori malakali kadrlar tayyorlash» [1] belgilab berildi. Bu borada kompetentsiyaviy yondashuvning pedagogik imkoniyatlarini tizimlashtirish, innovatsion texnologiyalardan foydalanish samaradorligini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

XXI asr ko`nikmalari globallashuv davridagi yangi texnologiyalarni qo`llash bilan bog`liq hayotiy ko`nikmalarni shakllantirishga qaratilgan. Bu esa ijodkorlik, innovatsiya va aksariyat hollarda tadbirkorlik; tanqidiy fikrlash, hamkorlik, kommunikatsiya ko`nikmalari, kompetentlikning keng jihatlari bilan bog`liq [7, 143]. Jahonning rivojlangan davlatlarining ta`lim tizimidagi ilg`or tajribalarini o`rganish matematika ta`lim jarayoniga kompetentsiyaviy yondashuvni tatbiq etish zarurligini ko`rsatadi. Kompetentsiyaviy yondashuvga asoslangan o`qitishning asosiy mohiyati matematikadan tashkil etilgan ta`lim-tarbiya jarayonida bo`lajak matematika o`qituvchilari tomonidan egallangan bilim, ko`nikma va malakalarni o`z shaxsiy hayoti davomida, shuningdek, kelgusi pedagogik faoliyatida qo`llay olish kompetentsiyalarini shakllantirishga yo`naltirish sanaladi.

Oliy ta`lim muassasida matematikani o`qitishni takomillashtirsh sohasida bir qancha tadqiqotlar olib borilmoqda. Lekin ilmiy adabiyotlar tahlili, bo`lajak matematika o`qituvchisida axborot-kommunikativ kompetentsiyalarini rivojlantirish metodikasi yuzasidan tadqiqotlar olib borilmaganligi bilan tadqiqotimizning dolzarbligini belgilaydi [6,108]. Ta`lim-tarbiya jarayonida kompetentsiya, kompetentlik, kompetentsiyaviy yondashuv tushunchalariga turlicha nuqtai nazardan qarashlar mavjud. Masalan, O.Krısanovaning fikricha: «Kompetentsiya – inson faoliyatining ma`lum bir sohasidagi ijtimoiy aniqlangan bilimlar, malaka, ko`nikma va munosabatlar darajasi» [5, 146]. Ma`lumki, har qanday kasbiy faoliyat ob`ektni o`zgartirish jarayoni bo`lib, ayni paytda sub`ektning o`zini ham o`zgartirish jarayonidir, faoliyatning sifat va samaradorligini oshirish esa shaxsning faoliyat sub`ekti sifatida takomillashuviga olib keladi.

Malakaviy pedagogik amaliyot davrida bo`lajak matematika o`qituvchisining psixologik shaxsi shakllanishi bilan birgalikda kasbiy mahorati ortib boradi. Oliy ta`lim muassasida olgan nazariy, amaliy va pedagogik-psixologik bilimlarini amalda qo`llay bilishi, undan oqilona foydalanishi namoyon bo`ladi. Pedagogik amaliyot davrida talabaning bevosita matematika o`qituvchisi sifatida faoliyat ko`rsatishi boshlanadi va amaliyotchi hamda o`quvchi orasida uzviy muloqat yuzaga keladi. Agar bo`lajak matematika o`qituvchisi bu muloqatda o`quvchi oldida o`zining bilimi, malakasi, mahorati, ijodkorligini to`la-to`kis ko`rsata olsa, u holda u o`zining pedagogik faoliyatiga muvaffaqiyatli ilk qadam qo`ygan bo`ladi. Ammo, aksariyat hollarda bo`lajak o`qituvchilar pedagogik faoliyatni mustaqil ravishda o`tkazish va namoyish qilishga qiynaladilar.

Ma`lumki, umumiy o`rta ta`lim maktablari zimmasiga ta`lim-tarbiya jarayoni orqali o`quvchilarda tayanch kompetentsiyalar: kommunikativ, axborot bilan ishlay olish, shaxs sifatida o`zini-o`zi rivojlantirish kompetentsiyasi, ijtimoiy faol fuqorolik kompetentsiyasi, umummadaniy kompetentsiyalar, matematik savodxonlik, fan va texnika yangiliklaridan xabardor bo`lish hamda foydalanish kompetentsiyalarini tarkib toptirish vazifasi yuklatilgan [3, 140]. Ilmiy pedagogik tadqiqotlarga asoslanib quyida matematikani o`qitishda bo`lajak matematika o`qituvchilarida axborot-kommunikativ kompetentsiyalarni rivojlantirish imkoniyatlari bo`yicha fikrlar yuritamiz.

Bo`lajak matematika o`qituvchisida kommunikativ kompetentsiyani riovjlantirishni nazarda tutgan holda matematika darslarida ta`lim oluvchilar bilan muloqatga kirishishi uchun zarur bo`ladigan og`zaki va yozma nutqini mukammal o`zlashtirishi, o`z fikrini aniq va tushunarli bayon etish, darslik va qo`shimcha adabiyotlardagi matn asosida mantiqiy ketma-ketlikda savollar tuzish, ta`lim oluvchilar va o`z o`rtoqlari hamda ustozlar bilan muloqatda muomala madaniyati me`yorlariga amal qilish, darslarda tashkil etiladigan o`quv bahslar va turli ziddiyatli vaziyatlarni boshqarish, muammo va kelishmovchiliklarni hal etishda zarur bo`lgan qarorlarni qabul qila olish, o`z ona tili bilan bir qatorda xorijiy tillarni o`zlashtirishi lozim.

Axborot bilan ishlash kompetentsiyasini bo`lajak matematika o`qituvchisida rivojlantirishda, ularda mavzuga oid o`quv va didaktik materiallardan foydalanishi, qo`shimcha ilmiy adabiyotlar va Internet resursidagi ma`lumotlarni saralash, shu asosda ta`lim oluvchilarga referat, doklad va taqdimot materiallarini tayyorlash yuzasidan topshiriqlarni berish orqali ularning dunyoqarashini kengaytirishi uchun dars, darsdan tashqari ishlar (ekskursiya, konferentsiya, to`garak, fan haftaliklari)dan samarali va o`z o`rnida foydalanishi zarur. Talabalarda tayanch va fanga oid kompetentsiyalarni shakllantirishda professor-o`qituvchining kompetentligi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Sababi talabalar o`z o`qituvchilarining ma`ruzalarini tinglash bilan ilmiy bilimlarni o`zlashtiradilar hamda ayni paytda nutq mahoratini ham o`rganadilar. Shunday qilib, ta`lim beruvchining o`z kasbiga doir bilimlarni yaxshi bilishi va uning xulq-atvori talabalar uchun namuna bo`lib xizmat qiladi. Bu esa, pirovard natijada bo`lajak o`qituvchining butun faoliyatiga ta`sir etadi. Kompetentlik tushunchasi nafaqat aniq bilim va ko`nikmalar, balki aniq strategiya, mos emotsiya va munosabat, shuningdek, butun bir tizimni boshqarish mexanizmi mavjud ekanligi talab etiladigan murakkab amaliy masalalarni hal etish bilan bog`liq. U o`z ichiga nafaqat kognitiv tashkil etuvchini, balki qadriyatli yo`nlaganlikning motivatsion, etuk, ijtimoiy va axloqiy tizimlarini ham oladi.

Kompetentlik tushunchasi bu simvolik obraz bo`lib, bu tushunchani ta`riflashga turlicha yondashuvlarni ko`rish mumkin. Ularda bu tushuncha malaka, iqtidorlik, qobiliyatlilik, bilim, ko`nikma va munosabatlar majmuasi tarzida talqin qilingan. Bizning fikrimizcha, kompetentlikning quyidagi asosiy komponentlarini ajratib ko`rsatish mumkin: o`z faoliyati va ta`lim jarayoni samaradorligini tahlil qilish va ob`ektiv baholashga xizmat qiluvchi refleksiv ko`nikmalar; o`z faoliyati va o`zaro munosabatlar jarayonidagi xatti-harakatlarning natijalarini hamda tarbiyaviy munosabatlar jarayoniga tayyorgarligini his etishni ifodalovchi oldindan ko`rish ko`nikmalari; ta`lim-tarbiya jarayonida vujudga kelishi mumkin bo`lgan muammoli vaziyatlarda talabalar faolligini ta`minlash va faoliyatini muvofiqlashtirish ko`nikmasi; talabalar bilan hamkorlikda faoliyat ko`rsatish va tashkilotchilik uslublaridan oqilona foydalanish ko`nikmasi; muloqatga ason kirishish ko`nikmasi; kommunikativ kompetentlik hisoblangan, turli sharoitlarda insonlar bilan hamkorlikda faoliyat ko`rsatishga mos bo`lgan o`zaro ta`sir ko`rsatish ko`nikmasi; axborotlar to`plash, tahlil qilish, ob`ektiv baholash, qayta ishlash va axborotlar almashinish ko`nikmasi; o`zini-o`zi boshqarish va shaxsiy rivojlantirish ko`nikmasi.

Pedagogik amaliyot davrida matematika darslarida didaktik o`yin texnologiyasining konferentsiya, matbuot konferentsiyasi, o`yin mashqlar, hamkorlikda o`qitish texnologiyasining kichik guruhlarda ishlash, «Aqliy hujum», «Keys-stadi» metodlarini tashkil etishda bo`lajak matematika o`qituvchisining kommunikativ kompetentsiyalarini rivojlantirish imkoniyati mavjud [4, 154]. Shuni ham aytish kerakki, «Yosh matematiklar» to`garagining ishlarini loyihalashtirish (rejalashtirish) bo`lajak matematika o`qituvchisining axborot bilan ishlash kompetentsiyasining rivojlanishiga imkon yaratadi.

Pedagogik tajribamiz asosida bo`lajak matematika o`qituvchisining pedagogik amaliyot davrida kasbiy tayyorgarlik ko`rsatkichlari quyidagi holatlar bilan aniqlandi: bo`lajak matematika o`qituvchisining mutaxassislik va ixtisoslik fanlaridan o`zlashtirilgan kasbiy bilimlarining sifati; ularda pedagogik va psixologik zaruriy ko`nikma va malakalarni shakllanganlik darajasi; bo`lajak matematika o`qituvchisida axborot-kommunikativ kompetentlikning rivojlanganligi; ularning ma`naviy-ahloqiy qiyofasi; ijodkorlik xislattiga egaliklari, jumladan, pedagog faoliyatini tashkil etishga nisbatan ijodiy yondasha olishlari; o`z ustida doimiy izlanishlar olib borish ko`nikmalarining shakllanganligi.

Shu bilan birgalikda, pedagogik amaliyot davrrida «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» va davlat ta`lim standarti mazmunida o`z ifodasini topgan ta`limiy qadriyatlarni shakllanishiga ham ahamiyat berish kerak. Ular quyidagilar: o`zini-o`zi tarbiyalash, boshqarish, kuzatish, nazorat qilish, aniqlash, ifoda etish, baholash va o`z-o`ziga hisobat berish; muayyan pedagogik faoliyatni tashkil etish; pedagogik faoliyatning individual xususiyatini namoyon eta olish; bo`lajak matematika o`qituvchisining o`zi haqidagi tasavvurlari tizimini anglashi: shaxsiy sifatlar, qobiliyatlar, tashqi ko`rinishi, o`zini hurmat qilishi, o`z faoliyatini ijobiy va tanqidiy baholash.

Ushbu jihatlar shaxsiy tajribaga asoslanuvchi ijtimoiy o`zaro aloqalarning natijasi, shuningdek, shaxs sifatida shakllanishiga imkon beruvchi sharoitdir.

Xulosa. Pedagogik amaliyot jarayonida bo`lajak matematika o`qituvchisiga pedagog kasbining ijtimoiy ahamiyatini tushuntirish va ularda axborot-kommunikativ kompetentsiyalarini rivojlantirish, ularning shaxsiy va kasbiy imkoniyatlariga bo`lgan ishonchini mustahkamlaydi. Pedagogik amaliyot bo`lajak matematika o`qituvchisida mustaqil faoliyat yuritish, erkin fikrlash ko`nikmalarini shakllantirish, uni ijtimoiy munosabatlarda faol ishtirok etishga yo`naltirish, kasbiy etuklik sari olib boruvchi jarayon sanaladi va bo`lajak matematika o`qituvchi shaxs sifatida gavdalanadi.

Tavsiya. Umumta`lim maktablarida pedagogik amaliyot jarayonida bo`lajak o`qituvchilarning axborot-kommunikativ kompetentsiyalarini rivojlantirish maqsadida quyidagilarni tavsiya etamiz: 1) bo`lajak o`qituvchilarning axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanishni yo`lga qo`yish maqsadida maktablarda komp`yuter xonalari va elektron vositalaridan dars jarayonida unumli foydalanish; 2) bo`lajak o`qituvchilar kasbiy qiyinchiliklar va ehtiyojlariga asoslangan uzluksiz sifatli metodik xizmatni tashkil etish; 3) bo`lajak o`qituvchilarni fanlarga qiziqtirish, ijodiy fikrlashga o`rgatish, topshiriqlarni mustaqil echish ko`nikmasiga ega bo`lish malakalarini rivojlantirish, bo`sh vaqtlarini mazmunli o`tkazish uchun to`garaklar, auditoriyadan tashqari mashg`ulotlarni oliy ta`lim muassasalarida jonlantirish; 4) bo`lajak o`qituvchilarni davlatimiz va xorijiy olimlarning ilmiy adabiyotlarini tahlil qilishga va ularning olgan natijalarini ilmiy asoslashga o`rgatish; 5) bo`lajak o`qituvchilarning xorijiy tillarni (eng bo`lmaganda rus tilini) o`zlashtirish darajasini oshirish va undan o`z kasbiy va ilmiy faoliyatini doimiy ravishda oshirib borishda samarali

foydalanish; 6) bo`lajak o`qituvchilarning kasbiy tayyorgarlik darajasini doimiy ravishda oshirib borishga erishish maqsadida ularning nazariy, ilmiy va amaliy tadqiqotlar, texnologik taraqqiyot va o`qitilayotgan kasbiy fanlar bo`yicha innovatsiyalar, shuningdek, ta`lim jarayonini tashkil etishning zamonaviy usullari sohasidagi so`nggi yutuqlarni o`rganib borish.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сон Фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й, 6-сон, 70-модда, 20-сон, 354-модда, 23-сон, 448-модда.
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 6 апрелдаги «Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида»ги 187- сон қарори. www.lex.uz.
3. Бершадский М. Информационная компетентность / М. Бершадский // Народное образование. – 2009. – №4.
4. Голиш Л.В., Файзуллаева Д.М. Педагогик технологияларни лойиҳалаштириш ва режалаштириш: Ўқув услубий қўлланма/ Инновацион таълим технологияси серияси. – Тошкент, «Иқтисодиёт» 2012.
5. Крысанова О. Инновационная активность как компетенция современного учителя // Высшее образования в Россия. –Москва, 2008. -№12.
6. Малова И.Е. Сущность и уровни методической компетентности учителя математики / И. Е. Малова // Ярославский педагогический вестник. - 2006. - №4.
7. Michael Henderson, Geoff Romeo. Teaching and digital rechnologies (Big issues and critical questions). –Cambridge, «University Press». 2015.

Мақалада болажақ математика оқытыўшысының информацион-коммуникатив компетентлигин раўажландырыўда педагогикалық тәжрийбениң әҳмийети.

Мамутова Г.Ш.
Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты.

Резюме. Мақалада болажақ математика оқытыўшысының информацион-коммуникатив компетенциясын раўажландырыўдың әҳмийети көрсетип берилген ҳәм сондай ақ математика пәнин оқытыўдың өзине тән қәсийетлери: логикалық жуўмақ шығарыў, пикирлердиң илимийлиги, дәлиллеўдиң зәрүрлиги менен танысады ҳәм қолланылады.

Bo`lajak matematika o`qituvchisining axborot-kommunikativ kompetentligini rivojlantirishda pedagogik amaliyotning ahamiyati

Mamutova G.Sh.
Nukus davlat pedagogika institute

Rezyume. Maqolada bo`lajak matematika o`qituvchisining axborot-kommunikativ kompetentsiyasini rivojlantirishning ahamiyati ko`rsatib berilgan va shuningdek matematika fanini o`qitishning o`ziga xos xususiyatlari: qat`iy mantiqiy xulosa chiqarish, fikrlarning ilmiy asoslanganligi va izchilligi, isbotning muhimligi bilan tanishadi va tatbiq etadi.

**Kalit so`zlar:** pedagogik amaliyot, axborot-kommunikativ kompetentsiya, pedagogik faoliyat, ta`lim-tarbiya jarayoni.

Роль педагогической практики информационно-коммуникативной компетентности у будущих учителей математики.

Мамутова Г.Ш.
Нукусский государственный педагогический институт

Резюме: В статье речь идет о важности развития информационных и коммуникативных навыков у будущего учителя математики, а также автором обосновывается, что при преподавании математических предметов особое значение имеет формирование у будущих учителей математики логических знаний и их научной обоснованности, последовательности и доказательности.

Ключевые слова: педагогическая практика, информационно-коммуникативная компетентность, педагогическая деятельность,образовательный процесс.

Pedagogical activities in the development of informational-communication competitiveness of the mathematics on the current educator

Mamutova G. Sh.
Nukus State Pedagogical Institute

Summary: The article deals with the importance of developing information and communication skills of a future teacher of mathematics, and also the author substantiates that the formation of logical knowledge, scientific soundness, consistency of ideas and importance of evidence for future teachers of mathematics is of particular importance.

Key words: pedagogical practice, information and communication competence, pedagogical activity, educational process.

ЛАБОРАТОРИЯ МАШҒУЛОТЛАРИДА ИНТЕГРАТИВ ЁНДАШУВДА МАТЕМАТИК МОДЕЛДАН ФОЙДАЛАНИШ

Айтымбетов Н.З.
Қорақалпоқ давлат университети

Бугунги кунда олий таълим муассасаларида “Физика” фанини ўқитиш методикасин янгилаш эҳтиёжи бор. Шу сабабли инновацион технологиялари таълимга кириб келди. Улар мазмунига кўра кўпқиррали бўлиб, дарснинг мазмуни ва мақсадидан келиб чиқиб танланади. Физика фани ўқитувчиларнинг физика ўқитиш методларини яхши билиши ўқиш жараёнини самарадорлигига ижобий таъсир кўрсатади.

Лаборатория иши амалий тайёргарлик шаклларидан бири бўлиб, дидактикада ўқитиш шакли ва методи сифатида қаралади. “Лаборатория” атамаси лотинчадан “labor” – меҳнат, иш, қийинчилик, “laboro” – меҳнат

қилмоқ, ҳаракат қилмоқ, ташвиш чекмоқ, қийинчиликларни енгиб ўтмоқ деган маънони англатади. Лаборатория ишлари илмий ва кундалик турмушдаги масалаларни ҳал қилишнинг илгари маълум бўлмаган йўллари ва воситаларини излаб топиш бўйича ақлий ҳамда жисмоний ҳаракатларни қўллаш билан боғлиқ машғулотдир.

Ўқув лаборатория машғулотлари жараёни махсус асбоблар воситасида амалга оширилади. Ундан кўзланган асосий мақсад ходисаларнинг физик моҳиятини ва назария билан уйғунлигини тажрибалар асосида кўрсатишдан иборат. Шунинг учун физикадан ўқув эксперименти бир вақтнинг ўзида билимлар манбаи, ўқитиш услуби ва кўргазмалилик тури бўлиб ҳисобланади. Бугунги кун талабларидан келиб чиққан ҳолда, талабалар томонидан олинган назарий билимларни амалий мустаҳкамлаш учун ўтказилаётган лаборатория машғулотларини ўтказиш тартиби, кетма-кетлигини ўзгартириш, уни ўқитиш технологиялари элементлари билан бойитиш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз.

Физика курсининг педагогика олий ўқув юртида босқичли ўқитилиши, ушбу фан тушунчалари билан бир қаторда фаннинг асосини ўрганишнинг мустаҳкам заминини яратиш имконини беради. Умумий физикада бажариладиган лаборатория машғулотларининг моҳиятини, мазмуни ва афзалликларини янада ёрқинроқ очиб, талабаларда физика фанига бўлган қизиқишини кучайтириш ва лаборатория машғулотларини ўтказишда уларга қўллаш усулларини яратишдир.

Интегратив ёндашув муаммосини қўйишнинг биринчи босқичида ўқитувчиларнинг асосий эътибори ўқув фанларини координациялаш ва уларнинг мазмунан алоқаларини аниқлаш бўладики, мақсад талабаларда табиий илмий фанларга оид дарсларда маълум мантиқий алоқаларни аниқлаш орқали табиий илмий тушунчаларнинг тизимини яратишдир. Бу эса талабаларни ўқитиш жараёнида билимларни тизимлаштириш ва ривожлантиришда ёрдам беради, шунингдек фанлардаги материалларнинг такрорланишининг олдини олиш ва талабаларни дарс жараёнида зўриқишини енгиллаштиради. Бу физика ва математика учун ўқув жараёнида моделлаштириш ва изланиш методларининг ўзаро узвийлашиб кетиш аспектидир [1].

Ушбу методларни математика ва физикани ўқитиш жараёнида амалга ошириш талабаларда ўрганилаётган объектлар ҳақида ягона ёндошиш ҳосил бўлишига имкон беради, ҳамда талабаларнинг фаол билиш фаолиятларига ёрдам беради, моделлаштириш ва математик моделларни интерпретациялашни кенг қўллашни таъминлайди. Мисол тариқасида физика ва математика дарсларида математик моделлар аҳамиятини очиб берамиз. Ушбу фанларнинг танланиши бежиз эмас. Олий таълим шароитида математикани хилма-хил тадбиқларини амалга ошириладиган асосий ва ягона предмет – бу физикадир [2].

Буюк олим Р.Фейнман таъкидлайдики, «математика шундайгина бошқа тил эмас. Математика – бу тил ва мулоҳаза, бу тил ва мантиқнинг биргалашганидир». А.Эйнштейн замонавий физиканинг энг муҳим характерли томонларидан бири ҳақида гапириб, бошланғиш ғоялардан келтириб чиқарилган хулосалар нафақат сифат характерга, балки миқдорий характерга ҳам эгалигини, миқдорий хулосалар чиқаришда математика тилидан фойдаланиш лозимлигини таъкидлайди ва эксперимент натижалари билан таққослаш мумкин бўлган хулосалар чиқариш учун физикага математика тадқиқот қуроли сифатида зарурлигини айтади [3]. Демак, принцип жиҳатдан физикани математикадан фойдаланмай ўргатиш мумкин эмас. Масалан, механик масалаларни ечиш жараёнида талабалар мумкин бўлган жойларда, жисмни моддий нуқта сифатида моделлаштириши лозим; агарда масаланинг шартига кўра бундай қилиш мумкин бўлмаса, абсолют қаттиқ жисм модели ишлатилади; агарда бу модел ҳам ярoқсиз бўлса, қаттиқ деформацияланган жисм модели билан қаноатланилади ва энг четки ҳолда пластик деформациялар эътиборга олинади. Мисол сифатида жисмнинг Ер оғирлик майдонидаги ҳаракати ҳақидаги лаборатория ишини келтирамиз.

Ушбу лаборатория қуйидагича баён этилади: бир жисм оғирлик майдонида қандайдир бошланғич тезлик билан ташланган; унинг ҳаракат қонуни ва траекторияси топилсин. Биз бу ерда физик моделни соддалаштирганимизни эслатиб ўтамиз – Ернинг оғирлик майдонини бир жинсли майдон деб олдик, бу эса ҳаракат давомида жисм билан Ер сиртигача бўлган масофа ер радиусидан анча кичик бўлганда ўринли холос. Сўнгра, реал жисм моддий нуқта деб моделлаштирилади; бу эса жисмнинг ўлчамлари қаралаётган масаладаги масофалардан жуда ҳам кичикдир. Ва ниҳоят, ҳаво қаршилиги эътиборга олинмайди; бунинг учун траекториянинг ҳамма нуқталарида ҳавонинг қаршилиги оғирлик кучидан жуда кичик бўлиши керак, бу эса бошланғич тезлининг кичик қийматларида таъминланади [4].

Аппликата ўқи OZ ни вертикал юқорига йўллаб, OX – абциссалар ўқини шундай йўллаймизки, бошланғич тезлик вектори $\vec{\vartheta}_0$ XOZ текисликда ётсин, у ҳолда кучларнинг координата ўқларидаги проекциялари учун қуйидагиларга эга бўламиз:

$$\begin{cases} F_x = 0 \\ F_y = 0 \\ F_z = -mg \end{cases}$$

Ньютоннинг иккинчи қонунига асосан:

$$\begin{cases} F_x = ma_x \\ F_y = ma_y \\ F_z = -ma_z \end{cases}$$

булардан, тезланишларнинг проекциялари учун содда математик моделга эга бўламиз:

$$\begin{cases} a_x = 0 \\ a_y = 0 \\ a_z = -g \end{cases}$$

Кўрамизки, абцисса ва ордината ўқлари бўйича тезланиш нолга тенг, яъни ҳаракат текис; аппликата ўқи бўйича эса, ҳаракат текис тезланувчи.

Кооридината ўқларининг танланган йўналишларида бошланғич тезликларнинг проекциялари қуйидагича бўлишини эътиборга оламиз:

$$\begin{cases} \vartheta_{0x} = \vartheta_0 \cos\alpha_0 \\ \vartheta_{0y} = 0 \\ \vartheta_{0z} = \vartheta_0 \sin\alpha_0 \end{cases}$$

бу ерда α_0 – бошланғич тезлик билан абциссалар ўқи орасидаги бурчак, тезликлар учун ушбуларга эга бўламиз:

$$\begin{cases} \vartheta_x = \vartheta_{0x} = \vartheta_0 \cos\alpha_0 \\ \vartheta_y = \vartheta_{0y} = 0 \\ \vartheta_z = \vartheta_{0z} + a_z t = \vartheta_0 \sin\alpha_0 - gt \end{cases}$$

Ҳаракатнинг текис (абциссалар ва ординаталар ўқи) ва текис тезланувчан (амплитудалар ўқи) ҳаракат тенгламаларини билган ҳолда, ҳаракатнинг қонунини ёза олганлигимиз сабабли, қуйидагини ёза оламиз:

$$\begin{cases} x = x_0 + \vartheta_x t = x_0 + \vartheta_0 t \cos\alpha_0 \\ y = y_0 = 0 \\ z = z_0 + \vartheta_0 t + \dfrac{a_z t^2}{2} = z_0 + \vartheta_0 t \sin\alpha_0 - \dfrac{gt^2}{2} \end{cases}$$

бу ерда x_0, y_0, z_0 – лар бошланғич координаталар. Ва ниҳоят тенгламада вақтни йўқотиб, ҳаракат траекторияси тенгламасига эга бўламиз:

$$z = -\frac{gx^2}{2\vartheta_0 \cos^2\alpha_0} + x\left(tg\alpha_0 + \frac{gx_0}{\vartheta_0^2 \cos^2\alpha_0}\right) + \left(z_0 - x_0 tg\alpha_0 - \frac{gx_0^2}{2\vartheta_0^2 \cos^2\alpha_0}\right)$$

Бу эса – XOZ қисми ётувчи ва қабариқлиги юқорига қаратилган параболадан иборат [5].

Масалани умумий ҳолда ҳал этгандан сўнг, маълум хусусий ҳолларни кўриб ўтиш фойдалидир, уларни баллистик пистолет ёрдамида кўрсатиш мақсадга мувофиқ ва ҳоказо. Мос физик ва математик моделларни танлашда фараз қилинган чекланишларни реал шароитлар билан таққослаб, яна таҳлил қилиб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдураимов Ш.С. Касб таълими ўқитувчиларини тайёрлаш сифатини таъминлашда тармоқлараро амалий интеграция. –Тошкент.: Наврўз, 2014. –Б. 157.
2. Қурбонов М. Узлуксиз таълимда физик экспериментларнинг дидактик функциялари самарадорлигини ошириш (олий таълим тизими мисолида). Афтореферат. пед. фан. доктори. -Тошкент. 2012. -40 б.
3. А.Эйнштейн. Собрание сочинений. –М.: 1967. Т. 4.
4. Билолов И.У. Методика проведения лабораторных заниятий в процессе обучения физике с применением персональных ЭВМ. Автореф. дис. … канд. пед. наук. – Т.: УзНИИПН, 1992, 28 с.
5. Голышев И.Г. Проектирование региональной модели управления интеграцией профессионального образования и производства // Образование и наука. –Москва, 2011. -№8. –С. 50-57.

Лабараториялық жумысларды интеграциялық усыл менен оқытыўда математикалық моделден пайдаланыў.

Айтымбетов Н.З.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Мақалада билимлендириў сапасын асырыўда илимлер аралық интеграцияның имканиятлары үйренилип, онда физика пәниниң математика менен турақлы байланысы ашып берилген. Сондай ақ, математика пәни элементлеринен пайдаланып лабаратория жумыслары басқышпа-басқыш түсиндирилген.

Таяныш сөзлер: интеграция, интегратив қатнас, илимлер аралық интеграция, оқыў процеси.

Лаборатория машғулотларида интегратив ёндашувда математик моделдан фойдаланиш

Айтымбетов Н.З.

Қорақалпоқ давлат университети

Резюме: Мақолада таълим сифатини оширишда фанлараро интеграциянинг имкониятлари ўрганилган бўлиб, физика фанининг математика билан узвий боғлиқлиги ёритилган. Шу нингдек, мақола якунида математика фани элементлеридан фойдаланиб лаборатория иши босқичма-босқич тушунтирилган.

Таянч сўзлар: интеграция, интегратив ёндашув, талаба, фанлараро интеграция, ўқув жараёни.

Математическая модель интегрированного подхода в лабораторных занятиях

Айтымбетов Н.З.

Каракалпакский государственный университет

Резюме: В статье рассматривая возможности межпредметной интеграции в повышении качества обучения освещается связь между предметами физики и математики. А также в заключении дано описание лабараторных занятий с использованием элементов математическиого моделирования.

Ключевые слова: интеграция, интегративный подход, студент, межпредметный интеграция, учебный процесс.

Mathematical model of integrated approach in laboratory education

Aytimbetov N.Z.
Karakalpak State University

Summary: The article considers the possibility of inter-subject integration in improving the quality of education, highlights the relations between physics and mathematics. And also in the conclusion of the article, a description of laboratory studies using elements of mathematical modeling is given.

Key words: integration, integration the approach, student, inter-subject integration, educational process.

“АФРИКА МАТЕРИГИНИҢ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ОРНЫ ҲӘМ ОНЫҢ ҮЙРЕНИЛИЎ ТАРИЙХЫ” ТЕМАСЫН ҮЙРЕНИЎДЕ ӘМЕЛИЙ ЖУМЫСЛАРДЫ ШӨЛКЕМЛЕСТИРИЎДИҢ ӘҲМИЙЕТИ

Ходжаева Г.[1], Жиемуратова Г[2]
[1]Қарақалпақ мәмлекетлик университети
[2]Халық билимлендириў хызметкерлерин қайта таярлаў ҳәм олардың қәнигелигин арттырыў аймақлық орайы

Бүгинги күни мәмлекетимизде компетенциялық қатнасқа тийкарланған жаңа билимлендириў стандартларының енгизилиўи улыўма орта билим бериў мектеплериниң оқытыўшылары алдына үлкен ўазыйпаларды қоймақта. Бул ўазыйпаларды орынлаў ушын оқыўшыларды билимли, жүз берип атырған ўақыяларды тез баҳалай алатуғын, сондай-ақ туўры қарар қабыл қыла алатуғын шахс етип тәрбиялаўымыз зәрүр. Сонлықтанда мектеп оқытыўшылары сабақ процессин ҳәр қыйлы усылларда шөлкемлестирип барыўы лазым. Улыўма орта билим бериў мектеплеринде “Материклер ҳәм океанлар тәбийий географиясы” курсында оқыўшыларға географиялық карталар, географиялық қабық ҳәм оның раўажланыў нызамлықлары, дүзилиси, өзгешеликлери, қурамлық бөлимлери (литосфера, гидросфера, атмосфера) ҳәм ҳәр бир материк ҳәм океанлар тәбиятына тийисли билимлер бериледи [1, 3]. Солай екен усы билимлерди оқыўшылар бул курсты үйрениў даўамында терең түсиниўи, сабақлық текстлериниң мазмунын ҳәм әҳмийетин кеңнен ашып бере алыўы ҳәм бар билимлерине леде кеңейтиў ушын карта, атлас, сүўрет ҳәм сызылмаларды дурыс талықлай алыўы керек. Бул билимлерди ийелеўде әмелий жумыслардың әҳмийети жүдә үлкен. География сабақларындағы әмелий жумыслардың тийкарғы мақсети – оқыўшыларды картаны оқыўға үйретип қоймастан бәлким географиялық атамаларды даесте сақлапқалыўы арқалы географиялық объектлер, орын атларын туўры қоллай алыў компетенциясын да қәлиплестирип барыўдан ибарат. Соның менен бирге әмелий жумысларды шөлкемлестириў арқалы оқыўшылардың материклер ҳәм океанлар тәбийий географиясы бойынша алынған теориялық билимлери тереңлестириледи ҳәм беккемленеди.

Улыўма орта билим бериў мектеплериндеги 5-класс оқыўшыларында “Тәбийий географияның”басланғыш курсында картадан ориентирлеў уқыплылықлары ҳәм онда бағдарларды анықлаў, сондай-ақ географиялық кеңлик ҳәм бойлықларды табыў көнликпелери қәлиплесип усыған тийкарланған жағдайда “Материклер ҳәм океанлар тәбийий география”сы курсын үйрениў даўамында орынлайтуғын әмелий жумыслар оқытыўшы тәрепинен үйретиледи.

“Африка материгиниң географиялық орны ҳәм үйрениў тарийхы” темасына кирисиў сәўбетлесиў методы арқалы алып барылғаны мақул. Сәўбетлесиў методы тийкарынан карталарда әмелий шынығыўларды өткериўге мүмкиншилик береди. Бул курста әмелий жумыслар ярым шарлар тәбийий картасы, үйренилип атырған материктиң тәбийий картасы ҳәм глобус пенен бирге алып барылады. Оқытыўшы материклерди үйретиўге кирисип баслағанда ең дәслеп оқыўшыларға масштабты анықлаў ҳәм бул карталардың масштабын ярым шарлардың дийўалы тәбийий картасы ҳәм сабақлықтағы көргизбели карталар (ямаса атлас карталар) масштаблары менен салыстырыўы усыныс етиледи. Усының нәтийжесинде оқыўшыларда карталарды салыстырыў көнликпеси пайда болады.

Улыўма орта билим бериў мектеплериндеги мәмлекетлик билимлендириў стандарты бойынша 6-классларда оқыўшылар материклерди карталардан табыўы, олардың шегераларын туўры көрсете алыўы ҳәм де материклердиң жер шарындағы жағдайын анықлай алыўы керек болады. Материклер ҳәм океанлар тәбийий географиясы курсы бойынша өткерилетуғын әмелий жумыслар мазмунына қарай оқытыўшы тәрепинен ҳәр қыйлы усылларда шөлкемлестириледи. Материклердиң географиялық орны дегенде оның экваторға ҳәм басланғыш меридианға, басқа материклерге ҳәм океанларға салыстырғанда қалай жайласқанлығы түсиниледи [2].“Африка материгиниң географиялық орны ҳәм үйрениў тарийхы” темасын үйретиў даўамында оқытыўшы тәрепинен материклердиң географиялық орнын табыўдың мазмуны- мәниси ҳаққында түсиник бериледи ҳәм оқыўшыларға усы материктиң режеси бериледи: 1. Африка қайсы ярым шарда жайласқан?; 2. Африка материгиниң майданы қанша?; 3. Африка материги қайсы океанлар менен қоршалған?; 4. Африка материги экватор сызығының қай тәрепинде жайласқан?; 5. Африка материги бас меридианға салыстырғанда қай тәрепте жайласқан?

Оқыўшылар усы режеге қарап материктиң орнын табады ҳәм сәўбетлесиў арқалы әмелий жумысларды орынлаў процессинде материктиң географиялық орнын анықлаўды түсинип алады.Оқытыўшыоқыўшылар менен режедеги сораў-жуўаплар арқалы Африканың экваторға,басланғыш меридианға салыстырғандағы тутқан орнын картадан табады ҳәм оннан Африканың ортасынан экватор сызығы бас меридианның батыс тәрепинен кесип өткенлигин, оның төрт ярым шарда жайласқан жалғыз материк екенлиги бойынша жуўмақ шығарады. Соңынан картаға қарап Африканың шетки точкаларының географиялық орны, географиялық кеңлик ҳәм бойлықлары, Африканың басқа материклерге ҳәм океанларға қарағандажайласыўы ҳәм шегералары анықланады.Оқыўшылар бундай әмелий жумысларды көрип шығыў усылларын өзлестирип алғаннан соң басқа материклерди үйрениў барысында да өз бетинше әмелий жумысларды орынлаў көнликпелери пайда болады ҳәм оларда глобус, географиялық атлас ҳәм карталардан пайдалана алыў компетенциясы қәлиплеседи.

Бул курста оқыўшылар хәр бир материктиң кеңлиги ҳәм бойлығы ҳаққында ҳәм де олардың майданын көз алдына келтире алыўы лазым. Бул билимлерди оқытыўшы сабақ даўамында айтып береди яки оқыўшылар сабақлықтан табады. Материклердиң кеңлиги ҳәм бойлығы ҳаққында көз алдына келтире алыў ҳәм картадан аралықларды өлшеў көнликпелерин беккемлеў ушын материклердиң ең шетки точкалары арасындағы аралықларды (километр есабында) табыў бойынша (градус торы ҳәм масштаб тийкарында) әмелий жумыслар орынланады. Мысалы:Африка материгиниң арқадан қублаға қанша аралыққа созылғанлығын анықлаў ушын оқыўшыларға тапсырма бериледи. Буның ушын Африканың арқадағы ҳәм түсликтеги ең шетки точкалары ҳәм градуслары анықлап алынады:

- арқасы Бен Секка(37^0 а.к)
- түслиги Игольный (35^0 қ.к)

Еки шетки точкалардың еки түрли кеңликлерде жайласқанлығы себепли олардың координаталарын қосамыз: $37^0+35^0= 72^0$

Соңынан пайда болған 72^0 градуслы аралықты 1^0 лы тор узынлығына көбейтемиз,яғный аралық72^0 x111=7992 километрге тең болады.

Бундай әмелий жумысларды орынлаў арқалы оқыўшыларда тек ғана пәнге тийисли емес бәлким таяныш компетенцияларда қәлиплесип барады.Соның менен бирге дәреже торы арқалы материклердиң жайласқан орнын, географиялық координаталарын ҳәм өлшемлерин анықлай алыў көнликпелери пайда бола баслайды. Бул көнликпелерди еледе раўажландырыў ушын оқыўшыларға өз бетинше тапсырмалар көбирек берилиўи керек. Мысалы: Африка материги экватор бойлап шығыстан батысқа қарап неше километрге созылған ямаса Африка материги 20^0 қ.к. бойлап батыстан шығысқа қарап қанша аралыққа созылғанлығын градуста ҳәм километрлерде анықлаң? - сыяқлы көринисте. Себеби, оқыўшылар көпшилик ўақытта өз бетинше тапсырмаларды орынлаў арқалы изленеди, сабақлық ҳәм атлас карталар менен ислеседи. Әлбетте бул тапсырмалардың орынланыўы оқытыўшы тәрепинен анализленипхәм хошаметленип барылыўы керек. Усындай тапсырмаларды орынлаў арқалы оқыўшыларда өз бетинше тапсырмалар ислеў көнликпелери де әсте-ақырын қәлиплестирип барылады. Солай екен әмелий жумысларды дурыс шөлкемлестирип анық, әпиўайы усылларда түсиндирип бериў оқытыўшының методикалық шеберлигине байланыслы. Егер, әмелий жумыслар бойынша тапсырмалар оқыўшыларға түсиникли, әпиўайы тәризде жеткерилип берилмесе оқыўшылардың үйренип атырған темаға болған қызығыўшылығын да пәсейттирип алыўымыз мүмкин. Жуўмақлап айтатуғын болсақ сабақ даўамында бундай әмелий жумысларды шөлкемлестириў арқалы оқыўшыларда материклердиң майданы ҳаққындағы түсиниклер пайда болады, тийисли санларды есте сақлаў бойынша билимлери беккемленеди,материклердиң майданларын бир-бири менен ҳәм барлық қурғақлық майданы менен салыстырыў көнликпелери қәлиплеседи, кестелер дүзиў ҳәм диаграммалар сызыў сыяқлы көнликпелерге ийе болады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Саатов А., Абдулкасимов А. Материклер ҳәм океанлар тәбийий географиясы. 6-класс сабақлығы –Ташкент, 2017.
2. Даринский А.В. Географияни ўқитиш методикаси. – Ташкент, 1966.

“Африка материгиниң географиялық орны ҳәм оның үйренилиў тарийхы” темасын үйрениўде әмелий жумысларды шөлкемлестириўдиң әҳмийети

Ходжаева Г.[1], Жиемуратова Г[2]

[1]Қарақалпақ мәмлекетлик университети

[2]Халық билимлендириў хызметкерлерин қайта таярлаў ҳәм олардың қәнигелигин арттырыў аймақлық орайы

Резюме. Мақалада улыўма орта билим бериў мектеплеринде “Африка материгиниң географиялық орны ҳәм оның үйренилиў тарийхы” темасы бойынша оқыўшылардың билим,көнликпе ҳәм уқыплылықларын арттырыўда әмелий жумысларды шөлкемлестириўдиң методлары ҳаққында сөз етиледи.

Таяныш сөзлер: экватор, меридиан, масштаб, координата, глобус, географиялық орын;

«Африка материгининг географик ўрни ва ўрганиш тарийхи» мавзусини ўрганишда амалий ишларни ташкиллаштиришнинг аҳамияти

Ходжаева Г.[1], Жиемуратова Г[2]

[1]Қарақалпақ мәмлекетлик университети

[2]Халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларни мутахасислигини такомиллаштириш минтақавий маркази

Резюме. Мақолада умумий ўрта таълим мактабларинда “Африка материгининг географик ўрни ва унинг ўрганилиш тарихи” мавзуси буйича ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини орттиришда амалий ишларни ташкиллаштиришнинг методлари ҳоқида сўз этилади

Таянч сўзлар: экватор, меридиан, масштаб, координата, глобус, географик ўрин;

Значение организации практических упражнений при изучении темы «Географическое расположение материке Африки и история её изучения»

Ходжаева Г.[1], Жиемуратова Г[21] Қарақалпақ мәмлекетлик университети
[2]Халық билимлендириў хызметкерлерин қайта таярлаў ҳәм олардың қәнигелигин арттырыў аймақлық орайы

Резюме. В статье речь идёт о методике организации практических работ по повышению знаний, умений и навыков у учеников общеоброзовательных школ на занятиях по географии по теме "Географическое расположение материке Африка и история её изучения"

Ключевые слова: экватор, меридиан, масштаб, координата, глобус, географические месторасположение;

The importance of practical works in teaching of the theme "Geographical location and history of teaching african continent"

Ходжаева Г.[1], Жиемуратова Г[2]
Karakalpak state university
Regional Center for retraining of employees of the Ministry of Education

Summary. The article deals with the methodology of organizing practical work to improve the knowledge, skills of students in comprehensive education schools in geography lessons on the topic "Geographical location of mainland Africa and the history of its study"

Key words: Ecuador, meridian, scale, coordinate, globe, geographic place

---

"ЖАҢА ТАРИЙХ" ПӘНИН ЖАҢАША ОҚЫТЫЎ – ЗАМАН ТАЛАБЫ

Уразбаева Р. Дж.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

"Жаңа тарийх" термини дәслеп гуманист-тарийхшылар тәрепинен пайдаланыўға киритилди. Олар Европа Ояныў дәўиринде дүньялық пән ҳәм мәденияттың раўажланыўы, адамлардың тәбийий теңлиги идеясын, шахстың еркинлиги ҳәм абыройы, қәдир-қимбаты түсиниклериниң кең жәмәәт алдында қарар табыўы, шахстың белсендилиги ҳәм исбилерменлиги сыяқлы қәсийетлерине кең жол ашылыўы ҳәм булар нәтийжесинде адамлардың дүньяға көз-қарасы ҳәм өмиринде кескин өзгерислер жүз бергенлигин, жаңа дәўир басланыўы ушын тийкар етип алды. Жаңа дәўир, гуманистлердиң пикиринше, демократиялық түсиниклерди өзинде жәмлеген жаңаша дүньяға көз-қарастың қәлиплесиўи ҳәм ҳүкимран дүнья көз қарасына айланыўы менен орта әсирлерден парқ қылып турады. Жаңа дәўирдиң ең характерли тәреплериниң бири, дүньяны жаңаша түсиниў тийкарында шахстың белсендилиги, исбилерменлиги ушын кең имканиятлар ашыўда ҳәм соның нәтийжесинде экономикалық ҳәм социаллык турмыстың тез пәт пенен раўажланыўында көринеди.

Жаңа тарийх үйренилип басланыў дәўири Уллы географиялық ашылыўлардан баслап қабыл етилген. Географиялық ашылыўлар дүньяның тек ғана географиялық емес, бәлки экономикалық, социаллық ҳәм сиясий көринисин де түптен өзгертирип жиберди. Географиялық ашылыўлар нәтийжесинде Батыс Европа мәмлекетлеринде "баҳалар кризиси"[1] жүз берип, бул ўақыя усы мәмлекетлерде капиталистлик қатнасларының раўажланыўы ушын үлкен түртки болды ҳәм кейин ала бир қатар Европа мәмлекетлерин метрополияға айландырған колониаллық системаның қәлиплесиў процессин баслап берди.

Экономикалық ҳәм мәдений тараўларда Батыстан арқада қалыў жағдайлары жүз берип, жоқары раўажланыўға ийе болған Шығыс мәмлекетлериниң көпшилиги колониаллық ҳәм ярым колониаллық мәмлекетлерге айландырылды. Солай етип колониал система ҳәм улыўма жәҳән базары пайда болды. Инсаният тарийхында биринши мәрте жәҳән халықлары тарийхы бир пүтинлик пайда еткен дәўир басланды.

Азия ҳәм Африка халықларының жаңа дәўири дәстүрий тәризде Европа мәмлекетлериниң колонияға айландырыў процессинен басланады. Жәҳән тарийхының белгили бир дәўири сыпатындағы Жаңа тарийхтың характерли тәреплери Европа ушын да, Азия ҳәм Африка мәмлекетлери ушын да улыўмалық есапланады. Бирақ бул тарийхый дәўирдиң мазмуны дүнья жүзиниң түрли континентлери ушын улыўма ҳәр түрли: Батыстың алдыңғы мәмлекетлеринде капитализм раўажланып, ҳүкимран қатнасларға айланып атырған дәўирде; Азия ҳәм Африка мәмлекетлери болса узақ мүддетли кризис дәўирине кирди ҳәм кейин капиталислик мәмлекетлердиң экспансионистлик ҳәрекетиниң дерегине айланды.

Уллы географиялық ашылыўлар ғана дүнья картасының реал өзгериўине алып келген процесслерге кирисиў болды ҳәм пүткил дүнья халықларының турмысында кескин бурылыс жасады. Уллы географиялық ашылыўлардан кейин ҳақыйқатында Жаңа дәўир басланды[1, 76].

XVI әсирден XVIII әсирдиң биринши ярымына шекем дәслеп Батыс Европа мәмлекетлеринде әсте-ақырын жаңаша турмыс тәризи қәлиплесе баслады. Жаңа дәўирдиң қәлиплесиўи қурамалы процесс болып, барған сайын көплеп халықлар ҳәм мәмлекетлерди қамтып алды. Жәҳән халықлары тарийхы бир процесс сыпатында қәлиплесип барды.

Европалылардың турмысында көплеп жаңалықлар пайда болып, олардиң бир бөлими Шығыстан кирип келди. Жәмийет раўажланыўында жаңа белгилер пайда болды: Орта әсирлердиң уллы ашылыўлары – компас, порох, китап басып шығарыў ҳәм басқалар өмирге жәнеде кеңирек кирип баслады; Энергияны әдеттеги

дереклеринен (суў, самал дигирманлары) алыў ҳәм оларды механизмлер менен узатыўға жәрдем беретуғын көплеп жаңа ашылыўлар кирип келди; Мануфактура ислеп шығарыўы раўажланып, әсте-ақырын цехларды қысып шығара баслады; Металларға ҳәм оқ атыў қуралларына ислеў бериў процесси раўажланды; Саўда раўажланды ҳәм пул-товар хожалығы беккемленди; Саўда орайлары болған қалалар жәмийет турмысында жәнеде үлкенирек рол ойнай баслады; Халықтың қурамы өзгерди – қалаларда буржуазияның орны, жалланба жумысшылар тез көбейип барды, зыялылар саны өсти; Буржуазия санының асыўы, оның байлық топлаўы, инсаният қәдир-қымбат сезиминиң раўажланыўы бул қатламды өз азатлығы ҳәм мүлки ушын, жәмийетте ҳүкимранлықты қолға алыў ушын гүреске баслады;

1. Дийханлардың жеке азатлыққа ерисиўи аўыл хожалығында да жалланба мийнет ҳәм исбилерменликтиң раўажланыўына алып келди. Көплеп аристократлар да енди исбилерменлик искерлигине тартылды[2].

Буннан басқа жаңа дәўир раўажланған қала мәденияты, антик дәўир тарийхына болған үлкен қызығыў, оны идеалластырыў, сүўретлеў өнериниң тез раўажланыўы, сыяқлы факторлар менен характерленеди. Көпшилик жағдайларда бүлгиншилик ақыбетлерге алып келген урыслар, қозғаланлар ҳәм революциялар емес, адамлардың жаратыўшылық искерлиги, ҳәмийше излениў ҳәм умтылыў руўхый ҳәм мәдениятта, жәмийетлик өмирде ҳәм экономикалық өсиўде үлкен унамлы өзгерислерге алып келди.

Жаңа дәўир Батыс Европада миллетлердиң ҳәм абсолют монархия көринисиндеги миллий мәмлекетлериниң қәлиплесип атырған дәўири еди. Жүз берип атырған ҳәр бир өзгеристе қәлиплесип атырған жаңаша дүнья қарастың тәсири сезилип турар еди. Ең дәслеп пүткил орта әсирлерде ҳүкимранлық қылып келген инсанның ақылый, руўхый кемситиўлери ҳәм физикалық шеклеўге тийкарланған дүнья қарас орнына жаңа, гуманистлик дүнья қарас қәлиплесе баслады.

Жаңа дәўир Европа халықлары тарийхында олардың турмыс тәризин, жәмийеттиң руўхый тийкарларын бир неше мәрте өзгертирип жиберген революциялар дәўири, колониаллық аўҳалға түскен Америка, Азия ҳәм Африка халықлары тарийхында болса ғәрезсизлик ҳәм азатлық ушын тоқтаўсыз гүреслер дәўири де болды. Бирақ өмирдеги, жәмийетлик қатнаслардағы, руўхый ҳәм мәденияттағы, экономикадағы түп өзгерислерге урыслар ҳәм революциялар емес, адамлардың ҳәмийше жаратыўшаңлық искерлиги арқалы ерисилди[3].

Уллы географиялық ашылыўлар, тәбийий пәнлердеги жаңалықлар, католик ширкеўине қарсы гүрес нәтийжесинде жаңаша турмыс тәрзин қәлиплестирип барды. Капиталистлик қатнаслардың үстин қатнасларға айланып барған сайын жәмийеттиң көплеп қатламлары ислеп шығарыў ҳәм исбилерменлик искерлигине тартылды. Бул дәўир Европа цивилизациясының тез раўажланыў дәўири болып, кейиншелик индустриал цивилизация деп аталды.

XVIII әсир Европа тарийхында ағартыўшылық дәўири аты менен де аталады. Алдын тек ғана тар шеңбердеги алымлардың илимий билимлери, университет ҳәм лабораториялар шегарасынан шығып, кең жәмәәтшиликтиң жетискеншилигине айланып барды.

Ең прогрессив жағдайда болған, жазыўшылар, художниклер, философлар инсанды қыйнап, оның талантын шеклеп атырған ҳәм аяқ асты етип атырған ҳәмме жағдайларды қатаң сынға алды, абсолютизмге ҳәм бәрше феодал тәртиплерге қарсы шықты, феодал турмыс тәризиниң өмирин өткерип болған бәрше иллетлерге қарсы гүрес баслады. Ағартыўшылар исенимди сана, динди болса илим пайдасына шеклеўге, әдеп үлги дәстүрлерин дин қабығынан азат етиўге, «сананың тәбийий нуры» жәмийетти турақластырыўдың тийкарғы байланысы деп жәрия етиўге ҳәрекет етти. Олар инсанның санасын, пикирин оятыў лазым, ақылды актив ислеўге мәжбүр етиў керек, деп есаплады. XVIII әсир данышпанларын инсанның таўсылмас күш ҳәм имканиятларына уллы исеним, халықты кең көлемде билимли етиў зәрүриятын түсиниў сезимин ората билди.

Солай етип, жаңа тарийхтың екинши дәўиринде илим билимниң раўажланыўы, халықтың сана сезимин раўажландырды, мәмлекетти басқарыў усылларын өзгертти, базар қатнасықлары раўажланды, шийки зат базалары ушын гүрес, жаңадан завод фабрикалар, трест синдикатлар, өндиристиң жаңа усыллары пайда бола баслаған дәўирде, дүнья жүзин бөлисиўден бос қалған мәмлекетлер, колониялық жаўлап алыўшылық, дүньяны қайта бөлисиў ушын, дүнья жүзлик урыс баслаў сылтаўларын излеп баслады.

Жуўмақлап айтқанда бүгинги күн жасларға жаңа тарийх, жаңа дәўир тарийхының өзине тән өзгешелигин, дәўирлерди избе- из, ҳәзирги заманагөй инновацион технологиялар тийкарында ҳәр бир цивилизацион дәўир ҳаққында дүнья жүзи мәмлекетлери ҳаққында толық мағлыўматлар тийкарында[4] «Инсерт», «БББ», «Ақлый ҳүжим», Мултимедиалық видеороликлер, слайдлар, 365 каналының мағлыўматлары, Тәлим орайының сабақлықлары, арнаўлы мултимедиалық фильмлери атлас, контур карталары, сүўретлер, арқалы Қарақалпақ мәмлекетлик университети тарийх факультети, «Археология» кафедрасы жанындағы медиа орайда 2018-2019 оқыў жылынан баслап «Жәҳән тарийхы», пәнин үйретиўге имканият жаратылған. Профессор оқытыўшылар жаратылған имканиятлардан дурыс пайдаланған ҳалда студентлерге заман талабына сай билим бериўге, өз бетинше жумыслар алып барыўға, олардың қызығыўшылығын арттырыўға ериспекте.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Ja'ha'n tariyx pa'ninen lektsiyalar kursi. –No'kis-2009, 1-bo'lim. 76 б. -
1. Ja'ha'n tariyx pa'ninen lektsiyalar kursi. –No'kis-2009, 2-bo'lim. 76 б.
2. Tariyxiy atamalardin' qaraqalpaqsha tu'sindirme so'zligi. Oqiw qollanba, –No'kis, «Bilim»-1996.
3. Ja'ha'n tariyxi. –Tashkent , "Sholpan», 2018.

“Жаңа тарийх” пәнин жаңаша оқытыў – заман талабы
Уразбаева Р. Дж.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме: Мақалада жаңа тарийх үйренилип басланыў дәўири Уллы географиялық ашылыўлардан баслап қабыл етилгенлиги ҳәм географиялық ашылыўлар дүньяның экономикалық, социаллық ҳәм сиясий көринисине тәсир еткенлиги ашып берилген.

Таяныш сөзлер: жаңа тарийх, географиялық ашылыўлар, дәўирлер, экономика, сиясат.

«Янги тарих» фанини янгича ўқитиш – давр талаби
Уразбаева Р.Дж.
Қорақалпоқ Давлат Университети

Резюме. Мақолада янги тарихни ўрганишни бошлаш даври Буюк георафик очилиш давридан бошлаб қабул қилинганлиги ва географик очилишлар дунёнинг иқтисодий ва сиёсий кўринишига таъсир кўрсатганлиги ёритиб берилган.

Таянч сўзлар: янги тарих, географик очилишлар, даврлар, иқтисодиёт, сиёсат.

Изучение предмета «Новейшая история» по новому требованием времени
Уразбаева Р.Дж
Каракалпакский Государственный Университет

Резюме. В статье утверждается что начало изучения новой истории начинается с ваших географических открытий, отмечается что географические открытия оказали влияние на экономические, социальные и политические картины мира.

Ключевые слова: новейшая история, географические открытия, периоды, экономика, политика

The study of the subject of "a new story" on the periods is a requirement of time.
Urazbaeva R.Dj.
Karakalpak state University

Summary. The paper argues that the beginning of the study of a new story begins with geographical discoveries, noted that the geographical opening had a influence on the economic, social and political picture of the world.

Key words: recent history, geographical opening, periods, economy, policy.

HUQUQIY FANLARNI O‘QITISHDA INNOVATSION YONDOSHUVNING NAZARIY MASALALARI

Utemuratov M. A.
Toshkent arxitektura qurilish instituti

Mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish istiqbollariga muvofiq kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish va yanada rivojlantirish, ta’lim muassasalarining resurs, kadrlar va axborot bazalarini yanada mustahkamlash, o‘quv-tarbiya jarayonini yangi o‘quv-uslubiy majmualar, ilg‘or pedagogik texnologiyalar bilan to‘liq ta’minlash, milliy (elita) oliy ta’lim muassasalarini qaror toptirish va rivojlantirishni amalga oshirish belgilab qo‘yilgan. Jumladan, ta’lim jarayonini axborotlashtirish, uzluksiz ta’lim tizimi jahon axborot tarmog‘iga ulanadigan kompyuter axborot tarmog‘i bilan to‘liq qamrab olish ham mazkur bosqichda ko‘zda tutilgan dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

Mutaxassislarning fikricha, ta’lim sifati va usuli bilim hosil bo‘lishida asosiy mezon bo‘lar ekan, bunda nafaqat pedagog-xodimning kasbiy mahorati, balki auditoriyaning xohishi, qobiliyati va bilim darajasi ham muhim ahamiyatga ega [1]. Ta’lim jarayoni uzviy va doimiy jarayon bo‘lib, uni tinimsiz takomillashtirish ta’lim sifati uchun bevosita mas’ul bo‘lgan pedagog-xodimlar zimmasiga ulkan mas’uliyat yuklaydi.

YOsh avlodni barkamol va Vatanga sadoqat ruhida tarbiyalashda ta’lim tizimini isloh qilish va takomillashtirish ustuvor vazifalardan biri sanaladi. Bu esa, o‘z navbatida huquqshunoslik yo‘nalishidagi pedagog-xodimlardan yuridik fanlar bo‘yicha o‘quv jarayonlarini bugungi kun talabi va ilm-fanning so‘nggi yutuqlarini hisobga olgan holda yangilab borish, ta’lim jarayoniga innovatsiya va ta’lim texnologiyalarini joriy etish kabi vazifalarni talab qiladi.

Ta’lim jarayonida innovatsiya tushunchasi keyingi paytlarda keng qo‘llanila boshlandi. Innovatsiya o‘zi nima? Lug‘aviy jihatdan “innovatsiya” tushunchasi ingliz tilidan tarjima qilinganda (“innovation”) “yangilik kiritish” degan ma’noni anglatadi. “Innovatsiya” tushunchasi mazmunan aniq holatni ifodalaydi.

“O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi”da ko‘rsatilishicha, innovatsiya quyidagicha mazmun va tushunchalarga ega:

“Innovatsiya (ingl. “innovationas” – kiritilgan yangilik, ixtiro) –

1) texnika va texnologiya avlodlarini almashtirishni ta’minlash uchun iqtisodiyotga sarflangan mablag‘lar;

2) ilmiy-texnika yutuqlari va ilg‘or tajribalarga asoslangaan texnika, texnologiya, boshqarish va mehnatni tashkil etish kabi sohalardagi yangiliklar, shuningdek, ularning turli sohalar va faoliyat doiralarida qo‘llanishi” [2].

Bizningcha, yuqorida keltirilgan innovatsion ta’lim tushunchasiga quyidagicha ta’rif berish mumkin: Ta’lim oluvchida yangi g‘oya, me’yor, qoidalarni yaratish, o‘zga shaxslar tomonidan yaratilgan ilg‘or g‘oyalar, me’yor, qoidalarni tabiiy qabul qilishga oid sifatlar, malakalarni shakllantirish imkoniyatini yaratadigan ta’lim.

SHuningdek, ta’lim innovatsiyalarini bir necha turga ajratilishini ta’kidlash lozim. Innovatsion ta’limning asosiy turlari: Faoliyat yo‘nalishiga ko‘ra; pedagogik jarayonda qo‘llaniladigan innovatsiyalar; ta’lim tizimini boshqarishda qo‘llanadigan innovatsiyalar; Kiritilgan o‘zgarishlarning tavsifiga ko‘ra; radikal innovatsiyalar; kombinatsiyalangan innovatsiyalar; modifikatsiyalangan innovatsiyalar; Kelib chiqish manbaiga ko‘ra; jamoa tomonidan bevosita yaratilgan innovatsiyalar; o‘zlashtirilgan innovatsiyalar [3].

Huquqiy fanlarni o‘qitishda xorijiy mamlakatlarda ta’limni modernizatsiyalash tendensiyasi ibratga loyiq. Bu borada so‘z yuritilar ekan, ta’limni modernizatsiyalashdan maqsad ta’limning taraqqiyotini ta’minlash va tizimda XXI asrda yashayotgan jamiyatning ehtiyojlari, iqtisodiy va ijtimoiy ehtiyojlari, har bir shaxsning va oilaning ehtiyojlari aks

etishi lozim. Bunday taraqqiyot tizimini yaratish uchun quyidagi vazifalarni amalga oshirish lozim: davlat tomonidan to‘liq ta’lim olish huquqini ta’minlanishi; ta’lim tizimining barcha bosqichlarida zamonaviy ta’lim sifatini ta’minlash; ta’limning xuquqiy-me’yoriy bazasini takomillashtirish va tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarni yangi resurslarini aniqlash va jalb etish; pedagog kadrlarning kasbiy-innovatsion kompetentligini rivojlantirish va rag‘batlantirish; ta’lim tizimiga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining so‘nggi yutuqlarini keng joriy etish; fan, ta’lim va ishlab chiqarish o‘rtasidagi konsorsiumni rivojlantirish; uzluksiz ta’lim tizimida yoshlarning kreativ ko‘nikmalarini, intelektual sifatlarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan innovatsion ta’lim texnologiyalarini tatbiq etish va boshqalar.[4]

Huquqiy fanlarni o‘qitishda bugungi kunda rivojlangan xorijiy mamlakatlarda quyidagi innovatsiyalar va ta’lim texnologiyalari qo‘llanilmoqda: “Ikki kishilik”, “Aralash uchlik”, “Karusel”, “Kichik guruhlarda ishlash”, “Akvarium”, “Tugallanmagan so‘zlar”, “Aqliy hujum”, “Echimlar daraxti”, “O‘z nomidan sud qilish”, “Jinoyat ishini eshitish”, “Ishbilarmonlik o‘yinlari”, “Rolli o‘yinlar”, “Matbuot anjumani”, “O‘z pozitsiyasini egallash”, “Diskussiya”, “Debat” va hokazolar. Innovatsion texnologiyalar talabalarning faol hayotiy munosabatlarini shakllantirishga qaratilgan. Ularga o‘quv jarayonidagi yangi shakldagi interaktiv usullar xos. Oliy o‘quv yurtlari malakali kasb egalarini tayyorlashda zamonaviy o‘qitish metodlari – interaktiv metodlar, innovatsion texnologiyalarning o‘rni va roli benihoya kattadir. Bunda pedagogik texnologiya va pedagogik mahoratiga oid bilim, tajriba va interaktiv metodlar talabalarni bilimli, etuk malakaga ega bo‘lishlarini ta’minlaydi. Innovatsion texnologiyalar pedagogik jarayon hamda o‘qituvchi va talaba faoliyatiga yangilik, o‘zgarishlar kiritish bo‘lib, uni amalga oshirishda asosan interaktiv metodlardan to‘liq foydalaniladi. Interaktiv metodlar – bu jamoa bo‘lib fikrlashdan iborat deb yuritiladi, ya’ni pedagogik ta’sir etish usullari bo‘lib, ta’lim mazmunining tarkibiy qismi hisoblanadi. Bu metodlarning o‘ziga xosligi shundaki, ular faqat pedagog va talabalarning birgalikda faoliyat ko‘rsatishi orqali amalga oshiriladi. O‘qituvchi va talabaning maqsadi bo‘yicha natijaga erishishida qanday texnologiyani tanlashlari ular ixtiyorida, chunki har ikkala tomonning asosiy maqsadi aniq: natijaga erishishga qaratilgan, bunda talabalarning bilim saviyasi, guruh harakteri, sharoitga qarab ishlatilgan texnologiya tanlanadi, masalan, natijaga erishish uchun balkim, kompyuter bilan ishlash lozimdir, balkim film, tarqatma material, chizma va plakatlar, turli adabiyotlar, axborot texnologiyasi kerak bo‘lar, bular o‘qituvchi va talabaga bog‘liq.

Bundan tashqari o‘qitish jarayonini oldindan loyihalashtirish zarur, bu jarayonda o‘qituvchi o‘quv predmetining o‘ziga xos tomonini, joy va sharoitini, eng asosiysi, talabaning imkoniyati va ehtiyojini hamda hamkorlikdagi faoliyatini tashkil eta olishini hisobga olish kerak, shundagina, kerakli kafolatlangan natijaga erishish mumkin. Qisqa qilib aytganda, talabani ta’limning markaziga olib chiqish kerak. O‘qituvchi tomonidan har bir darsni yaxlit holatda ko‘ra bilish va uni tasavvur etish uchun bo‘lajak dars jarayonini loyihalashtirib olish kerak. Bunda o‘qituvchiga u tomonidan bo‘lajak darsni texnologik xaritasini har bir mavzu, har bir dars uchun o‘qitilayotgan predmet, fanning xususiyatidan, talabalarning imkoniyati va ehtiyojidan kelib chiqqan holda tuziladi. Bunday texnologik xaritani tuzish oson emas, chunki buning uchun o‘qituvchi pedagogika, psixologiya, xususiy metodika, pedagogik va axborot texnologiyalardan xabardor bo‘lishi, shuningdek, juda ko‘p metodlar, usullarni bilish kerak bo‘ladi. Har bir darsni rang-barang, qiziqarli bo‘lishi avvaldan puxta o‘ylab tuzilgan darsning loyihalashtirilgan texnologik xaritasiga bog‘liq.

Darsning texnologik xaritasini qay ko‘rinishda yoki shaklda tuzish bu o‘qituvchining tajribasi, qo‘ygan maqsadi va pedagogik mahoratiga bog‘liq. Texnologik xarita qanday tuzilgan bo‘lmasin, unda dars jarayoni yaxlit holda aks etgan bo‘lishi hamda aniq belgilangan maqsad, vazifa va kafolatlangan natija, dars jarayonini tashkil etishning texnologiyasi to‘liq o‘z ifodasini topgan bo‘lishi kerak. Texnologik xaritaning tuzilishi o‘qituvchidan dars ishlanmasini yozishga asosiy vosita bo‘lib hisoblanadi, chunki bunday xaritada dars jarayonining barcha qirralari o‘z aksini topadi.

O‘qitish jarayonida talabalarga shaxs sifatida qaralishi, turli pedagogik texnologiyalar hamda zamonaviy metodlarning qo‘llanilishi ularni mustaqil, erkin fikrlashga, izlanishga, har bir masalaga ijodiy yondoshish, mas’uliyatni sezish, ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish, tahlil qilish, ilmiy adabiyotlardan unumli foydalanishga, eng asosiysi, o‘qishga, fanga, pedagogga o‘zi tanlangan kasbiga bo‘lgan qiziqishlarini kuchaytiradi.

Bunday natijaga erishish amaliyotda o‘quv jarayonida innovatsion va axborot texnologiyalarni qo‘llashni taqozo etadi. Ular juda xilma-xildir. Zamonaviy metodlar, o‘qitishning samarasini oshirishga yordam beruvchi texnologik treninglar talabalarda mantiqiy, aqliy, ijodiy, tanqidiy, mustaqil fikrlashni shakllantirishga, qobiliyatlarini rivojlantirishga, raqobatbardosh, etuk mutaxassis bo‘lishlariga hamda mutaxassislarga kerakli bo‘lgan kasbiy fazilatlarni tarbiyalashga yordam beradi. Bunday o‘qitish usullarini tashkil etish uchun pedagogning innovatsion faoliyatini samarali amalga oshirish bir qator shart-sharoitlarga bog‘liq. Unga pedagogning tayinli muloqoti, qarama-qarshi fikrlarga nisbatan munosabati, turli holatlarda ratsional vaziyatning tan olinishini uqtirishga tayyorligi inobatga olinishi lozim. Pedagogning innovatsion faoliyati o‘z ichiga yangilikni tahlil qilish va unga baho berish, kelgusidagi harakatlarning maqsadi va konsepsiyasini shakllantirish, ushbu rejani amalga oshirish va tahlil qilish, samaradorlikka baho berishni qamrab oladi.

ADABIYOTLAR

1. Sayidahmedov N.Yangi pedagogik texnologiya mohiyati va zamonaviy loyihasi. T.: O‘qituvchi, 1999 y. 12-b.
2. O‘zbekiston milliy ensiklopeiyasi. Zebuniso-Konigil / 4-tom. Bosh tahrir hay’ati a’zolari: M.Aminov va b. – T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2002. – 169-bet.
3. Biggs, John & Tang, Catherine 2007, Teaching for Quality Learning at University, 3rd edn, Open University Press McGraw-Hill Education, UK.

Toshkent arxitektura qurilish instituti

Rezyume. Maqolada huquqiy fanlarni o'qitishda innovatsion yondoshuvning nazariy masalalari ko'rib chiqilgan. Bunda huquqshunoslik yo'nalishidagi pedagog-xodimlarning yuridik fanlar bo'yicha o'quv jarayonlarini bugungi kun talabi va ilm-fanning so'nggi yutuqlarini hisobga olgan holda yangilab borish, ta'lim jarayoniga innovatsiya va ta'lim texnologiyalarini joriy etish kabi masalalari keltirilgan.

Таянч сўзлар: Huquqiy fanlar, innovatsion yondoshuv, ta'lim texnologiyalari, innovatsion texnologiyalar, innovatsion metodlar.

Теоретические вопросы инновационного подхода преподавания правовых дисциплин

Utemuratov M. A.
Toshkent arxitektura qurilish instituti

Резюме. В статье рассматриваются вопросы инновационного подхода к преподаванию правовых предметов с учетом достижений юридическая наук последних лет и в соответствия с требованиями, предъявляемыми к изучению юридических дисциплин.

Ключевые слова: правовые предметы, инновационный подход, технологии обучения, технологии инновации, инновационные методы.

Theoretical issues of innovative approaches in teaching legal disciplines

Utemuratov M. A.
Tashkent architecture and civil engineering institute

Summary: The article deals with the innovative approach to the teaching of legal subjects, taking into account the achievements of the legal sciences of recent years and in accordance with the requirements for the study of legal disciplines.

Key words: legal subjects, innovative approach, training technology, technology innovation, innovative methods.

УДК: 37.0

АНАЛИЗ СОВРЕМЕННЫХ ТЕНДЕНЦИЙ РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ И ЗА РУБЕЖОМ

Альджанова Г. А.
Каракалпакский государственный университет

Развитие образования - это процесс, управляемый государством, научно-педагогическими учреждениями, педагогами, родителями, учащимися. К основаниям развития образования следует отнести новые концепции и модели на уровне государства, учебного заведения, новые образовательные стандарты [1]. С начала XXI в. в Узбекистане и за рубежом наметились политические и социальные тенденции, которые привели к возрастанию насущных проблем качества образования, поиску новых подходов повышения эффективности управления образовательными системами.

На современном этапе можно выделить следующие тенденции развития образования. Эти тенденции развития присущи как узбекскому, так и мировому образовательному процессу:

1.Демократизация. Одним из направлений образовательного процесса является демократизация образования. Она выражается в предоставлении больших прав и академических свобод образовательным учреждениям и обучающимся в них с целью реализации права каждого человека на образование и предоставление образовательным учреждениям самостоятельности и автономности [2]. Пути осуществления демократизации образования: равное и обязательное право на получение образования; децентрализация системы образования, самоуправление учебных заведений, традиционное и нетрадиционное образование; непрерывность образования; государственные и негосударственные учебные заведения.

2.Непрерывность. Впервые концепция "непрерывного образования" была представлена на форум ЮНЕСКО (1965 г.) крупнейшим теоретиком П. Ленграндом и вызвала огромный теоретический и практический резонанс. В предложенной Ленграндом трактовке непрерывного образования воплощена гуманистическая идея: она ставит в центр всех образовательных начал человека, которому следует создать условия для полного развития его способностей на протяжении всей жизни [3]. Из этого следует, что под непрерывностью образования имеется в виду не образование, полученное один раз на всю жизнь, а процесс постоянного образования-самообразования человека в течение всей жизни в связи с быстро меняющимися условиями жизни в современном обществе.

3. Диверсификация. Она выражается в необходимости значительного расширения объема содержания образования в условиях научно-технической революции начала XXI в. Под диверсификацией понимают введение новых методов обучения, большое многообразие учебных заведений, образовательных программ и органов управления на всех уровнях образования. Примером практического исполнения диверсификации может послужить: группировка учащихся по признаку их успеваемости; разделение учебных дисциплин на обязательные и по выбору; разделение учебных заведений на элитные, массовые и предназначенные для учащихся с задержками или отклонениями в развитии и т.д.

4. Индивидуализация. Направлена на учет и развитие индивидуальных способностей учащихся в процессе воспитания и обучения.

5. Интернационализация. Вызвана политическим и экономическим сближением стран мира, она предусматривает обеспечение общего образовательного пространства с сохранением позитивных национальных традиций учебных заведений Узбекистана. По данным зарубежных экспертов в XXI веке для

каждого работающего высшее образование станет минимальным уровнем образования. В мире имеет место интернационализация образования не только по содержанию, но и по методикам обучения и организационным формам. Образование становится инструментом взаимопроникновения не только знаний и технологий, но и капитала, инструментом борьбы за рынок, решения геополитических задач. При этом дистанционные технологии, обладая высокой степенью охвата и дальнодействия, играют основную роль. Например, в США по программам дистанционного обучения сегодня обучается около 1 млн. человек. Учебные курсы, передаваемые по четырем образовательным каналам доступны по всей стране, а через спутник – другим странам мира. Программы электронного образования разрабатываются более чем в 30 странах. В Европе показателен пример Национального университета дистанционного образования в Испании, отметившего свой 20–летний юбилей. Университет включает 58 учебных центров в стране и 9 – за рубежом (Бонн, Брюссель, Лондон, Женева, Париж и др.) [4].

6. Гуманизация. Подразумевает ориентацию образования на развитие и становление отношений взаимного уважения учащихся и педагогов, основанного на признании прав каждого человека, сохранении и укреплении здоровья, чувства собственного достоинства и развития личностного потенциала. Личность провозглашается как "высшая ценность". Концепция гуманизации образования в Германии имеет большую историческую ретроспективу. Ученые, создавшие эту концепцию пропагандировали воспитательную сторону гуманистического процесса обучения; обосновали понятие эмпатии (приятия другого человека); разработали личностно-ориентированную концепцию, главная задача которой состоит в том, чтобы помочь человеку раскрыть способности, заложенные в нем с момента рождения. [5]

7. Гуманитаризация. Ориентация на освоение содержания образования независимо от его уровня и типа; свободное общение с людьми разных национальностей, любых профессий и специальностей, хорошее знание родного языка и свободное владение иностранным; знание национальной и мировой истории и культуры; экономическая и юридическая грамотность человека.

8. Фундаментализация. Усиление взаимосвязи теоретической и практической подготовки в жизнедеятельности человека. Особое значение придается здесь глубокому и системному освоению научно-теоретических знаний по всем дисциплинам учебного плана образовательной системы, будь то школа или вуз.

9. Стандартизация. Ориентация образовательной системы на реализацию государственного образовательного стандарта - набора обязательных учебных дисциплин в четко определенном объеме часов.

10. Многоуровневость. организация многоэтапного образовательного процесса, обеспечивающего возможность достижения на каждом этапе образования того уровня образованности, который соответствует возможностям и интересам человека. Каждый уровень - это период, который имеет свои цели, сроки обучения и свои характерные особенности. Момент завершения обучения на каждом этапе является качественной завершенностью образования. Например, многоуровневая система высшего образования ориентирована на три уровня: первый уровень - общее высшее образование (2 года), второй уровень - базовое высшее образование - бакалавриат (2 года общего образования + 2 года), третий уровень - полное высшее образование - магистратура (4 года бакалавриата +2 года магистратуры).

11. Вариативность (или многовариантность) означает создание в образовательной системе условий выбора и предоставление каждому субъекту шанса к успеху, стимулирование учащихся или студентов к самостоятельному выбору и принятию ответственного решения, обеспечение развития альтернативного и самостоятельного мышлению. На практике многовариантность проявляется через возможность выбирать темп обучения, достигать разного уровня образованности, выбирать тип образовательного учреждения, а также разделение условий обучения в зависимости от индивидуальных особенностей учащихся или студентов (в классе, группе, индивидуально, с помощью компьютера и т.д.).

12. Информатизация. Связана с широким и все более массовым использованием вычислительной техники и информационных технологий в процессе обучения человека. Информатизация образования получила наибольшее распространение во всем мире именно в последнее десятилетие - в связи с доступностью для системы образования и относительной простотой в использовании разных видов современной видео-, аудиотехники и компьютеров.

Подводя итог можно сказать, что высшая школа Узбекистана подвергается той же модернизации и переживает те же трудности, что и образование во многих европейских странах.

Модернизация образования, повышение требований к подготовке выпускника нового поколения привели к необходимости обновления системы образовательного процесса, создания новой организационной структуры управления и информатизации образовательного пространства. [6, 512]

Происходит интенсивный рост числа специальностей и специализаций в связи с появлением новых профессий на рынке труда. Возникает феномен массового высшего образования. Развиваются тенденции к повышению ориентации результатов образования на требования работодателей, прозрачности процедур аттестации и аккредитации в условиях сопоставимости результатов образования. Наблюдается усиление роли непрерывного образования, усложнение задач личностного развития в сочетании с внедрением рыночных механизмов в высшее профессиональное образование и т.д.

В целом краткий анализ современных социально-экономических тенденций, особенностей развития системы профессионального образования, имеющихся и прогнозируемых трудностей свидетельствует о необходимости принятия ряда обоснованных управленческих решений, в основе которых должна лежать

надежная информация о качестве результатов образования. Для ее получения предстоит выполнить развернутый анализ подходов к трактовке качества высшего профессионального образования, разработать научно обоснованные оценочные методики и инструментарий на основе аппарата теории педагогических измерений. [3]

ЛИТЕРАТУРА

1. Указ Президента Ш. Мирзиеева от 9 октября 2019 года «Концепция развития системы высшего образования в Узбекистане до 2030 года»
2. Информационные и коммуникационные технологии в образовании: монография / Под. Редакцией: Бадарча Дендева – М. : ИИТО ЮНЕСКО, 2013. – 320 с. [11, стр.18]
3. Баранов А.А., Шарафутдинов Р.Н. Дидактические условия формирования проектной компетенции у будущего педагога // Современные проблемы науки и образования. – 2012. – № 3.;URL: http://scienceeducation.ru/ru/article/view?id=6385
4. Карпенко М.П. Состояние и стратегия развития дистанционного образования в условиях глобализации // Материалы Международной научно-практической конференции "Состояние и стратегия развития дистанционного образования в условиях глобализации". – Астана, 2003. [стр.6-14]
5. Использование ИКТ в образовании. Статистический обзор // Вопросы образования № 3. – 2010.
6. Тархан Л.З.Теоретические и методические основы формирования дидактической компетентности будущих инжене ров-педагогов: дис. докт. пед. наук: 13.00.04. –Киев: Акад. пед. наук Украины, 2008. 512 с.

Сырт еллерде билимлендириўди раўажландырыўдың тенденциялары анализи

Альджанова Г.А.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақалада билимлендириў раўажланыўының мазмуны мәмлекет, илимий-изертлеў мекемелери, педагоглар, ата-аналар, оқыўшылар тәрепинен баскарылатуғын процесс сыпатында көрип шығылған. Билимлендириўди раўажландырыўдың негизги принциплери сыпатында мәмлекет, билимлендириў мекемелери, билимлендириў стандартлары дәрежесиндеги жаңа концепция ҳәм моделлестириўди киритиўи кереклиги тийкарланған.

Таяныш сөзлер: демократилаў, үзликсиз, диверсификациялаў, индивидуалластырыў, интернациялаў, гуманизациялаў, стандартластырыў, вариантлылық.

Хорижий давлатларда таълим ривожининг замонавий тенденциялари тахлили

Альджанова Г.А.

Корақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада таълим ривожининг моҳияти давлат, илмий-тадқиқот муасасалари, педагоглар, ота-оналар, ўқувчилар томонидан бошқариладиган жараён сифатида кўриб чиқилган. Таълим ривожининг негизи тамойиллари сифатида давлат, таълим муасасалари, таълим стандартлари даражасидаги янги концепция ва моделлашни киритиш караклиги асосланган.

Таянч сўзлар: демократлаштириш, узлуксиз, диверсификациялаў, индивидуалластырыў, интернациялаш, гуманизациялаш, стандартлаштириш, вариантлилик.

Анализ современных тенденции развития образования в узбекистане и за рубежом

Альджанова Г. А.

Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье определена сущность развития образования как управляемый государством, научно-педагогическими учреждениями, педагогами, родителями, учащимися процесс. К основаниям развития образования следует отнести новые концепции и модели на уровне государства, учебного заведения, новых образовательных стандартов.

Ключевые слова: Демократизация, непрерывность, диверсификация,индивидуализация, интернационализация, гуманизация, гуманитаризация, фундаментализация, стандартизация, многоуровневость, вариативность

The analysis of modern tendencies of developing in uzbekistan and abroad

Aldzhanova G.A.

Karakalpak state university

Summary. The essence of a development of education as operated the state, scientific and pedagogical establishments, teachers, parents, pupils process is defined in this article. It is necessary to carry new concepts and models to the bases of a development of education at level of the state, an educational institution, and new educational standards

Key words: Democratization, a continuity, diversification, an individualization, internationalisation, a humanisation, fundamentalization, standardization, polylevel, variability

---

ПЕДАГОГИКА ТАЪЛИМИ МУАССАСАЛАРИДА ҒОЯВИЙ-МАФКУРАВИЙ КОМПЕТЕНТЛИЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ

Хўжаев М. О.

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети

Бугунги тез ўзгараётган дунёда, ахборот оқими ҳар бир хонадонга шиддат билан кириб келаётган бир шароитда ўсиб келаётган ёш авлодда жамиятдаги воқеа ҳодисаларга онгли муносабатни шакллантириш, аниқроғи, уларда ғоявий-мафкуравий компетентлиликни ривожлантириш муҳим аҳамият касб этади. Зотан, Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев таъкидлаётганидек, “...ёш авлод тарбияси ҳамма замонларда ҳам муҳим ва долзарб аҳамиятга эга бўлиб келган. Аммо биз яшаётган XXI асрда бу масалага хақиқатдан ҳам ҳаёт – мамот масаласига айланиб бормоқда” [1, 504-505]

Цивилизациянинг буюк вазифаси одамни фикрлашга ўргатишдир –деган эди ўтган асрнинг таҳлилчиларидан бири Томас Эдисон. Ёшларда ғоявий-мафкуравий компетентлиликни ривожлантириш мақсадининг негизида ҳам теран фикрлашга қодир авлодни тарбиялаш вазифаси ётади.

Шу ўринда асосли савол туғилиши турган гап: “Нима учун ёшларда айнан ғоявий-мафкуравий компетентлиликни ривожлантириш зарур, “компетенция” ўзи нима?”. Турли соҳа олимларининг ёндашувларини умумлаштирилган ҳолда айтадиган бўлсак, компетенция – у ёки бу соҳа бўйича билимдонлик. Демак, биз ёшларда ғоявий-мафкуравий соҳада билимдонликни шакллантиришимиз зарур. Чунки айнан шу соҳадаги чуқур билим ва теран мушоҳадага эга бўлган ёшлар билангина президентимиз таъкидлаётган “ҳаёт – мамот” масаласини ҳал қилиш мумкин. Шунинг учун бугунги замон педагогининг энг оқилона вазифаси таълим-тарбия бериш жараёнида ўқувчи ёки талабанинг, айниқса, бўлғуси педагог-кадрларнинг касбий тайёргарлиги давомида уларнинг эгаллаган ўз назарий билимларидан ўз фаолиятида амалий жиҳатдан фойдалана олишга ўргатиш билан бир қаторда уларда ёшларда ғоявий-мафкуравий соҳада билимдонликни ҳам шакллантириб боришдан иборат бўлади. Бу масалани тўлақонли ҳал қилиш учун педагог ўзининг ҳамма имкониятларини ишга солиши зарур. Ўқитувчининг самарали имкониятларидан бири ўқувчи-талабалар билан гуруҳли ишлаш бўлиб, бу усул битта мавзу доирасида ўқув ахборотлари-маълумотларини тўлиқ ўзлаштиришни ҳамда ундан амалий фаолиятда фойдалана олишни таъминлайди. Бунинг учун амалий вазиятларни назарияга киритган ҳолда машғулотлар олиб бориладиган муаммоли вазиятлар моделлаштирилиб, улар асосида касбий фаолиятнинг у ёки бу жиҳатлари ўрганилади. Соҳа олимларининг қайд этишича, айнан шу йўл билан талабаларнинг турли хил йўналишлардаги компетентлиликларини шакллантириш имкони ҳосил бўлади [3, 193-104].

Бўлажак мутахассисларнинг касбий тайёргарлиги жараёнида уларнинг турли хил компетентлиликлари нафақат маълум бир шаклдаги ўқув машғулотларни ўтказиш, талабаларнинг билишдан манфаатдорлигини, уларнинг билимларни эгаллаш усулларини фаоллаштириш орқали, балки педагогнинг илмий ахборотларни тушунарли, содда, аниқ ва қўллашга қулай тарзда бера олиш маҳорати орқали ҳам шаклланади. Шу билан бирга талабаларнинг касбий компетентлиликларини шакллантириш борасида этика масалаларига ҳам алоҳида диққат қаратиш лозим бўлиб, бу бўлғуси мутахассисларнинг келгуси касбий фаолиятида адолат ва адолатсизлик, ростгўйлик ва ёлғончилик каби унсурларга дуч келиши билан боғлиқ бўлади ва бундай вазиятларда ёш мутахассислар этика тамойиллари, ўзларининг ғоявий-мафкуравий салоҳиятларидан келиб чиққан ҳолда қарор қабул қилишлари зарур бўлиб қолади. Бу эса бўлғуси мутахассисларнинг касбий ва бошқа турдаги компетентлиликлар билан бирга ғоявий-мафкуравий компетентлиликни ҳам эгаллашлари лозимлигини келтириб чиқаради. Якуний ҳисобда эса етук касбий, ғоявий-мафкуравий компетентлиликларга эга бўлган мутахассислар меҳнат жамоаларида, кейин эса бутун бир жамиятда ижобий ахлоқий-ишчанлик муҳитини юзага келтирадилар. Шу сабабли бўлажак мутахассис ўқув юртида касбий тайёргарлик асосларини эгаллаш даврида турли хил вазиятларда касбий, ахлоқий қарорларни қабул қилиш малакаси ва кўникмасини ҳам эгаллаши керак бўлади.

Ёшларда ғоявий-мафкуравий компетентлиликни ривожлантиришда миллий маънавий қадриятлардан фойдаланиш юқори натижа беради. Педагог олима З.Солиеванинг фикрича, “миллий ва диний қадриятлар нафақат халқимизнинг тарихий-маънавий мероси балки, баркамол шахсни тарбиялаш ва шакллантиришнинг муҳим омиллари ҳисобланади” [2, 11]. Демак, бўлғуси педагоглар ғоявий мафкуравий компетентликни ривожлантиришда ҳам миллий ва диний қадриятлардан оқилона фойдаланиш зарур.

Бунинг учун юқори қайд этганимиздек, яна гуруҳли ишлаш йўли қўл келади. Гуруҳли ишлашда ҳар бир индивид-талабанинг шахсий ғоявий, ахлоқий, мафкуравий фикр ва қарашлари эътиборга олиниб, улар устида мунозара ёки муҳокамаларнинг олиб борилиши кенг кўламдаги фикрлар-қарашларнинг қўшимча манбасини ҳосил қилиб, бу якуний жамоавий ечимга ўз таъсирини ўтказмасдан қолмайди. Бундай позицияда маълум бир мантиқ мавжуд бўлади, чунки бўлажак мутахассисларга улар келгусида дуч келиши мумкин бўладиган турли хил ҳолатларда қабул қилинадиган қарорлар ва ахлоқий тавсиялар асосида ётувчи ахлоқий тамойилларни таҳлил қилиш жараёнида мана шундай кўмак бериш зарур бўлади [4, 29-36].

Шулардан келиб чиққан ҳолда, мамлакатимиз ўқув юртларида бўлғуси ёш мутахассисларнинг ғоявий-мафкуравий компетентлиликларини шакллантиришнинг механизми ва унинг аҳамиятини тасдиқлаш учун “Талабаларнинг маънавий-ахлоқий қадрияти сифатида уларнинг ғоявий-мафкуравий компетентлилигини шакллантириш” дастурини ишлаб чиқиш бўйича қуйидаги ижтимоий лойиҳани рўёбга чиқариш тавсия этамиз: (1-жадвал).

1-жадвал. Ғоявий-мафкуравий компетентлиликни шакллантиришнинг ижтимоий лойиҳаси

№	Лойиҳа тузилмаси	**Изоҳ**
1	Лойиҳа номи	Талабаларнинг маънавий-ахлоқий қадрияти сифатида уларнинг ғоявий-мафкуравий компетентлилигини шакллантириш” дастурини ишлаб чиқиш лойиҳаси
2	Лойиҳа тур (амалий)	Муаммонинг қўйилиши, муаммоли вазият баёни (таълим бўлғуси мутахассиснинг ижтимоий жиҳатдан аҳамияти катта бўлган касбий қадриятлар ва эталонлар жамланмасини эгаллашига, унинг маънавий ва эҳтиёжлари, мотивлари, касбий стратегиялари ва манфаатларининг кенгайишига ёрдам беришга, психик-эмоционал жиҳатдан бойишига, коммуникатив имкониятларни шакллантиришга, амалий маҳорат, қобилиятларни эгаллашга, фаолият рефлексияси кўникмаларини

		ривожлантиришга мўлжалланган)
3	Лойиҳа мақсади	Касбий маъсулиятга эга субъект сифатида ижтимоий функцияларни юзага чиқаришга талабанинг қобиллигини таъминлаш бўйича дастурларни ишлаб чиқиш
4	Лойиҳа вазифаси	лойиҳани тайёрлаш ва режалаштириш вазифаси; ўқув юртида касбий маъсулият жараёнини юзага чиқариш учун шарт-шароитларни яратиш вазифаси; лойиҳани амалга ошириш вазифаси; интеллектуал ва тадқиқотчилик маданиятини, ўз-ўзини ташкил этиш маданиятини ривожлантириш; касбий мотивацияни яратиш ва ғоявий-мафкуравий, маънавий-ахлоқий қадриятларни шакллантириш; талабаларнинг коммуникатив маданиятини такомиллаштириш; талабаларнинг рефлексив маданиятини ошириш.
5	Лойиҳа объекти	ўқув юрти талабалари
6	Лойиҳа предмети	Ўқув юртида маънавий-ахлоқий, ғоявий-мафкуравий қадриятлар сифатида касбий маъсулиятлиликни шакллантириш
7	Лойиҳанинг асосланиши	Меъёрий-ҳуқуқий асослар: Ўзбекистон Республикаси Конституцияси; Ўзбекистон Республикаси “Таълим ҳақида”ги Қонуни; Ўзбекистон Республикаси Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури; давлат таълим стандартлари; ўқув юрти Низоми ва ўқув юртлари фаолиятини тартибга солувчи бошқа мъёрий хужжатлар.
8	Лойиҳанинг ташкилий асоси (лойиҳанинг асосий қатнашчилари)	ўқув юрти касаба уюшмалари Кегаши; ўқув юртининг тузилмавий бўлинмалари (факультетлар, кафедралар, бўлимлар).
9	Шакллантириладиган компетенциялар	маънавий-ахлоқий ва ғоявий-мафкуравий жиҳатдан ўз-ўзини такомиллаштиришга қобиллик; шахсий дунёқарашга асосланадиган позицияни шакллантириш учун фалсафий билимлардан фойдаланиш қобилияти; шахсларaро ва маданиятлараро коммуникацияга қобиллик; жамоа билан ҳамкорлик қилиш қобилияти, ижтимоий-этник ва маданий фарқларни толерант равишда қабул қилиш; замонавий таълим тизимида ўз келажагини ўзи белгилай олиш қобилияти.

Ўқув юртларида бўлғуси ёш мутахассисларнинг ғоявий-мафкуравий компетентлиликларини шакллантиришнинг механизмини яратиш борасида юқорида тавсия этилаётган лойиҳа доирасида қуйидаги чора-тадбирлар тизимини амалга ошириш зарур бўлади. Бу чора-тадбирлар тизими 5 та босқични ўз ичига олиб, бу босқичлар талабаларда ғоявий-мафкуравий компетентлиликни шакллантиришнинг конкрет вазиятларида юзага келадиган ҳолатларга мос равишда қуйидагича жараёнлардан иборат бўлиши мумкин:

1-босқич – лойиҳа дастурини амалга ошириш учун шарт-шароитларни яратиш: ғоявий-мафкуравий, маънавий-ахлоқий қадриятлар сифатида ҳар бир талабада касбий маъсулиятлиликнинг пайдо бўлиши жараёнида ташкилотчиларнинг методик ва технологик ёрдами; касбий маъсулиятлиликнинг яхлитлигини оширишда талабаларнинг таълимий ресурслари ва эхтиёжларини таҳлил қилиб чиқиш; ғоявий-мафкуравий ва маънавий-ахлоқий тарбия жараёни тузилмасида фаолиятнинг асосий йўналишларини, технологияларини, шакллари ва методларини аниқлаб олиш; ғоявий-мафкуравий ва маънавий-ахлоқий қадриятлар сифатида касбий маъсулиятлилик тизимини юхага чиқариш бўйича таянч чора-тадбирлар алгоритмини ишлаб чиқиш; талабаларни ва профессор-ўқитувчилар таркибини мазкур лойиҳа дастурининг асосий йўналишлари билан таништириб чиқиш.

2-босқич – интеллектуал, тадқиқотчилик ва ўзини-ўзи ташкил этиш маданиятини ривожлантириш: ижтимоий соҳалар бўйича турли хилдаги ёшлар кўрик-танловлари; ўқув юртларидаги талабаларнинг илмий-амалий конференциялари, илмий-тадқиқотчилик ишлари танловлари; маънавий-ахлоқий, маърифий ва ғоявий-мафкуравий адабиётлар ҳамда манбаларни ўрганиш; ғоявий-мафкуравий иммунитетни тарбиялаш бўйича турли хил ижодий ишлар-лойиҳаларни ишлаб чиқишда электрон ва бошқа манбалар ресурсларидан фойдаланиш бўйича мастер-класслар ўтказиш.

3-босқич – касбий мотивацияни ривожлантириш ва ижтимоий-касбий стратегияларни шакллантириш: таълим жараёнида ғоявий-мафкуравий компетентлиликни шакллантириш мақсадларида мультимедиа тизимларидан фойдаланган ҳолда ўқув машғулотларини олиб бориш; турли хил ижтимоий (маънавий-ахлоқий ва ғоявий-мафкуравий) ва касбий компетентлиликларни шакллантиришнинг замонавий технологиялари, шакллари ва методларини ўрганиш борасида профессор-ўқитувчилар учун методик семинарлар ўтказиш; талабаларнинг маънавий-ахлоқий ва ҳоявий-мафкуравий қадриятлари даражаларини ўрганиш; талабалар учун психик-акмеологик маслаҳатлар ўтказиш; талабалар учун “Ўз маънавий-ахлоқий ва ғоявий-мафкуравий “Мен”ини англаш ва қабул қилиш” мавзуси бўйича тренинглар ўтказиш.

4-босқич – талабаларнинг коммуникатив маданиятини ривожлантириш: талабалар ўртасида энг яхши ватанпарварлик лойиҳаси бўйича кўрик-танловлар ўтказиш; “Мен - талабаман” кўрик-танловини ўтказиш;

“Талабалар етакчиси” кўрик-танловини ўтказиш; талабалар ўртасида коммуникатив маданиятни ривожлантиришга қаратилган ғоявий-мафкуравий ва маънавий-ахлоқий йўналишлардаги ижтимоий акцияларни ўтказиш; турли хил миллат вакиллари иштирокида байналмилал маданият кунларини ўтказиш.

5-босқич – талабаларнинг рефлексив маданиятини ривожлантириш: профессор-ўқитувчилар таркиби учун талабаларнинг рефлексив маданиятини ривожлантириш методикасини ўзлаштиришга қаратилган методик семинарлар ташкил этиш; креатив фикрлаш мактаби ишларини йўлга қўйиш; “Бизнинг истакларимиз ва имкониятларимиз”, “Креативлик”, “Етакчилик” мавзулари остида тренинглар ўтказиш.

Юқорида айтиб ўтилганлардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, талабаларнинг ғоявий-мафкуравий компетентлилигини шакллантиришнинг тавсия этилган методикасини қўллаш натижасида талабалар ўзларининг ғоявий-мафкуравий қарашларини тўғри баён қила оладилар, бу борадаги ўз позицияларини қатъий ҳимоя қила биладилар ва далиллар билан исбот қила оладилар. Бу уларнинг келгусида ўз касбининг моҳир устаси бўлган кенг қамровли компетентликка эга мутахассис бўлиб шаклланишларига катта таъсир кўрсатади.

Талабаларда мафкуравий - ғоявий ва маънавий-ахлоқий компетентлиликнинг шаклланганлиги кўрсаткичи бўлиб ўз касбий-маданий компетентлилиги ривожлантирилишини башорат қила олиш маҳорати саналади. Битирувчиларда шаклланган касбий-маданий компетентлилик даражаси самарали касбий фаолият ва келгусида касбий ўсишни лойиҳалаштириш учун муҳим аҳамият касб этади (3.100-103).

Хулоса қилиб айтганда бугун давр нафақат бўлғуси педагоглар,балки, барча фуқаролардан ғоявий-мафкуравий саводхонликни талаб этади. Ишни бўлғуси педагоглардан бошлаш замирида ҳам айни бир ҳақиқат мавжудки, эртага улар бутун бир жамиятни тарбиялашга қодир бўлишади. Бўлғуси педагогларда ғоявий-мафкуравий компетентликни ривожлантиришда миллий, умуминсоний ва диний қадриятлар, халқимизнинг тарихий-маънавий мероси ва урф одатларининг мазмун-моҳияти ҳамда қонунларга ҳурмат руҳида тарбиялаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Ушбу фазилатларини ривожлантириб бориш натижасида маънавий жихатдан баркамол, фидойи, ватанпарвар инсон сифатида улғайиб, ижтимоий фаол кишилар сифатида шаклланиб боришга хизмат қилади. Турли хил маънавий, ғоявий таҳдидлар, мафкуравий тажавуслар хавфи кучайиб боришда тарбиянинг бундай технологияларидан фойданишни замоннинг ўзи талаб қилмоқда.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. –Тошкент «Ўзбекистон”, 2017 й (504-505).
2. Солиева З. Т. Педагогика олий таълим муассасалари талабаларининг маънавий маданиятини ривожлантириш механизмларини Такомиллаштириш.// Педагогика фанлари бўйича докторлик (DSc) диссертацияси автореферати. –Т.:2017,11-бет.
3. Фролова Н.А. К вопросу о формировании социологической рефлексии у студентов вузов / Образование и общество. – 2017. - №2 (193-104). Март-июнь. -2017. – С.100-103.
4. Гофман А.Б. Концептуальные подходы к анализу социального единства // Социологические исследования. -2015. -№ 11. С. 29 -36.
5. Лаврикова Н.И. Педагогические особенности формирования профессиональных компетенций студентов вузов посредством культурно-просветительского проекта // канд. экон. наук, ФГБОУ ВО «Орловский государственный университет имена И.С.Тургенева», РФ, г. Орел, nalavrikova@yandex.ru.

Педагогика таълими муассасаларида ғоявий-мафкуравий компетентлиликни ривожлантириш технологияси

Хўжаев М. О.

Низомий номидаги ТДПУ

Резюме. Мақалада талабалардың оқыў орынларында кәсиплик хызметине таярлығы процесинде идеялық-идеологиялық компотентлигин қалиплестириў механизми ҳәм оны әмелге асырыў бойынша қатнаслар баян етилген.

Таяныш созлер: идеялық-идеологиялық компетенция, кәсиплик таярлық, этикалық-идеологиялық өлшемлер, компетентлиликти қалиплестириў, компетентлилик корсеткишлери.

Технология развития духовно-идеологический образовательных учреждениях

Хўжаев М. О.

Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами.

Резюме. В данной статье изложены подходы и механизм формирования идейно-идеологической компетенции в процессе подготовки к профессиональной деятельности студентов учебных заведений.

Ключевые слова: идейно-идеологическая компетенция, профессиональная компетенция, морально-идеологияческие нормы, формирование компетентности, показатели компетентности.

Technology for the development of ideological and ideological competence in pedagogical educational institutions

Khўzhaev M.O.

Tashkent State Pedagogical University named after Nizami.

Summary: This article outlines the approaches and the mechanism for the formation of ideological and ideological competence in the process of preparing students for educational institutions for professional activities.

Key words: ideological competence, professional competence, moral and ideological standards, the formation of competence, competency indicators.

ОЛИЙ ЎҚУВ ЮРТЛАРИ ТАЛАБА ҚИЗЛАРИНИНГ ЖИСМОНИЙ РИВОЖЛАНГАНЛИГИ ВА ЖИСМОНИЙ КЎРСАТКИЧЛАРИНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ

Махмудова М. М.

Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети

Кириш. Жисмоний тарбия ва спорт юртимиз тараққиётининг барча соҳалари каби давлат сиёсатининг устивор йўналишлари доирасида ривож топмоқда. "Жисмоний тарбия ва спорт тўғрисида" ги Қонун (1), "Ўзбекистонда жисмоний тарбия ва оммавий спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Қарор (2) қабул қилиниши, уларнинг босқичма-босқич ҳаётга тадбиқ этилаётганлиги юқорида қайд этилган фикр ифодасидир. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни ва «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури»да (3.23-27) белгиланишича, кадрлар тайёрлаш соҳасидаги давлат сиёсати узлуксиз таълим тизими орқали ҳар томонлама интеллектуал маънавий ва аҳлоқий баркамол шахс-фуқарони шакллантиришга қаратилган.

Долзарблиги: Маълумки, талабалар, муайян таълим шароитлари ва турмуш тарзи билан бирлаштирилган махсус ижтимоий гуруҳни ташкил қилади. Шунинг учун уларнинг жисмоний саломатлиги даражаси, умумий саломатлигини аниқлаш белгиси ҳисобланади. Жисмоний саломатлик кўрсаткичлари бир қатор касалликларнинг белгиларини аниқлаш, жисмоний ривожланишни назорат қилиш ва соғломлаштириш тадбирлари самарадорлигини баҳолашда муҳим мезон сифатида хизмат қилади [6, 30-37]. Ҳозирги кунда ўқувчиларнинг жисмоний саломатлиги ва тайёргарлиги даражаси талаб даражасида эмаслиги ҳақида бир қанча адабиётларда келтириб ўтилган [4, 66; 5, 63]. Жисмоний ривожланиш даражаси ортда қолаётганда оқилона ечим олий таълим муассасалари талаба қизларининг жисмоний тайёргарлиги ва ривожланишига оид ҳар хил жисмоний тарбия воситаларини йўналтириб қўллашдан иборат. Спортга йўналтирилган жисмоний тарбия бўйича бир қанча адабиётлар ўрганилганда С.В.Радаева (2008) ўзининг тадқиқотида Жисмоний тарбия профилига эга бўлмаган олий ўқув юртларида талабаларни жисмоний тарбиялаш бўйича таълим жараёнига, оммавий спорт турлари асосида аэробика, шейпинг, бодибилдинг ва сузишни олиб кириш таклифи билан чиқади [7, 4].

Д.К.Исмагилов (2018) Спортга йўналтирилган жисмоний тарбия асосида талабаларни жисмоний такомиллаштиришни оптималлаштириш методларини ишлаб чиқишда мини футболдан фойдаланиш ғоясини илгари суради [5, 7]. Бугунги кунда талаба қизларнинг соғлиғини сақлаш ва мустаҳкамлаш долзарб мавзулардан бири эканлигидан келиб чиқиб ва ўрганилган адабиётларга асосланиб биз ҳам Ўзбекистон Олий таълим муассасаларида жисмоний тарбия дарсларининг спортга йўналтирилган шаклида миллий спорт турини дарс жараёнига олиб киришга, талабаларнинг муносабатлари ва қизиқишларини ўраниб чиқишни зарур деб ҳисобладик.

Тадқиқотнинг мақсади: Олий таълим муассасалари жисмоний тарбия дарслари учун самарали восита ва усулларини аниқлаштириш.

Тадқиқот вазифалари**:** Ўзбекистон Олий ўқув юрти талаба қизларининг жисмоний ривожланганлиги, сифатлари ва соғлом турмуш тарзига бўлган муносабатларини ўрганиб чиқиш; Миллий спорт турлари талқинида спортга йўналтирилган жисмоний тарбиянинг мақбул усулини аниқлаштириш.

Тадқиқот услуллари: илмий-услубий адабиётлар таҳлили, педогогик кузатув, педогогик тестлаш, анкета сўровнома, математик-статистик усуллар.

Тадқиқотни ташкиллаштириш: 2017-2018 ўқув йили бошида қизларнинг антропометрик кўрсаткичлари ва жисмоний ривожланганлик кўрсаткичлари аниқланди.

Ўзбекистон миллий университетининг (1-гуруҳ) 105 та ҳамда Тошкент давлат стоматология институтининг (2-гуруҳ) 106 та талаба қизларини тадқиқотга жалб қилинди.

Тадқиқот натижалари ва уларнинг муҳокамаси. Ҳозирги кунда ёшларнинг қизиқишлари, истаклари ва мафаатлари жисмоний маданиятни шакллантиришда муҳим омил бўлмоқда. Талаба қизларнинг ўқиш ва ўқишдан ташқари вақтда жисмоний тарбия машғулотларига бўлган муносабатларини ҳисобга олиш ва таҳлил қилиш зарур. Талаба қизларнинг соғлом турмуш тарзига бўлган муносабатларини ва бўш вақтини тақсимланишини аниқлаш мақсадида анкета сўровномасини ўтказилди ва таҳлил қилинди.

Келгусида касбий фаолиятда қайси жисмоний сифатларни муҳим деб ҳисобласиз? деб савол берилганда. Талабаларининг 80%и "чидамлилик", 15%и "куч" ва "тезкорлик", 5%и "чаққонлик" ва "эгилувчанлик" каби жисмоний сифатларни муҳим деб ҳисоблайдилар. Респондентларнинг Кундузги бўш вақтларини нимага сарфлашлари ўрганиб чиқилганда, 10%и эрталабки бадан тария учун вақт ажртадилар, 90% талаба қизлар эса эрталабки бадан тарбияни кундалик машғулотларига киритмаганлигини кўрсатганлар. 60% дан ортиқ талаба қизлар бўш вақтида телевизор кўришади, ижтимоий тармоқлардан фойдаланади, телефон ўйинларига вақт сарфлайди, 40% талаба қизлар кутубхонада ҳафтасига 3 кун ўтирирадилар, қолган 60%и кутубхонага фақат имтихон олди кирадилар, 13% талаба қизлар спортнинг айрим турларига ва соғломлаштирувчи тўгаракларга қатнайдилар.

Анкетамизнинг Қайси вақтларда ўзингизда чарчоқ ҳис қиласиз? Деб берилган саволига талабаларнинг 60%и ўқишнинг асосий вақтида, 20%и дарслар якунлангач, 10%и кечки уйқуга кетиш олдидан деган бўлса, 10%и умуман чарчоқ хис қилмасликларини таъкидлаганлар. Сиз бўш вақтларда (байрам ва дам олиш кунлари) мажбурий жисмоний тарбия машғулотларидан ташқари жисмоний тарбия ва спортнинг қайси турлари ва

воситаларидан фойдаланасиз? дейилган саволимизга, 10% талаба қизлар; эрталабки бадан тарбия; 1,5%, спорт ўйинлари; 2,5% яккакураш спорт турлари; 5% миллий спорт турлари; 4% фитнесс билан шуғулланишларини кўрсатган бўлсалар 87% умуман жисмоний тарбия ва спортдан йироқ эканликларини таъкидлаганлар.

Талабалардан, туман, шахар ва вилоят мусобақаларида, шунингдек факультетдаги спорт тадбирларида иштирок этасизми дейилган саволимизга, 55% респондентлар "бўш вақтнинг етишмаслиги" ва 25% талабалар "ўзларининг дангаса" эканликларини кўрсатган бўлса, 7 %и "бўш вақтларини режалаштира олмаслик"ларини сабаб қилиб берганлар, қолган 13 % талаба қизлар "тадбирларда фаол" эканлигини тасдиқладилар.

Соғлиғингизга ўзингиз қандай баҳо берасиз? Деган саволга 65% талабалар "тўлиқ соғлом", 18% қизлар "ҳамма вақт ҳар хил" ва 9%и "қониқарли"деб баҳоладилар.

Сиз шуғулланишингиз учун дарсдан ташқари вақтларда Олийгоҳингиз тасарруфида қайси спорт тури фаолият юритишини хохлардингиз? деб берилган саволга 8% талаба қизлар "Спорт ўйинлари" (баскетбол, волейбол, футбол), 12% "яккакураш спорт турлари" (карате, таэквондо), 45% "миллий спорт турлари" (ўзбек жанг санъати, кураш, турон), 35%и "фитнесс, шейпинг"ни фаолият кўрсатишини хохлаганлар. Талаба қизларнинг анкета саволларга берган жавобларидан хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, қизлар бўш вақтларини тўғри режалаштира олмайдилар, жисмоний тарбия орқали ақлий фаолиятини тиклаш имкониятининг борлиги ҳақида тушунча йўқ. Спортга бўлган қизиқишларидан келиб чиқсак, қизларнинг 45 %и миллий спорт турига қизиқадилар ва шароит яратиб берилса ушбу спорт турлари билан шуғулланишга тайёр эканлиги аниқланди.

Тадқиқотда талаба қизларнинг жисмоний ривожланиш даражасини аниқлаштириш мақсадида уларнинг антропометрик кўрсаткичларини ўрганиб чиқилди (1-жадвал). Талаба қизларнинг гавда узунлиги ўртасидаги ишончли фарқ аниқлиб, 1-гуруҳ талаба қизларининг гавда узунлиги 161,2±3,8 см, 2-гуруҳ талаба қизларининг гавда узунлиги ўртача 163,4±3,6 смга тенг бўлиб ишончли фарқ (P<0,001)ни ташкил этди. Талаба қизларнинг вазни 1-гуруҳда 55,6±5,0кг бўлса, 2-гуруҳда 57,1±4,7 кг ни кўрсатиб (P<0,05) ишончли фарқ аниқланди.

Гавда узунлиги ва вазнни меъёрга тўғри келишини текшириш мақсадида Кетленинг вазн ва гавда узунлиги индексидан фойдаландик. Бунда 1-гуруҳ талаба қизларининг ўртача гавда узунлиги ва вазни Кетле индекси 21,3±1,6г/см, 2-гуруҳнинг ўртача кўрсаткичи 21,4±1,7 г/см ни кўрсатди ишончли фарқ аниқланмади (P>0,05).

1-жадвал. Талаба қизларнинг жисмоний ривожланишининг айрим кўрсаткичлари

№	Кўрсаткичлар		1-гуруҳ (*n* = 105)			2-гуруҳ (*n*= 106)			T	P
			$\overline{X}$	σ	V	$\overline{X}$	Σ	V		
1	Гавда узунлиги, см		161,2	3,8	2,5	163,4	3,6	2,2	4,2	<0,001
2	Тана оғирлиги, кг		55,6	5,0	8,9	57,1	4,7	8,2	2,2	<0,05
3	Кетлеиндекси г/см		21,3	1,6	7,5	21,4	1,7	8,1	0,2	>0,05
4	Кўкрак қафаси айланаси, см:	Тинч ҳолатда	83,0	3,7	4,5	83,4	4,0	4,8	0,7	>0,05
		Нафас олганда	86,0	3,6	4,2	86,4	3,9	4,6	0,6	>0,05
		Нафас чиқарганда	80,9	3,7	4,6	81,3	3,9	4,8	0,6	>0,05

Биздан олдин олиб борилган талаба қизлар ўртасида тадқиқот ишлари ўрганиб чиқилганда, Л.В.Смурыгина ва М.С.Салиховларнинг Тошкент давлат аграр университети 1-курс талабақизларининг гавда оғирлиги 55,3 кг га тенг бўлган, Я.Ч.Даниева олиб борган тадқиқотда [1] Термиз давлат университети I-II босқич талаба қизларининг гавда оғирлиги 54 кг ва биз ўтказган тадқиқотда 1-гуруҳ талаба қизларнинг тана оғирлиги 55,6 кг га, 2-гуруҳ талаба қизларининг вазни 57,1 кг га тенг бўлганини кўриш мумкин.

Гавда узунлиги аграр университети талаба қизларида 162,5см, Термиз давлат университети талаба қизларининг гавда узунлиги 158,0смни ташкил қилган бўлса, бизнинг тақиқотимизда иштирок этган талаба қизларнинг тана узунлиги 1-гуруҳда161,2смга, 2-гуруҳда 163,4см га тенг бўлди. Талаба қизларнинг кўкрак қафаси айланаси ўрганилганда 3 та ҳолатда ҳам (тинч, чуқур нафас олганда ва нафас чиқарганда) 1-гуруҳ ва 2-гуруҳнинг натижасида ишончли фарқ аниқланмади (P>0,05).

Олинган антропометрик кўрсаткичлари 1-гуруҳда 95,2 %ини ва 2-гуруҳда 94,3% ини жисмоний ривожланганлик даражаси меъёрида эканлигини кузатиш мумкин, бу эса ҳозирги кунга келиб талаба қизларнинг жисмоний кўрсаткичлари даражаси олдинги тадқиқот натижаларига қараганди бир мунча ўсганлигини аниқлашга ёрдам берди.

Олий ўқув юртлари талабаларининг жисмоний тайёргарлиги юқори бўлиши, уларнинг жисмоний тарбия дастури материалларини тўлиқ ўзлаштиришга, спорт элементлари техникасини эгаллашга ва саломатлигини яхшилашга ёрдам беради. Талабаларнинг жисмоний тарбия дастур материалларни қанчалик ўзлаштирганларини аниқлаш мақсадида уларнинг куч, тезкорлик, чаққонлик, чидамлилик ва эгилувчанлик сифатларини махсус тестлардан синаб кўрилди. Олий таълим муассаси талаба қизларида жисмоний сифатларининг дастлабки маълумотлари қуйидаги жадвалда кўрсатилган (2-жадвал).

1-гуруҳ ва 2-гуруҳ талабаларининг жисмоний сифатларини дастлабки натижалари таҳлил қилиб кўрилганда, Олий таълим давлат дастурида чалқанча ётган ҳолатда гавдани кўтариш меъёри 20 тадан 35 тагача қилиб белгиланган, 1-гуруҳ талаба қизлари 31,6±5,6та, 2-гуруҳ қизлари 32,1±5,5 та бажаришди, бунда талаба қизлар куч жисмоний сифатини аниқлаш учун бажарилган тест натижаси бўйича муассасалар талаба қизларининг натижалари ўртасида ишончли фарқ (P>0,05) аниқланмади.

2-жадвал. Ўзбекистон Миллий университети ва Тошкент Стоматология институти талаба қизларининг жисмоний сифатларини аниқлаш учун олинган тест натижалари

№	Тест синов меъёрлари	1-гуруҳ (n=105)			2-гуруҳ (n=106)			t	P
		$\overline{X}$	Σ	V	$\overline{X}$	Σ	V		
1	Чалқанча ётган ҳолатда гавдани кўтариш (1 мин)	31,7	5,6	17,6	32,1	5,5	17,2	0,6	>0,05
2	Жойидан туриб узунликка сакраш	164,1	15,5	9,4	154,3	14,7	9,5	4,6	<0,001
3	60 м га югуриш (сония)	11,9	0,9	7,8	12,0	0,9	7,5	0,4	>0,005
4	1800 м га югуриш (дақ)	11,6	0,6	5,1	11,8	0,6	5,3	2,9	<0,01
5	30 см баландликдан олдинга эгилиш	13,8	5,3	38,6	16,7	4,9	29,3	4,0	<0,001

Жойидан туриб узунликка сакрашда Алпомиш ва Барчиной тест синов меъёрларида ҳам, Давлат дастурида ҳам узунликка сакрашда меъёр 150 смдан 180 смгача қилиб белгилаб қўйилган. 1-гуруҳда 164,1±15,5смга, 2-гуруҳда 154,3±14,7 смга тенг бўлди. Олийгоҳ талабаларининг натижалари ўртасида ишончли фарқ (P<0,001) аниқланиб, 1-гуруҳ талаба қизларининг тезкор-куч жисмоний сифати 2-гуруҳга нисбатан яхши ривожланганлиги кузатилди.

Тезликни ривожланганлик даражасини аниқлаш мақсадида талабаларни 60 метрга югуришдаги натижаси 1-гуруҳда ўртача кўрсаткич 11,9±0,9 сония бўлган бўлса, 2-гуруҳда 12,0±0,9 сонияга тенг бўлди.

Чидамкорликни аниқлаш учун талаба қизлар 1800 метрлик тестини топширганда, 1-гуруҳ ўртача 11,6±0,6 дақиқа-сонияга бўлса, 2-гуруҳ 11,8±0,6 дақиқа-сония натижани кўрсатди. Натижалар ўртасида ишончли фарқ (P<0,01) аниқланиб 1-гуруҳ талабаларининг чидамлилиги юқори эканлиги кузатилди.

Талаба қизларда эгилувчанлик ривожланганлигини аниқлаш мақсадида 30 см баландликдан олдинга эгилиш натижалари қайд қилинди, унда 1-гуруҳ 13,8±5,3 смга эгилди, 2-гуруҳ16,7±4,9 см эгилиб ишончли фарқни (<0,001) кўрсатди. 2-гуруҳ талаба қизларининг эгилувчанлиги, 1-гуруҳ талабаларининг эгилувчанлигига нисбатан яхши ривожланганлиги аниқланди.

Хулоса. Иккита олий таълим муассасалари 1-босқич талаба қизларидан олинган тадқиқотнинг натижаларида аниқланишича соғлом турмуш тарзига бўлган муносабатлари ижобий, лекин кўп ҳолларда ўзлари дарсдан бўш вақтларини тўғри ташкллаштира олмасликлари кузатилди. Соғлом турмуш тарзини ташкиллаштиришда жисмоний тарбия ва спортнинг ўрни тўғрисида тушунчалар етарли даражада эмаслиги аниқланди.

Антропометрик кўрсаткичлари текширилганда Олийгоҳ талабаларидан олинган, тана ўлчамлари 1-гуруҳнинг 95,2%да жисмоний ривожланганлик даражаси меъёрида, 2,8%ининг тана вазни бўй узунлигига нисбатан кўп, 1,9% ида тана вазни нисбати бўй узунлигидан кам эканлиги кузатилди. 2-гуруҳда 94,3% тана вазни ва узунлиги нисбати меъёрида, 2,8%ида бўйга нисбатан вазн ортиқча ва 2,8%ида бўйга нисбатан вазн камлиги аниқланди.

Тезкор-куч, Чидамлилик ва Эгилувчанлик жисмоний сифатларида ишончли фарқ кузатилди. Ишончли фарқ бўлган жисмоний сифат натижаларига кўра шуни айтиш мумкинки 1-гуруҳнинг жисмоний тарбия дарсларида тезкор-куч жисмоний сифатларини ривожлантирувчи машқлардан кўп фойдаланилган бўлса, 2-гуруҳнинг жисмоний тарбия дарсларида чидамлилик ва эгилувчанликни ривожлантирувчи машқларга аҳамият кўпроқ қаратилган.

Ҳар иккакла олий таълим муассаси талаба қизларининг кўрсаткичлари “Олий таълим муассасалари жисмоний маданият ва спорт фани намунавий дастури” ёки “Алпомиш” ва “Барчиной” тест синов меъёрлари билан солиштирилганда эса кўрсаткичлар талаб даражасида эмаслигини кузатиш мумкин. Тадқиқот натижаларининг якунидан шуни айтиш мумкинки, талабаларни жисмоний кўрсаткичларининг самарадорлигини ошириш мақсадида спортга йўналтирилган жисмоний тарбия услуби ташкил этилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Спортга йўналтирилган жисмоний тарбия сифатида, биз талаба қизларнинг анкета сўровномаси орқали аниқлик киритилган қизиқишларидан келиб чиқиб, ўқиш ва ўқишдан ташқари вақтларда миллий спорт тури ўзбек жанг санъати қўлланилса, талаба қизлар ушбу спорт турининг техникаси ва кўникмаларини такомиллаштиришга, ўз-ўзини ҳимоя қилишга, ватанпарварлик даражасини оширишга, миллий қадриятларни қайта тиклашга ва сақлаб қолишга эришилган бўлар эди.

Бунинг учун олий таълимда жисмоний тарбия дарс соатларини кўпайтирилса, Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонунига асосланиб, университетда ўқишдан ташқари вақтларда спорт-соғломлаштириш гуруҳларини, оммавий спортни, жисмоний тарбия машғулотларининг жамоат-ҳаваскорлик шаклларини янада такомиллаштирилса, мақсадга мувофиқ бўларди.

АДАБИЁТЛАР

1. “Жисмоний тарбия ва спорт тўғрисида”ги 304-сонли Ўзбекистон Республикаси қонуни. Тошкент, 2015 йил 4 сентябрь.
2. “Жисмоний тарбия ва оммавий спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” ПҚ-3031-сон. 2017йил 3 июнь.
3. Ўзбекистон Республикаси “Таълим тўғрисида”ги Қонуни. 1997 йил 2 август. “Туркистон” газетаси. 1997 йил 1 октябр. 23-27 бет.

4. Даниева Я.Ч. I-II босқич талабаларнинг жисмоний тарбия дарсида халқ ҳаракатли ўйинларни қўллаш самарадорлиги. Дисс – 2009, 66 бет.
5. Исмагилов Д.К. Разработка методов оптимизации физического совершенствования студентов на основе спортивно-ориентированного физического воспитания. Автореф. Дисс PhD. Чирчиқ 2018, 7 бет.
6. Медик В. А., Юрьев В. К.Общественное здоровье и здравоохранение.– М., 2010 – С.30–37.
7. Радаева С.В. Физическое воспитание студентов нефизкультурного вуза на основе спортивно-ориентированных технологий. Автореф. Дисс. к.п.н. Томск 2008, С.4-5.

Олий ўқув юртлари талаба қизларининг жисмоний ривожланганлиги ва жисмоний кўрсаткичларини таҳлил қилиш

Махмудова М. М.
ЎзДЖТСУ, таянч докторант

Резюме. Мақолада Ўзбекистон Олий таълим муассасалари талаба қизларининг соғлом турмуш тарзига муносабатлари ўрганилди. Қизланинг антропометик кўрсаткичларининг ўртача статистик маълумотлари олинди. Уларнинг жисмоний сифатлари ўрганиб чиқилди, спортга йўналтирилган жисмоний тарбияда миллий спорт турларини қўллашни тавсия қилинди.

Таянч сўзлар: талаба қизлар, анкета, жисмоний саломатлик, жисмоний тайёргарлик, спорт, ўзбек жанг санъати, миллий.

Анализ физического развития и физических показателей у студенток высших учебных заведений

Махмудова М. М.
Узбекский государственный университет физический культуры и спорта

Резюме. В статье изучено отношение девушек вузов Узбекистана к здоровому образу жизни. Получены среднестатистические данные антропометрических показателей девушек – студенток. На основе изучения их физических качеств были рекомендовано использование их в национальных видах спорта.

Ключевые слова: Студентки, анкета, физическое здоровье, физическая подготовка, спорт, узбекские боевые исскуства, национальный.

Analysis of physical development and physical indicators of the students of higher educational institutions

Makhmudova M.M.
Uzbek State University of Physical Culture and Sports

Summary. The article examines the study of the attitude of students of higher educational institutions to a healthy lifestyle. The average anthropometric measurements of the girl are obtained. Their physical characteristics were studied, and the use of national sports in physical education was recommended.

Key words: Student girls, questionnaires, physical health, physical training, sports, Uzbek martial arts, national.

МИЛЛИЙ ИФТИХОР ҒОЯЛАРИ РУҲИДА ТАРБИЯЛАШДА АДАБИЁТ ВА САНЪАТНИНГ ЎРНИ

Халилов Ф.Н.
Ўзбекистон давлат жахон тиллари университети

Барчамизга маълумки, миллий ифтихор ғоялари руҳида тарбиялашда илмий, фалсафий, адабий ёки оддий тилда ифодаланадиган кўплаб таърифлари мавжуд. Зиёли инсонларнинг фалсафий ёндашуви, сиёсий қарашлари ва эътиқоди, онгу тафаккуридан келиб чиққан ҳолда турлича талқин этилиши табиий. Илмий адабиётларда, вақтли матбуотда бир-биридан фарқ қиладиган фикр-мулоҳазалар муаллифнинг ўзига хос дунёқараши, мушоҳада тарзи ифодасидир. Олимларимиз томонидан тайёрланган илмий рисолалар, ўқув қўлланмалари, изоҳли луғатларда тарбиялашда асосий тамойилларига ўзига хос таърифлар берилаётганини кузатиш мумкин.

Санъат ва бадиий адабиётнинг вужудга келиши аждодларимиз қалбидаги гўзалликка интилиш туйғуси билан боғланади. Ҳар қайси халқ ёки миллатнинг тарихи, ўзига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётий қадриятлари, адабиёти ва санъатисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Истиқлолнинг илк кунларидан адабиёт ва санъатга холис баҳо берила бошланди. Адабиёт ва санъат инсоннинг маънавий оламини кашф этадиган кудратли воситалардандир. Санъат — ижтимоий онг ва инсон фаолиятининг ўзига хос шакли. Санъат қадимий тарихга эга бўлиб, у жамият тараққиётининг илк босқичларида меҳнат жараёни, кишилар ижтимоий фаолиятининг ривожланиши билан боғлиқ ҳолда вужудга кела бошлаган. Ўзида «Эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал» деган тамойилни мужассам этган, уч минг йиллик тарихга эга бебаҳо маънавий обида «Авесто» олис ота-боболаримизнинг ақл-заковати, қалб қўри маҳсулидир. Одил ва ҳақгўй бўлишга, ўз юртимизни, оиламиз қўрғонини қўриқлашга, дўсту ёримизни, ор-номусимизни ҳар қандай тажовуздан ҳимоя қилишга ўргатадиган халқ оғзаки ижодининг ноёб дурдоналари ҳам бебаҳо маънавий бойлигимизнинг ёрқин намунасидир.

Аждодларимизнинг маънавий дунёси ҳақида гапирганда Амир Темурнинг “Темур тузуклари” асарини ҳозирги кунда ҳам долзарб аҳамият касб этишини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз. Бир сўз билан айтганда “Темур тузуклари” замон ва макон танламайдиган ҳаёт сирларини англаб етишда бебаҳо қўлланмадир. Бу зот ҳақида Шарқ давлатлари билан бирга Буюк Британия, Франция, Испания, Германия давлатлари ижод аҳли томонидан кўплаб илмий-бадиий асарлар яратилган. Шу ўринда Соҳибқирон Амир Темур бобомизнинг тарихий сиймосини тиклаш жараёни ҳақида тўхталмоқчимиз. Кам миқдордаги миниатюра асарларида акс эттирилганини инобатга олмасак(уларнинг бирида Соҳибқирон мўғулга, яна бирида ҳиндга, учинчисида бошқа бир миллат вакилига ўхшатиб тасвирлангани), Амир Темурнинг портрет сурати чизилмаган. Амир Темур саройида етти йил яшаган машҳур тарихчи Ибн Арабшоҳ ўз асарида Соҳибқироннинг суратини тасвирлайди. («Темур баланд

бўйли, тик қоматли, кенг пешонали, калласи катта, бағоят кучли ва салобатли, оқ-қизил юзли, кенг елкали, қадди-қомати келишган, серсоқол, ўнг қўли билан ўнг оёғи заҳмдор, икки кўзи бамисоли икки шамдай порлаб турадиган, йўғон овозли, улуғлиги ўзига ярашган, қатъий азму қарор билан сўзлайдиган, ҳақгўй киши эди. У зимдан қараш ва кўз ишоратларини сезадиган, идрокли, синчков, ҳар қандай ишоратдан огоҳ киши бўлиб, юз бериши мумкин бўлган ҳамма ишни олдиндан кўриб-билиб турар эди»). Ўзбекистон халқ рассоми Малик Набиев ўз истеъдоди ва маҳорати ила ана шу фикрлар асосида бугунги кунда бутун халқимизга яхши маълум бўлган Соҳибқироннинг мумтоз қиёфасини тасвирлаб берди. Айнан ана шу сиймо юртимизда Амир Темур бобомизга атаб барпо этилган барча ҳайкаллар учун асос бўлиб хизмат қилди.

Жумладан, 1993 йили Тошкент шаҳридаги Амир Темур хиёбонига унинг ҳайкали ўрнатилган, унда «Соҳибқирон бобомиз қўлида найза эмас, отнинг жиловини маҳкам тутиб турганини кўрамиз бунинг рамзий маъноси Амир Темурнинг қўлида бўлган. Бу мустаҳкам давлат тизимини қўлда маҳкам тутиб туришни англатади. Монументал санъат деганда, аввало катта таъсир кучига эга бўлган маҳобатли ҳайкаллар ва ёдгорлик мажмуаларини тушунамиз. Бу борада пойтахтимизнинг Мустақиллик ва Хотира майдонларида замонавий монументал санъатимизнинг ноёб намунаси сифатида тан олинган Мустақиллик ва эзгулик монументини, Мотамсаро она ҳайкали бунёд этилганини эслаб ўтиш жоиз. Табаррук заминимизда туғилиб вояга етган ва мангу ором топган буюк азиз-авлиёларимиз хотирасига ёдгорлик мажмуалари барпо этилди. Ҳайкалтарошлик-ҳақиқатни (энг аввало инсонни) тошда, лойда, металл ва бошқаларда акс эттиради. Майдонлардаги ёдгорликлар, ҳайкаллар монументал ҳайкалтарошлик намуналаридир.

Амалий санъат турларидан яна бири бу-инсоният тарихининг турли даврлари акс эттирилган тошбитиги бўлмиш меъморчиликдир. Қадимдан машҳур етти мўъжизанинг барчаси инсон даҳоси билан яратилган меъморий санъат асарлари бўлгани бежиз эмас. Меъморчилик катта ҳажмдаги(*театр, мактаб, турли ташкилотлар*) иншоотлар, манзара(*ландшафт*)ли майдонлар (*боғлар ва маданият ва истир55оҳат боғлари, шаҳар ҳиёбонлари, фавворалар*), шаҳарсозлик(*янги шаҳар ва қишлоқлар*) турларига бўлинади. Бу йўналишда ҳам мустақиллик йилларида республикамизда кенг қамровли ишлар амалга оширилди ва оширилмоқда.

Мамлакатимиз ҳудудида мавжуд бўлган тўрт мингдан зиёд моддий-маънавий обида умумжаҳон меросининг ноёб намунаси сифатида ЮНЕСКО рўйхатига киритилгани ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Бу ёдгорликлар ҳақида юртбошимиз, мен ишонаман, орадан йиллар, асрлар ўтади, замонлар ўзгаради, лекин ўзининг маъноси ва қиёфаси билан бир-бирини тўлдирадиган бу... ёдгорлик мажмуалари нодир ва ўлмас бебаҳо бадиий обида сифатида халқимиз маънавиятининг ажралмас қисми бўлиб қолади,-дея бежиз таъкидламаганлар. Шундай маълумотлар сўз санъати, адабиёт ёрдамида тарихга муҳрланади. Адабиёт инсоншунослик, шоир ва ёзувчилар эса инсон руҳининг муҳандислари деб таърифланиши айни ҳақиқатдир.

Хулоса эса кундек равшан, қаердадир ғоявий бўшлиқ мавжуд. Четдан биз учун мутлақо ёт бўлган, маънавий ва ахлоқий тубанлик иллатларини ўз ичига олган «оммавий маданият» ёпирилиб кириб келаётганлигини, унинг таъсирига тушиб қолиш ҳавфи ортиши мумкинлигини унутмаслик керак (қайсидир маънода таъкидлаганимиз енгил-елпи бадиий адабиётлар, мусиқий асарлар, жангари кинофильмлар ҳам бунга туртки бўлиши эҳтимолдан холи эмас). Ўзбек адабиётидаги детектив жанр қайсидир маънода ёмонликдан нафратланиш, ундан доимо огоҳ бўлишни тарғиб этади. Адибларимиз томондан бу борада талайгина амалий ишлар қилинмоқда, бироқ айтиб ўтиш жоизки, баъзи муаллифлар қонунчиликни, мавжуд кодексларнинг мазмун-моҳиятини билмай туриб жиноятни фош этишнинг “жайдари” услубини мужассам этган, “замонавий детектив” деб китобнинг юқори бурчагига “ўта махфий” деганга ўхшаш ёзувлар билан асарлар нашр этмоқдалар. Кишини ўйлантиради, бундай асарларни ўқиган китобхон воқеа ривожини қандай тушунади ва қайси томонни ёқлайди? Фикри ожизимизча, бу жанр китобхонни шайтоннинг олами мавжудлиги ва унда ёвузлик иллатлари, ёмонлик даҳшатлари мавжудлигидан огоҳлантиради. Ушбу иллатларга қарши эса, тажрибали, зукко, билимдон ва жонкуяр ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идоралар ходимларининг образини уларнинг иш фаолиятидан келиб чиқиб янада чуқурроқ акс эттириш зарурлиги давр талаби бўлиб қолмоқда.

Ҳозирда дунёда кучайиб бораётган турли маънавий таҳдидларнинг олдини олиш, унинг зарарли таъсиридан фарзандларимизнинг онгу тафаккурини ҳимоя қилишда илму фан ва маданият жамоатчилиги, ижод аҳлидан катта масъулият талаб этади. Албатта фарзандларимизни она Ватанга муҳаббат, бой тарихимизга, ота-боболаримизнинг муқаддас динига садоқат руҳида тарбиялашимиз, уларнинг қалби ва онгида мафкуравий иммунитетни кучайтиришимизда адабиёт ва санътнинг ҳам ҳиссаси беқиёсдир. Адабиётнинг илдизи мақол, қўшиқ, достон сингари халқ оғзаки ижоди намуналарида билдирилган илк мулоҳазаларга бориб боғланади. Адабиёт сўз орқали инсоннинг ҳис-туйғуларини кенг ва чуқур акс эттириш имкониятига эга, шунинг учун ҳам у санъатнинг энг оммавий тури ҳисобланади.

XX аср бошида адабиётимизга кириб келган маърифатпарвар ижодкорларимиз мавжуд қийинчиликларни енгиш орқали халқни маърифатга ва эзгуликка чорлашган. Улар ўзларининг асарларида мустабид тузум кирдикорларини мисра ости маъноларида яшириб, бу ўткинчи қийинчиликларни руҳан синмасдан сабот билан енгишни ва истиқлолга интилишни назарда тутган. Абдулҳамид Чўлпоннинг, “Адабиёт яшаса-миллат яшайди” деган машҳур ибораси шу давр адабиётининг долзарб мавзусига айланган эди. Абдулла Авлонийнинг “Туркий гулистон ёҳуд ахлоқ” тарбиявий асари, Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг “Падаркуш” драммаси, Исҳоқхон Ибратнинг “Тарихи Фарғона” асари, ўзбек романчилик мактабининг асосчиси Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романи халқни маърифатга ва озодликка, хурликка ундади, адолатсизликка ва хўрланишга қарши адабиёт орқали

миллатимизни руҳан тетик бўлиб курашишга чорлади. Ўзбек миллий драматургияси ва миллий театри XX асрнинг биринчи чорагида Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг "Падаркуш" номли биринчи ўзбек саҳна асари билан дунёга танилди.

Бизга маълумки, театр томошабин билан тўғридан-тўғри мулоқотга киришиш имкониятини беради. Агар кинода томошабин ижод жараёни натижасини гувоҳи бўлса, театрда жараённинг ўзидан бевосита воқиф бўлади. Театр саҳнасидаги ҳаракатлар бу кўз ўнгимизда намоён бўлувчи табиий ҳаракатлардир. Бу эса саҳна кўринишидан завқланишимизга яратилган имконият эмасми. Мустақиллик ва Наврўз байрамлари, «Шарқ тароналари» мусиқа фестивалига бағишланган, шунингдек асосий тадбирларнинг бадиий қисмидаги асосий томоша ва тантаналар санъат аҳли иштирокисиз ўтмаган. Фольклор намуналар, мумтоз санъат намуналари, эстрада қўшиқчилиги, ёш ижрочи болалар жамоаси иштироки албатта, байрам шукуҳини кўтаради. Шунинг билан бирга, мамлакатимизда халқимиз, хусусан, ёш авлод қалбида Ватанга меҳр-муҳаббат, садоқат туйғусини камол топтириш, она юрт тақдирига дахлдорлик ҳисси йўғрилган мазмунан бой, бадиий жиҳатдан етук қўшиқлар яратиш, қобилиятли бастакор ва шоирларни юзага чиқариш мақсадида 2009 йилдан буён анъанавий тарзда ўтказиб келинаётган "Ягонамсан, муқаддас Ватан!" республика кўрик танловида ҳам кўплаб халқона қўшиқлар, ажойиб шеърлар, ноёб истеъдод соҳиблари кашф этилмоқда.

Шуни фахр билан айтиб ўтиш кераки, санъат ва мусиқа соҳасида дунёнинг Париж, Рим, Берлин, Токио, Москва, Прага, Қоҳира, Сеул, Деҳли каби йирик маданият марказларида бўлиб ўтган халқаро кўрик-танловларда 530 дан зиёд ўқувчи ва талабаларимиз ғолибликка эришганлар. Санъат ва адабиёт маданиятдек қудратли куч орқали инсон қалбига йўл топишда, ҳар қайси истеъдод эгасининг ўзига хос бир олами мавжудлиги аҳамиятлидир. Бу олам Ватан ва халқ манфаати, эзгулик ва инсонийлик тамойиллари билан узвий боғлиқдир. Ҳар қайси ижодкор ўз асарларида ана шу ўлмас ғояларни бош мақсад қилиб қўйса, уларни бадиий маҳорат билан ифода эта олса, ҳеч шубҳасиз, адабиёт ва санъат том маънода маънавий юксалишга хизмат қилиб, ўзининг ижтимоий вазифасини тўлиқ адо этишга эришган бўлади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, олий ва ўрта таълим муассасаларида талабаларни миллий ифтихор ғоялари руҳида тарбиялашда қуйидаги вазифаларни амалга ошириш лозим: *1. Адабиёт ва санъатнинг маънавият ривожидаги ўрнини тушунтиришда амалий чора-тадбирлар кўламини кенгайтириш.2. Ўлкамизда мавжуд бўлган бебаҳо ёдгорликлар, обидалар, мўътабар қадамжолар ҳақида маълумотлар бериш; 3. Бадиий адабиётлар кутубхонаси имкониятларидан фаол фойдаланиш ишларини жонлантириш. 4. Ўзбек миллий драматургияси ва миллий театрларга бориб туриш ишларини жадаллаштириш.*

АДАБИЁТЛАР

1. Умумий ўрта таълим ДТС ва ўқув дастурлари. –Тошкент, "Шарқ", 2009.
2. Мусиқа ва синф дарслиги. –Тошкент, "Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат" нашриёти, 2000.
3. Мусиқа ва синф дарслиги. –Тошкент ,"Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат" нашриёти, 2001.

Миллий ифтихор ғоялари руҳида тарбиялашда адабиёт ва санъатнинг ўрни

Халилов Ф.Н.
Ўзбекистон давлат жахон тиллари университети

Резюме. Мақолада талабаларни миллий ифтихор ғоялари рухида тарбиялашда бидиийй адабиётнинг, мусиқанинг монументал санъатнинг, кинонинг, меъморчиликнинг, театрнинг, мусиқа фестивалларининг аҳамияти ёритиб берилган. Шунингдек, таклифлар ва рекомендациялар берилган.

Таянч сўзлар: миллий ифтихор, санъат, маънавий дунё, халқаро кўрик танловлар, бадиийй маҳорат.

Роль литературы искусства в воспитаний национальной гордости

Халилов Ф.Н.
Ўзбекистон давлат жахон тиллари университети

Резюме. Статья посвящена освещению роли и значения художественной литературы, музыки, монументального искусства, кино, зодчества, театра, музыкальных фестивалей в воспитании студентческой молодежи в духе национальной гордости.

Ключевые слова: национальная гордость, искусство, духовный мир, международные фестивали и конкурсы, художественное мастерство.

The role of literature and art in education in the spirit of national pride

Khalilov F.N.
Uzbek State University of World Languages

Summary. The article is devoted to the coverage of the role and significance of fiction, music, monumental art, cinema, architecture, theater, music festivals in the education of student youth in the spirit of national pride.

Keywords: national pride, art, spiritual world, international festivals and contests, art mastery

---

ГЕНДЕР НАЗАРИЯСИ ВА ҲОЗИРГИ ЗАМОН

Уразалиева Г.
Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш мухандислари институти

Бугунги кунда гендер муаммосининг илмий ва амалий жиҳатларини ўрганиш ва унинг ижтимоий муносабатларнинг, айниқса оилавий муносабатларнинг шаклланишидаги маънавий-аҳлоқий асосларини жамият аъзолари онгига сингдириш, мустақил Ўзбекистонимизнинг стратегик ривожланиш концепциясида

аълоҳида таъкидланиб, ижтимоий фанлар олдидаги энг долзарб муаммолардан бири сифатида белгиланган.

Президент Ш. М. Мирзиёев айтганидек, ҳар қайси миллатнинг ўзига ҳос манавиятини шакллантириш ва юксалтиришда, ҳеч шубҳасиз, оиланинг ўрни ва таъсири беқиёсдир. Чунки инсоннинг энг соф ва покиза туйғулари, илк ҳаётий тушунча ва тасаввурлари биринчи галда оила бағрида шаклланади [1, 56]. Ушбу нуқтаи-назардан келиб чиққан ҳолда, гендер муносабатларини ўрганиш ва унинг оилавий муносабатларнинг шаклланишидаги илмий, маънавий-аҳлоқий асосларини тадқиқ этиш ижтимоий фанлар олдига ушбу мавзуларда янада янги масалаларни кенгроқтахлил этиш муаммоларини илгари суради.

Гендер (gender) – ижтимоий жинс деган маънони англатади. Инглиз тилида гендер (gender) – ижтимоий жинс ва биологик жинс (“sex”) тушунчалари бир-биридан фарқланади. Тадқиқотчиларнинг фикрига кура, гендер тушунчаси феминизмнинг назарий ривожланиши жараёнида, кейинчалик эса бевосита гендер тадқиқотлари доирасида шаклланди. Замонавий жамиятшунослик фани ушбу тушунчани ва унинг шаклларини ижтимоийлик нуктаи назаридан тахлил қилишнинг муҳим асослардан бири сифатида самарали тарзда ишлаб чиқмоқда.

Ижтимоий ишлаб чиқаришда аёлнинг ўрни жамиятнинг оила тараққиётига бўлган муносабати билан белгиланади. Инсоният ўз зурриёди ер юзида яшаб қолишини истаса, у бор имкониятларини оила тараққиётига қаратмоғи, оиланинг ижтимоий ҳаётга таъсирини кучайтирмоғи лозим. Фақат шундагина аёлнинг ижтимоий мавқеи, унинг обру-эътибори қайта кўтарилиши мумкин. Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг фақат бир томони, яъни меҳнатга муносабат тараққий этиши билан оила тараққиёти орқада қолиши жинслар орасидаги муносабатларнинг номутаносиблигига олиб келади.

Одамзотнинг ўз зурриёдини дунёга келтириши ва вояга етказиши ўзига ҳос мураккаб жараён. Бу кўпроқ аёлга боғлиқ бўлиб, бу вазифани бажаришда турли психоэмоционал кечинмалар каби мураккабликларни вужудга келтиради. Аёлларнинг вазифаси бу билангина чекланмайди. Улар қуйидаги уч: репродуктив, продуктив ва ижтимоий вазифани бажаришади. Эркаклар эса, одатда, продуктив ва ижтимоий сиёсий фаолият билан шуғулланадилар. Репродуктив вазифа – бола туғиш ва уй хўжалигини юритиш ишчи кучини тиклаш ва кўллаб-қувватлаш учун зарурдир. Продуктив вазифа – эркак ва аёллар томонидан моддий бойлик яратиш учун бажариладиган иш. Ижтимоий вазифа – одамларнинг атроф-мухитни муҳофаза қилиш, соғлиқ, таълим, тарбия каби жамоат ишларида амалга оширадиган фаолиятидир. Бу хизмат ҳақ тўланмайдиган, ихтиёрий равишда, бўш вақтда бажариладиган меҳнат фаолиятидир. Ижтимоий-сиёсий вазифа – кўпинча эркаклар томонидан жамият ёки расмий сиёсий даражада, миллий сиёсат доирасида бажариладиган фаолиятдир. Одатда, бу меҳнатга иш ҳақи тўланади.

Репродуктив фаолият бутун инсоният тарихи давомида асосан аёллар томонидан ҳақ тўланмайдиган меҳнат сифатида бажариб келинган. Иқтисодчиларнинг ҳисоб-китобларига кўра, саноати ривожланган мамлакатларда эркаклар ўзларининг умумий иш вактининг 70 фоизини, ривожланаётган мамлакатларда эса унинг тўртдан уч қисмидан кўпроғини ҳақ тўланадиган меҳнат фаолиятига сарфлайдилар. Аёллар эса эркаклардан фарқли ўлароқ, ўз вақтининг тўртдан уч қисмини ҳақ тўланмайдиган ва фақат тўртдан бир қисмини ҳақ тўланадиган меҳнат фаолиятига сарф қиладилар [2]. Шу боис эркаклар даромаднинг энг катта қисмини оладилар ва ўзларининг иқтисодиётга қушаётган улушлари учун жамият томонидан эътироф этиладилар. Аёллар меҳнатининг репродуктив қисми эса жамият томонидан етарли даражада эътироф этилмасдан ва баҳоланмасдан қолмоқда. Бундай ҳолат аёл билан эркак ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи ижтимоий нормалар ва урф-одатларнинг келиб чиқишига сабаб болган.

Шундай қилиб, жинсий тавофутларнинг ҳам ўзига хос, умумий сабабий богланишлари (детерминантлари) мавжуд бўлиб, булар таъсирида эркакларга хос бўлган кучлилик, мустақиллик, фаоллик, тажовузкорлик, рационаллик, шахсий муваффақиятга интилиш каби, аёлларда эса заифлик, тобелик, сусткашлик, мулойимлик, ҳиссиётга мойиллик, бошқалар ёрдамига муҳтожлик, таъсирчанлик ва ҳакоза характер хусусиятлари таркиб топади [3, 74].

Гендер ғояси социология фанидан ташқари фалсафа, иқтисодиёт, демография, тарих, антропология, педагогика, психология, сиёсатшунослик, этнография, маданиятшунослик ва шу каби фанлар томонидан хам ўрганилиб келинмоқда. Ҳозирги даврга келиб фалсафий, ижтимоий-сиёсий ва социологик қарашларда эркак ва аёллар ўртасидаги муносабатлар ҳамда хотин-қизлар масаласига янгича ёндашиш пайдо бўлди. Жумладан, жинсларнинг ижтимоийлашуви жараёни хокимият, зўравонлик, шахснинг ўзини ўзи англаши, эркинлиги ва бошқа соҳаларда индивиднинг ижтимоий роллари муаммолари сифатида ойдинлаштирилган [4, 18]. Фалсафанинг асосий масалаларидан бири болган инсоннинг ижтимоий моҳияти муаммоси гендер нуқтаи назардан кўриб чиқилди ва бу ҳолат бугунги кунда бутун дунёда кенг ёйилган гендер тадқиқотларида ўз аксини топди. Бу ғоянинг илгари сурилиши натижасида умумбашарий тафаккурда аёллар ва эркаклар ўртасидаги гендер тенгликни таъминлаш зарурияти кун тартибига қуйилмоқда, уларнинг инсон ҳуқуқлари ва имкониятлари тенглигини кафолатлашга ҳаракат қилинмоқда [5, 17-18].

Гендер ғояси илмий йўналиш сифатида феминистик ғоянинг назарияси ва амалиётининг жадал ривожланиши натижасида вужудга келди. Мазкур илмий оқим ривожланишининг янги босқичи XX асрнинг 80-йилларига тўғри келади. Унинг асосий хусусияти гендер тизими тахлилидир. Аёллар тадқиқотлари, яъни “women’s studies” аста-секин гендер тадқиқотларига айлана бошлади. Бунда ижтимоийлик ва маданиятнинг барча жиҳатлари гендер ўлчовига эга бўлиши мумкин деган фикрга асосланган ғоялар илгари сурилади. Бунда нафақат феминистик тадқиқотларнинг мазмуни, балки тахлил шакли хам ўзгарди. Жумладан, феминизмга хос

бўлган айрим кескин қарашлар урнига барча ижтимоий жараёнларда гендернинг мавжудлиги, шаклланиши ва қайта тикланишини англашга булган интилиш янада кучайди. Гендер ғояси аёллар муаммосини одатдагидан кўра кенгроқ миқёсда тадқиқ этишни назарда тутади. Ушбу нуқтаи назардан гендер таълимоти “man’s studies” йўналиши билан бойиди.

XX асрнинг 90-йилларида ҳокимият муносабатларида гендер тенглиги қандай даражада эканлиги таҳлил этилади ва бунда эркаклар менталитети тазйиқини ифодаловчи сиёсий-маданий истиоралар изоҳланади. Мазкур ҳолатдан келиб чиқиб, гендернинг расмий тан олиниши ва ривожланиш тенденциялари дунёнинг энг долзарб муаммосига айланди. Энг мухими, феминист аёлларнинг ҳатти-харакати, сўнгра гендер ва илм-фан ҳокимият ҳамда гендер ўртасидаги муносабатларни очиб беришга қаратилган назарияларни урганиш заруриятини кучайтирди. Ижтимоий маънода гендер тенглиги нуқтаи назаридан ёндашувни шакллантириш янги назария пайдо бўлишига қараганда муҳимроқ аҳамиятга эга. Бу ўз моҳиятига кўра янги назария бўлиб, уни тан олиш баъзан инсоний қадриятлар ўзгариши, кўплаб одатдаги тасаввурлар ва “ҳакикатлар”нинг қайта кўриб чиқилишини англатади, бу эса кўпчилик учун бирмунча оғриқли кечади [6].

Гендер муаммоси, энг аввало ижтимоий муаммо эканлиги, яъни фақат аёлнинг эмас, балки эркакларнинг ҳам, жамиятнинг хам муаммоси эканлигини таъкидлашга тўғри келмоқда. Улар биологик жинслар ва аҳолини кўпайтириш борасидаги вазифалар тақсимотинигина англатмайди, балки гендер муносабатлар бутун маданият, жамият қурилиши, давлат институтларини уз ичига қамраб олади. Улар тилга, урф-одатлар ва қадриятларга, турмуш тарзи ва ҳатто ишлаб чиқаришга ҳам кучли таъсир кўрсатади. Шу тарзда гендер ёндашувининг умумийлиги уни “феминистик” ва “ҳотин-қизлар” масалаларидан ажратувчи асосий жиҳатлардан биридир.

Маълумки, Ғарб мамлакатларида гендер мазмуни нафақат жинсийликка, балки онгли ёки онгсиз равишда тенгсиз муносабатлар асосига қурилган мафкура ва институтларга қарши қаратилган эди. Шу боис, энг аввало, гендер назариялари таълим амалиётлари, билиш ва таълим жараёнини танқид қилиш шаклида намоён бўлган ва жамиятдаги мавжуд сиёсий нуқтаи назарни ифодалаган. Бугунги кунга келиб, ҳеч қандай бошқа тадқиқот ва таълим стратегиялари Америка ва Европадаги академик таълим тузилмаларининг ўзгаришига бу қадар кучли таъсир кўрсата олмаганлиги тан олинган.

Методологиянинг иккинчи тури эса французча феминистик назария ва амалиёт анъанасига мос келади. Методологиянинг ҳар бир тури узига хос тавсиф тилига эга. Биринчи ҳолда тавсифлаш тили субъект, онг, ўзликни англаш ва хоказо тушунчаларни қўллайди. Бу турга хос тил воқеликнинг макрожараёнлари, яъни тизимли ва кўзга кўринадиган жараёнларни таърифлайди. Гендер ғоясини тавсифловчи иккинчи бир тил воқеликнинг микрожараёнларини таърифлайди. Микровоқелик – тизимлаштирилган ўхшашлик даражасида эмас, балки ягоналикка (“эркакларга оид” ёки “аёлларга оид”) умумий кўплик даражасида содир бўладиган ҳодисалардир. Бундай ёндашувда аёл киши эркакларга нисбатан мутлақо бошқа мавжудот сифатида англанади. Чунки воқеликнинг ҳар қандай тизими унга яхлит тизим сифатида мавжуд бўлишга имкон бермайдиган “бошқа”, “ўзга”, “фарқли” каби феноменларнинг борлиги воситасида ифодаланади. Шу тариқа “жинснинг” бинар (қўш) тушунчаси ўрнига кўплик, яъни “гендер” тушунчаси шаклланади.

«Man’s studies»нинг шаклланиши ва ривожланиши гендер ғояси тузилмасида бурилиш босқичи бўлди. Эркакларга хос хусусиятлар аниқ, табиий ва аёлларга хос сифатлар зиддиятли деб тушунилар эди. Бундай қарашлар тез орада барҳам топди. Аёллар ўз мавқеларини қайта англаган ҳолда эркакларни ҳам ушбу масалани уйлаб куришга мажбур қилдилар. Натижада одатдаги “Аёллик сири” ўрнига “эркаклик жумбоғи” тўғрисида фикрлар юзага келиб жиддий муҳокамага сабаб булди ва бу борада ҳали ўрганилмаган томонлар хам мавжуд эканлиги маълум булди. Эркаклар моҳиятини изоҳлаб келган хукмрон фикрлар барҳам топди ва эндиликда гендер ғояси эркакларнинг анъанавий образидан янги қарашларни изоҳловчи ёндашувга ўтишини амалга оширмоқда [7].

Социологлар ва ижтимоий психологларнинг таъкидлашича, жинс биологик хусусиятларга оид бўлиб, унга кўра одамлар “эркаклар” ва “аёллар” тоифасига бўлинади. Аксарият социологларнинг фикрича, гендер ғояси жамиятнинг эркакларга ва аёлларга ижтимоий бўлинишига тааллуқли ҳолларда қўлланилиши тушунилади. “Эркак” ва “аёл” атамалари уларга хос биологик фарққа ҳамда ўғил ва қиз болаларга тегишли атама бўлгани учун “эркакларга оид” ва “аёлларга оид” деган тушунчаларда жинсларга хос ижтимоий хусусиятларни акс эттирган. Ушбу хусусиятлар узоқ давом этган ва мураккаб ижтимоийлашув жараёнида ўрганилади. Агар индивиднинг жинси биологик жиҳатдан белгиланган бўлса, унда гендер маданий ва ижтимоий жиҳатдан белгиланган бўлади [8, 185].

Хулоса қилиб айтганда, гендер инсон жинсининг ижтимоий-маданий жиҳатини ифода этувчи тушунча. У инсон ҳулқ - атворининг социал узига хослигини ифода этиб, амалиёт ёрдамида ижтимоий жинс сифатида шаклланади. Ижтимоий омиллар – тоифа, ёш, ирқ ва келиб чиқиши – алоҳида гендер мазмуни, ифодаси ва тажрибасини ташкил этади ҳамда уни бирон-бир соддалаштирилган усул билан жинс ёки жинсийликка тенглаштириб бўлмаслигини ажратиб кўрсатади. Жамиятда муайян жинс ролларининг бажарилишини тақозо этадиган ҳатти-харакатларнинг меъёрий тизими вужудга келади. Ушбу нуқтаи-назарда, гендер жинслар ўртасидаги ижтимоий муносабатларни янгича тушуниш, янгича идрок этишдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Мы все вместе построим свободное, демократическое и процветающее государство Узбекистан. Выступление на торжественной церемонии вступления в должность Президента Республики Узбекистан на совместном заседании палат Олий Мажлиса / Ш.М.Мирзиёев. –Ташкент, «Ўзбекистон», 2016.

2. https://mojazarplata.ru/zarabotok/ravnaja-oplata/grafiki-pokazatele-gendernogo-neravenstva-v-oplate-truda
3. Алешина Ю.Е., Волович А.С. Проблема освоения ролей мужчины и женщины //Вопросы психологии, 1991. № 4.
4. Муравьева Н. Ўзбекистон хотин-қизлари ижтимоий мақомини юксалтириш. –Т.: - 2004. 18 б.
5. Ахмедшина Ф. Оила ва гендер тенглиги /Репродуктив маданият ва маънавият муаммолари. Республика “Оила” илмий-амалий маркази. - Т.: 2008.
6. Здравомыслева Е. А., Темкина А.А. 12 лекций по гендерной социологии. –Санкт Петербург.- 2015.
7. Хай Луиза. Позитивный подход. –М.: Олма-Пресс. 1998.
8. Гидденс Э. Социология. –Т.: «Шарқ», 2002.

Гендер теориясы ҳәм ҳәзирги дәўир

Уразалиева Г.

Ташкент ирригация ҳәм аўыл хожалығын механизациялаў инженерлери институты

Резюме. Мақалада гендеризертлеўлериниң пайда болыўы ҳәм раўажланыўының тарийхый тенденциялары анализленеди. Бунда ҳаяллардың өз ҳуқықлары ушын гүреси тарийхы соңынан гендер изертлеўлериниң келип шығыўы ҳәм оның ораўажланыўына алып келингенлиги сөз етиледи.

Таянч сўзлар: гендер тарийхы, гендер, ҳаяллар тарийхы.

Гендер назарияси ва ҳозирги замон

Уразалиева Г.

Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш мухандислари институти

Резюме. Мақолада гендер тадқиқотларининг пайдо булиши ва ривожланишининг тарихий тенденциялари тахлил этилади. Бунда аёлларнинг уз ҳақ-ҳуқуқлари учун кураши тарихи кейинчалик гендер тадқиқотларнинг келиб чиқиш ва унинг ривожланишига олиб келганлиги таъкидланади.

Таянч сўзлар: гендер тарихи, гендер, аёллар тарихи.

Теория гендера и современности

Уразалиева Г.

Ташкентский институт инжинеров ирригации и механизации сельского хозяйства

Резюме. В статье рассматривается возникновение гендерных исследований и тенденции их исторического развития. Обосновано, что борба женщин за свой права впоследствии привела к широкому изучению гендерных проблем.

Ключевые слова: гендерная история; гендер, женская история.

Theory of Gender and Modernity

Urazalieva G.

Tashkent Institute of Irrigation Engineers and Agricultural Mechanization

Summary. This article explores the new trends in gender history. The author explores how gender history has been developing under the influence of women's history and feminist and postmodern philosophy. Farther the author discusses main causes of separation gender history from women's history

Keywords: gender history; gender; women’s history.

УЛЛЫ ЖИПЕК ЖОЛЫ ТАРИЙХЫНЫҢ ИЛИМИЙ ИЗЕРТЛЕНИЎИ ТАРИЙХЫНАН

Сейтимбетов М.К.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Уллы Жипек жолының өтмишин, оны изертлеген алымлар ҳәм олардың илимий мийрасларын анализ етиў тарийх илиминдеги актуаль мәселелердиң бири болып табылады. Уллы Жипек жолы бойынша илимий изертлеўлерди үш басқышқа бөлиў мүмкин. Оның биринши басқышы Патша Россиясы дәўиринде баспада жәрияланған жумыслар менен байланыслы. Екинши басқышына совет дәўириндеги илимий изертлеўлерди киргизиўге болады. Үшинши басқыш мәмлекетимиз ғәрезсизликке ерискеннен кейинги жылларда алымларымыз тәрепинен алып барылған кең көлемли изертлеўлер менен байланыслы. Уллы Жипек жолының тарийхына байланыслы илимий жумысларда ҳәр қыйлы пикирлер ҳәм оны изертлеў бойынша кең көлемли методологиялық қатнаслар баян етилген. Патша Россиясы дәўириндеги изертлеўлерде Уллы Жипек жолының тарийхына байланыслы, мәселен, трасса бойындағы қалалар ҳәм қала мәдениятын үйрениў ҳәм басқа да тарийхый ўақыялар ҳаққында ҳәр қыйлы пикирлерди баян етиўге итибар берилген. Олар тийкарынан айырым ўақыяларды баян етиў ҳәм улыўма фактлер менен шекленген еди. Бул топардағы алымлардан Н.С. Лыкошкин, В.А.Обручев, В.В. Бартольд, И.В. Мушкетовтың [1.] жумысларын атап өткен мақул.

XIX әсирдиң екинши ярымында Уллы Жипек жолы ҳаққында дәслепки материаллар топланды. Шығыс Түркстанда ҳиндстанлы саяхатшылар Мухаммед ибн Хамид (1860 ж.) ҳәм Рам Чанд (1873-1874 жж.) тәрепинен қум астында қалып кеткен әййемги қалалар ҳаққында материаллардың табылыўы үлкен әҳмийетке ийе болды [2.23]. Уллы Жипек жолын изертлеў ушын Россия Илимлер Академиясы 1898 жылы Д.А.Клеменц басшылығында Шығыс Түркстанға арнаўлы археологиялық экспедиция шөлкемлестиреди. 1898 жылғы Д.А.Клеменц экспедициясы Шығыс Түркстанды изертлеў бойынша алымлардың жумысларын тезлестирди. Орта ҳәм Шығыс Азияны үйрениў бойынша Халықаралық Ассоциация шөлкемлестирилди. Оның орайы Петербург болып, бул жерде Орта ҳәм Шығыс Азияны тарийхый, археологиялық, лингвистикалық ҳәм этнографиялық тәрептен үйрениў ушын Рус комитети шөлкемлестирилди. 1900-жылы Рус археологиялық жәмийети Тарим алабына 3 жыл мүддетке экспедиция шөлкемлестириў ҳаққында қарар қабыл етти. Россия қаржы министрлиги экспедицияны қәрежет пенен тәмийинлеўден бас тартады. Бунда изертлеў жумысларын алып барыўды немис, инглис, француз, швед, япон ҳәм қытай алымлары өз қолларына алады [3, 28].

Рус географиялық жәмийетиниң экспедицияларында қатнасқан алымлардан бири М.М.Березовский 1905-жылдың ақырында Кучада жумысын баслады ҳәм бул жерде 1907-жылдың декабрине шекем жумыс алып барды. М.М.Березовский усы ўақыт ишинде 20 әййемги қалаларды анықлады. Изертлеўлер нәтийжесинде табылған санскрит, уйғур, тохар, брахми жазыўлары дүнья алымларының итибарын өзине тартты.

1908-жылы рус ҳүкимети Шығыс Түркстанға академик С.Ф.Ольденбург басшылығында экспедиция шөлкемлестириў ҳаққында қарар қабыл етти. 1909-1911 ҳәм 1914-1915- жыллары олар тәрепинен топланған этнографиялық ҳәм археологиялық материаллар Орта ҳәм Орайлық Азиядағы будда ҳәм ислам көркем өнери ҳаққында илимий жумыслардың жүзеге келиўине тийкар болды. Бул экспедиция тәрепинен көплеген үңгирлер, будда жазыўлары ҳәм храмлар табылды. 1914-жылы Шығыс Түркстанда рус алымларының изертлеўлери қайта тикленди. Академик С.Ф. Ольденбург басшылығында екинши экспедиция Дунхуан үңгирлеринде жумыс алып барды. Изертлеўлер даўамында Шығыс Түркстан ҳәм Орта Азия ҳәр қыйлы мәдениятлар топланған мәкан екенлиги ҳаққында жуўмақ исленди. С.Ф.Ольденбург изертлеўлери даўамында тапқан табылмаларын Азия музейине ҳәм Эрмитаждың Шығыс бөлимине тапсырды.

Уллы Жипек жолы тарийхын изертлеўде Батыс Европа алымларының хызмети үлкен болды. 1877-жылы Берлинде, Д.Райнер баспаханасында Фердинанд Фон Рихтгофенниң көп томнан ибарат «Қытай» деп аталған монографиясы баспадан шығады. Ф.Ф.фон Рихтгофен (1833-1905) - немис географы ҳәм геологы болып, Қытайдың тәбиятын изертледи. Ол өзиниң кең көлемли илимий жумысын төрт бөлимге бөлди. Бул шығармасында Ф.Ф.фон Рихтгофен биринши мәрте Уллы жипек жипек жолы атамасын илимий айланысқа киргизди. 1895 - жылдың ақырында швед географы Свен Гедин Такламакан қалаларына жол алады. Оның менен бирге М.Аурел Стейн саяхатта қатнасады. Ол кейин Уллы Жипек жолының биринши археологы болды. Атақлы швед саяхатшысы Свен Гедин (1865-1952 жж.) 1893-1897 жыллары Ташкентте болған. Саяхаттың басланыўында Свен Гедин Россия арқалы Бакуге, соңынан Самарқанд қаласына темир жол транспорты менен келген. Кейин ол Уллы Жипек жолы бойынша Ташкент, Қоқанд, Марғулан, Ош ҳәм Кашгарға барған [4.57]. 1900 жылы А. Стейн әййемги кәрўан жолы бойынша жолға шығады. Жипек жолының қубла жолы болған Хотан, Турфан, Лоуландағы қазылмалары ҳәм Дунхуандағы изертлеўлери даўамында табылған жаңалықлары оның атын пүткил дүньяға мәлим етти. Дунхуанда табылған көплеген материалларын А. Стейн 1907 жылы Англияға алып келди ҳәм Британия музейине тапсырды. Аурел Стейнниң жаңалығынан соң Уллы Жипек жолы бойынша ҳақыйқый илимий изертлеўлер басланды. Свен Гедин Тибет, Синьцзян, Монголия, Шығыс Түркстан,

Арқа Иран, Кашмирде изертлеўлер алып барған. Ол 1923-1935 жыллары Арқа Америка, Япония, Монголия, Сибир ҳәм Қытайға саяхат етеди.

XX әсир басында Уллы Жипек жолын үйрениў бойынша кең көлемли археологиялық экспедициялардың шөлкемлестирилиўи менен бирге, рус, немис, француз, англия ҳәм япон алымларының халықаралық бирге ислесиўи басланды. Усы дәўирде Орайлық Азияны лингвистикалық үйрениў бойынша Халықаралық ассоциация (Рим, 1899 ж.) шөлкемлестирилди. Бул ассоциацияға Франция, Уллы Британия, Германия, Россия, Нидерландия, Дания, Швеция, Норвегия, Финляндия, Австрия, Венгрия, Швейцария, Италия, АҚШ ҳәм басқа мәмлекетлердиң алымлары ағза болды. 1906-1908 жыллары атақлы француз алымы Пол Пеллио басшылығындағы илимий экспедиция изертлеўлер алып барды.

Изертлеўлер даўамында табылған материаллар тийкарында П.Пеллио даосизм, буддизм ҳәм Қытайдағы сырт ел динлери ҳаққында илимий жумыслар жазады. Синьцзянда табылған барлық қол жазбаларын П.Пеллио Париж миллий китапханасына саўға етеди.

1920-1930 жыллары Шығыс Түркстан үлкесинде Уллы Жипек жолын үйрениў бойынша бир неше илимий экспедициялар шөлкемлестирилди. Американы Д.Уорнер (1923, 1925) ҳәм скандинавиялылар (Х.Хаслунд)-Кристенсен (1927-1930), С.Гедин (1933-1935), Ф.Бергман (1934) ҳәм басқалар Шығыс Түркстанда изертлеўлер алып барды. XX әсирдиң 30 - 40 жыллары Уллы Жипек жолы бойынша топланған материалларды қайта ислеў ҳәм оларды баҳалаў бойынша тынымсыз жумыслар алып барылды.

1946 жылы Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедиясы С.П.Толстов басшылығында Үстиртте изертлеўлер алып барады. С.П. Толстов Белеўлидеги кәрўан сарайды: «X-XI әсирлерге тийисли беккем кәрўан сарай» [5, 49.] деп есаплады. 1950-жылы Урал-Үстирт отряды (ХАЭЭ) Үстирттеги кәрўан жоллар бойынша археологиялық изертлеўлер алып барды. Үстирттиң орайлық бөлиминде Чурук, Белеўли, Қосбулақ ҳәм Үшқудық кәрўан сарайлары изертленди. Экспедициялар ҳәм саяхатшылар ҳаққында қызықлы материаллар, Уллы Жипек жолын илимий үйрениў бойынша баҳалы мағлыўматлар И.П. Магидовичтың жумысларында баян етилген [6.]. Шығыс Түркстанды үйрениўдиң тийкарғы басқышларын, соның менен бирге бул жер арқалы өткен Уллы Жипек жолын изертлеген алымлар ҳаққында мағлыўматлар А.Н.Бернштам ҳәм Б.А.Литвинскийдиң илимий мақалаларында баян етилген [7.].Уллы Жипек жолы тарийхы бойынша әҳмийетли мәселелер, соның ишинде оны дәўирлерге бөлиў мәселеси Б.Я.Стависскийдиң изертлеўлеринде сөз етиледи [8.].

Уллы Жипек жолын қайта тиклеў машқаласы бойынша академик Г.А.Пугаченкова редакторлығында кең жәмәәтшилик тәрепинен таярланып баспадан шығарылған «На среднеазиатских трассах Великого Шелкового пути. Очерки истории и культуры» [9.] китабы үлкен әҳмийетке ийе болды. Усы жылы Самарқанд қаласында «Әййемги ҳәм орта әсирлерде Орайлық Азияда Уллы Жипек жолы трассаларының қәлиплесиўи ҳәм раўажланыўы» атамасында ЮНЕСКОның халықаралық семинары болып өтти ҳәм онда қатнасқан алымлардың баянатлары ҳәм илимий мақалаллары илимий топлам болып баспада жәрияланды [10.].

Н.Х.Ахметшин өзиниң еки монографиясында Уллы Жипек жолын изертлеў мәселесине итибар бериў менен бирге, сондай-ақ, Қытай сиясаты, өтмиштеги ҳәм ҳәзирги дәўирдеги географиялық атамалар, сәнелерди анықластырыўға айрықша итибар берген [11.]. Республика алымлары тәрепинен Уллы Жипек жолы тарийхын үйрениўдиң жаңа басқышы Ғәрезсизлик жылларына туўры келеди. Усы жылллары алымлар тәрепинен кең көлемли илимий мийнетлер баспадан шығарылды. Олардан Р.Г.Мукминова, А.Р.Мухамеджанов, А.А.Айтбаев, Г.А.Агзамова, А.С.Сагдуллаев, Р.Х.Сулейманов, Т.Ш.Ширинов, А.Ходжаев, Н.Э.Каримова, У.М.Мавлонов ҳәм басқалар Уллы Жипек жолы бойындағы қалалар ҳәм қала мәденияты, оның топонимикасы, саўда жолларының бағдарлары, Орайлық Азияның Қытай, Корея, Ҳиндистан менен өз-ара байланыслары мәселелери бойынша баҳалы мийнетлерди баспада жәриялады [12.].

Уллы Жипек жолының Орта Азия трассаларында жайласқан әййемги қалалары ҳәм мәдений естеликлерин үйренген алымлар ҳәм саяхатшылар ҳаққында баҳалы мағлыўматлар Б.В.Лунинниң шығармаларында топланған [13.]. Уллы Жипек жолы тарийхын изертлеўге бағышланған илимий жумыслар арасында академик Э.В. Ртвеладзе тәрепинен жазылған монографиялар айрықша орын ийелейди. Оның «Великий Шелковый путь» китабында жипек жолының қәлиплесиўи ҳәм раўажланыўында Греция, Рим, Қытай, Согдының роли, Батыс ҳәм Шығыс халықлары мәдениятының жақынласыўы, бул мәдениятларды байланыстырыўда Орта Азия мәдениятының туткан орны көрсетиледи [14.]. Уллы Жипек жолы бойындағы қалалар ҳәм трассалар тарийхын үйрениўде академик Ю.Ф.Буряковтың [15.] мийнетлери үлкен әҳмийетке ийе. Уллы Жипек жолы тарийхы бойынша жазылған китаплар ишинде Аблат Хўжаевтың илимий мийнетлерин айрықша атап өткен мақул. Оның китаплары қытай дереклери ҳәм әдебиятлары тийкарында жазылған болып, онда Өзбекстан – Қытай байланыслары, Уллы Жипек жолының бирнеше мың жыллық тарийхқа ийе екенлигин көрсетиўши ески қалалар ҳәм олардағы тарийхый естеликлерге тийисли мағлыўматлар баян етилген [16.]. Үстирт арқалы Европаны Шығыс мәмлекетлери менен әсирлер даўамында байланыстырып келген Уллы Жипек жолының арқа бойында жайласқан кәрўан сарайлар ҳаққында «Археология Приаралья» қитабында жәрияланған илимий мақалаларда әҳмийетли мағлыўматлар берилген [17.]. Қубла Арал бойлары арқалы әййемги ҳәм орта әсирлерде өткен кәрўан жоллар ҳәм оның бойында жайласқан әййемги қалалар ҳаққында Ғ.Хожаниязов ҳәм Ж.Ҳакимниязовтың «Караванные пути северной периферии Хорезма. Новые исследования» илимий мақаласында әҳмийетли мағлыўматлар берилген [18.]. Уллы Жипек жолы тарийхы бойынша алымлар тәрепинен жазылған илимий жумыслар қатарында Амриддин Бердимуродов ва Шоира Индиаминованың «Буюк ипак йўли (Қитъалар ва

асрлар оша)» китабын айрықша атап өткен мақул. Бул китап әййемги дәўирден баслап Шығыс ҳәм Батыс мәмлекетлерин экономикалық ҳәм мәдений жақтан байланыстырып келген саўда кәрўан жолы – Уллы Жипек жолының тарийхын үйрениўге бағышланған. Уллы Жипек жолының адамзат жәмийетиниң раўажланыўында тутқан орны, оның раўажланыў басқышлары ҳаққында көплеген илимий жумыслар баспада жәрияланғанын айтып өтиў зәрүр. Деген менен оның әҳмийети, ҳәзирги дәўирде оны қайта тиклеў мәселеси, Қубла Арал аймағы арқалы өткен жипек жолының бағдарлары, қалалар тарийхы ҳәм басқалар еле де изертлеўди талап етип турған машқалалардың бири болып қалмақта.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Лыкошкин Н.С. Очерк археологических изысканий в туркестанском крае до учреждения туркестанского кружка любителей археологии// ПТКЛА.-Вып.1. –Ташкент, 1896; Обручев В.А. Краткий обзор экспедиций.снаряженных Русским географическим обществом для исследования материка Азии с 1846 по 1896 г. // Известия.Вост.Сиб.Отд. РГО. 1897. – Ташкент, XXVI; Бартольд В.В. К вопросу об археологических исследованиях в Туркестане. –Ташкент, Изд-во Бр.Каменских. 1899; Мушкетов И. Туркестан. В 2 х т. Пг.Изд-во ИРГО, 1915. Т.- 1.
2. Кобзева О.П. Великий шелковый путь: Анализ проблем изучения и перспектив возрождения. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. –Ташкент, 2010.
3. Кобзева О.П. Великий Шелковый путь и мировая цивилизация. –Ташкент, 2002.
4. Джамалхаджи И.Н. Свен Гедин в Ташкенте: путешествие по Великому шелковому пути в XIX столетии. Буюк Ипак йўлининг ўтмиши ва ҳозирги куни: ривожланишнинг ижтимоий-маданий, тарихий, сиёсий ва иқтисодий йўналишлари, Халқаро илмий – амалий конференция материаллари тўплами. –Ташкент, ,2013.
5 Толстов С.П. По следам Древнехорезмской цивилизации. – М.: 1948.
2. Магидович.И.П. Очерки по истории географических открытий. В-4 – х т. – М.; «Просвещение», 1982-1985.
3. Бернштам А.Н. Проблемы истории Восточного Туркестана. //Вестник древней истории –М. 1947. -№2; Литвинский Б.А. Труды Альберта фон Лекока по древней культуре Восточного Туркестана // Народы Азии и Африки. –М. 1981. № 4; Его же Изучение древней истории и культуры Восточного Туркестана в отечественной и зарубежной науке. // Народы Азии и Африки. –М.; 1982.№1; Исторические судьбы Восточного Туркестана и Средней Азии (проблемы этнокультурной общности)// Восточный Туркестан и Средняя Азия: история., культура, связи / под ред. Б.А. Литвинского. – М.; 1984.
4. Стависский Б.Я. Великий шелковый путь // Культурные ценности. Международный Ежегодник. -М.; «Европейский дом», 1995.
5. На среднеазиатских трассах Великого Шелкового пути. Очерки истории и культуры /Под ред. Г.А. Пугаченковой. –Ташкент, «Фан». 1990.
6. Формирование и развитие трасс Великого Шелкового пути в Центральной Азии в древности и средневековье; тезисы докладов международного семинара ЮНЕСКО. – Самарканд,1-6 октября 1990. –Ташкент, «Фан». 1990.
7. Ахметшин Н.Х. Тайны Шелкового пути. М.: Вече, 2002. Его же. Тайны Великой пустыни. Миражи Такла Макан. –М.; «Вече». 2003.
8. Мукминова Р.Г. Самарканд и Бухара на трассах Великого Шелкового пути в XV-XVI вв. // Формирование и развитие... и др. ; Мухамеджанов А.Р. К этимологии топонимов «Сабат» и «Рабат» // Города и караван-сараи на трассах ВШП : Тез. докл. межд. сем. ЮНЕСКО. - Ургенч, 1991; Его же: Бухара на трансевразийских коммуникациях Великого Шелкового пути: Тез. докл. межд. сем. ЮНЕСКО. Сам. 1-6 октября 1990. - Т. - Сам.: Фан, 1990.; Айтбаев А. Буюк Ипак йули (Тарнхий лавха) // Мулокот. -Ташкент, 1994. - № 7 - 8; Его же: Хнтой манбаларида саклар // Узбежястонда ижтимоий фанлар. –Ташкент, 2000. № 1; О древних народах на ВШП // Диалог цивилизаций на ВШП: Мат.-:ежд.научн.конф. - Бишкек, 2002; "Ипак мамлакати" хакида // Узбекистан тарихи моддий маданият ва езма манбаларда. - Т., 2005.; Чин ва Мочин. -Т.: Фан, 2006; Агзамова ГА. Савдо йуллари // Темур ва Улугбек даври тарихи. /Муаллифлар жамоаси. - Т., 1996.; Ее же: Волжско-каспийский путь в XVI - первой половине XIX в. // Тюркологический сборник - 2002. Россия и тюркский мир. - М.: Восточная литература, 2003; Сагдуллаев АС. Средняя Азия и Индия. Формирование и развитие ранних путей историко-культурных связей // Индия н Центральная Азия (доисламский период). - Т., 2000. и др.; Сулейманов Р. Древний Нахшаб. Проблемы цивилизации Узбекистана (VII в. до н.э. - VII в. н. э.). - Т.: Фан, 2000. и др.; Ширинов Т.Ш. Связи Средней Азии и Индийского субконтинента во II тыс. до н.э. // Индия и Центральная Азия..; Ширинов Т.Ш., Зайнобиддинов С.З. Буюк Ипак йули ва Фаргона водийси // Буюк Ипак йули ва Фаргона водийси: Республика илмий-амалий анжумани материаллари. - Т., 2004; Ходжаев А. Согдийцы в Китае // Moziydan Sado. - Ташкент, 2002. - №2, № 3; Его же: Лилов йули // УзМЭ. - Т.: УзМЭ давлат нашриёти, 2005. - 10-жилд ; Наиболее ранвие сведения китайских источников о государстве Шаш (Ташкент) // Uzbekistan tarixi. - Ташкент, 2005; О сведениях древнекитайских источников о государстве Фергана (Дайюань) // Узбекистан тарихи моддий маданият ва ёзма манбаларда. - Т., 2005; Сведения китайских источников о государстве Кангкич (Канцэюй у/ Shygys Kazakhstan, 2005. - № 2; Туркистон табобатининг Хитойга таъсири // Мозийдан садо. – Ташкент, 2006. - №3; Хитой манбаларидаги суғдиларга оид айрим маълумотлар // O'zbekiston tarixi. – Ташкент, 2002. - № 1; Каримова Н.Э. Взаимоотношения народов Центральной Азии и Китая в XIV-XVII вв. (по материалам китайских источников)- Т.: Изд-во ТашГИВ, 2005; Её же: Темурийлар билан Хитой алокалари (Хитой манбалари буйнча) // Шаркшунослик – Т.: 2000. - №7; Центральная Азия и Китай в эпоху Мин. Из истории торгово-посольских связей (по материалам китайских источников) // Востоковедение. – Т.: 2001. - № I; Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари: шаклланиши ва ривожланиш босқичлари. – Т.: Академия, 2008.
9. Лунин.Б.В. Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане. Туркестанский кружок любителей археологии (1895-1917гг) –Ташкент.Из.АНУзССР 1957; Его же. Научные общества Туркестана и их прогрессивная деятельность (к XIX нач XXвв).Т.Изд. АНУзССР,1962;
10. Ртвеладзе Э.В. Великий Шелковый путь. – Т. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 1999.

11. Буряков. Ю.Ф. Аскаров А.А. О работе узбекского отряда экспедиции ЮНЕСКО по Шелковому пути // ОНУ. – Т.1991. № 9; Его же: Бухара на караванных путях Хорасанаи Мавереннахра // ОНУ. –Т. 1997. № 9; Его же: К вопросу о торгово – экономических и культурных связях Согда и Индии в древности и раннем средневековье // Индия и Центральная Азия (доисламский период) -Т. 2000; Буряков Ю. Грицина А. Мавераннахр на Великом шелковом пути. – Самарканд – Бишкек, 2006. и др.
12. Ходжаев А. Китайский фактор в Центральной Азии. –Ташкент, «Фан». 2004; Его же Буюк Ипак йули: муносабатлар ва тақдирлар. –Ташкент, ЎзМЭ. 2007. и др.
13. Археологические исследование Караван сараев Центрального Устьюрта. В кн.# "Археология Приаралья" Выпуск. 1. -Ташкент , 1992.
14. Хожаниязов Г., Хакимниязов.Ж. Караванные пути северной периферии Хорезма. Новые исследования. «Хабаршысы (Вестник) КМУ». - Нукус, 2008. № 1.
15. Бердимуродов А., Индиамнова Ш. Буюк ипак йўли (Қитъалар ва асрлар оша). –Т.; «Ўзбекистон», 2017.

Уллы жипек жолы тарийхының илимий изертлениўи тарийхынан

Сейтимбетов М.К.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақала Уллы Жипек жолы тарийхының илимий изертлениўи мәселесине бағышланған, бунда француз, рус, швед, япон алымларының экспедициялары ҳәм олардың жуўмақлары бойынша баспада жәрияланған монографиялары ҳәм илимий мақалалары ҳаққында пикирлер жүритиледи. Сондай ақ, бүгинги күни Уллы Жипек жолын тиклеў мәселеси бойынша алымлардың изертлеўлери баян етиледи.

Буюк ипак йўлининг илмий тадқиқоти тарихидан

Сейтимбетов М.К.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақола Буюк Ипак йўли тарихининг илмий тадқиқот килиниши масаласига бағишланади, бунда француз, рус, швед, япон олимларининг экспедициялари ва уларнинг хулосалари бўйича нашр қилинган монографиялари ва илмий мақолалари ҳақида фикр юритилади. Шунингдек, бугунги кунда Буюк ипак йўлини тиклаш масаласида олимларнинг тадқиқотлари баён этилади.

Таянч сўзлар: Буюк Ипак йўли, савдо, караван сарай, экспедиция, илмий тадқиқотлар, маданият.

Научное изучение истории Великого Шелкового пути

Сейтимбетов М.К.
Каракалпакский государственный университет

Резюме. Статья посвящена исследованию истории Великого Шелкового Пути, в которую вошли монографии и научные статьи, опубликованные в экспедициях французских, русских, шведских, японских ученых и их выводы. В нем также описаны исследования ученых по восстановлению Великого шелкового пути.

Ключевые слова: Великий шелковый путь, торговля, караван сарай, экспедиция, научные исследования, культура.

Scientific study of the history of the Great Silk Road

Seytimbetov M.K.
Karakalpak State University

Summary. The article is devoted to the study of the history of the Great Silk Road, which included monographs and scientific articles published in expeditions of French, Russian, Swedish, Japanese scientists and their conclusions. It also describes the research of scientists on the restoration of the Great Silk Road.

Key words: Great Silk Road, trade, caravanserai, expedition, scientific, research, culture.

ЖАНУБИЙ ОРОЛБУЙИ ХУДУДИДА ИЛК ЎРТА АСР ШАҲАР МАДАНИЯТИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИ

Қдырниязов О. -Ш.
Қорақалпоқ давлат университети Археология кафедраси

Жанубий Оролбўйи худудида илк археологик кашфиётлар ХХ асрнинг 30-40 йилларда Я.Ғ. Ғуломов, С.П. Толстовлар томанидан ўрганилган. Я.Ғ.Ғуломов, Т. Мирғиёсовларнинг 1936-1937 йилларда жанубий Қорақолпоғистондаги тадқиқодлари натижасида кўпгина тарихий–маданий ёдгорликлар аниқланди. Ушбу кашфиётлар кейинчалик С.П.Толстов ташкил этган Хоразм археологик экспедициясининг 1937-1940 йиллардаги Қизилқум ва Қорақум чўллари сарҳадларидаги маданий воҳалардаги изланишларида давом эттирилди. Иккинчи жаҳон урушига қадар олиб борилган тўрт йиллик тадқиқодларда 400 га яқин тарихий ёдгорликлар, сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик, шаҳарсозлик маданияти излари кашф этилди. Тадқиқотларда Оролбуйи цивилизацияси тарихининг тўрт ярим минг йиллик даврига тааллуқли бўлиб, унда неолит (Жонбос–4), антик давр (Жонбос қалъа I, III, Тупроқ қалъа), ислом маданиятигача қурилган илк ўрта аср урбанистик цивилизация ёдгорликлари (Тешик қалъа, Беркут қалъа) ва ривожланган ўрта асрнинг (Норинжон боба, Қават қалъа) каби юзлаб объектлари ҳисобга олинди. Ушбу ёдгорликлардан олинган қадимий цивилизация намуналари бўлган минглаб артефактлар, тадқиқод иншоатлари С.П. Толстовнинг қадимги Хоразм тамаддунига бағишланган икки монографиясида илк бор илмий жиҳатдан ўрганилди [13,33;14, 235-243]. Иккинчи жаҳон урушидан кейинги Хоразм экспедициясининг археологик тадқиқодларида Жанубий Орол бўйи ва Устюрт сарҳадларида янги қўрғон–шаҳарлар, қишлоқ масканлари ва савдо алоқаларига таааллуқли йўллар, карвон саройлар қайд этилди. Оқибатда Жанубий Орол воҳалари урбанистик цивилизациясининг Шарқ

маданият тарихидаги ўрнини атрофлича ўрганиш муаммоларига асос солинди. Таъкидлаш жоизки, урбанистик жараённинг антик даврга оид ёдгорликлари (Кўзалиқир, Қуйқирилган қалъа, Тупроқ қалъа, Ақшахон) археологик жиҳатдан яхши ўрганилган. Бунинг акси ўлароқ, воҳанинг илк ўрта аср давридаги цивилизацияси кўрсаткичлари ҳисобланмиш шаҳар маданияти, архитектура, қурилиш ишлари, санъат, ҳунармандчилик ва маданий алоқалар соҳасидаги ютуқлари махсус тадқиқ этилмаган, моддий манбаларни тарихийлаштириш масалалари бўйича катта ишлар қилинмаган. Шунга кўра, мақолада илк ўрта аср Хоразм урбанистик цивилизация хусусиятлари, курсаткичлари ва Марказий Осиё цивилизация тарихидаги ўрни ва аҳамияти хақида фикр юритамиз.

Ёзма манбалар ва археологик тадқиқодлар таҳлили илк ўрта асрда Жанубий Орол буйи худудида шаҳар маданиятининг ривожланиши давом этганини кўрсатади. Ат-Табарий араблар келган вақтда (712 й.) Хоразмда учта шаҳар-Кат (Мадина ал-Фир), Хазорасп ва Урганч (Даржаш) фаолият кўрсатганини ёзади. Ал–Истаҳрий (930–933 йй.) эса ўн уч шаҳарни, «Ҳудуд ал–Алам» (982 й.) муаллифи тўққизта ва ал Мақдисий (985–1000) ўттиз уч шаҳарни қайд этади [7.187]. Археологик тадқиқодлар илк ўрта асрда Жанубий Орол буйида жумладан, Беркут қалъа, Наринжон воҳаси ва Устюрт сарҳадларида 24 та қўрғон-шаҳар, 23 та қишлоқ маконлари мавжудлигин қайд этган [14.240]. Ушбу урбанизация марказларига Амударёнинг ўнг соҳилидаги Беркут қалъа, Гулдурсун, Қават қалъа, Кизил қалъа, Норинжон, Пил қалъа (Фир, Қат), Кердер (Хайван қалъа), Куюк қалъа каби шаҳар ёдгорликлари, сўл соҳилда Урганч, Маздахкан, Мунчоқли, Кетанлар, Дёрбакир, Қизил қалъа ва Устюрт сарҳадларидаги Шемаха қалъа, Қулонли, Кичик ва Катта Айбуғир, Тупроқ қалъа (Қўнғирот), Буғрохон, Пулжой, Урга ва бошқалар тааллуқли. Ёдгорликлардан олинган маълумотларга кўра, ушбу қўрғон–шаҳарларга илк ўрта асрларда асос солинган.

Илк ўрта асрлардаги Хоразмнинг цивилизация кўрсаткичи ҳисобланмиш ушбу урбанизация жараёнлари вилоятнинг антик даврдан сўнгги хионий–сосонийлар уруши, эфталий, турклар ҳаракати, билан, кейинчалик араб истилоси таъсирида юз берган. Оқибатда Жанубий Орол бўйи ҳудудида VII-VIII асрларда янги қўним масканлари–қўрғонлар, қалъалар қаторида меъморий иншоатлар, улардан янги шаклдаги сопол идишлар қайд этилган. Бу ички ижтимоий–иқтисодий ўсиш, аҳолининг қўшни халқлар, жумладан кўчманчилар билан маданий алоқалар кучайиши сабабли юз берган. Натижада, жанубий Хоразмда маҳаллий сулола бошқарган Африғийлар маданияти шаклланган. Африғийлар бошқаруви воҳадаги илк ўрта аср давлат бирикмаси сифатида 304 йилдан 995 йилгача ҳукм сурди. Бу сулола вакиллари шаҳарсозлик, ҳунармандчилик ва савдо маданиятининг ўсишини рағбатлантирди. Бу даврга оид Хоразм тангалари Шимолий Кавказ (Кисловодск) ва Марказий Осиё ҳудудларида маълум. Аксинча шимолий Қорақолпоғистоннинг Кердер ёдгорликларида сосоний шаҳаншоҳлар тангалари (Пероз, Валаш, Кавад ва Хосров I) топилган. Воҳада ўтказилган археологик тадқиқодлар шаҳарсозлик, архитектура ва қурилишдаги ўсиш жараёни динамикасини аниқлашга ёрдамлашади. Ҳудудда VII–VIII асрда янги деҳқон (феодал) қўрғон-кўшклари шаклланиб уларга «донжон» деб номланган турар жой ва мудофаа хизматини бажарган иншоатлар хосдир. «Донжон»лар баланд супа тагзамин (цоколь) устига қурилган бўлиб, Марказий Осиёнинг кўпчилик ҳудудларига таалуқли меъморий янгилик ҳисобланади. Катта деҳқон қўрғон-кўшклари атрофида оддий ер эгалари қўрғончалари жамланди ва иқтисодий ўсиш жараёнида ушбу кичик ҳудудларда шаҳарчалар юзага келди (Беркут қалъа, Якка–Парсон, Тешик қалъа ва Қават қалъа). Беркут қалъа атрофида 100 қўрғон ва қишлоқ масканлари, Якка–Парсон воҳасида 20 га яқин қўрғон мавжуд. Уларнинг марказий иншоатлари тарҳи хочсимон кўринишда бўлиб, бу каби тарҳга эга қўрғон қурилишлари қадимги Шарқ меъморчилигидан маълум. Унга ўхшаш иншоатлар Тошкент воҳаси - Шоштепе, Мингўрик [2, 177; 17.56], Испижоб воҳасида- Сиддикат, Кизил–қайнартепа, Чултепа, Сўғдда- Айтуғдитепа, Филъмандартепада ўрганилган [4, 51]. Илк ўрта асрларга оид Хоразм урбанизация меъморчилигининг Марказий Осиё цивилизацияси билан алоқалъари Якка–Парсон воҳасидаги «А қўрғони» деб шартли номланган ёдгорлик материаллари билан ҳам тасдиқланади. Ўзига хос тарҳга эга ушбу қўрғон марказида-айвон, ҳовузли ҳовли ва тўрт устунли савлатли зал бир–бирига уйғун ҳолда қурилган. Бу каби қурилишлар Суғдда ҳам илк ўрта аср шаҳар ва қишлоқ қурилиши маданиятига хос бўлиб, улар Орол буйи шу каби иншоатларига жуда ўхшаш [12, 191]. Марказий Осиё ва маҳаллий шаҳарсозлик маданияти алоқалари тасвирий санъат намунаси-деворий суратлар мавжудлиги билан ҳам исботланади. Афросиёб, Варахша, Пенжикент саройлари, Болаликтепа ва Тавка деворий суратлари Марказий Осиё тасвирий санъатида алоҳида ўринга эга. Буларга ўхшаш деворий суратлар Орол буйи худудидида фақат сўнгги антик давр ёдгорлиги Тупроқ қалъадан маълум эди [16, 76,92-96,158]. Аммо сўнгги йиллардаги Хоразмдаги археологик кашфиётларда (Аяз қалъа II саройи, Ахшахан) бевосита Марказий Осиё, Шарқ цивилизацияси деворий суратларига монанд тасвирлар кузатилмокда [20.7-41]. Икки ҳудуддаги маданий алоқалар қурилиш материалларида фойдаланилган услубларда ҳам мавжуд. Илк ўрта асрлардаги Хоразм ёдгорликларида ғишт шакли ва ўлчамлари (40х40х10; 38х38х8; 36х36х9; 37х37х9 см) ва пахса (0,6х0,8 м) ҳамоҳанглик (комбинациялаштирилган) услубида уйғун ҳолда фойдаланилган. Ушбу қурилиш анъаналари ва услублари Тошкент воҳаси ёдгорликларида (Шоштепа, Мингўрик) ҳам кузатилади [17, 56-57,79].

Археологик тадқиқодларга кўра, илк ўрта асрлар бошида Марказий Осиё ҳудудлари каби Оролбуйи урбанистик цивилизациясига таъсир этган омилларнинг яна бири кўчманчи чорвадор аҳолининг деҳқончилик воҳалари билан аралашишидир. IV асрдан бошланган «халқларнинг буюк кўчиши» аввал хунларнинг (IV аср), кейин эфталийлар (V-VI аср ўртаси) ва турк қабилаларининг Жанубий Орол бўйларига миграцияси янги этник ва маданий жараёнларни пайдо этди. Ҳатто баъзи мутахасислар хионий [5, 413-414] ва эфталийлар [15, 244] Орол бўйи қабилаларидан чиққан деган фикрни билдиришади. Бунга Аммиан Мерцеллини (330-400 йй.)

тарафидан ёзилган хионийларга хос дафн маросими дастурига ўхшаш артефактлар (дафн олови ўрни, куйдирилган одам суяклари, лойдан ясалган ва буёлган антропоморф ҳайкалча қисмлари) Хоразм ёдгорликлари Кўҳна Уаз, Шохсанам ва Канғха қалъадан топилиши асос бўлган [8, 379-380; 11, 61].

Ҳақиқатдан ҳам, Евроосиё кўчманчилари Хоразм воҳасида ўзига хос ёдгорликлар қолдирган. Архайк давр кўчманчиларининг Уйгарак, Тагискен (мил.авв.VIII-VII аср) ва Устюртдаги мақбара қабрлари Орол бўйи археологияси фанида маълум. Сирдарёнинг қуйи оқимидаги Жетиасар маданиятига хос этник гуруҳ вакиллари VII асрда қуйи Амударё ҳудудига келиб (миграция), жанубий Хоразм африғийлари, ҳатто жетисарликларга ҳам ўхшаш бўлмаган маданий жараённи шакллантирган. Бу янги маданият эгалари кердерлар номи билан маълум. Кердер шаҳарсозлиги Шимолий Қорақалпоғистон ҳудудидаги Ҳайвон қалъа (Кердер), Туқ қалъа (Дарсан), Қўрғонча, Боғдод, Куюк қалъа (Чимбой), Акжарма I–II, Қирқ йигитнинг қалъаси каби археологик обьектлардан маълум. Сўнгги тадқиқодлар кердерликларга хос бўлган сопол идишлар, қурилиш усуллари, иситиш мосламалари ва диний маросим изларини Устюртдаги Дуана, Сумбетимералан, Маздахкан, жанубий-шарқий Хоразмдаги Садвар ёдгорликларида қайд этилганин кўрсатади [1, 14]. Шимолий-шарқий Қорақалпоғистон ҳудудидаги Инкардарё, Қувондарё ва Жангадарё хавзаларида ҳам ўғуз кўчманчиларига хос ёдгорликлар мавжуд (Бештам қалъа, Жент, Зангар қалъа, Сарли том ва ҳоказа).

С.П. Толстов ушбу ёдгорликлар моддий маданияти (сопол, қурилиш иншоотларидаги ўзига хослик) асосида шундай фикрга келади. Олим таъкидлайди: «Тадқиқодлар учун шу атрофдаги ўзига хос илк ўрта аср ёдгорликлари аҳамиятини баҳолаш жуда ҳам аҳамиятли. Чунки шимолий–шарқий ҳудудлардаги ярим кўчманчи дашт қабилаларининг ёдгорликларини тадқиқ этиш Хоразм давлатининг сиёсий ва маданий турмушидаги ўрнини баҳолашда аҳамияти каттадир». Тадқиқодчи Е.Е. Неразик ҳам VII–VIII асрлардан Қуйи Сирдарё, кердерлар маданияти ва Хоразм цивилизацияси алоқаларининг кучайганини алоҳида таъкидлайди [9, 221]. Кўчманчи дашт ва Хоразм алоқаларини бошқа артефактлар мисолида ҳам кузатиш мумкин. Жумладан, Куюк қалъадан топилган қанотли от тасвири – протома жез (бронза) тўқа [18, 168], Қўрғонча [19, 89] ва Ҳайвон қалъада [6, 207] учрашган Умай она ҳайкалчаси Марказий Осиё кўчманчи дала кабилаларида кенг тарқалган сиғиниш буюмларидан ҳисобланади. Умай - қадимий ва ўрта аср туркий ҳалқларида ҳосилдорлик, оила ўчоғи ва фарзандлар ҳомийси ҳисобланган. Шу билан бирга туркий халқлар дунёсига хос бўлган антропоморфли тош хайкалчаларни Якка–Парсон ёдгорлигининг юқори маданий қаватида, Катта Қирққиз қалъада [10, 46], бўёқлар билан сирланган алебастр бут (санам) Шохсанам ёдгорлигидан топилган. Ушбу буюмлар африғийлар даври билан саналади (VII–VIII аср). Миздаҳкан ва Тўқ қалъа ёдгорликларидан 100 дан ортиқ алебастр остадонлар топилган. Уларнинг баъзиларининг ташқи тарафига рангли буёқларда ёзувлар, мотам ва дафн тасвирлари туширилган. Суратлар орасида марҳум учун аза очиш (йиғлаш) манзарасида туркий ва маҳаллий ирк (Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типи) белгиларини кўрсатувчи тасвирлар ҳам бор [3, 96; 19, 112]. Умуман, остадонларда акс этган тасвирларда этник белгиларга асосланиб, уларни турк ва Жанубий Орол буйи шаҳар аҳолисининг ирқий синтези сифатида тушуниш мумкин.

Илк ўрта асрга хос бўлган урбанистик цивилизация жараёнлари милодийнинг III-IV асрларда Амударёнинг ўнг ва сўл соҳилидаги ҳудудларда африғийлар сулоласига қарши бошланган ғалаёнлар, халқларнинг буюк кўчиб қуниши, янги феодал тузимнинг бир бирига қарши кучлари деҳқонлар ва кадиварлар тўқнашиши каби омиллар туфайли анча тўхтаб қолган. Ўнг соҳил Амударё худудида IV асрга келиб Анқа қалъа, Қирқ қиз рустоғи, Тупроқ қалъа шаҳри, Қат атрофида Фил қалъа қурилишлари тушкунликка тушди. Чап соҳилдаги воҳа худудида ҳам ривожланиш кузатилмайди. Бу умумий омиллар туфайли суний суғориш тармоқлари қисқариб борди. Аммо, Жанубий Орол буйи худуди шаҳарларида маданий ва иқтисодий ҳаёт V-VI асрнинг бошларида янгидан кўтарила бошлайди.

Илк ўрта асрдаги ушбу тарихий даврнинг ўзига хос хусусиятларининг баъзи-бири қадимги давр қалъаларида шаҳар ҳаётининг давом этиши ва улар атрофида деҳқонларнинг хом ғишт, пахсадан қурилган кўшклари вужудга келади. Уларнинг ҳаробалари бизнинг кунимизгача сақланиб қолган бўлиб, фақат Бургут қалъа деҳқончилик воҳасида IV-VIII асрга оид ҳажми катта бўлмаган 100 яқин мудофаа тизимли қўрғонлар археологик тадқиқодларда қайд этилган. Қумбосган ва Ўй қалъа орасидаги воҳада 88 қаср мавжуд. Қасрли (донжон) кўрғонлар сон жиҳатидан кўпроқ бўлган. Бу канал бошида (туғон ёнида) жойлашган қасрлар икки тўрда: донжонли ва донжонсиз. Ўлардан битта каттароқ кўшк ажралиб турган. Масалан, Катта Қум қалъа атрофида 8 та кичик кушклар, Тешик қальада 13, Бургут қалъада 25 бўлган [13, 128]. С.П.Толстов ва Е.Е.Неразиклар қароргоҳ-кушклар группасининг жойлашиши илк ўрта аср жамияти аъзолари орасидаги қандайдир ўзига хос иерархиялик белгига алоқаси бор деб таъкидлайди.

Умуман VI асрдан бошлаб қадимги Хоразм маданиятининг Жанубий Орол буйи, Амударёнинг ўнг ва сўл соҳилидаги худудларда деҳқончилик, шаҳарсозлик жараёнининг янги босқичига хос бўлган ривожланиши сезилади. Воҳада аниқланган 400 дан ортиқ тарихий ёдгорликлар, деҳқончилик, ҳунармандчилик, шаҳарсозлик маданияти излари ноёб ашёвий артефактлар, Жанубий Оролбуйидаги урбанистик цивилизация хусусиятлари, кўрсаткичлари ва маҳаллий халқлар маданиятининг Шарқ цивилизациясидаги ўрнини даврлар кесимида тадқиқот этишга асос бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Армарчук Е.А. Садвар- средневековый город на Юго-Востоке Хорезма (к изучению хорезмийской городской культуры IX-XI вв.) // Автореф. дисс…. канд. ист.наук. –М.; 1992.С.14.

2. Богомолов Г.И., Ильясова С.Р. К вопросу о зданиях с крестообразной планировкой в Чаче // Известия НАН Республики Казахстан. –Алматы, 2010. № 1. С.177.
3. Гудкова А.В. Ток кала. –Тошкент, 1964. С.96.
4. Исаков, А.И. Фильмандарский замок // Успехи среднеазиатской археологии. Вып. 4. –Л.; 1979.С.51.
5. История Узбекистана. Том I.– Тошкент, 1965. С.413-414.
6. Мамбетуллаев М.М. Статуэтка богини Умай из Кердера // ИМКУ, вып. 31. –Самарканд, 2000.С.207.
7. Материалы по истории туркмен и Туркмении. Том I. –М.-Л., 1939. С.187.
8. Неразик Е.Е. Археологическое исследование городища Куня–Уаз // ТХАЭЭ. Т.II. –М., 1958.С.379-380.
9. Неразик Е.Е. К проблеме развития городов Хорезма // Культура и искусство древнего Хорезма. –М.,1981.С. 221.
10. Неразик Е.Е. Хорезм в IV-VIII вв. // Средняя Азия и Дальний Восток в эпоху средневековья. –М., 1999.С.46.
11. Рапопорт Ю.А. Раскопки городище Шах-Санем в 1952 г. // ТХАЭЭ. Том II. –М., 1958 С.61;
12. Распопова В.И. Жилища Пенджикента. –Л., 1990. С.191.
13. Толстов С.П. Древний Хорезм. –М.,1948 а.С.33,128.
14. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. –М.,1948 б. С.235-243.
15. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. –М., 1962. С.244.
16. Топрак- кала. Дворец // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Том XIV. –М., 1984.
17. Филанович М.И. Ташкент. Зарождения и развития города и городской культуры. –Ташкент, 1983.С.56-57, 79.
18. Ходжайов Т.К, Мамбетуллаев М.М. Раннесредневековый некрополь Куюккала.– М.,2008. С.168.
19. Ягодин В.Н, Ходжаиов Т.К. Некрополь древнего Миздахкана. –Ташкент, 1970. С.112.
20. Ягодин В.Н. Кердерская Умай // Вестник Каракалпакского отделения АН РУз. –Нукус, 1999. № 1.С.89.
21. Yagodin V. N, Betts A .V, Kidd E.B, Hojaniyazov G. H, Brite E.B, Amirov Hs, Yagodin V, Fray G. Karacalpak-Australian Excavations in Ancient Chorasmia. An Interim Report on the Kazakiy-yatkan Wall Paintings: the «Portrait Gallery» // Jornal of Inner Asian Art and Archaelogy, 4 / 2009, –New-York. PP. 7-41.

Қубла Арал бойы аймағында дәслепки орта әсир қалалар мәдениятының раўажланыў тарийхы.
Қдырниязов О. -Ш.
Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақалада Қубла Арал бойы аймақлары ерте орта әсир қала мәдениятының раўажланыў тарийхы дәўири көрсетип берилген. Ерте орта әсир Хорезм урбанистик цивилизациясының өзгешелиги, көрсеткишлери ҳәм Орайлық Азия цивилизация тарийхындағы орны ҳәм әхмийети ҳаққында пикирлер берилген.
Таяныш сөзлер: ерте орта әсир, Қубла Арал бойы, урбанистик цивилизация.

Жанубий Оролбўйи худудида илк ўрта аср шаҳар маданиятининг ривожланиш тарихи
Қдырниязов О. -Ш.
Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада Жанубий Оролбўйи худуди илк ўрта аср шаҳар маданиятининг ривожланиш тарихи даври тақдим этилган. Илк ўрта аср Хоразм урбанистик цивилизация хусусиятлари, курсаткичлари ва Марказий Осиё цивилизация тарихидаги ўрни ва аҳамияти хақида фикрлар берилган.
Таянч иборалар: илк ўрта аср, Жанубий Оролбўйи, урбанистик цивилизация.

История развития ранней средневековой городской культуры на территорий Южного Приаралье.
Қдырниязов О. -Ш.
Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. В статье представлен период истории развития раннесредневековой городской культуры Южного Приаралья. Даны сведения об особенностях, роли и значении хорезмской урбанистической цивилизации раннего средневековья в истории центрально азиатской цивилизации.
Ключевые слова: раннесредневековый, Южное Приаралье, урбанистической цивилизация

The history of the development of early medieval urban culture in the southern Aral Sea.
Kdyrniyazov O. -Sh.
Karakalpak State University

Summary. The article presents the period of the history of the early middle ages urban culture of the southern Aral region. Information was given about the features, indicators and importance of the Khorezm urban civilization of the early middle ages in the history of Central Asian civilization.
Key words: early middle ages, urban civilization, south Aral region, urban civilization.

ЗНАЧЕНИЕ ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ В РАЗВИТИИ КЕРАМИЧЕСКИХ ИЗДЕЛИЙ В СРЕДНЕВЕКОВОМ ЮЖНОМ ПРИАРАЛЬЕ.

Сайпов С. Т.
Каракалпакский государственный университет

Великий Шелковый путь имел огромное значение в развитии истории человеческой цивилизации. С помощью торговых связей привозились новые товары, новые технологии, культурные новости и новые достижения человеческой деятельности, которые оказали влияние на развитию материальных и духовных ценностей цивилизации. В этом плане особо выделяются привозные глазурованные керамики. В керамическом комплексе среди поливных изделий средневекового Южного Приаралья встречаются керамики импортного происхождения, главном образом, китайские изделия из фарфорового теста серого цвета, орнаментированная подглазурным рельефным узором, покрытые голубовато- зеленоватой глазурью типа селадонов- «лунцюаньяю» времени Сунской династии (960-1279 гг.) [15, 161]. По данным китайских источников, возможно они

изготовлялись задолго до правления этой династии. Такие изделия были найдены на городищах Миздахкана и Пулжае, расположенных в Южных районах Приаралья. Характерный признак этих изделии- высокая прочность, гладкая прозрачность, стабильный обжиг, тонкий вкус и высокая технологичность (рис.1. 2-5; рис.2.1). Среди образцов китайского фарфора часто встречается посуда типа селадон. Они найдены среди археологических материалов Куня-Ургенча, Пульжай, Миздахкана, Дэв-Кескена и в сельских поселениях Левобережной Амударьи. Селадоновые изделия представлены двумя видами. Первый вид представляют фрагменты тонкостенных селадоновых сосудов. В основном, это чаши. Селадоновая чаша с полусферическим туловом и отогнутым наружу краем на кольцевом поддоне найдена в окрестностях Аккалы, фрагменты тонкостенной чаши в жилом квартале Пулжая (рис.1.3,5). Диаметр венчикового части составляет 15-16 см. толщина стенок 0,3-0,5 см. Также редко встречаются фрагменты селадоновой чаши с довольно широким венчиком, с обеих сторон имеющие подглазурные орнаментальные мотивы (рис. 2.1). Подглазурный рельефный орнамент в виде ложбинок окаймлен линиями сочного зеленого цвета и нанесен снаружи. Другая, археологически целая чаша, найдена в районе средневекового Черменяба. Вторую группу селадоновых изделий составляют фрагменты кашинных тонкостенных сосудов с глазурью без орнамента. Они представлены небольшими фрагментами чаш полусферической формы. Цвет поливы- зеленовато- салатный. Толстая полива нанесена небрежно, из-за нарушения технологии обжига образовались пузырчатые крапины и трещины. В результате большого спроса на китайские изделия в городах Поволжья и Южном Приаралья в XIV в. начали появляться сосуды типа « псевдоселадон» и «кобальт» [4, 135]. Роспись и манера исполнения на этих изделиях мало отличается от китайской керамики. Однако, по мнению Н.Н. Вактурской, «Хорезмийские гончары не слепо подражали последним, а творчески перерабатывали их на своем местном материале, учитывая выработанные веками традиции и существующие вкусы». Но, несмотря на это мы должны признать, что местные производство, подражавшее привозным изделиям уступает по качеству импортным образцам.

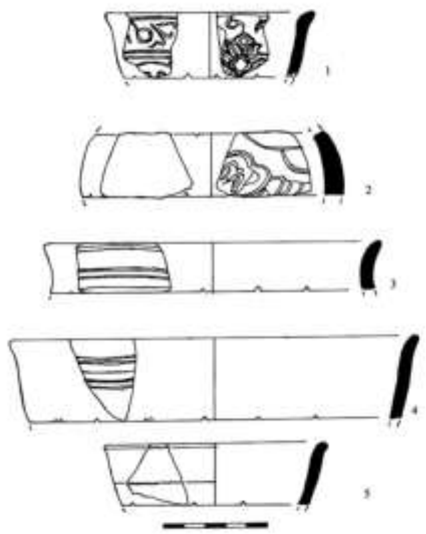

Рис.1. Привозные керамики Южного Приаралья. 1- керамика типа «минай»; 2-5- китайские селадоны.

Среди поливных керамических изделий Южного Приаралья встречаются кашинные сосуды с прозрачной бирюзовой глазурью, позолоченные цветами и черной подглазурной росписью. Прообразом этой керамики считаются так называемые- «сикула арабские» люстревые фаянсы, известные в Египте, Сирии и Иране [12, 63; 4, 103].

Она известна в Южном Приаралье с домонгольского времени. За пределами Южного Приаралья в Средней Азии люстровые изделия изготовлялись значительно раньше и зарегистрированы в городах Мавераннахра в IX в. [24, 23- 69], Южной Туркмении – XI-XII вв.[1, 101-104]. О местном производстве изделий этого типа на территории Средней Азии свидетельствуют находки бракованных сосудов в Мерве [19, 84-89] и Бухаре [18, 303]. До недавнего времени в памятниках южно- приаральского региона находили единичные экземпляры люстровых изделий. Однако, по археологическим работам последних лет на средневековых памятниках данного ареала получены новые образцы люстровой керамики, в культурных слоях Джанпыккалы, Каваткалы, Ербуруна, Кызылкалы, Миздахкана и в сельских поселениях Левобережного Амударьи (Кызылчакала) [15, 179]. Для люстровых изделий, найденных в средневековых городах Южного Приаралья, характерны следующие формы: блюда на кольцевом поддоне с широкими бортами и отогнутым наружу краем, чаши пиалообразной формы (рис.2. 2-3), поверхность венчиковой части орнаментированы мелкими буквами арабской письменности. Они, по определению М.-Ш. Кдырниязова, составляют три группы. Всем им свойственны основы: пористо-плотный кашин молочного цвета. Покрывающая глазурь белого оттенка, орнамент надглазурный, золотисто-коричневая люстра. С внутренней стороны расположены орнаментальные пояса, на дне узор в виде многолучевой звезды, фигурные розетки с орнаментом зооморфного и растительного характера. Выше центрального сюжета, на бортиках: розетки – медальоны, изображающие птиц, цветы, ягоды, завитки или эпиграфический орнамент. Последний орнаментальный пояс, нанесенный на верхний край, состоит из изображений растительного характера или стилизованной арабской вязи. На люстровых чашах пиалообразной формы в центре изображены антропоморфные или зооморфные мотивы. С наружной стороны нанесены подглазурные орнаментальные пояса, обрамленные золотисто-коричневыми линиями, они заполнены надписями и стилизованными розетками с изображением ягодок-точек. Среди открытых люстровых изделий имеются фрагменты сосудов, покрытых с внутренней стороны люстровой росписью, а с наружной – кобальтовой поливой. Аналогичные изделия найдены при раскопках средневековых поселений вокруг Замахшар. Закрытому типу люстровых изделий относится узко- и широкогорлые кувшины малого и среднего размеров [14, 122-124] (фото. 2). Судя по сохранившимся фрагментам, они орнаментировались только с внешней стороны растительным, эпиграфическим и зооморфным люстровым орнаментом. Закрытые сосуды внутри покрывались белой или кобальтовой поливой. Изобразительные мотивы люстровой керамики Южного

Приаралья близки к керамике средневековых городов Ирана и Южной Туркмении. Это тождество особенно отчетливо видно на открытых сосудах типа блюд и чаш. Сюжеты декоративной композиции на подобных изделиях: реалистические изображения человека (особенно всадников), животных (лебедь, павлин, утка) и эпиграфические надписи. Эти декоративные элементы встречаются в двух вариантах: одиночные и вереницы фигур, многократно повторяющиеся на внутренней стороне сосуда. Подобная керамика имеет близкие аналогии в городах Южной Туркмении и Ирана [1, рис.5; 2, 115-119]. Совпадение изобразительных мотивов, форм и красок изделий позволяют предположить влияние или ввоз иранской и в частности, южнотуркменской люстровой керамики в Южном Приаралье. Среди высококачественной люстровой керамики из городов данного региона встречаются явно бракованные фрагменты. Довольно большой фрагмент полузакрытого сосуда найден в точке № 707 близ Замахшара. С наружной стороны он орнаментирован люстровой росписью коричнево-золотистого цвета. Изнутри покрыта непрозрачной белой поливой, нижняя часть не глазурована. Поливы нанесены не аккуратно, не выдержан температурный режим при обжиге, в результате чего поверхность полива испорчена пузырчатыми крапинками.

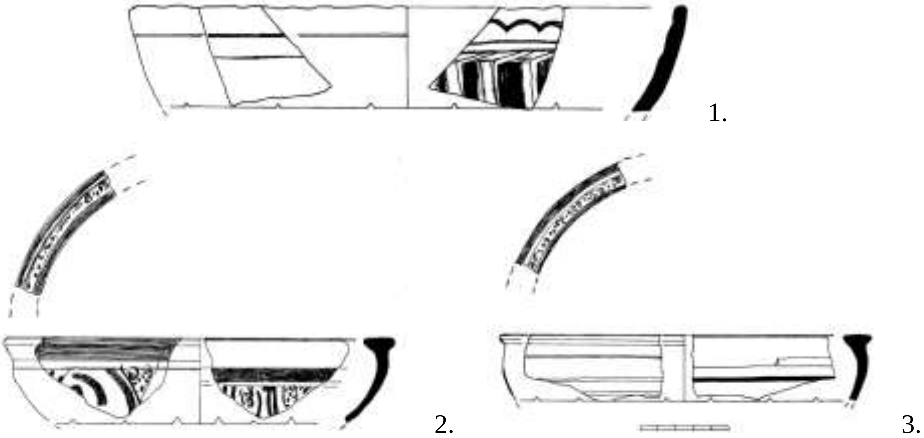

Рис.2. Привозные керамики средневекового Южного Приаралья. 1-китайский селадон; 2-3- люстровые чаши.

Другой вид привозной керамики это минай. Исследователями керамики Южного Приаралья отмечено, что местная керамика с белой поливой полихромной надглазурной росписью сложилась в керамических центрах Средней Азии как подражание иранской керамике «минай» [5, 191-192]. Такие сосуды с двух сторон покрывались непрозрачной белой поливой, а поверхность их украшалась надглазурной росписью красной-коричневой и сине- зеленой красками, образующими изящный орнамент. Во время раскопки городище Джампыккалы в 2015 году был найден фрагмент керамики типа «минай», чаша имеет коническую формы, диаметр около 10 см, толщина стенки 0,3-0,5 см. Внутри под венчиком чаши идет линейная полоса с коричневым оттенком, под ней композиция с фигурами стилизованных рыб (рис.1.1, фото. 1). Эта форма: украшения известного китайского символа «инь- янь», они имеют сине- зеленые оттенки, под ним ярко открывающаяся хризантема, где середины лепестков и центральная части имеет роспись с золочением. Последние узоры особенно широко применялись в архитектурной керамике XIII-XIV вв.[9, 74]. Внешняя сторона сосуда украшена красно- коричневым линейным орнаментом, разделенный на секторы. Происхождение мотива секторных композиций, связано с привозными люстровыми изделиями IX в., на которых секторы с изображением растительного побега чередовались с секторами, заполненными мелкими геометрическими узорами. [24, 72; 10, 27]. Производство подобной керамики было развито в золотоордынских центрах на Волге, в Селитренном городище найдено бракованная керамика такого типа [22, 199].

Фото. 1. Фрагмент керамики типа «минай» из городища Джампыккала.

Прекрасный образец иранской привозной керамики типа минай с изображением вереницы крылатых сфинксов и фантастических существ - полугрифонов, полульвов найден в 1957 году в Куня-Ургенче и опубликован Н.Н. Вактурской [6, 191-192]. Сюжет орнаментальной композиции совпадает с украшением керамики, изготовленной в XIII в. в Хорасане [11, рис. 197]. Кроме того, в 1987 г. во время раскопок золотоордынской части Джанпыккалы найден довольно большой фрагмент иранской чаши, на высоком кольцевом поддоне типа “минай” с изображением всадников (XIII-XIV вв.) [8, 129-131]. В последние годы десятки фрагментов керамики минай найдены в Миздахкане и Пульжае. Можно предположить, что выпуск керамических изделий в подражание иранским, имело место и в Южном Приаралье. Это подтверждается находками фрагментов керамики в сельских поселениях Левобережной Амударьи. Характерные черты

керамики, подражаемые «минаю», покрыта бирюзовой поливой, имеет надглазурный орнамент с красными, коричневыми, черными красками.

Среди археологических материалов средневековых городов Южного Приаралья -Замахшар, Ярбекиркала, Джанпыккала [16, 78] и Кызылкала [23, 98] встречаются кашинные изделия, украшенные проколами, ажурным орнаментом и покрытые поливой, так называемой техникой «рисового зерна». В специальной литературе отмечают, что центром производства этой керамики был юг Средней Азии (Хорасан), откуда в XII-XIV вв. она распространилась и в Китай [1, 100], Хорезм и Золотую Орду [22, 148].

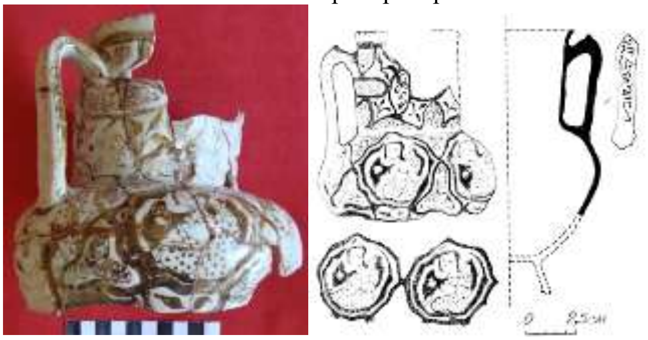

Фото.2. Люстровый кувшин. Рис. По материалам М.-Ш. Кдырниязова.

Из артефактов поливной керамики встречаются фрагменты сосудов, облицованных прозрачной поливой и орнаментированные подглазурной росписью кобальтовой краской с рельефным узором. Керамика подобного типа не свойственна до монгольским памятникам Южного Приаралья. Кобальтовая керамика впервые появилась в IX веке в Китае [4, 138]. В Иране и Средней Азии она стала известна только в конце XII в. в результате слияния традиции китайских и иранских мастеров [24, 62]. В XIV веке кобальтовая керамика распространяется и в южно приаральской регионе. Керамика с кобальтовым узором имеет подглазурную роспись, представлена нарядной и столовой посудой типа блюдец, чашек, горшков и кувшинов.

Среды неполивных изделий в памятниках северной части Хорезма часто встречаются фрагменты и целые формы неполивной красноглиняные лощеные изделия. Исследователи их связывают, с привозными изделиями, в основном, из Поволжья [3, 187; 17, 115]. Наличие массовых находок во время археологических работ красноглиняной лощеной керамики в северной части южно приаральских зон, показывают, о её наличии местного характера производств. [7,132; 13, 89-92; 20, 77-81].

Импортированные керамики типа китайского селадона, «минай», «люстр», грэн де-ри, кобальт из Ближнего Востока и неполивная красноглиняная керамика «нижнеповолжского» типа (Восточная Европа), несомненно, повлияли на развитие местного керамического производства [21, 505]. Но высокая цена и сложная технологичность этих видов изделий принуждала местных мастеров- керамистов заполнять повсеместный спрос рынка своими товарами, который принуждал искать более новые подходы изготовления продукции, требующие инновационных методов изготовления керамических изделии.

Таким образом, благодаря существования Великого Шелкового пути, страны пользовавшиеся услугами этого пути были тесно связаны друг с другом, получили новый потенциал для развития не только торговли, но и развития ремесленного потенциала. Привозные керамические изделия широко применялись в повседневном быту средневекового Южного Приаралья. Однако, дороговизна керамического импорта, трудности их транспортировки, привело к налаживанию новых видов керамики на местах. Под влиянием иноземных изделий местные гончары наладили производство товаров, подражающие изящным изделиям разных керамических центров. Это привело к развитию керамической отрасли в средневековом Южном Приаралье. Это явление основывается, прежде всего, широким использованием услуг Великого Шелкового пути и большим взаимодействием человеческой цивилизации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Атагаррыев Е., Бяшимова Н. Кашинные изделия Мисриана // КД, вып.8,- Ашхабад, 1979, 101-109 с.
2. Атагаррыев Е. Средневековый Дехистан.- Л., 1986, 173 с.
3. Бижанов Е.Б. Археологические памятники юго- восточного Устюрта // АКД.- Нукус, 1967, 22 с.
4. Булатов Н.М. Классификация кашинской поливной керамики золотоордынских городов // Советская Археология.- 1968, №4. 95-108 с.
5. Вактурская Н.Н. О раскопках 1948 года на средневековом городище Шемахакала туркмении // ТХАЭЭ. Т.-I, М., 1952, 173-192 с.
6. Вактурская Н.Н. Иранский сосуд из Ургенча // МХЭ. Вып.4, -М., 1960, 191-192 с.
7. Вайнберг Б.И. Новые материалы к истории западных районов Хорезма в XIV-XVI вв. // Этническая история и традиционная культура народов Средней Азии и Казахстана.- Нукус, 1989, 138-150 с.
8. Доспанов О., Сайпанов Б.С. Два фрагмента люстровой керамики из Джампык-калы // Вестник ККО АН РУз, -Нукус, 1997, №3, 129-132 с.
9. Гражданкина Н.С. Архитектурно- строительные материалы Средней Азии. -Ташкент, 1998, 71-91 с.
10. Ильясова С.Р., Имамбердыев Р.А., Исхакова Е.А., Ильясов Дж.Я. Новые данные о керамическом производстве Бинката // Ж. Археология Узбекистана №2 (11).- Самарканд, 2015, С.25-36
11. Искусство Средней Азии эпохи Авиценны.- Душанбе, 1980, 202 с.
12. Кверфельдт Э.К. Керамика Ближного Востока. -Л., 1947, 144 с.
13. Кдырниязов М.-Ш. Материальная культура городов Хорезма XIII-XIV вв. -Нукус, 1989, 174 с.
14. Кдырниязов М.-Ш. Люстровый кувшин из Миздахкана // ЗВОРАО. Новая серия, Том II (XXII).- Санкт-Петербург, 2006, 122-123 с.
15. Кдырниязов М.-Ш. Культура Хорезма XIII-XIV вв. -Самарканд: «Zarafshon», 2015, 320 с.

16. Манылов Ю.П., Кдырниязов М.-Ш. Городище Джампыккала // Археология Приаралья. Вып. II.- Ташкент, 1984, 67-79 с.
17. Манылов Ю.П. Археологические исследования караван-сараев Центрального Устюрта // Археология Приаралья. Вып. I. -Ташкент, 1982, 93-122 с.
18. Мирзаахмедов Д.К. Новые находки люстровой керамики из Бухары // ИМКУ. Вып.30. – Самарканд, 1999.
19. Пугаченкова Г.А. Орнаментированный сосуд из Куня- Ургенча // Труды Таш-ГУ. Вып. 17. -Ташкент, 1960.
20. Сайпов С.Т., Алимбетов А.К. Керамика Пульджая // Узбекистон тарихининг долзарб муоммалари ёш тадқиқотчилар талқинида. -Самарканд, 2013, 77-80 с.
21. Сайпов С.Т. Значение Великого Шелкового пути в развитие керамического производство средневекового Хорезма// International symposium on “Culture dialogue of the Silk Road countries” 5-6 th May 2016 – Erzurum/Turkey.p, 502-506.
22. Федоров- Давыдов Г.А., Булатов Н.М. Керамическая мастерская Селитренного городища // Сокровища сарматских вождей и древние города Поволжья. -М., 1989, 133-248 с.
23. Хожанизов Г., Кдырниязов М.-Ш. Коллекция поливных чаш из Кзылкалы // Изобразительное и прикладное искусство. Культура Среднего Востока.-Ташкент, 1989, 91-102 с.
24. Шишкина Г.В. Глазурованная керамика Согда (вторая половина VIII - начало XIII в.). –Ташкент,1979.

Орта әсир Қубла Аралбойында гүләлшылық өнимлери раўажланыўында Уллы Жипек жолының әҳмийети.

Сайпов С.Т.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақалада Уллы Жипек жолы арқалы келтирилген гүләлшылық буйымларының Қубла Аралбойы орта әсир қалаларындағы гүләлшылық өнерментшигиниң раўажланыўына тәсири ашып берилген ҳәм олар салыстырмалы түрде уйренилген болып, жергиликли гүләлшылықтың раўажланыўында Уллы Жипек жолының әхмийети көрсетилген.

Таяныш сөзлер: гүләлшылық, қытай селадоны, «минай», «люстра», грэн де- ри, кобальт, «төменги волгабойы» қызыл реңли гүләлы.

Ўрта аср Жанубий Оролбуйида кулолчилик махсулотларининг ривожида Буюк Ипак йўлининг аҳамияти

Сайпов С.Т.
Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Моқалода Буюк Ипак йўли натижасида келтирилган кулолчилик буюмларининг Жанубий Оролбуйи ўрта аср шахарларидаги кулолчилик хунарманчилигининг ривожига тасири очиб берилган ва улар солиштирма тарзида урганилган бўлиб, маҳаллий кулолчиликнинг ривожида Буюк Ипак йўлининг аҳамияти кўрсатилган.

Таянч сўзлар: Кулолчилик, китай селадони, «минай», «кандил», грэн де- ри, кобальт, «куйиволгабуйи» қизил рангли сополи.

Значение Великого Шелкового пути в развитии керамических изделий в средневековом Южном Приаралье.

Сайпов С.Т.
Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье рассматривается значение Великого Шелкового пути в развитии керамического производства в средневековом Южном Приаралье. На основе сопоставительного изучения показываются влияние привозных изделий в развитие местных керамических производств.

Ключевые слова: гончарство, китайский селадон, «минай», «люстр», грэн де-ри, кобальт, неполивная красноглиняная керамика «нижнеповолжского» типа.

The significance of the Great Silk Road in the development of ceramic products in the medieval Southern Aral Sea region.

Saypov S.T.
Karakalpak state university

Summary. The article discusses the importance of the Great Silk Road in the development of ceramic production in the medieval Southern Aral Sea region. Based on a comparative study, the influence of imported products on the development of local ceramic industries is shown.

Key words: pottery, Chinese celadon, Minai, Chandeliers, Gran de Ri, cobalt, unglazed red clay ceramics of the “Lower Volga” type.

1916-ЙИЛГИ ХАЛҚ ҚЎЗҒОЛОНИ ТАРИХИ БУЙИЧА АДАБИЁТЛАРГА ТАХЛИЛ

Отегенов Х.М.
Қорақалпоқ давлат университети

Халқимизда яқин ўтмиш тарихий воқеаларига қизиқиш ортиб бормоқда. Ҳар бир киши ўз Ватани, шаҳри, қишлоғи тарихини билишга ҳаракат қилади. Бу табиий ҳол. Шундай қизиқиш уйғотадиган воқеалардан бири бундан юз йиллар олдин бўлиб ўтган Қорақалпоғистон ҳудудидаги халқ қўзғолонлари ҳисобланади.

М.К.Мухамедбердиев Қорақалпоғистон тарихи воқеалари бўйича тарихий манбаларни тўплаш ва нашр эттириш йўналишида катта ишлар бажарилганлигини таъкидлаб ўтади: “Лекин бу тарихий манбаларни чукур танқидий тарихий манбашунослик йўналишида таҳлил қилиш пайти келди. Чунки бу тарихий воқеалар иштирокчиларининг эсдаликларида катта зиддиятлар, бир-бирига номувофиқ бўлган тасдиқлар мавжуд. Бир китобнинг ўзида ёки бир эсдаликнинг ўзида тарихий воқеаларни турлича акс эттириш ҳолатлари кузатилади” [1, 56]

Қурбанбай Утепов ўзининг «Қорақалпоғистонда Улуғ Октябрь революциясидан кейин тарих фанининг пайдо бўлиши ва шаклланиши» мавзусидаги номзодлик диссертациясида ва монографиясида “совет ҳукумати дастлабки йилларидаги тарихий манбалар, эсдаликлар ўз тадқиқини кутмоқда, автоном республика бўйича жуда қимматли тарихий манбалар комплекси йиғилган, бунда халқ хўжалиги, саноати, маданияти бўйича муҳим манбалар бор» - деб ёзади“ [2, 103]. 1950 йиллар бошларида Қорақалпоқ давлат педагогика институти директори, тарихшунос Александр Тетюшев ва ёзувчи Борис Чепруновлар Қорақалпоғистонда фуқаролик уруши иштирокчиларининг хотираларини тўплаб, шунингдек архивлардан тарихий манбаларни олиб икки жилдли қўлёзма китобни Ўзбекистон Фанлар академияси Қорақалпоғистон филиали кутубхонасига топширди [3, 65-66].

Қ.Айимбетовнинг «Халқ даналығы. Өткен күнлерден елеслер» (Нөкис: Қарақалпақстан, 1988) китоби жуда қимматли хотиралардан ҳисобланади. Муаллифнинг тарихий воқеаларни ёд билиши, мазмунли тасвирлаши тарих фани учун катта аҳамиятга эга деб ҳисоблаймиз. Ўтеш ботир ҳақида Қ.Байниязов «Елим деп еңиреген ерлер» номли китобида кўпгина маълумотларни келтиради. К.Бердимуратов 1948 йилда илмий экспедиция даврида Қўнғирот тумани 7-овулида яшовчи Аллан Байнияз ўғлидан «Ўтеш ботир» афсонасини ёзиб олади [4, 65-66].

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, Қорақалпоғистон суверен республика бўлгандан кейин тарих фанида бу илмий муаммо Б.Кощанов, А.Жумашев, М.Сейтназаров асарларида, докторлик ва номзодлик диссертацияларида ўрганила бошланди [5]. Б.Кощанов “Ўзбекистон янги тарихи” номли оммабоп монографиясида (Тошкент, 2000, 2-китоб) тарихий воқеаларга оид янги қарашларини баён қилади. Қорақалпоғистонда жадидлар ҳаракатининг уч оқимини таҳлил қилган У.Алеўов ва Қ.Сейтмуратовларнинг монографияси эътиборга моликдир [6]. А.Тажимуратов «Тарийхый қосықлар» номли мақоласида биринчи жаҳон уруши йилларида яратилган халқ дурдоналари ҳақида кўпгина тўғри фикрларини билдирган [7]. А.Қожиқбаев қорақалпоқ тарихий шеърлари оғзаки адабиёт ижодидаги ривожланувчи фаол жанрлардан бири деб ҳисоблайди [8]. М.Тлеўмуратов «Қарақалпақ поэзиясы – тарийхый дерек» номли монографиясида айрим тарихий шеърларни таҳлилга тортган [9]. Мустақиллик даврида тарихий шеърларнинг 1916 йил воқеаларини акс эттиришдаги ўрни ҳақида Б.А.Кощанов, Х.Отегенов, Д.Жуманиязовлар илмий анжуманларда маърузалар қилишди [10, 150-151]. Шўролар даврида Хива хонлиги тарихини ўрганиш ишига Яҳё Ғуломов, Муҳаммаджон Йўлдошев, Отабой Содиқов, Матёқуб Матниёзов каби олимлар ҳам катта хисса қўшдилар. Ўз даврида архивларда сақланган ҳужжатларни ўрганган ва уларни таҳлил қилиш асосида илмий асарлар ёзган мазкур олимлар объектив воқеликни ёритишга эришганлар [11].

1954 йил февраль ойида миллий озодлик ҳаракатларига бағишлаб Тошкентда ўтказилган илмий сессия муҳим аҳамият касб этди. Бу илмий анжуманларда Ўрта Осиё ва Қозоғистон ҳудудларида бўлиб ўтган халқ ҳаракатларининг келиб чиқиш сабаблари ва характерли жиҳатлари масалалари борасида ҳар хил ва зиддиятли, айрим ҳолларда эса нохолисона фикр мулоҳазалар айтилди. Аммо, 1988 йилда ушбу муаммога бағишланган Тошкентда Ўрта Осиё ва Қозоғистон республикалари олимлари иштирокида ва 1996 йил сентябрь ойида ЎзР ФА Тарих институти олимларининг ташаббуси билан 1916 йилги халқ қўзғолонининг 80 йиллигига бағишлаб ўтказилган илмий анжуманларда биринчи бор илмий асосланган ва холисона фикр айтишга ҳаракат қилинди.

Хива хонлиги ва Хива шаҳри тарихи чел эл тарихшунослигида ҳам катта ўрин эгаллайди. Академик Э.В.Ртвеладзенинг [12.112-113] тадқиқотларига қараганда ушбу мавзуга озми-кўпми эътибор берган ғарб олимлари орасида тилга олинаётган ва АҚШда яшаётган профессор Юрий Энохович Брегельнинг [13] саъй-ҳаракатлари билан Мунис ва Огаҳийнинг “Фирдавс ул-иқбол” (1988) асари тўлақонли равишда нашр этилди [14]. Шунингдек, “Мусулмон Марказий Осиёси” (1995) номли фундаментал библиографик маълумотнома эълон қилинди. АҚШ фуқаролигини олган ва шу ердаги Ички Осиё илмий–тадқиқот институти директори лавозимида ишлаётган Ю.Э.Брегель шўролар тузуми даврида Хива хонлигида яшаган туркманлар ва қорақалпоқ халқлари тарихини чукур ўрганган ҳамда улар ҳақида фундаментал асарлар яратган таниқли тадқиқотчи ҳисобланади.

Профессор А.Содиқов Хива хонлиги билан Россия ўртасидаги иқтисодий муносабатлар тарихини ўрганишга катта ҳисса қўшди [15]. Олим XX асрнинг 60 йилларида Хива хонлиги давлат архив ҳужжатлари тадқиқотчилар назарига тушганлиги сабабли икки давлат ўртасида амалга оширилган товар айирбошлаш муносабатларидаги нотенгсизликни кўрсатишга ва чор Россияси олиб бораётган мустамлакачилик сиёсатининг разил томонларини очиб беришга ҳаракат қилган. Шу билан бир қаторда проф. А.С.Содиқовнинг илмий ишлари ўз давридаги мафкуравий таъсирдан тўла истисно эмас эди. Худди шундай мафкуравий тазйиқни Г.Тўхтаметов асарида кўриш мумкин. Россиянинг Ўрта Осиёни истило қилишидаги “прогрессив” томонларни исботлаш концепцияси асосида ва шўролар тузуми даврида ёзилган барча илмий асарлар каби уларда ҳам рус мустамлакачилик сиёсати феодал қолоқлик шароитида яшаган халқлар учун улуғ бир неъмат сифатида тасвирланган.

Республика Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистоннинг янги тарихи”ни тайёрлаш ва нашр этиш тўғрисида”ги (1996 йил 16 декабрь) ва “Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида”ги (1998 йил 24 июль) қарорларидаги вазифалардан келиб чиққан ҳолда фундаментал асарлар яратишга киришилди. Унда Россия чоризмининг мустамлакачилик сиёсати ва мустабид шўролар даврида ўзбек халқининг хўрланиши, унинг маданий–миллий бойликларининг таланиши ҳамда мустақиллик йилларида берган муҳим воқеаларни миллий истиқлол мафкураси талаблари асосида

ёритишга ҳаракат қилинди. Натижада 2000 йилда нашр қилинган 3 жилдлик "Ўзбекистоннинг янги тарихи" китоби олимларимиз эришган жуда катта ютуқ бўлди.

Тарихчи олимларимизнинг ютуқларини тан олиш билан бирга "Ўзбекистоннинг янги тарихи" нашрининг "Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида" (–Тошкент, "Шарқ", 2000) номли биринчи китобида Хива хонлигида рўй берган тарихий воқеалар ва миллий озодлик ҳаракатига ҳаддан ташқари кам ўрин ажратилганлигни қайд этиш лозим. 2000 йилда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти олимларидан иборат ижодий гуруҳ томонидан "Мустабид тузумнинг Ўзбекистон миллий бойликларини талаш сиёсати: тарих шоҳидлиги ва сабоқлари" номли китобнинг ёзилиши ва 2000 йилда нашр қилиниши натижасида жуда кўп йиллар давомида халқимиз онгига мустаҳкам сингдириб келинган сохта қарашларга қаттиқ зарба берди [16]. Хоразмлик тарихчилар Отамурод Қўшжонов, Гавхар Дурдиева, Неьмат Полвоновларнинг мустақиллик даврида нашр эттирган китоблари янги архив материаллари билан кўзга тушади [17].

Хулоса: Қорақалпоғистондаги 1916-1924 йиллардаги воқеалар Туркистонда чоризм ва совет ҳокимияти олиб борган колониализм сиёсатига, зулмига ва ҳукмронлигига қарши қаратилган миллий озодлик ҳаракати бўлиб, бир-бирининг мантиқий давоми саналади. Бу тарихий воқеалар умумхалқ ҳаракат сифатида жамиятнинг барча қатлам вакилларини қамраб олиб, умуммиллий, умуминсоний манфаатлар учун, эркинлик ва адолатга эришиш йўлида олиб борилган.

1916 йилги қўзғолондаги тажрибалар 1918-1924 йиллардаги курашларда муҳим сабоқ бўлган ва миллий озодлик ҳаракатининг кўлами, бирлашиши, оммавийлиги даражаси такомиллашиб, ривожланиб борган. Колониал тузум зулмига қарши бош кўтариш, унга бўйсунмаслик кўринишида 1916 йилда бошланган халқ ҳаракатларининг мақсадлари ундан кейин аниқ йўналишга эга бўлиб борган ва мустақил давлатчиликни тиклаш учун кураш даражасига етган. Бу курашларни ташкил этишда, уларга ғоявий мазмун беришда миллий зиёлилар, жадид маърифатпарварларининг роли ва хизмати катта бўлган.

Куч жиҳатидан тенг бўлмаган шароитларда жуда катта фидойилик билан олиб борилган бу курашлар ҳукмрон давлатларнинг ҳарбий устунлиги ва аёвсиз қирғин сиёсати сабабли бостирилган. Қорақалпоғистондаги миллий озодлик ҳаракати 90 йилдан буён тарих фанида эътиборга молик муаммо саналади. Чунки бу курашлар ҳақида тарихий ҳақиқат нотўғри таҳлил қилиниб, бу курашлар «меҳнаткашлар ҳокимияти» сифатида ўзини эълон қилган совет ҳокимиятининг ўлкамизда зўрлик билан ўрнатилиб, куч орқали ҳукмронлик қилиб турган ҳукумат эканлигини ошкор этадиган муҳим далил эди. Мустақиллик йилларида Ватанимизда қонуний асосда шаклланган кўп фикрлилик ва ошкоралик шароитида ривожлана бошлаган тарих фанида туб ўзгаришлар юз бермоқда. Коммунистик мафкура, тоталитар мамлакат зулмидан озод бўлган тарих фани ва тарихчилар олдида ҳақиқий, объектив тарихни яратиш, жамият, халқ, миллатнинг маънавий такомилига, унинг ўзлигини англашига хизмат қилиш масъулияти юкланди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 июлда қабул қилинган қарори тарих фанини ривожлантиришга янада катта имкониятлар яратди. Юртимизда олиб борилаётган илмий тадқиқотлар яна жонланиб, кетма-кетлик ва мақсадли тарзда татбиқ этилди.

Ҳозирги кунга келиб тарихимизнинг қораланган, бузиб кўрсатилган саҳифаларини оқлаб бўлдик, навбатдаги асосий вазифа эса унинг илмий асосланган талқинини яратиш ҳисобланади. Ҳақиқатан, илмий жамоатчилик олдида турган навбатдаги муҳим вазифа — бу ўтмиш тарихимизни, шундан Қорақалпоғистоннинг колониал даврининг чуқур илмий асосланган тарихини кашф этишдан иборат. Бу даврнинг энг муҳим муаммоси ҳисобланган Қорақалпоғистондаги тоталитар тузумга қарши курашлар тарихи ҳам ўзининг шундай илмий асосланган талқинини кутмоқда. Ҳозирги кунгача Ватан тарихшунослигида бу муаммолар тарихининг илмий-назарий асослари ишлаб чиқилди, жуда кўп янги маълумотлар аниқланди. Келгусида бу курашларнинг кам ўрганилган, муаммоли, мунозарали ёки ҳали тадқиқ этилмаган масалаларини ўрганиш, илмий муомалага киритилмаган манбаларни тарихий ва объектив таҳлил қилиш керак.

Умуман, XX асрнинг биринчи чорагида Қорақалпоғистонда колониал тузумларга қарши халқимиз олиб борган курашларнинг чуқур илмий асосланган, ҳақиқий талқинини тиклаш тарихчилар олдида турган замонавий вазифалардан бири саналади. Элим деб, юртим деб, келажакни ўйлаб туҳматга қолиб, Ватанимиз озодлиги йўлида курашган боболаримиз хизматини баҳолаш, уларни қадрлаш, руҳини шод қилмоқ, уларнинг ишларини давом эттириш биз учун, бугунги кун авлодлари учун ҳам фарз, ҳам қарз.

АДАБИЁТЛАР

1. Мухамедбердыев К.М. Октябрь и воссоединение Каракалпакстана.— Нукус, «Каракалпакстан», 1977.
2. Утепов К.Т. Великий Октябрь, становление и развитие исторической науки в Каракалпакстане. 1917-1987 гг.— Нукус, «Каракалпакстан», 1988.
3. Материалы и документы по истории гражданской войны в Каракалпакии. Т.1-2. //ӨзР ИА ҚҚ фундаменталь китапханасының қол жазба фондында сақланады.
4. Байниязов Қ. Елим деп еңиреген ерлер. – Нөкис, «Қарақалпақстан»,1993.
5. Кощанов Б. Қарақалпақстанда 1917-жыл ўақыялары.-Нөкис, 2007; Кощанов Б.А., Джумашев А. Зарубежная и отечественная историография истории Туркестана, Хорезма и Каракалпакстана в первой четверти XX века. — Нукус: Каракалпакстан, 1997; Кощанов Б., Сейтназаров М. Революция? Вторжение? Неизвестные события в Хивинском ханстве в 1919-1920 годах. — Нукус, «Билим», 1997.
6. Алеуов О., Сейтназаров К. Коракалпогистонда жадидлар ва Сейфулгабит Мажидов фаолияти. – Тошкент, «Фан», 2010.
7. Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ халық қосықлары ҳаққында// Қарақалпақ халық қосықлары. –Нөкис, «Қарақалпақстан», 1965.

8. Қожықбаев Әдилбай. Тарийхый қосықлар (Тарийхый қосық ҳәм аңызлардың басқа жанрларға қатнасы ҳаққында). – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1980.
9. Тилеўмуратов М. Қарақалпақ поэзиясы – тарийхый дерек. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1994.
10. Кощанов Б.А. Каракалпакские исторические песни ХШ-ХХ вв. как исторический источник//История и культура Узбекистана. Материалы республиканской н-п конф. –Ташкент. 2011; Кощанов Б.А.. Актуальные проблемы изучения каракалпакских исторических песен ХШ-начала ХХ вв.//Вопросы археологии, этнографии и истории Южного Приаралья. Межд. Конф. – Нукус: НГПИ, 2011; Кощанов Б.А. Исторические песни каракалпакского народа. Халық аўыз еки дөретиўшилиги миллий ҳәм улыўма инсаный қәдириятлар системасында. Халық аралық илимий конф. материаллары.- Нөкис, 2015; Өтегенов Х. Қарақалпақ тарийхый қосықлары Хийўа ханлығындағы 1916-жылғы көтерилис ҳаққында. Уша ёрда; Жуманиязов Д. «Мәрдикар» ўақыясын сәўлелендиретуғын тарийхый қосықлар. Уша ёрда. 150-151-бетлер.
11. Ғуломов Я.Ғ. Хоразмнинг суғорилиш тарихи: қадим замонлардан ҳозиги кунгача. Т.: Ўздавнашр, 1959. Йўлдошев М. Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши. — Т.: Ўздавнашр, 1959; Содиқов А. Хива ва Россия иқтисодий муносабатлари (XIX аср 2 ярми — XIX аср бошлари). — Т.: Фан, 1968; Матниёзов М. Хоразм тарихи. — Урганч: Хоразм, 2005.
12. Ртвеладзе Э.В. К зарубежной историографии Хивы // Общественные науки в Узбекистане, 1997, № 7–8.
13. Bregel Yu. Bibilbografhy of Islamic Central Asia. Complied and edited by Yuri Bregel. Part I–III.— Bloomington, Indiana, 1995.
14. Shir Muhmmad Mirab Munis fnd Myhmmad Riza Agahi. Firdavs al-iqbal: History of Khorezm / Edited by Yuri Bregel. T.J.Brill. — Leiden–New York–Kobenhavn–Koln, 1988.
15. Садыков А.С. Россия и Хива в конце XIX начале XX века. — Т.: Фан, 1972; Садыков А.С. Экономические связи Хивы с Россией и Хива в конце XIX–начале XX века. — М.: Наука, 1969.
16. Мустабид тузумнинг Ўзбекистон миллий бойликларини талаш сиёсати: тарих шоҳидлиги ва сабоқлари (1865–1990 йиллар). — Т.: Шарқ, 2000.
17. Қўшжонов О., Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар (X1X аср иккинчи ярми – XX аср биринчи чораги). –Тошкент: Abu matbuot-konsalt, 2007; Қўшжонов О., Дурдиева Г. Хива хонлиги туркманлари. -Хива: Хоразм Маъмун академияси нашрёти, 2008.

1916-йилги халқ қўзғолони тарихи буйича адабиётларга таҳлил
Отегенов Х.М.
Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада Хива хонлиги ва Амударё бўлимида бўлиб ўтган 1916-йилги халқ қўзғолони тарихшунослик масалалари кутарилади. Муаллиф 1917-1991-йиллардаги олимларнинг асарларини синчиклаб ўрганиб ютуқлари ва камчиликларини айтиб ўтади. Айниқса муаллифнинг қўзғолон тарихини ўрганиш буйича фикр ва хулосалари диққатга сазовар.

Таянч сўзлар: Туркистон ўлкаси, Хива хонлиги, Амударё булими, халқ қўзғолони, Авазжан ходжа, Асфандияр хон, Турткул, Чимбой, Сорибий, Кипчак, Мангит, «Киз солиги»

Анализ литературы по истории народного восстания 1916 года
Отегенов Х.М.
Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье поднимаются вопросы историографии народного восстания 1916 года на территории Хивинского ханства и Амударьинского отдела Туркестанского края. Автор приводит достижения и недостатки трудов ученых 1917-1991 годов. Особенно заслуживает внимания мнения и выводы автора по изучению истории народного восстания.

Ключевые слова: Туркестанский край, Хивинское ханство, Амударьинский отдел, народное восстание, Авезжан ходжа, Асфандияр хан,Турткуль, Чимбай, Сарыбий, Кипчак, Магит, «Налог девушками».

The analysis of the literature on history the peoples rebellion of 1916
Otegenov KH.M.
Karakalpak state university

Summary. The article raises questions of historiography of the popular uprising of 1916 in the Khiva khanate and the Amu Darya Department of Turkestan region. The author cites the achievements and shortcomings of the works of scientists of 1917-1991. Especially noteworthy are the author's opinions and conclusions on the study of the history of the popular uprising

Key words: Turkestan, Khiva khanate, the Kara-Kalpak, a popular uprising, Avesian Hodge, Isfandiyarkhan, Turtkul, Chimbay, Sarabi, Kipchak, Magic, "Tax girls»

УРЫСТАН КЕЙИНГИ ЖЫЛЛАРДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚСТАН АЎЫЛ ХОЖАЛЫҒЫ ТАРИЙХЫНАН

Мадреймов Е.
ТашМАУ Нукус филиалы академиялық лицейи

Екинши жәҳан урысы жылларынан кейин Қарақалпақстан аўыл хожалығы үлкен қыйыншылықларға дус келди. Урыс таўсылар жылы республика халқының аўыл хожалық өнимлерин ислеп шығарыў исиндеги пидәкерлик мийнети жобалардағы көрсеткишлерди орынлаў ушын жеткиликсиз болды. Мәселен, 1945 жылы тек ғана Төрткүл ҳәм Хожели районларының мийнеткешлери пахта бойынша планын орынлап шығып, қалған хожалықлар мәмлекеттен қарыздар болып қалды. Республикамыздың егислик майданларында өндирилген пахта гектарынан 9,7 центнерден аспады [1]. Урыстан кейинги аўыл хожалығының улыўма жағдайының төмен болыўының себеплери жүдә көп еди, мәселен, хожалықларда тийкарынан адамлардың қол мийнетинен

пайдаланыў, механизмлердиң дерлик болмаўы, сондай-ақ ирригациялық системаның ўақыт талабына жуўап бермейтуғынлығы да болды. Проф. Қ.Сарыбаев ҳәр бир каналда суў бөлистириўши сооружениелердиң болмаўы суўды надурыс пайдаланыўға, базы бир жерлерде ысырапшылыққа, ал алыс аймақларда суў жетиспеўлигине алып келди деп көрсетеди [2, 230]. Сол жылы Қарақалпақстанның шетки аймақларында бираз суўсызлық болды, ал тракторлардың жоқлығы себепли аўыл хожалық өнимлерин егиў исинде ҳәттеки 1960-жылларға шекем мийнет қуралы ретинде өгиз, жылқы, ешекти пайдаланып келген.

Урыстан соңғы жыллары аўыл хожалығында өндирилген өним муғдары урыстан алдыңғы жыллардағыдан төмен болды. Сондай-ақ 1946-1947 жылларындағы республиканың бирқатар районларындағы суў тапшылығы аўылда жасаўшы пуқаралардың турмысына кери тәсир көрсетти. Айтып өтиў керек, олар тийкарынан өз хуқықларына ийе емес еди. 1946 жылы 19 сентябрьде бурынғы аўқам Министрлер Кеңеси ҳәм ВКП(б) Орайлық комитетиниң «Колхозларда аўыл хожалығы артелиниң Уставын бузыўшылықларды сапластырыў жөниндеги илажлар хаққында» қарар қабыл етилди [3]. Бул қарарда мийнет күнлерин надурыс расход етиў, колхозлардың жәмийетлик жерлерин нызамсыз ийелеў, колхоз мүлкин талан-тараж етиў, колхозларды басқарыўдың демократиялық тийкарларын бузыў мәселелерине итибар қаратылды. Усы қарар тийкарында колхоз-совхоз хожалықларындағы басқарыўшы-хожалық персоналдың саны бираз азайтырылды. Сол қарарға тийкарланып, колхоз-совхозларда жасаўшы ҳәр бир хожалықтың тамарқа жерлерин есаплаў, аўыл хожалық өнимлерин ислеп шығарыўшы хожалықлардың қарызларын өндириў, жоқары шөлкем ҳәм кәрханалар, хызметкерлер тәрепинен олардан ҳәр түрли ғәлле, өним ҳәм ақша талап етиўди тоқтатыў, колхозларды басқарыўдың демократиялық тәртиплерин қайта тиклеўге итибар қаратылды. Бул қарар урыс жылларында аўыл хожалық кәрханаларындағы күшли административлик-буйрықпазлық тизимди таўысыўға имкан беретуғындай болып түйилседе, әмелиятта дийханның мийнет етиўге деген умтылысларын шеклеўге себеп болды. Мәселен, сол дәўирдеги газета ҳәм сақланған архив материаллары аўылларда тамарқа жерлерине бау-бақша, палыз өнимлерин еккен шахслардың жуўапқа тартылғанлығына гүўа боламыз. Соның менен қатар, лаўазымлы шахслардың өз дәрежесинен пайдаланып, киси хақысын жегенлиги, улыўма дәраматларды өз қәлеўинше бөлистириўди әмелге асырып, дийханлардың наразылығын туўдырғанлығын көремиз. Қалаларда жасаўшы пуқараларда аўыр жағдайда қалды. Орташа айлық 62 рубльды қурап, мәмлекет тәрепинен ҳәр жылы өткизилетуғын Мәмлекетлик заем облигацияларына жазылыўлар бийпул медициналық хызмет көрсетилиўин, азық-аўқат ҳәм тийкарғы товарлар бахасының төменлетилиўин тәмийнлеген болсада, адамлардың турмыс сапасын көтериўге имкан бермеди.

Урыс тамам болған жылы ең алды менен 1946 жылға мәмлекет тәрепинен аўыл хожалық өнимлерин ислеп шығарыўда белгили жобалар ислеп шығылып, жергиликли партия-совет уйымлары ҳәр тәреплеме оларды әмелге асырыўға ҳәрекет етти. Мәселен, сол жылғы цифраларға нәзер таслайтуғын болсақ, пахта өнимдарлығын гектарынан 12 центнерге жеткериў нәзерде тутылды. Сондай-ақ, бийдай, тары егиў ушын егислик майданларын 3700 гектарға көбейтиў, олардан алынатуғын зүрәәт бийдай егисинен гектарынан 10,1 центнер, тарыдан 6 центнерге жеткизиў жобаластырылды. Оның ушын аўыл хожалығы өнимлерин ислеп шығыўда механизацияластырыў үлкен әхмийетке ийе екенлиги айтылып келди.

Мәмлекет пуқаралардың жасаў шараятларын жақсылаў экономиканы тиклеў, бизиң шараятымызда аўыл хожалығын райажландырыў деп билип, 1946 жылы 2-февралда Орай «1946-1953 жылларда Өзбекстанда пахташылықты қайта тиклеў ҳәм раўажландырыў жобасы ҳәм илажлары хаққында» арнаўлы қарар қабыл етти [4, 285]. 1947-жылы Қарақалпақстанда пахта планы 100 мың тонна деп белгиленди, ал 1950-жылға келип Қарақалпақстанда 168 мың тонна пахта тапсырыў талап етилди. Реже бойынша Қарақалпақстанда гектарынан 11,5 центнер пахта жетилистириў керек болды.

1946 жылы 26-28 феврал күнлери Қарақалпақстан пахтакешлериниң республикалық совещаниеси болып өтти. Бул жерде республикамыздың үлгили хожалықлары ўәкиллери гектарынан 15-20 центнерден пахта өндириўге. Белгиленген ўазыйпаларды орынлаў бар күш-ғайратын салатуғынын айтып, ўәделер берилди. Совещание ақырында ҳәр бир қатнасыўшы совещание президиумына барып, сол жердеги «Миннетлемелер китабы»на өзиниң мойнына алған миннетлемесин көрсетип, имзалаған. Сол жыллардағы дәстүр бойынша Қарақалпақстан пахтакешлери Ташкент облысы пахтакешлери менен «социалистлик жарыс»қа түсип, усы совещаниеде олардың да делегациясы қатнасқан еди. Бирақ бул режелер әмелге асырылмай, қағазда қалып қойды. Себеби ҳәр бир реже қаржы, механизм, хожалық жүргизиўдиң жаңа усыллары, социаллық шарт-шараятлар менен тәмийнленбеген еди.

Республика аўыл хожалығының басқада әхмийетли тараўлары – мал шарўашылығы, жипекшилик, палыз ҳәм бағ өнимлерин көбейтиў, оның ушын егислик майданларын тазадан ашыў кереклиги айтылған еди. Мәселен, мал шарўашылығы урыс жылларында бираз артта қалған еди. Ҳәттеки 1945-жылдың өзинде бирқатар районларда (Қыпшақ, Тахтакөпир. Куйбышев) мал саны 9 – 11%-ке азайып кетти. Бул хаққында 1946 жылы 19 - 20 март күнлери Нөкисте Қарақалпақстан мал шарўашылығы алдыңғыларының республикалық совещаниесинде де қатаң сынға алынды. Бул тараўды раўажландырыў бойынша партия шөлкеми басшылары тәрепинен тапсырмалар берилип, тез арада кемшиликлерди бийтәреп етиў талап етилди. 1946 жылға реже бойынша мал шарўашылығында мал басын 3 мыңға көбейтиў, қаракөл қойларынан алынатуғын төл 10 мыңға жуўық болыўы, сондай-ақ ешек, түйе басын көбейтиў кереклиги белгиленди [5]. Бирақ бул тараўға әмелий жәрдем көрсетиў бираз артта қалды.

Жипекшилик тараўын раўажландырыў республикамыздың бәрше районларында қолға алыў нәзерде тутылған еди. Аўыллық жерлерде тут ағашларын егиў, наўқан қуртларын өсириў, т.б. жумысларды әмелге асырыў ислери алып барылды. Оның нәтийжесинде 1947-1948-ши жыллары тут ағашлары саны 1946-жылға қарағанда 2,5 есеге көбейди. Жаңадан бағлар өсириў, олардың өнимдарлығын асырыў жумыслары басланды. 1945 жылы республикада бағлардың улыўма егислик майданы тек ғана 18 гектарды қурайтуғын еди, сонлықтан ҳәр бир колхоз-совхоз хожалықларында тазадан бағлар жаратыўға үлкен итибар қаратылды. Бул жумыслар хаққында белгили журналист К.Смамутов автобиографиялық роман-эссесинде урыстан кейинги жыллары өзиниң туўылып өскен колхозында бағлардың жаратылыўы, бағманлар хаққында, ҳәттеки кейин ала усы бағлар хаққында орайлық «Правда» газетасында очерк жарияланғанын мақтаныш мепен атап өтеди [6, 76-77].

Соның менен бирге урыстан кейинги жылы колхоз ҳәм совхоз хожалықларының шөлкемлесиўинде көплеген қәте-кемшиликлер болғанын, егиншилик мәдениятының төменлиги, мал шарўашылығында бираз машқалалар болғанын көремиз. Тийкарғы итибар пахташылыққа қаратылғаннан кейин, булл тараў партия-совет органларының аўыл хожалығы тараўындағы жумысының дыққат орайында болды. 1950-жылы 11-январьда бурынғы аўқамның Халық комиссарлары Кеңеси «1950-жылы Өзбекстан ССРында пахташылықты және де раўажландырыў хаққында» қарары қабыл етилип, сол қарар тийкарында пахта өнимлери ушын егислик майданларын кеңейтиў нәзерде тутылды. Қарақалпақстанда 1948-жылға салыстырғанда бир-еки жыл ишинде пахта егислик майданлары 11,8%-ке, тийкарынан Шоманай, Қырыққыз ҳәм Қызыл-қала массивлериниң жерлери есабынан көбейди [7, 238-239]. 1950-жылы Қарақалпақстанда киши аўыл хожалық артель ҳәм колхозларды ири хожалықларға бириктириў иси әмелге асырылды. Оның ақыбетинде республика артель ҳәм колхозлар саны 410-нан 200-ге шекем қысқарды. Егер будан алдын ҳәр хожалықта орта есап пенен 364 га жерге ийелик еткен болса, жаңадан дүзилген хожалықларда орташа 883 га жерге ийелик ете баслады [8]. Жаңадан магистраллық каналлар қурылыс әмелге асырылды, мәселен, Шоманай каналы бос жатқан 1600 га жерди суўландырыў имканын берип, хәттеки жаңадан Шоманай районы дүзилди.

Бирақ әмелге асырылған жумыслар ўақтылы нәтийже берип, 1953 жылға келип республиканың 12 районының 9-ы пахта планын орынлай алмады. Мал шаруашылығын раўажландырыў бойынша да режелер әмелге асырылмады [9]. Орай Өзбекстан басшылары алдына 1954-1958 жыллары пахта өнимдарлығын асырыў бойынша әмелий ис-илажларды қатаң түнрде әмелге асырыўды тапсырады. Орайдың шешими бойынша усы жыллары пахта жетистириўди кеминде 1,8 миллионға жеткериў, суўғарылатуғын жерлер майданын 1952-жылға салыстырғанда 600 мың гектарға көбейтиў, ал Қарақалпақстанда – 66 мың га жер, соның ишинде пайдалнылмай атырған 55 мың га жер ашылыўы, оларды суўғарыў системасының жаратылыўын талап етти. Бул жумыслардың ақыбети кейинирек сезилип, Арал апатшылығының пайда болыўына себепши болған еди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси архиви, ф.322, оп.2, д.585, 7-б.
2. Сарыбаев К. История орошения Каракалпакстана. – Н., 1995. – С.230.
3. Қызыл Қарақалпақстан, 1946, 22 сентябрь.
4. Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. – Нөкис, 2003. – 285-б.
5. Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси архиви, ф.322, оп.2, д.585, 7-б.
6. Смамутов К. Сизлерге айтып кетежакпан… - Н, 2017. – 76-77-б.
7. Сарыбаев К. История орошения Каракалпакстана. Нукус, 1995. – С. 238-239.
8. ҚР Жоқарғы Кеңеси архиви, ф.1, оп.123, д.2, л.84.
9. Қызыл Қарақалпақстан, 1954, 6 февраль.

Урыстан кейинги жыллардағы Қарақалпақстан аўыл хожалығы тарийхынан

Мадреймов Е.

ТашМАУ Нукус филиалы академиялық лицейи

Резюме. Мақалада Қарақалпақстан аўыл хожалығының Екинши жәҳан урысы жылларынан кейинги үлкен қыйыншылықлар хаққында сөз етиледи. Колхоз Уставының бузылыўы нәтийжесинде инсан хуқықларының аяқ асты болыўына алып келди. Мәмлекетлик жобалар ислеп шығылып, жергиликли партия-совет уйымлары оларды мәжбүрий әмелге асырыўға ҳәрекет етти. Аўыл хожалығын реформаластырыў экономикалық эффект бермеди.

Таяныш сөзлер: аўыл хожалығы, ҳуқықлардың бузылыўы, жасаў шараятлары.

Урушдан сўнгги йиллардаги Қорақалпоғистон қишлоқ хўжалиги тарихидан

Мадреймов Е.

ТашДАУ Нукус филиали академик лицейи

Ушбу мақолада Қорақалпоғистон қишлоқ хўжалигининг Иккинчи жаҳон уруши йилларидан сўнгги йиллардa катта қийинчиликлар хақида сўз этилади. Колхоз Уставининг бузилиши натижасида инсон хуқуқлари оёқ ости бўлди. Давлат режалари ишлаб чиқилиб, маҳаллий партия-совет органлари уларни мажбурий амалга оширишга харакат этди. Қишлоқ хўжалигини ислоҳ этиш иқтисодий натижа бермади.

Таянч сўзлар: аўыл хожалығы, ҳуқықлардың бузылыўы, жасаў шараятлары.

Из истории сельского хозяйства Каракалпакстана послевоенного периода

Мадреймов Е.

Академический лицей Нукуского филиала ТашГАУ

Резюме. В статье изучается тяжелая ситуация в послевоенном сельском хозяйстве Каракалпакстана. Нарушение положений колхозного Устава привело к нарушениям прав человека. Были разработаны государственные планы, которые советско-партийные органы пытались принудительно осуществить. Реформирование сельского хозяйства не дало экономического эффекта.

Ключевые слова: сельское хозяйства, правонарушение, условие жизни.

From the History of Agriculture of Karakalpakstan Post-War Period
Madreymov E.
Academic Lyceum of Nukus branch by TashSAU

Summary. This article examines the difficult situation in post-war agriculture in Karakalpakstan. Violation of the provisions of the collective farm Charter led to violations of human rights. State plans were developed, which the Soviet-party bodies tried to enforce. The reform of agriculture did not produce an economic effect.

Key words: Rural agriculture, right breach, condition existence.

ГЛОБАЛЛАШУВ ВА МАЪНАВИЙ ХАВФСИЗЛИК

Бердалиев Н. Ш.
Тошкент архитектура қурилиш институти

XX асрнинг охири XXI асрнинг бошларидаги халқаро вазият, геосиёсат, давлатлар, халқлар ўртасидаги алоқалар глобаллашув жараёнларининг ниҳоятда чуқурлашиб кетаётганлиги билан характерланади. Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек*:* “Барчангизга аён, ҳозирги кунда дунё микёсида бешафқат рақобат, қарама-қаршилик ва зиддиятлар тобора кескин тус олмоқда. Диний экстремизм, терроризм, гиёҳвандлик, одам савдоси, ноқонуний миграция, “оммавий маданият” каби хавф-хатарлар кучайиб, одамзот асрлар давомида амал қилиб келган эътиқодлар, оилавий қадриятларга путур етказмоқда. Мана шундай ва бошқа кўплаб таҳдидлар инсоният ҳаётида жиддий муаммоларни келтириб чиқараётгани - айни ҳақиқат ва буни ҳеч ким инкор этолмайди”[1].

Ҳозирги глобаллашув жараёнлари энг янги технологиялар асосида ишлаб чиқаришни, тезкор замонавий коммуникация ва алоқа воситалари тизимлари, меҳнат унумдорлиги учун қулай шароитлар яратиб, чекланмаган имкониятларни очиб бермоқда. Бу ўз навбатида, мамлакатларнинг ўзаро яқинлашувига, жаҳон иқтисодиёти тизимига интеграциялашув жараёнларининг фаоллашувига хизмат қилмоқда. Аммо ўзгариб бораётган дунё мантиғининг чуқур мазмун-моҳиятини, ҳозирги кунда вужудга келаётган ихтилоф ва зиддиятларнинг сабабларини тўғри аниқлаш учун ижтимоий тараққиётнинг миллий-маънавий асосларидан чалғимаслик зарур.

Чунки, унинг ғоят ўткир ва кенг қамровли таъсирини деярли барча соҳаларда кўриш, ҳис этиш мумкин. Глобаллашув айни вақтда зиддиятли ҳодиса эканлиги, бу аввало “оммавий маданият” ниқобидаги аксилмаданиятнинг тарқалиш хавфи ҳамда халқларнинг ранг-баранг, бой маънавий ҳаётининг бирхиллашуви, миллий ўзлик туйғусининг сусайиши, эгоизм ва нигилизм каби хатарларнинг ёшлар ўртасида кучайиши каби иллатларда намоён бўлмоқда.

Бугунги кунда халқаро майдонда турли сиёсий кучлар ўзининг миллий ва стратегик режаларига эришиш учун “Эркинлик ва демократияни олға силжитиш” ниқоби остида амалга оширилаётган сиёсатнинг асл моҳияти ва мақсадларини ўз вақтида сезиш, англаш катта аҳамият касб этади. Дунёда уруш технологияларининг шакли ўзгарганлиги, геосиёсий муносабатларнинг таранглашуви, айрим қудратли давлатлар томонидан муайян мамлакатларга, авваламбор, ер ости, ер усти бойликларига эга бўлган ҳудудларга нисбатан олиб борилаётган ана шундай ғаразли сиёсатни дунёнинг айрим минтақаларида тинч ҳаётнинг издан чиқишига, ҳокимият тепасига айнан ўша давлатларнинг манфаатларига хизмат қиладиган кучларнинг келишига, трансмиллий можаролар, динлараро курашлар, маданиятлар ўртасида тўқнашувларга сабаб бўлмоқда. Айниқса глобаллашув жараёни мафкуравий таъсир ўтказишнинг ниҳоятда ўткир қуролига айланиб, ҳар хил сиёсий кучлар ва марказларнинг манфаатларига хизмат қилмоқда. Бу жараёнлар эса миллий ва маънавий хавфсизлигимиз, миллий манфаатларимиз, юксак маънавиятли авлод келажагини таъминлаш йўлидаги сиёсатни амалга оширишда жиддий маънавий таҳдидлардан бирига айланиб улгурди ва бу таҳдидлар кундан-кунга тобора кучайиб бормоқда.

“Маънавий таҳдид деганда, аввало тили, дини, эътиқодидан қатъий назар, ҳар қайси одамнинг том маънодаги эркин инсон бўлиб яшашига қарши қаратилган, унинг айнан руҳий дарёсини издан чиқариш мақсадини кўзда тутадиган мафкуравий, ғоявий ва информацион хуружларни назарда тутиш лозим ...”[2. 31]. Мазкур мафкуравий ҳодиса энг ташвишлисидир. Чунки инсон ўз кашфиётларига маҳлиё бўлиб, дунёқараш, ахлоқ ва фаолият жиҳатидан заифлашиб бормоқда. Терроризм, диний экстремизм турли-туман секталар, лоқайдлик, эгоцентризм, эскапизм, ва “демократияни олға силжитиш” ҳаракатлари шунинг натижасидир. Бу ҳаракатлар миллий бирлик, бирордарлик ва ҳамкорликка раҳна солмоқда.

Мана шундай вазиятда одам ўз мустақил фикрига, замонлар синовидан ўтган ҳаётий-миллий қадриятларга, соғлом негизда шаклланган дунёқараш ва мустаҳкам иродага эга бўлмаса, турли хил маънавий таҳдидларга, уларнинг гоҳ ошкора, гоҳ пинҳона кўринишидаги таъсирига бардош бериши амримаҳол. Шунинг учун ҳам – бу Шарқ ёки Ғарб мамлакатларда бўладими, олис Африка ва Осиё қитъаси бўладими маънавиятга қарши қандайдир таҳдид пайдо бўладиган бўлса, ўзининг бугунги куни ёки эртанги истиқболини ўйлаб яшайдиган ҳар бир онгли инсон, ҳар бир халқ ташвишга тушиши табиий, албатта.

Шу сабабли бугунги кунда глобаллашув, маънавий хавфсизлик, маънавий инқироз, ахборот хавфсизлиги, мафкуравий бўшлиқ, маънавий таҳдид каби тушунчаларнинг мазмун-моҳиятини чуқуррок ўрганиш, илмий таҳлил қилиш, аниқ таклифларни ишлаб чиқиш сиёсатшунос олимлар олдида турган долзарб вазифаларлан бири

ҳисобланиди. Ҳозирги давр цивилизацияси шундан далолат берадики, жамиятнинг маънавий хавфсизлигини таъминлаш олмай туриб, истиқболли келажакни тасаввур қилиш мумкин эмас.

Маънавий хавфсизлик тизими – бу миллат руҳияти, салоҳияти, иродасини ифода қилиб, унинг маданияти, тарихи, ўзбек давлатчилиги асослари тўғрисидаги тушунча ва қадриятлар тасаввури йиғиндисидир. Маънавий хавфсизлик масаласи миллатнинг мавжудлигини белгиловчи вазифалар қаторига киради. У ахлоқий қадриятлар орқали жамият ва унинг маданиятини сақлашга қаратилган яхлит ижтимоий тизимлар фаолиятини ифода қилади [3. 136].

Шу нуқтаи назардан, Ўзбекистонда барпо этилаётган адолатли демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятида маънавият, маънавий хавфсизлик масалалари асосий йўналишлардан бири қилиб белгиланган. Мафкуравий хуружлар миллий ва диний томирларимизга болта уришини, улардан бизни бутунлай узиб ташлашдек ёвуз мақсадларни кўзлашини ҳар бир инсон яхши тушунади. Бундай тажовузкорона ҳаракатлар бизлар учун мутлақо бегона мафкура ва дунёқарашни аввало ёшларимизнинг қалби ва онгига сингдиришга қаратилгани билан айниқса хатарлидир. Аҳолимизнинг 60 фоизига яқинини ёшлар ташкил этаётган бир даврда, ёшларни асрамасдан туриб, миллатнинг келажагини ва маънавиятини асраб бўлмайди. Дарҳақиқат, бугун халқимиз, айниқса ёшлар кучли ғоявий, мафкуравий ва информацион босим остида яшашга мажбур бўлмоқда. Бугун ана шу таҳдидларнинг ошиб бориши жамиятда маънавий хавфсизликни таъминлаш вазифасини кун тартибига қўймоқда. Бу турга кирувчи таҳдидлар кенг қамровлиги ва узоқни кўзловчи хусусиятга эгалиги билан ажралиб туради. Бугун ёшларда, нафақат ёшларда, ҳатто айрим кексаларда ҳам учраётган миллат маънавиятига мос келмаган ишларга қўл уриш, зарарли одатлар чиқариш турли ахборот бўҳронларининг, юмшоқ қилиб айтганда, “беғараз маданият экспортлари”нинг оқибатидир.

Шу боис, мамлакатимизда ёшларни ҳар томонлама юксак маънавиятли, баркамол шахс қилиб тарбиялаш давлат сиёсатининг устувор вазифаларидан бири ҳисобланади. Баркамол авлод тарбияси, уларнинг маънавияти бугунги кун масаласи эмас. Маърифат орқали жамиятни ўзгартиришга жазм қилган буюк маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлонийнинг “Тарбия биз учун ё ҳаёт – ё мамот, ё нажот – ё ҳалокат, ё саодат – ё фалокат масаласидир”[2, 60], деган даъваткор сўзлари бундан юз йил муқаддам айтилган бўлса-да, илм-фан ва янги технологиялар юксак тараққий этган, кишилар дунёқараши, тушунча ва тасаввурлари кенгайган, таълим-тарбия тизими янги босқичга кўтарилган бугунги даврда ҳам заррача қимматини йўқотган эмас.

Глобаллашув жараёнлари кучайиб, тинчлик ва барқарорликка қарши янги таҳдид ва хатарлар тобора кўпайиб бораётган мураккаб ва таҳликали вазият соҳада амалга оширилган ишларни танқидий баҳолаб, унинг фаолиятини замон талаблари асосида такомиллаштириш зарурлигини кўрсатмоқда. Айниқса, мамлакатимиз Президенти Шавкат Миромонович Мирзиёев томонидан 2017 йилнинг февраль ойида қабул қилинган “2017-2021 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг ривожланиш Стратегияси” давлат ва жамиятнинг ижтимоий ва ҳуқуқий муносабатлари, бошқарув ҳамда иқтисодиётнинг барча соҳалари, жумладан, олий таълим тизимини модернизация қилиш ва ривожлантиришнинг янги босқичи сифатида мамлакатимиз ҳаётида йирик сиёсий ҳодиса бўлди. Президентимиз таъкидлаганидек, “... ёшларимиз маънавияти, ғоявий-мафкуравий тарбияси учун масъул деб билган инсонлар - бу маҳалла ёки диний ташкилотлар бўладими, ҳуқуқ-тартибот идоралари ходимлари ёки катта таъсир кучига эга ижодкор зиёлилар бўладими – уларнинг барчаси айниқса фаол бўлишлари лозим”[4]. Зеро, фақат маърифатли жамиятдагина кишиларнинг янги ҳаёт, фаровон турмуш кечириш йўлидаги орзу-ҳаваслари тўла-тўкис рўёбга чиқади.

Стратегик дастур ижроси доирасида 2017 йил 28 июлдаги “Маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш ва соҳани ривожлантиришни янги босқичга кўтариш тўғрисида”ги ПҚ-3160-сонли қарорлари бу соҳадаги ишларни янги босқичга олиб чиқди. Ушбу қонунлар, қарор ва фармойишларни қабул қилиш, амалга оширишдан мақсад - мустақиллик йилларида мамлакатимизда жамият ҳаётининг маънавий-маърифий асосларини мустаҳкамлаш, миллий истиқлол ғоясининг асосий тушунча ва тамойилларини ҳаётга жорий этиш, юртдошларимиз, айниқса, ёш авлод қалбида Ватанимиз тақдири ва келажаги учун дахлдорлик ва масъулият ҳиссини ошириш, ёт ғояларга қарши мафкуравий иммунитетни кучайтиришга йўналтирилган тарғибот тизимини шакллантиришдан иборат.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, миллий-маънавий хавфсизликни таъминлаш, жамиятимиз аъзолари маънавиятига, маданиятига таҳдид солаётган мафкуравий омилларнинг объектив ва субъектив жиҳатлари, ғоявий хавф-хатарларнинг олдини олишнинг самарали усуллари, воситалари ва йўлларини аниқлаш зарурияти билан боғлиқ.

Биринчидан, глобаллашув жараёнида жамиятимиз маънавий ҳаётига хавф солаётган хатарлар, таҳдидлар ўзига хос шаклда намоён бўлиб, уларнинг таъсир кучи кундан-кунга ортиб бормоқда. Жумладан, турли ёвуз ва вайронкор ғоялар, қарашларнинг мураккаб синтези сифатида чиқаётган маънавий таҳдидлар жамият миллий хавфсизлиги доирасида жамият маънавий хавфсизлигига жиддий салбий таъсир кўрсатаётганлигини таъкидлаш лозим. Маънавий таҳдидларнинг мазмун-моҳияти, намоён бўлиш шакллари ва ижтимоий оқибатларини бугунги давр нуқтаи назаридан ўрганиш, илмий таҳлил қилишда янгича ёндашувлар тақозо қилмоқда;

Иккинчидан, ҳозирги инсоният тараққиёти даврида ахборот-коммуникация воситалари маънавий, мафкуравий таъсир кўрсатишнинг замонавий қуролига айланиб, улар глобаллашув жараёнида тезкор, хилма-хил шаклларда намоён бўлмоқда. Бу эса маънавий таҳдидларнинг тарихан янги сифат босқичига кирганлигини кўрсатмоқда. Шу боис, бузғунчи ва вайронкор ғояларнинг бугунги даврда намоён бўлиш хусусиятларини ижтимоий-сиёсий жиҳатдан илмий тадқиқ этиш аҳамият касб этади;

Учинчидан, глобаллашув жараёни, унинг мазмун-моҳияти, ижобий ва салбий жиҳатлари, хусусан, бугунги кунда мафкуравий таъсир ўтказиш воситаси сифатида халқаро майдонда турли сиёсий кучларнинг миллий ва стратегик режаларига хизмат қилаётгани, ушбу жараён орқали миллий маънавиятимиз, қадриятларимизга қарши турли ёвуз ва вайронкор ғояларнинг ёпирилиб келаётгани, уларнинг ҳаётимизда эртага қандай салбий оқибатларни келтириб чиқариши мумкинлиги билан асосланади.

Бундай шароитда мамлакатимизда миллий ғоя концепциясини самарали амалга ошириш ғоявий-мафкуравий хуружлар, таҳдидларнинг олдини олишнинг муҳим шарти ҳисобланади. Бу борада, Юрт тинчлиги, Халқ фаровонлиги, Ватан равнақи ғояларидан маънавий таҳдидларга қарши курашда фойдаланишнинг оқилона йўлларини излаб топиш, аниқлаш муҳим аҳамият касб этади;

Тўртинчидан, ҳозирги дунё ғоявий қарама-қаршиликлари мураккаб тус олган бир даврда ёшларнинг онгу тафаккурини маърифат асосида шакллантириш ва тарбиялаш энг муҳим вазифадир. Ёшлар турли объектив ва субъектив омиллар таъсирида маънавий таҳдидларнинг асосий объектига айланиб, бугун ёшлар кучли ғоявий, мафкуравий ва информацион босим остида яшашга мажбур бўлмоқда. Бугун ана шу таҳдидларнинг ошиб бориши миллий-маънавий хавфсизликни таъминлаш вазифасини кун тартибига қўймоқда. Бу маънавий таҳдидларнинг олдини олишнинг асосий йўналишларидан бири сифатида ёшларимизнинг ҳаётий мақсадларини, орзу-идеалларини билиш, маънавий-ахлоқий ҳаётидаги устувор йўналишларни аниқлашни талаб этади;

Бешинчидан, юртимизда ўзининг маънавий-мафкуравий таъсир кучига кўра оила, маҳалла, таълим-тарбия тизими ва ОАВ ғоявий-мафкуравий тарбия жараёнида муҳим аҳамият касб этади. Ҳозирги пайтда, ушбу фуқаролик жамияти институтлари маънавий таҳдидларнинг олдини олиш ва унга қарши курашишда муҳим ўринга эга. Шу сабабли, уларнинг фаолиятида жамият маънавий хавфсизлиги масалалари уйғунлигини таъминлашни тизимли таҳлил қилиш орқали мавжуд муаммо ва камчиликларнинг оқилона ечимларини топишга хизмат қилади.

Шунингдек, маънавий таҳдидларнинг олдини олиш жамият маънавий хавфсизлиги, унинг барқарорлиги ва тараққиётини таъминлашнинг муҳим шарти эканлигини ижтимоий-сиёсий тадқиқ этиш зарурияти билан ҳам белгиланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Камолот” ёшлар ижтимоий ҳаракатининг IV қурултойидаги нутқи // “Халқ сўзи” газетаси, 2017 йил 1 июль.
2. Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: “Маънавият”, 2008.
3. Алимардонов Т.Т. Эркинлик руҳи. -Т.: Нишон-ношир нашриёти, 2015.
4. Ш.М.Мирзиёевнинг “Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш –давр талаби” мавзусидаги анжуманда сўзлаган нутқи. “Тошкент оқшоми” газетаси, 2017 йил 16 июнь.

Глобаллашув ва маънавий хавфсизлик

Бердалиев Н. Ш.
Тошкент архитектура қурилиш институти

Резюме. Vақолада глобаллашув даврида маънавий таҳдидлар, уларнинг намоён бўлиши, салбий таъсири ва оқибатлари шунингдек, жамиятда маънавий хавфсизлик ва ғоявий иммунитетни таъминлаш орқали хавфсизлик ва барқарорликка эришиш мумкинлиги ёритилган.

Таянч сўзлар: глобаллашув, маънавият, маънавий таҳдид, мафкуравий иммунитет, ёшлар тарбияси, оила.

Глобализация и духовная безопасность

Бердалиев Н. Ш.
Тошкент архитектура қурилиш институти

Резюме. В статье описывается опасность духовных угроз, их проявления и негативные последствия, автором основывается мысль о возможности достижения безопасности и стабильности путем обеспечения духовного обогощеня и идеологического иммунитета в обществе.

Ключевые слова: глобализация, духовность, духовная угроза, идеологический иммунитет, воспитание молодежи, семья.

Globalism and spiritual security

Berdaliyev N. Sh.
Tashkent architecture and civil engineering institute

Summary. The article describes the possibility of spiritual threats in the period of globalization, their manifestations, negative consequences, it also offers the possibility of achieving security and stability by providing spiritual enrichment and ideological immunity in society.

Key words: globalization, spirituality, spiritual threat, ideological immunity, education of youth, family.

ХОРАЗМ ВОҲАСИДА ҚАНДОЛАТ МАХСУЛОТЛАРИНИ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВА БУ БОРАДА ШАКЛЛАНГАН АНЪАНАЛАР

Маткаримова С.М.
Урганч давлат университети,

Қандолатчилик махсулотларини, яъни ширинликларни тайёрлашда Хоразм воҳаси аҳолисининг ўзига хос тажрибалари мавжуд. Улар мева ва сабзавотлардан шакар олишни ёки уларни қуёшда қуритиб ёки пишириб ширинликлар тайёрлашни азалдан яхши биладилар. Айниқса Хива хонлиги даврида қандолатчилик ҳунари кенг ривожланган бўлиб, у билан машғул ҳунармандлар томонидан новвот, лабзина, нуқул, печак, ҳолва, пақлама, паҳлава, нишолда, мураббо, шинни каби ширинликлар мохирона тайёрланган. Қуйида биз уларга алоҳида тўхталамиз.

Лабзина – воҳадаги қандолатчилар томонидан тайёрланган бўлиб, Хива хонлигида ишлаб чиқарилган ўзига хос ширинлик ҳисобланган ва иқтисодий таъминланган оилалар дастурхонига тортилган пистали ҳолва ҳисобланган. Уни тайёрлаш учун қиём тайёрланиб, унинг ярми бир идишга солиниб, ун қўшиб қуюқроқ ҳолга келгунча капгир билан аралаштирилади, сўнгра ёғланган махсус тўртбурчак қолипга солиниб, капгир билан усти текисланади. Қиёмнинг қолган ярми ҳам ун ва қизил ранг қўшиб пиширилади, бу ҳам ўша қолипга оқ қиём устидан солиниб, усти текисланади ва қотгандан сўнг кесиб чиқилади[1].

Нуқул - қандолатчилар томонидан тайёрланадиган ширинлик. Хонликда нуқулнинг бодомдан тайёрланган бодом нуқул[2, 283], ерёнғоқдан тайёрланган мижина нуқул[3, 275-282] каби турлари бўлган.

Хива давлат ҳужжатларида сояки мижана ҳолва[4, 298], ҳолвайтар[5, 297] каби ширинлик турлари ҳам эслатиб ўтилади. Сояки мижана ҳолва ўрик данаги мағзидан тайёрланган. Хива хонлари архивига оид ҳужжатлардан билиш мумкинки, хон саройи дастурхони учун бу ширинликлар доимо харид қилинган ёки буюртма асосида тайёрланган.

Печак [6, 289-301] – ёки адабийчада парварда - қандолатчилар томонидан тайёрланган ширинлик турларидан бири бўлиб, уни ҳунармандлар маҳорат билан ишлаб чиқарганлар.

Ҳолва. Хонликда ҳолванинг турли хиллари тайёрланган. Кунжут ҳолвани тайёрлаш учун қозонда шакардан қиём тайёрланади, қиём қизара бошлагач, унинг қизаришини кесиш учун аччиқ тош қўшилади. Бошқа бир қозонда майдаланган бех (етмак) сувда қайнатилади ва бех сувига учта хом тухум қўшилиб, чилчўп билан яхшилаб урилади (саваланади). Ундан сўнг, тайёрлаб қўйилган қиёмга аралаштирилади ва кунжут қўшиб озроқ қайнатилади. Тайёр бўлгач, товоқларга қуйиб чиқилади ва қотирилади[7].

Кунжут ўрнига ёнғоқ мағзи қўшилган тури хонлик даврида мағиз ҳолва деб аталган. Бироқ ҳозирда ҳолва чиройли кўриниши учун мағиз ҳам, кунжут ҳам сепишади ва ҳаттоки турли хил ранглар билан ҳам безатишади. Ҳолванинг шакли чиройли бўлиши учун қандолатчилар кулолларга айтиб чиройли шакл берилган товоқлар ясатиб олишган ва улар шаклли қолип вазифасини ўтаган. Пақлама - маҳаллий аҳоли томонидан ҳозирги кунда ҳам анъанавий ширинлик сифатида тайёрланади. Бу ширинлик тури, 5-6 зувалача юпқа ёйилган хамир орасига мижана (ўрик данагининг мағзи), писта (ер ёнғоқ), бодом мағзи майдаланиб, шакар билан аралаштириб, хамир қаватлари орасига сепилади, сўнгра сарёғ суртилган товада пиширилади.

Қандолатчилик ҳунари хонликнинг йирик савдо ва ҳунармандчилик маркази ҳисобланган Хива ва Янги Урганч шаҳарларида янада тараққий этган. Тадқиқ этилган давр мобайнида хонликда бошқа ҳунарлар сингари қандолатчилик тараққиёт ҳамда инқироз босқичларини бошдан кечиради. XIX аср ўрталарида мамлакатга чет давлатлардан турли қандолатчилик маҳсулотлари кириб кела бошлаган. XIX асрнинг 70-йилларига оид ҳужжатларда конфут, маҳмалли конфут, фаранги конфут каби ширинликлар номлари учрайди. Улар маҳаллий ҳунармандлар тайёрлаган ширинликларга нисбатан арзон бўлган. Дастурхоннинг кўрки ҳисобланган ширинликлар ва ҳар хил мева-чевалар ва уларнинг қоқлари ҳам кишига завқ ва лаззат бағишлаб келган. Хоразм воҳасининг асосан Хива ҳудудида қандолатпазлар фаолият олиб бориб, улар томонидан нишолда, новвот, бўрқант, ҳолва, кунжутҳолва, сачоқҳолва (пашмак), печак, лавзина, ҳолвайтар тайёрланган. Айрим уста қандолатпазларнинг (хиваликлар уларни ширапазлар деб юритишган) тайёрлаган нишолда ҳаттоки бир йил турса ҳам ўзининг сифатини ўзгартирмаган. Хусусан, хивалик қандолатчи Ортиқ печакчи тайёрлаган ширинликлар шундай ширин ва тотли бўлган эканки, Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II уни қандолат махсулотларини тайёрлаш учун саройга таклиф қилган бўлса ҳам, у ўз уйида тайёрлашни лозим кўриб, хоннинг таклифини рад этган экан. Бироқ саройни ўзининг қандолат маҳсулотлари билан таъминлаб турганлигини, Ортиқ печакчининг авлодлари ота оғзидан эшитганликларини таъкидлайдилар[8].

Пешмак – воҳа аҳолиси орасида севиб истеъмол қилинадиган ширинлик тури бўлиб, уни тайёрлаш учун қиём тайёрланган. Бунинг учун бир товоқ шакар, ярим товоқ сув ва бир чой қошиқ жавҳарлимдан[9] тайёрланган. Тайёр қиём ёғланган махсус лагансимон қолипга солинган. Кейин катта қозонга совуқ сув солиниб, ўша сув устига қиёмли лаган авайлаб қўйилган ва айлантирилган. Қиёмни совутиб тахтага (ёғочга) қоқилган катта гулмихга урилган. Гулмихга урилган қиём оппоқ ҳолатга келган. Бошқа қозонда бир товоқ ун иситилиб, махсус супра устига эланган. Иссиқ ун ичига тайёр қиём қўйилиб, ун билан усти ёпилган ва тўрт киши тўрт тарафидан икки қўллаб қиёмни тортишган. Шу ҳолат 10 мартача давом эттирилиб, қиём ҳар айлантирилган вақтда устига ун сепилган. Ун сепилишига сабаб ҳолванинг бир-бирига ёпишиб қолмасдан, соч толасидай бўлишига учундир. Ун иссиқ бўлгани учун қиём қотиб қолмаган ва шунинг учун ун совигунча бу иш тез-тез такрорланган. Пешмакни махсус ҳолвапазлар тайёрлаган, чунки бу иш жуда катта тажриба талаб қилган

[10]. **Нишолда.** Нишолданинг қиёмини тайёрлаш учун мўлжалланган ҳар 10 кг шакарга 3-3,5 литр ҳисобидан сув солинади. Кейин мўлжалланган шакарни олиб, бутунлай эриб кетгунча аралаштириб турган ҳолда қайнатилади. Шакар эриб кетгандан кейин лимон қўшиб, жуда юқори ҳароратда пиширилади. Тайёр қийём майда кўзли элакдан ўтказилади ва 55-60 даражагача совутилади. **Ҳолвайтар.** Эланган буғдой уни қиздирилган ёғда оч жигарранг тусга киргунича қовурилади. Кейин шакар билан сувдан қилинган қиём ёки асал қўшилади. Қуюқлиги суюқ қаймоқ кўринишига киргунча тинмасдан аралаштирилади. **Зулбуа.** Паранг (француз) уни қуйруқ ёғида қовурилади. Унга тухумнинг сариғи ва шакар аралаштирилиб яна бироз қовурилади. Ширинлик қаттиқ ҳолатга келгач, тўртбурчак шаклида кесилиб, совутилган ҳолда истеъмол қилинади. **Новвот.** Уни тайёрлаш Ўзбекистоннинг барча ҳудудлари каби Хоразм воҳасида ҳам кенг тарқалган бўлиб, уни тайёрлаш учун махсус қозонларга ип тортиб қўйилган ва қиём солиниб, усти қалин қилиб ёпиб ташланган. Уч-тўрт кундан кейин, новвот тайёр бўлиб, қозон очилган. Ипга терилган чиройли новвотлар “Шоха новот”, пастига оқиб тушиб қотганлари эса “Қирғич новвот” деб номланган. “Шоха новвот” сап-сариқ тиллоранг бўлиб, ялтираб турган ва тўйларда ёки меҳмон келганда дастурхонга қўйилган. “Қирғич новвот” анча арзон баҳоланиб, асосан чойга солиб ичиш учун оила дастурхонига сотиб олинган.

Фотиҳа тўйларда дастурхонга албатта новвот солинади ва бундан мақсад келиннинг тили ширин бўлишлиги ният қилинади. Шунингдек, кўзи ёриган аёллар, қариялар, беморларга дармон бўлсин деб новвот солинган чой берилади. Азалдан асаларичилик билан шуғулланадиган кишилар кўп фойда кўриб даромад қилишган. Чунки асал минг дардга даво ҳисобланиб, имконияти бор ҳар бир хонадон уни сотиб олишга ёки етиштиришга ҳаракат қилган. Барча халқлардаги каби ўзбек хонадонлари дастурхонида асал энг азиз неъмат сифатида қадрланади. Хивалик қандолатчилар шинни пиширишда ҳам моҳир эди. Улар бу маҳсулотни тут, узум, қовун, тарвуз каби мева ва сабзавотлардан тайёрлаганлар. Бунинг учун, тут ёки узум терилиб қозонда қайнатилади. Унга ҳеч нарса қўшилмайди. Бир кун давомида қайнаган тут ёки узум қора рангли қуюқ ўткир таъмли ширинликка айланади. Уни асосан, кўпгина касалликларга шифо сифатида ишлатишади. **Хай-хай.** Бу ширинликни болаларни узоқроқ тинч ухлашлари учун ёши катта аёллар ўйлаб топишган. Уни тайёрлаш учун новвот яхшилаб сўқида тугилади ва элакда эланади. Элакдан ўтган новвот кукунига сарёғ аралаштирилади ва боланинг сўрғичига бироз теккизиб берилади. Бешикда ётган бола ширин сўрғичини шимиб ором олиб ухлайди ва қорни ҳам тўқ ётади. Ҳозирда ёшлар уни тайёрлашда эриниб, кўпроқ пиковитга ўхшаш сиропларга сўрғични ботириб беришади. **Талқон** – қовурилган донни туйиб, шакар билан аралаширилиб тайёрланадиган ширинлик ҳисобланади. Таъбга кўра унга новвот, ёки турли хил писта-мағиз солса ҳам бўлади.

Умуман олганда, ширинликлар ўз номи билан инсонларнинг кундалик турмушидаги энг эсда қоларли кунларида, тўй ва тантаналарида тайёрланади ва истеъмол қилинади. Хусусан, фарзанд туғилганида бешик устидан, бола хатна қилинганда тўшак устидан, келин келганда унинг гўшангаси устидан ширинлик сочилиши, тўйларда ҳам дастурхонларда асосан нон билан ширинликлар бериб алмашилиши замирида ҳаётимиз ширин бўлсин, қудачилигимиз, борди келдимиз ширин бўлсин, фарзандларимизнинг ҳаёти ширин бўлсин деб ният қилинишида. Шу туфайли келган меҳмонларнинг ҳам барчаси сочилган ширинликларни териб олишга ҳаракат қилишади ва бизни ҳам шундай яхши кунларга етказсин деб чиллахоналарда, яъни чиллали уйларда яхши ниятлар, тилаклар қилишади.

Хуллас, эзгулик анъаналари сифатида Хоразм воҳаси аҳолиси орасида ҳам ўзбек дастурхонининг безаги бўлган ширинликлар билан боғлиқ урф-одат ва удумлар сақланиб қолган. Ширинликларни тайёрлаш воҳа аҳолисининг бу борада бой тажриба орттирганликларини ва ҳозирги кунгача улар яхши сақланиб, давом этиб келаётганлигини кўриш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Дала ёзувлари. Хоразм вилояти, Хива шаҳар, 2019 йил.
2. Хива давлат ҳужжатлари. 7-дафтар, 6а , 9б, 26а. – Б. 27, 12 а. – Б. 283.
3. Хива давлат ҳужжатлари. 7-дафтар, 6б,11а. – Б. 275, 282.
4. Ўша жойда. 7-дафтар, 23*б*. – Б. 298.
5. Ўша жойда. 7-дафтар, 23*а*. – Б. 297.
6. Хива давлат ҳужжатлари. Т. II. 7-дафтар, 17а, 26а. – Б. 289, 301.
7. Дала ёзувлари. Хоразм вилояти, Хива шаҳар, 2019 йил.
8. Дала ёзувлар. Хоразм вилояти, Хива шаҳар, Каптархона маҳалласи, 2019 йил.
9. Лимон сиркаси таъмини берувчи нордон оқ кукун.
10. Дала ёзувлари. Хоразм вилояти, Хива тумани, Янгиобод шаҳарчаси, 2019 йил.

Хорезм ойпатында кондитер өнимлерин ислеп шығарыў ҳәм бул жөнинде қәлиплескен дәстүрлер

Маткаримова С.М.
Ургенч мәмлекетлик университети

Резюме. Мақалада Хорезм ойпатында кондитер өнимлерин ислеп шығарыў дәстүрлери сөз етиледи, олардың бир қанша түрлерине характеристика берилген, сондай ақ , оларды таярлаў ҳәм тутыныў қабыл етиў менен байланысла үрп-әдетлер ҳаққында мағлыўматлар келтирилген.

Таяныш сөзлер: Хорезм тағамлары, тағамлар менен байланыслы мәресимлер, кондитер өнимлери.

Хоразм воҳасида қандолат махсулотларини ишлаб чиқариш ва бу борада шаклланган анъаналар

Урганч давлат университети,
Маткаримова С.М.

Резюме. Мақолада Хоразм воҳасида ширинликларни ишлаб чиқариш анъаналари борасида сўз юритилади, уларнинг бир қанча турлари таснифлар берилган, шунингдек уларни тайёрлаш ва истеъмол қилиш билан боғлиқ урф одатлар ва удумлар ҳақида маълумотлар келтирилган.

Таянч сўзлар: Хоразм таомлари, таомлар билан боғлиқ маросимлар, қандолат махсулотлари.

Производства сладостей в хорезмском оазисе и традиции их приготовления

Маткаримова С.М.
Урганчский государственный университет

Резюме. В статье речь идёт о традициях производства сладостей в Хорезмском оазисе, дана характеристике их различных видов, а также представлено описание обычаев, связанных с их приготовлением и употреблением.

Ключевые слова: Хорезмские блюда, традиции, касающщего приготовления блюд, сладости.

Confectionery products in the Khorezm Oasis and formed in connection with this tradition

Matkarimova S.M.
Urganch state university

Summary. In this article, Uzbekand Khorezm national dishes, the superstitions connected with sweetness, the process of transformation in traditional cuisine of Khorezm have been analised.

Keywords: Khorezm dishes, ceremonies the superstitions connected with food, sweetness.

ПРОКУРАТУРА ОРГАНЛАРИДА ТАДБИРКОРЛИК СУБЪЕКТЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШНИНГ ТАШКИЛИЙ АСОСЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ АЙРИМ МАСАЛАЛАРИ

Комилов А. Б.
Ўзбекистон Республикаси бош прокуратураси Академияси

Тадбиркорларни ҳуқуқий ҳимоя қилиш жараёнини самарали ташкил этишда унинг нафақат қонунчилик асосларини, балки ташкилий асосларини ҳам доимий равишда такомиллаштириб бориш алоҳида аҳамият касб этади. Бунда тадбиркорларни қўллаб-қувватлаш бўйича фаолиятни ташкилий таъминлаш элементларидан бири сифатида давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларида тадбиркорлик субъектларини ривожлантириш соҳасида мувофиқлаштирувчи ёки маслаҳат органларининг ташкил этилиши ҳамда улар фаолиятининг самарали йўлга қўйилишини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Бизнингча, бу каби тузилмалар фаолияти Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 32-моддасида: "Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай иштирок этиш ўзини ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш, шунингдек давлат органларининг фаолияти устидан жамоатчилик назоратини ривожлантириш ва такомиллаштириш йўли билан амалга оширилади." деб, баён этилган конституциявий нормага ҳам тўлақонли мос келади [1]. Давлат ҳаётининг барча жабҳаларида жамоатчилик назоратини амалга ошириш жараёнининг фаоллашуви ҳуқуқий давлат қуриш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш билан узвий боғлиқ саналади [2]. Шунингдек, тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоялаш, улар олдида турган ва юзага келаётган муаммоларни аниқлаш, уларга ечим топиш, соҳадаги қонунийлик аҳволини таҳлил қилиш, қонунчилик ҳамда ҳуқуқни қўллаш амалиётини такомиллаштириш билан шуғулланувчи мувофиқлаштирувчи ёки маслаҳат органлари (*кейинги ўринларда – тадбиркорлик бўйича кенгашлар*) фаолиятида тадбиркорлар иштирокининг таъминланиши давлат органлари ва улар ўртасида узвий ҳамкорликнинг ривожланишига замин яратади. Масалан, Россия Федерациясининг Иқтисодий ривожлантириш вазирлиги томонидан ишлаб чиқилган ҳамкорлик механизмининг ўзига хос хусусияти шундаки, тадбиркорларнинг ўзлари томонидан таклиф этилган 14 та долзарб фаолият йўналишлари бўйича (*контроль-назорат фаолияти, мулкдорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва ҳ.к.*) ишчи гуруҳлар ташкил этилиб, улар таркибига экспертлар, тадбиркорлар, манфаатдор вазирлик ва идоралар вакиллари жалб этилган. Ишчи гуруҳлар бизнес юритиш учун мавжуд тўсиқларни ўрганган ҳолда, уларни бартараф этиш юзасидан таклифлар ишлаб чиқишган [3].

Юқорида қайд этилганлардан ташқари, бу каби ҳамкорликнинг ўзига хос қуйидаги ижобий жиҳатларига ҳам эътибор қаратиш фойдадан ҳоли бўлмайди, бизнингча: биринчидан, давлат органлари ҳузуридаги тадбиркорлик бўйича кенгашлар (ишчи гуруҳлар) тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш бўйича ташкилий асос бўлиб хизмат қилади; иккинчидан, давлат ҳокимияти органлари фаолиятида шаффофлик тамойили амалга ошади, давлат бошқарувида жамоатчиликнинг иштироки институтининг аҳамияти ортади; учинчидан, кенгашлар фаолиятида жамоатчилик иштирокининг таъминланиши давлат органлари масъулиятининг кучайишига, улар устидан жамоатчилик назоратининг амалда ўрнатилишига олиб келади, тадбиркорлик ривожига тўсқинлик қилаётган муаммоларга энг мақбул ечим топишга имкон беради, ўзаро тажриба алмашинув, фойдали мунозаралар, маълумот олишнинг қўшимча манбалари ва эксперт баҳоларини олишда қимматли аҳамиятга эга бўлади.

Шу билан бирга, давлат органлари ҳузуридаги тадбиркорлик бўйича кенгашлар фаолиятида қуйидаги камчилик ва нуқсонларнинг юзага келиш эҳтимоли ҳам мавжудки, бу улардан келадиган ижобий натижаларга ўзининг салбий таъсирини кўрсатмасдан қолмаслигини инкор этиб бўлмайди, албатта: биринчидан, ушбу кенгашлар номигагина фаолият кўрсатиши, улар фаолиятида ҳисобот кетидан қувиш каби иллатлар кўзга

ташланиши мумкин; иккинчидан, амалдаги қонунчиликда бу каби кенгашларни ташкил этишнинг аниқ механизми (*айнан қайси давлат органлари ҳузурида ташкил этилиши лозимлиги, улар таркибига фуқаролик жамиятининг қайси институтлари жалб этилиши, кенгашларнинг вазифалари ҳамда ваколатлари ва ҳ.к.*) мавжуд эмаслиги улар фаолиятини ташкил этишда ҳар бир давлат органи томонидан турлича ёндашувларга сабаб бўлади; учинчидан, тадбиркорлик бўйича кенгашлар аҳамиятининг тўлиқ англаб етилмаслик оқибатида, уларга етарли малакага эга бўлмаган ходимларнинг жалб этилишига, ўз навбатида, бу фаолиятнинг сифати ва самарадорлигига салбий таъсир кўрсатишига олиб келади.

Шунга қарамай, тадбиркорлик бўйича кенгашлардан кутиладиган ижобий натижа салбийларига қараганда нисбатан салмоқлироқ, бизнингча. Фақатгина улар фаолиятини тўғри йўлга қўйиш келгусида жуда катта салмоқли натижалар беради. Шу жиҳатдан олиб қараганда, ҳеч иккиланмай айтиш мумкинки, Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси, вилоятлар ва уларга тенглаштирилган прокуратуралар таркибида бундай кенгашлар фаолиятининг йўлга қўйилиши, шубҳасиз, Ўзбекистонда тадбиркорликнинг жадал ривожланишига катта туртки бўлиб хизмат қилади, прокуратура органларининг тадбиркорлик соҳасидаги қонунчилик ижроси устидан назорат фаолияти самарадорлигининг ошишига йўл очади. Таъкидлаш жоизки, сиртдан қараганда, прокуратура органлари ва тадбиркорлар ўртасидаги ҳамкорлик механизми тадбиркорлар ва давлат ҳокимияти органларининг ўзаро ҳамкорлигига нисбатан ўхшаш бўлиб кўринса-да, бошқа-бошқа мақсадларни кўзлаши билан фарқланади.

Хусусан, тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, давлат ҳокимияти органлари ва тадбиркорлик субъектларининг маслаҳат-консультатив ҳамкорлигининг асосий мақсади тадбиркорликни ривожлантириш бўйича янгича илғор ёндашувларни ишлаб чиқишдан иборат бўлиб, бунда ўзаро муносабат натижаси бизнес ривожланишини рағбатлантирувчи тадбирларнинг қабул қилиниши ҳисобланади. Прокуратура органлари ва тадбиркорлик субъектлари ўртасидаги, шу жумладан, кичик ва ўрта тадбиркорликни қўллаб-кувватлаш масалалари бўйича ўзаро муносабатлар бу соҳадаги қонунбузарликларни тезкорлик билан аниқлаш бўйича кучларни бирлаштиришга қаратилган бўлади [2, 154].

– 2017 йил 24 ноябрдаги “Ижтимоий ва иқтисодий қонунчилик ижроси устидан прокурор назоратини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги 166-сонли соҳавий ва бошқа ташкилий буйруқларини ўрганиш шуни кўрсатдики, тадбиркорлик соҳасида қонунчилик ижроси устидан назорат йўналиши қонунчилик ижроси устидан назоратнинг долзарб йўналишларидан бири бўлиб келган. Ушбу қонунчилик соҳаси бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Алоҳида таъкидлаш жоизки, 2017 йилга қадар Ўзбекистон прокуратураси органлари тизимида тадбиркорлик соҳасидаги қонунлар ижросини назорат қилувчи алоҳида таркибий тармоқ мавжуд бўлмаган. Мазкур қонунчилик ижроси турли йилларда дастлаб Бош прокуратуранинг “Умумий назорат бошқармаси”, кейинчалик “Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, жамият ва давлат манфаатларини ҳимоя қилиш бошқармаси”, “Қонунчилик ижроси устидан назорат Бош бошқармаси”, “Иқтисодий қонунчилик ижроси устидан бошқармаси” томонидан назорат қилиб келинди. Вилоятлар ва уларга тенглаштирилган прокуратураларда бу масала билан юқоридаги тармоқларнинг қуйи бўлимларидаги бир нафар бўлим (катта) прокурори, туман-шаҳар прокуратураларида эса прокурорларнинг қонунчилик ижроси устидан назорат бўйича соҳавий ўринбосари ва (катта) ёрдамчиси шуғулланиб келди.

Фақатгина, 2017 йил 18 апрелда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ижтимоий-иқтисодий ислоҳотларни амалга ошириш, мамлакатни модернизация қилиш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг ишончли ҳимоясини таъминлашда прокуратура органларининг ролини кучайтириш тўғрисида”ги ПФ-5019-сон Фармони [4] қабул қилиниши билан Бош прокуратура таркибида Тадбиркорлик ва инвестицияларни ҳуқуқий ҳимоя қилиш бошқармаси ташкил этилди. Натижада, қуйи прокуратураларда ҳам бу масалага дахлдор ходимлар штат бирликлари оширилиб, туманлар (шаҳарлар) прокурорларининг тадбиркорлик субъектлари ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишга масъул ўринбосарлари ҳамда катта ёрдамчилари лавозимлари жорий этилди. Бироқ, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 15 мартдаги “Тадбиркорлик фаолиятини ҳимоя қилиш тизимини тубдан такомиллаштириш ва прокуратура органлари фаолиятини оптималлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5690-сонли Фармони қабул қилиниши муносабати билан прокуратура органларига хос бўлмаган вазифа ва функцияларни чиқариб ташлаш йўли билан улар фаолиятини оптималлаштириш мақсадида назорат қилувчи органлар томонидан тадбиркорлик субъектлари фаолиятида текширувлар ўтказиш соҳасидаги қонунчилик талабларига риоя этилишини назорат қилиш; назорат қилувчи органларнинг тадбиркорлик субъектлари фаолиятида текширувлар ўтказиш тўғрисидаги буюртмаларини кўриб чиқади ва уларнинг асослилигини ўрганиш; тадбиркорлик субъектлари фаолиятида текширувлар ўтказишга розилик бериш ёки рад этиш, шунингдек, уларнинг муддатларини узайтириш ёки кўчириш; тадбиркорлик субъектлари фаолияти устидан давлат назоратини амалга ошириш соҳасида ягона ҳисоб ва ҳисобот юритилишини таъминлаш каби ваколатлар Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича вакилга берилди [5].

Ўзбекистон Республикаси прокуратура органлари тизимида эса: Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратурасининг Тадбиркорлик ва инвестицияларни ҳуқуқий ҳимоя қилиш бошқармаси; туманлар (шаҳарлар) прокурорларининг тадбиркорлик субъектлари ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишга масъул ўринбосарлари ҳамда катта ёрдамчилари лавозимлари; Ўзбекистон Республикаси Бош

прокуратураси ҳузуридаги Иқтисодий жиноятларга қарши курашиш департаментининг тадбиркорликни ҳимоя қилиш ва ташқи иқтисодий фаолиятдаги ҳуқуқбузарликларга қарши курашиш бўлими тугатилди.

Шундай бўлса-да, Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси раҳбарияти томонидан ҳудудларда тадбиркорликни ривожлантириш, улар олдидаги тўсиқ ва ғовларни аниқлаб, уларга самарали ечим топиш бўйича прокуратура органларига қатор вазифа ва топшириқлар мунтазам юклатилмоқда. Ўз навбатида, прокуратура органлари томонидан ҳам тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш ва унинг кафолатлари тўғрисидаги қонунчилик ижроси юзасидан доимий назорат тадбирлари амалга оширилмоқда. Хусусан, 2019 йилнинг ўтган 6 ойи мобайнида мазкур қонунчилик ижроси борасида ўтказилган 91 та назорат тадбирларида 400 дан ортиқ прокурор назорати ҳужжатлари қўлланилган. Натижада 2800 дан ортиқ шахсларнинг бузилган ҳуқуқлари тикланиши таъминланган.

Мазкур кенгашлар фаолияти жамоатчилик асосида йўлга қўйилиб, тадбиркорлик субъектлари манфаатларини тўлиқ қамраб олиш тамойилидан келиб чиқиши лозим. Уларнинг таркибига прокуратура органларида фаолият кўрсатувчи тажрибали, таҳлилий фикрлаш ва муаммони кўра билиш ҳамда унга ечим бериш қобилиятига эга ходимлардан ташқари, давлат ҳокимияти ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари вакиллари, оммавий ахборот воситалари, тадбиркорлар манфаатларини ҳимоя қилувчи уюшма ва жамоат бирлашмалари (“Тадбиркор аёл” Ўзбекистон ишбилармон аёллар ассоциацияси, “Ҳунарманд” уюшмаси ва бошқалар), жамоатчилик фикрини ўрганишга ихтисослашган ташкилотлар (“Ижтимоий фикр” жамоатчилик Маркази ва ҳ.к.), тадбиркорлар, блогерлар, ҳуқуқ ҳимоячилари, мутахассис-экспертлар, илм-фан арбоблари жалб этилиши мақсадга мувофиқ бўлади. Бунда, кенгашлар таркибига илғор фикрловчи, мавжуд муаммоларни яхши биладиган тадбиркорларни кўпроқ киритиш фойдадан ҳоли бўлмайди.

Кенгашлар ўз фаолиятида: тадбиркорларни ҳуқуқий ҳимоя қилиш соҳасида қонунийлик аҳволини тизимли таҳлил қилишга; соҳада қонунийлик аҳволига доир статистик, тезкор ва бошқа маълумотларни ваколатли давлат идоралари, оммавий ахборот ваоситалари, интернет сайтлари ва бошқа манбалардан йиғишга, шунинг бошқа манфаатдор вазирлик ва идоралар билан ахборот алмашинувини йўлга қўйишга; тадбиркорлар олдида юзага келаётган муаммолар, соҳада олиб борилаётган ислоҳотларга тўсиқ бўлаётган омиллар ва тизимли камчиликларни, биринчи навбатда, ҳудудларда аниқлашга (*зарур ҳолларда қонунда белгиланган ваколатлардан фойдаланиб, мутахассис ва экспертларни жалб қилган ҳолда*); тадбиркорлар муаммоларига реал ечим топишга, уларни бартараф этиш борасида таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқишга; мамлакатда ишбилармонлик муҳитини яхшилаш, шу жумладан, бюрократик ғовларни тугатиб бориш, рўйхатга олиш ва рухсат бериш тартиб-таомилларини қисқартириш ҳамда соддалаштириш, солиқ ва божхона маъмурчилигини, ҳисоб-китоб ва ҳисобот тизимини такомиллаштириш юзасидан таклифлар ишлаб чиқишда иштирок этишга; ижтимоий сўровлар ўтказиш, жамоатчилик фикрини ўрганишнинг бошқа усулларини қўллаш орқали Ўзбекистонда тадбиркорликни жадал ривожлантириш борасида яратилаётган шарт-шароит, муҳит; бу борада ишлаб чиқилган дастур ва “йўл харита”ларида белгиланган тадбирларнинг амалда бажарилаётганлиги, соҳага мутасадди вазирлик ва идоралар, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари фаолияти тўғрисида тадбиркорлар ва кенг жамоатчиликнинг ҳаққоний баҳосини олишга, бу ҳақда таҳлилий маълумотномалар тайёрлаб, Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Ҳукмат эътиборига етказишга; мазкур соҳада қонунчилик ва ҳуқуқни қўллаш амалиётини такомиллаштириш юзасидан таклифлар ишлаб чиқиш ва киритишга; тадбиркорлик фаолияти соҳасида ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш, шу мақсадда профилактика, жамоатчилик назорати, қонунчилик нормаларини етказиш ва тушунтиришнинг таъсирчан механизмларидан кенг фойдаланишни ташкил этишга; энг муҳими, тадбиркорлик соҳасидаги қонунчилик ижроси устидан прокурор назорати аҳволини таҳлил қилиш, ҳуқуқбузарликларни аниқлаш ва бунга имкон берган сабаб ва шарт-шароитларни бартараф этиш чораларини кўриш, прокуратура органлари олдида юзага келаётган муаммоларни ўрганиш ва назорат самарадорлигини оширишга, бу борада долзарб масалаларни Бош прокуратура ҳайъати муҳокамасига киритиш ва ҳ.к.ларга алоҳида эътибор қаратишлари лозим бўлади.

Асосийси, мазкур кенгашлар ўз олдига қўйган мақсаддан четлашмай, номигагина фаолият кўрсатиш, белгиланган чора-тадбирларни ҳисоботлардагина бажариш каби салбий ҳолатларга йўл қўймасликлари шарт. Чунки, бу ҳолатда улар ўз аҳамиятини йўқотиб, амалда ишламайдиган, фойдасиз тузилмалар қаторини тўлдиришдан бошқасига ярамай қоладилар. Хориж тажрибасини ўрганиш шундан далолат бермоқдаки, МДҲ ҳудудидаги мамлакатлар прокуратураларида жамоатчилик кенгашлари имкониятларидан фойдаланиш амалиёти нисбатан олдинроқ йўлга қўйилган.

Масалан, Россия Федерацияси Бош прокуратурси ҳузурида 2008 йилнинг июль ойида кичик ва ўрта бизнесни ҳимоялаш бўйича Жамоатчилик кенгаши фаолияти йўлга қўйилган. Кейинчалик бу каби кенгашлар қуйи турувчи прокуратура органларида ҳам ташкил этилган. Прокуратура органлари томонидан мазкур кенгашлар имкониятидан назорат тадбирларини режалаштириш, прокурорлар томонидан нисбатан юқори эътибор қаратилиши талаб этиладиган долзарб муаммоларни аниқлашда фаол фойдаланиб келинмоқда [2].

Шу каби тажрибани Қозоғистон Республикаси прокуратураси органлари мисолида ҳам кўриш мумкин бўлиб, тадбиркорлик соҳасидаги долзарб ва муҳим масалалар прокуратура ходимлари ва тадбиркорларнинг жамоат бирлашмалари вакилларидан иборат таркибда тузилган ишчи гуруҳлар мажлисларида мунтазам муҳокама этиб борилади [6].

Юқорида баён этилган барча фикрларни жамлаган ҳолда, қуйидагиларни якуний хулосалар сифатида илгари суриш мумкин: биринчидан; тадбиркорларни ҳуқуқий ҳимоя қилиш жараён сифатида нафақат юридик

асосларни, шу билан бирга, унинг ташкилий асосларини ҳам такомиллаштиришни тақозо этади. Тадбиркорларни янада фаол қўллаб-кувватлашда давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларида тадбиркорлар жамиятлари иштирокида жамоатчилик асосда фаолият юритувчи маслаҳат кенгашларининг ташкил этилиши Ўзбекистон Республикаси Конституциясида белгиланган жамоатчилик назорати институтининг ривожланишига кенг йўл очади; иккинчидан, юқорида таъкидланган маслаҳат Кенгашлари фаолиятида тадбиркорларнинг бевосита иштироки таъминланиши давлат органлари ва тадбиркорлик ўртасида узвий ҳамкорликнинг ривожланишига олиб келади; учинчидан, прокуратура органларида тадбиркорлик соҳасида қонунчилик ижросини назорат қилувчи алоҳида таркибий тузилма ва штат бирликлари тугатилган бўлишига қарамай, бу борада амалга оширилаётган ишлар самарадорлигини ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси, вилоятлар ва уларга тенглаштирилган прокуратуралар таркибида Тадбиркорлик бўйича маслаҳат кенгашлари фаолиятини йўлга қўйишга зарурат юзага келди; тўртинчидан, бизнингча, маслаҳат Кенгашларининг тузилиши прокуратура органларининг тадбиркорлик соҳасида қонунчилик ижроси устидан назорат фаолияти самарадорлигининг ошишига кўмаклашади. Шу билан бирга, мазкур институт давлат ҳокимияти органлари ва тадбиркорлар ҳамкорлигини амалга ошириш шаклидан ўз олдига қўйган мақсади билан фарқланади. Муҳими, мазкур кенгашлар фаолиятларида асосий мақсаддан четлашиш, ҳисобот учун иш кўриш, номигагина фаолият кўрсатишдан қочишлари даркор; бешинчидан, чет мамлакатлар прокуратура органларида (Россия Федерацияси, Қозоғистон) юқорида қайд этилган ҳамкорлик самарали ва олдинроқ йўлга қўйилган. Айниқса, прокуратура органлари кенгашлар имкониятидан прокурор назорати тадбирларини режалаштириш, прокурорлардан алоҳида эътибор қаратишни талаб этадиган муаммоларни аниқлаш, уларни биргаликда муҳокама этиш ва бартараф этиш юзасидан таклиф-тавсиялар ишлаб чиқишда фаол фойдаланиб келмоқдалар.

АДАБИЁТЛАР

1. http://lex.uz/docs/20596. Мурожаат этилган сана 12.07.2019. (Date of the application July 12, 2019)
2. Чубенко И.С. Прокурорский надзор за исполнением законов в сфере оказания поддержки субъектам малого и среднего предпринимательства: Дисс. ... канд. юрид. наук. – М.: 2013. – 52 С
3. Фурман Т.Ю. Совершенствование контрольно-надзорной деятельности государственных органов // Закон и право, 2018, № 11. – С 45-48
4. http://lex.uz/docs/3177796. Мурожаат этилган сана 12.07.2019. (Date of the application July 12, 2019)
5. http://lex.uz/docs/4242834. Мурожаат этилган сана 12.07.2019. (Date of the application July 12, 2019)
6. https://vuzlit.ru/1368973/mezhdunarodnyy_opyt_zaschity_prav_predprinimateley/ Мурожаат этилган сана 11.07.2019 й. (Date of the application July 12, 2019).

Прокуратура органларида тадбиркорлик субъектларини ҳимоя қилишнинг ташкилий асосларини ривожлантиришнинг айрим масалалари

Комилов А Б.
Ўзбекистон Республикаси бош прокуратураси Академияси

Резюме. Мақолада Ўзбекистон Республикаси прокуратура органларида тадбиркорлик субъектларини ҳимоя қилишнинг ташкилий асосларини такомиллаштиришга бўлган зарурат, чет мамлакатлар прокуратуралари ҳузуридаги тадбиркорларни ҳимоялаш бўйича жамоатчилик кенгашларининг аҳамияти ёритилган.

Таянч сўзлар: прокуратура органлари, ташкилий асос, прокурор назорати, жамоатчилик кенгашлари.

Некоторые вопросы развития институциональных основ защиты субъектов предпринимательства в органах прокуратуры

Комилов А. Б.
Академия генеральной прокуратуры Республики Узбекистан

Резюме. В статье обосновывается необходимость развития институциональных основ по защите субъектов предпринимательства в органах прокуратуры Республики Узбекистан, а также значение общественных советов по защите предпринимателей при прокуратурах зарубежных стран.

Ключевые слова: органы прокуратуры, институциональная основа, прокурорский надзор, общественные советы.

Some issues of the development of the institutional framework in the prosecution authorities for the protection of business entities

Komilov A. B.
General Prosecutor's Office of the Republic of Uzbekistan

Summary. This article highlights the need to develop the institutional framework in the prosecution authorities for the protection of business entities in the Republic of Uzbekistan, as well as the importance of public councils for the protection of entrepreneurs at prosecutor's offices in foreign countries.

Key words: prosecution bodies, institutional framework, prosecutorial supervision, public councils

---

МИКРОКРЕДИТ ТАШКИЛОТИНИНГ БИР ТУРИ СИФАТИДА ЛОМБАРДЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ

Мадумаров Т.Т.
Андижон давлат университети

Дастлабки ломбардларнинг ўзига хослиги шунда бўлганки, улар черков иштироки ёки таъсирида ташкил этилган ва шу сабабли ҳам хайрия тусига эга бўлган. Ломбардлар фаолиятининг белгиси сифатида сақлаш ва

жавобгарлик, қайтариб олинмаган гаров нарсаларини сақлаб туриш ва савдога қўйиш билан шуғуллануви махсус ташкилотнинг амал қилиш ва барча учун бир хилдаги қарз бериш шартларининг белгиланиши ҳисобланади. Биринчи ломбардларнинг вужудга келиши, ушбу сўзнинг замонавий маъносида 1462 йилда Италиянинг Перуджа шаҳрида мол-мулк гарови эвазига пулни қарзга берувчи молиявий муассасанинг ташкил этилиши ва барқарор фаолият юриши билан боғлиқ. Ушбу муассаса француз монахи Барнабе де Терни томонидан таъсис этилган. Саррофларнинг найрангларига қаршилик қилиш мақсадида у хайрия тусидаги банк қурилиши учун маблағ тўплашни ташкил қилади. Ушбу таклиф муваффаққиятга эришади ва тўпланган пул асосида "Монт-ди-Пиета" деб номланадиган фоизсиз қарз берувчи бюро очилади. Орадан бир оз вақт ўтгач Италиянинг Савой Манту ва Флоренция каби ҳудудларида черковларнинг саъй-ҳаракати натижасида фоизсиз кичик қарз берувчи шунга ўхшаш ижтимоий муассасалар очилади. XV аср охирларида франциск монахлари томонидан Италиянинг деярли барча ҳудудларида "монт ди пиета" очилади ва ушбу ном шу турдаги фаолият учун умумқабул қилинган атамага айланади. Бунда мазкур тузилмаларни сақлаб туриш харажатлари учун кичик фоиз (йиллик 6%) белгиланади.

Бошқа мамлакатларда эса ломбард ташкилотларининг очилиши аҳолининг турли қатламлари томонидан қарама-қаршиликка учраган. Агар герман давлатида 1492 йилда ташкил топган бўлса, европанинг бошқа мамлакатларида эса ломбард ташкил этиш бўйича мунозаралар Латеран собори (1512-1517 йй.)га қадар давом этганки, ушбу собор (йиғин)да "монт ди пиета"га рухсат берилгани ҳолда папа томонидан қуйидаги писанда назарда тутилади "олинадиган дивидендлар маъмурият ва ишни юритиш харажатларидан ошмаслиги" лозим.

Ўн саккизинчи асрдаёқ Голландия, Бельгия ва Испанияда давлат ва муницил ломбардлар кенг қулоч ёзган.

Россияда эса дастлабки ломбард пунктлари император Анна Иоанновна даврида юзага келган ва бунда олтин ва кумуш буюмлар гарови эвазига улар қийматининг ¼ миқдорида йиллик 8 % устама билан қарз берилган [1].

Эътироф этиш зарурки, "ломбард" атамаси ижтимоий кредит бюроларининг умумий номи сифатида Франция вужудга келган. Ушбу мамлакатда ижтимоий кредит бюролари фаолияти қонуний тус олишига юз эллик йил қаршилик қилинган бўлишига қарамасдан, "ломбард" атамаси ҳали ўн бешинчи асрнинг бошлариданоқ қўлланила бошлаган. Гарчи "ломбард" атамаси дунёнинг бошқа мамлакатларида тарқалмаган бўлса-да, ўн тўққизинчи аср Россиясида барча француз нарсалари каби урфга айланган ва қимматли мол-мулк гарови эвазига қисқа муддатли қарзнинг умумий номи сифатида кенг ёйилган ва айтиш мумкинки, Россия томонидан ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида босиб олинганидан сўнг ушбу атама йигирманчи асрнинг бошларидан Ўзбекистонда ҳам қўлланила бошлаган.

"Ломбард" сўзи тижорат корхонасининг кенг тарқалган номи сифатида юзага келган. Бунда Ломбарди оиласи (ушбу фамилия мазкур оиланинг туғилган жойи Италиянинг Ломбардия вилояти номидан олинган) дастлаб Франция, кейинчалик Англияда "Лобарди уйи" номли ссуда-қарз бюросини очади ва муваффаққиятли фаолият олиб бориши натижасида Европанинг кўплаб мамлакатларида шундай корхоналарининг ўнлаб тармоғини ташкил этади. Ўша пайтларда ҳаттоки қироллик оилалари ҳам Ломбарди уйининг мижозларига айланишганлиги ҳақида маълумотлар сақланиб қолган. Хусусан, Англия қироли Эдуард учинчи ушбу уйнинг мижози саналган. Испания қироличаси Изабелла эса Колумбнинг Америкага саёҳатини молиялаштириш учун ўзининг бриллиант тақинчоғини ломбардга гаровга қўйган.

Ломбард уйи кредитлашнинг имтиёзли ставкалари билан ажралиб турмаса-да, уларнинг ривожланиши ва қироллик ҳокимияти учун мақбуллиги сабаб бўлиб, улар фаолияти маҳаллий саррофларга қараганда камроқ асоратга солиши ҳисобланган. Улар ўз фаолиятини очиқ юритганлар, қарздорларни хонавайрон қилиш, гаров нарсасини олиб қўйиш ва қарздорликни асоратга солиш орқали фоиз ставкалари ҳисобидан бойишни ўз мақсадлари сифатида белгиламаганлар. Энг муҳими — Ломбарди уйи Францияда чет элники бўлганлиги сабабли маҳаллий аҳолига хос бўлган диний тақиқлар уларга татбиқ этилмаган. Бу ҳолат ўрта аср Европасининг кўплаб мамлакатларида содир бўлганлигини кузатиш мумкин. Масалан, 1430 йилда Флоренцияда асорат солувчи ва ўсиб борувчи фоизлар эвазига кредит берадиган маҳаллий саррофларни тийиш мақсадида яҳудий-саррофлар таклиф этилганки, улар маҳаллий саррофларга қараганда пастроқ фоизлар эвазига қарз беришган ва бундан ташқари исроил динида саррофлик қўллаб-қувватланадиган касб ҳисобланмаган.

Умуман олганда, ижтимоий ломбардларнинг оммавий тус олиши фақатгина XVI асрнинг бошларига, уларнинг кундалик даражада кўпайиши эса XVII-XVIII асрларга тўғри келади. Кўплаб муницил ломбардлар ўзининг моҳиятига кўра кредит муассасалари сифатида иш олиб борган бўлсаларда Ўрта аср Европасидаги бундай тузилмалардан сезиларли даражада фарқ қилар эди. Агар Ўрта асрларда қарз фақат ноишлаб чиқариш, муайян фойда олинмайдиган истеъмол мақсадларида (савдо операциялар бундан мустасно), масалан, салб юришларини амалга ошириш ёки черков қуриш олинган бўлса, кейинчалик ломбардлар "аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш муассасалари" вазифасини бажарган. Уларнинг вазифаси шаҳар аҳолисини очликдан ёки хонавайрон бўлиш ҳолатига келиб қолишдан сақлаш ҳисобланган. Оммавий суръатдаги кичик қарзлар ёрдамида ломбардлар жамиятни кичик ёвузликлар: фирибгарлик ёки талон-торожликдан сақлай олган.

Ўн еттинчи юз йилликнинг сўнгида ломбардлар шу даражада тарқалиб кетдики, ҳатто Кёльн шаҳар бошқармаси "Қарз олишда ижтимоий хулқ-атворга риоя қилиш тўғрисида"ги қарорни қабул қилишга мажбур бўлган. Ушбу қарорга кўра, ўзининг устки кийимларини гаровга қўйиш орқали ломбарддан қарз олмоқчи бўлган шахс, ушбу уст-бош ўзининг сўнгги кийими эмаслигини ва кейинчалик у шаҳар кўчаларида номуносиб кўринишда юрмаслигини исботлаб бериши лозим бўлган.

Ўн тўққизинчи асрда аҳолининг камбағал шаҳар ишчи синфи вужудга келиши билан ломбардлар шаҳарларнинг чамбарчас боғланган атрибутига айланди. Эндиликда гаров сифатида муайян қимматликка эга бўлган ҳар қандай ашё қабул қилина бошлаган, масалан, бу пайтларда "пойабзал ломбардлари" кенг қулоч ёзган бўлиб, бунда ишчилар душанба куни ўзларининг ботинкаларини ломбардга гаровга қўйишган. Чунки душанбадан жума кунигача улар ботинкага эҳтиёж сезишмаган, яъни улар кун бўйи ишда бўлишган. Жума куни эса ломбарддан ботинкаларини ҳафталик иш ҳақи ҳисобидан қайтариб олишган ва дам олиш кунлари ботинкаларида шаҳар айланишган.

Бу пайтларда (ўн еттинчи-ўн саккизинчи асрлар) ломбардлар турли мулк шаклларида ва ҳар хил ташкилий ҳуқуқий шаклларда ташкил этилган бироқ доимий ҳукумат томонидан назорат этиб турилган. Масалан, Францияда 1851 йилда қабул қилинган қонунга кўра, департаментларда ломбардларни кузатиш алоҳида маслаҳатчилар – conseils de surveillance зиммасига юкланган.

ФКнинг 289-моддаси биринчи қисмига кўра, фуқаролардан шахсий истеъмолга мўлжалланган кўчар мол-мулкни қисқа муддатли кредитларни таъминлаш учун гаровга қабул қилиш ихтисослашган ташкилотлар — лицензияси бўлган ломбардлар томонидан тадбиркорлик фаолияти сифатида амалга оширилиши мумкин.

Ломбард – кўчар мол-мулкларни, айрим ҳолларда эса қимматбаҳо қоғозларни гаровга олиш эвазига қарз берувчи, шунингдек уларни сақловчи кредит муассасасидир [2].

Ушбу фаолият (ломбард фаолияти)нинг моҳияти шундаки, бунда ўзига хос молиявий муассаса ҳисобланган ломбард кредит бериш эвазига фоизлар асосида фойда кўради ва айни пайтда берилган пул эвазига унинг миқдорига тенг бўлган ашёларни гаровга олиб қолади. Бу ҳолат эса ломбардларнинг бир вақтнинг ўзида банкнинг функцияларини бажараётганлигини англатади. Бундан ташқари ломбардлар гаров сақловчилик фаолиятини ҳам юритади ва кредитор сифатида мажбурият ижросини энг ишончли восита орқали таъминлаб, мажбурият бажарилмаганда қисқа муддатларда ундирувни қарздорнинг мол-мулкига қаратиш ҳуқуқига эга бўлади.

Таъкидлаш зарурки, ломбардлар фаолияти ҳар доим давлат кузатуви остида амалга оширилган ва муайян норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар билан тартибга солинган. Бу ҳолат биринчи навбатда, ломбардлар фаолияти молиявий хизматлар кўрсатиш билан боғлиқлиги билан асосланади ҳамда ушбу фаолиятни амалга оширувчи субъектларга нисбатан кучайтирилган талаблар белгиланишини тақозо этади. Айни пайтда бу ҳолат давлатнинг қонун чиқарувчи орган тимсолида молиявий секторнинг бундай ихтисослашган субъектлари фаолиятига нисбатан муайян қизиқишини белгилайди. Шу билан бирга, бугунги кунда молиявий ташкилотларни иқтисодий нуқтаи назардан давлат томонидан бошқариш функцияси хусусий-ҳуқуқий методлар томонга ўзгармоқда. Бу ҳолат эса энг аввало хусусий сектор ва тадбиркорлик фаолиятига давлат аралашувини камайтирилишига бўлган давлат сиёсати билан боғлиқ. Ломбардлар мол-мулк гарови эвазига қисқа муддатли кредитлаш фаолиятини амалга оширар экан истеъмол бозорида ўз ўрнини эгаллаши лозим. Иқтисодий маънода ломбардлар молиявий соҳадаги элементни ифодалайди, мақом бўйича эса – нобанк соҳасидаги кредит ташкилоти (норасмий кредит ташкилоти) ҳисобланади.

Бугунги кунда жаҳонда ломбардлар фаолияти деярли барча мамлакатларда ривожланган. Иқтисодий ривожланган мамлакатларда ломбардлар шунчалик кенг кўламга эгаки, улар фаолиятини молиявий бўлинмаларнинг махсус соҳаси, деб ҳисоблаш мумкин. Моҳиятан ломбард операцияларини юритиш тамойиллари (шахсий кўчар мол-мулкларни тегишли суғурталаш орқали гаровга қўйиш йўли билан қарз бериш) барча жойларда айнийдир, бироқ фарқлар маҳаллий давлат ҳокимияти органлари томонидан ўрнатиладиган қонунчиликда белгиланган чеклашларда кўзга ташланиши мумкин. Масалан, барча мамлакатларда қонунчилик томонидан қарз беришнинг имтиёзли муддати белгиланган бўлиб, бу муддат бир неча кундан 3 ойга қадар давом этиши мумкин. Айрим мамлакатларда кредитлар бўйича фоиз ставкаларининг юқори миқдорлари учун лимитлар белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон Фармони билан "2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси"да миллий иқтисодиётнинг мутаносиблиги ва барқарорлигини таъминлаш, унинг таркибида саноат, хизмат кўрсатиш соҳаси, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик улушини кўпайтириш асосий вазифалардан бири сифатида белгиланган. Қайд этиш зарурки, микромолиявий хизматлар микрокредит ташкилотлари томонидан амалга ошириладиган фаолият тури бўлиб, унчалик кўп бўлмаган сумма миқдорида кичик бизнес субъектларига юқори бўлмаган фоиз ставкаларида кредит ва қарз бериш ҳисобланади. Бугунги кунда Ўзбекистонда микрокредит ташкилотлари ўзига хос тизими вужудга келган. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг маълумотларига қараганда, ҳозирда мамлакатимизда 26 та микрокредит ташкилоти ва 42 та ломбард фаолият юритади [3].

МАНБАЛАР

1. http://ekalombard.ru
2. Андрей А.К. Комментарий к Федеральному Закону «О ломбардах» (Постатейный)
3. http:www.cbu.uz/.

Микрокредит шөлкеминиң бир түри сыпатында ломбардлардың раўажланыў басқышлары

Мадумаров Т.Т.
Андижон давлат университети

Резюме. Мақалада базар экономикасы шәраятында ломбардлардың әҳмийети ашып берилген. Сондай-ақ, ломбард микрокредит шөлкеминиң раўажланыўында структуралар системасын ҳәм олар жумысының ҳуқықый тийкарлары, киши бизнес ҳәм исбилерменлик жумысы субъектлериниң ҳуқықый қорғаў миллий нызамшылығымыз ҳәм сырт ел тәжирийбеси тийкарында илимий анализ етип берилген.

Таяныш сөзлер: ломбард, киши бизнес, дәслепки капитал, финанслық механизм, микрокредит шөлкеми, лизинг, қамсызландырыў, бәсеки, микролизинг, банкротлықты жасырыў, финанслық санкциялар, микрокарыз, кредит суммасы.

Микрокредит ташкилотининг бир тури сифатида ломбардларнинг ривожланиш босқичлари

Мадумаров Т.Т.
Андижон давлат университети

Резюме. Мақолада бозор иктисодиёти шароитида ломбардларнинг аҳамияти ёритилган. Шунингдек, ломбард микрокредит ташкилотининг ривожланишида тузилмалар тизимини ва улар фаолиятининг ҳуқуқий асослари, кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолияти субьектларини ҳуқуқий ҳимоялаш тизими миллий қонунчилигимиз ва хорижий тажриба асосида илмий тахлил этиб берилган.

Таянч сўзлар: ломбард, кичик бизнес, дастлабки капитал, молиявий механизм, микрокредит ташкилот, лизинг, сугурта, ракобат, микролизинг, банкротликни яшириш, молиявий санкциялар, микрокарз, кредит суммаси.

Развития ломбардов как один из видов микрокредитной организации

Мадумаров Т.Т.
Андижанский государственный университет

Резюме. В статье излагается важность ломбардов в контексте рыночной экономики. А также анализируются правовые основы микрокредитной организации ломбардов и правовая защита субъектов малого бизнеса и предпринимательства на основе опыта отечественного и зарубежного законодательства.

Ключевые слова: ломбард, малый бизнес, начальный капитал, микролизинг, финансовая санкция, микрокредит, сумма кредита, микрокредитная организония, лизинг, страхавание

Pump development principles as a microcredit organization

Madumarov T.T.
Andijon state university

Summary. This article outlines the importance of pawnshops in the context of a market economy. In addition, the pawnshop will become a platform for the development of microfinance institutions and the legal framework for their activities, as well as the ongoing reforms in the country in the field of small business and private entrepreneurship, as well as the essence and significance of recent developments in this area, Annexes, legal protection of small business and entrepreneurship based on national legislation and foreign experience analysis.

Key words: pawnshop, small business, seed capital, micro leasing, financial sanction, microloan, loan amount, microloan organization, leasing, insurance.

ПУҚАРАЛАР ЖЫЙЫНЫ БАСЛЫҒЫН (АҚСАҚАЛЫН) САЙЛАЎ ӨТКЕРИЎДИ ШӨЛКЕМЛЕСТИРИЎДИҢ ҲУҚЫҚЫЙ ТИЙКАРЛАРЫН ЖЕТИЛИСТИРИЎ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Реймова З. А., Жолдасбаев Б.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Бүгинги күнде миллий демократиялық институт сыпатында ҳәр биримиздиң күнделикли турмысымызда, пуқаралардың өзин-өзи басқарыў уйымлары өзиниң орнын ийелегени сыр емес. Пуқаралар жыйынлары мәмлекетимиздеги ең көп санлы пуқаралық жәмийет институты. Өзбекстан Республикасының Президенти Ш.М.Мирзиёевтың атап өткениндей: «… Ең дәслеп, мәҳәлләниң жәмийеттеги орны ҳәм ролин буннан былай да күшейтиў, оның ҳуқықлары ҳәм ўәкилликлерин кеңейтиў, материаллық-техникалық базасын беккемлеў, бул системаның басшылары ҳәм хызметкерлериниң маманлығын үзликсиз арттырып барыў зәрүр» [1]. Өз гезегинде, 2017-жыл 3-февральда Өзбекстан Республикасы Президенти тәрепинен «Мәҳәлле институтын буннан былай да жетилистириў илажлары ҳаққында» Пәрманына [2] муўапық пуқаралардың өзин-өзи басқарыў уйымлары жумысының нәтийжелилигин арттырыў, мәҳәлле институтын халыққа ең жақын ҳәм халықшыл структураға айландырыў, пуқаралар жыйынларының улыўма мәплерин сәўлелендиретуғын ассоциацияға бирлесиў ҳуқықларын жүзеге шығарыў, олардың материаллық-техникалық базасын беккемлеў және мәмлекетлик уйымлар ҳәм пуқаралық жәмийети институтлары менен өз-ара бирге ислесиўин буннан былай да раўажландырыў ислери әмелге асырылмақта. Пуқаралар жыйыны баслығының ўәкилликлери оның ҳуқықый статусынан келип шығады, бул статус оның пуқаралар жыйыны тәрепинен шөлкемлестириўшилик уқыбына, халықтың арасында абырайға ийе ҳәм басқада нызамда көрсетиген талапларға муўапық сайланыўына тийкарланады. Усыған байланыслы ол жергиликли әҳмийеттеги мәселелерди шешиўде кең жеке ўәкилликлерге ийе болады.

Пуқараралар жыйыны баслығын (ақсақалын) сайлаў ҳаққындағы нызам ҳүжжетлерине төмендеги норматив-ҳуқықый ҳүжжетлерде байланысылы: Өзбекстан Республикасы Конституциясының 32, 105 ҳәм 117 - статьялары; Қарақалпақстан Республикасы Конституциясының 30, 99,110- статьялары; «Пуқаралардың сайлаў ҳуқықларының кепилликлери ҳаққында”ғы; “Пуқаралардың өзин-өзи басқарыў уйымлары ҳаққында”ғы Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан Республикасы нызамлары; Өзбекстан Республикасы Жынаят кодекси, 146, 147- статьялар; Өзбекстан Республикасы Олий Мажлиси Сенатының Қарарлары; Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси, ўәлаят, район ҳәм қала Кеңеслериниң қарарлары.

Сондай-ақ, 2017-2021 жылларда Өзбекстан Республикасын раўажландырыўдың бес баслы бағдары бойынша Ҳәрекетлер стратегиясында белгилеп берген ўазыйпаларды есапқа алған ҳалда, Мәмлекетлик дәстүрде пуқаралар жыйыны баслығын ҳәм оның кеңесгөйлерин сайлаў процессин жетилистириўге қаратылған нызам жойбарын ислеп шығыў белгиленген еди. Соған муўапық, “Пуқаралар жыйыны баслығын (ақсақалын) сайлаў ҳаққында”ғы [3] ҳәм “Пуқаралар жыйыны баслығын (ақсақалын) сайлаўды жетилистириў қатнасы менен Өзбекстан Республикасы айрым нызам ҳүжжетлерине өзгерислер киритиў ҳаққында”ғы 2018 жыл 15 октябрде нызамы [4] қабыл етилди. Усы өзгерислер тийкарында, Өзбекстан Республикасы Конституциясының 105 статьясына, “Пуқаралардың өзин өзи басқарыў уйымлары ҳаққында”ғы Өзбекстан Республикасы нызамының 21, 23, статьяларына өзгерислер ҳәм қосымшалар киритилди. Усы жоқарыда көрсетилген нызамға көре пуқаралар жыйыны баслығына (ақсақалына) гезектеги сайлаў 2019 жылы май айында өткериў белгиленген. Соның менен бирге ҳәзирги ўақытта әмелдеги пуқаралар жыйыны баслығы (ақсақалы) ҳәм оның кеңесгөйлериниң ўәкиллик мүддети 2019 жылдың май айына шекем узайтырылды. Бунда пуқаралар жыйыны баслығы (ақсақалы) ўәкилликлериниң жаңа мүддети 3 жыл етип белгиленди.

Пуқаралар жыйыны баслығы (ақсақалы) сайлаўын өткериў мүддетлери усы лаўазымлы шахслардың ўәкилликлериниң мүддетиниң тамамланыўы менен байланыслы болып, олар ҳуқықый статусын белгилеп бериўши әҳмийетли фактор болып есапланады. Яғный, пуқаралардың өзин-өзи басқарыў уйымлары лаўазымлы шахсларының ўәкиллик мүддетиниң ҳуқықый тәртипке салыныўы, бир тәрептен, олар искерлигиниң сапалылығын тәмийинлеўге, екиншиден, жаңа сайланған лаўазымлы шахсларды мәлим мүддетлерде алмастырып турыў имканиятын кепиллестиреди.

Сайлаўларды шөлкемлестириў ҳәм өткериў дегенде пуқаралар жыйыны баслығын (ақсақалын) сайлаў бойынша пуқаралар жыйынын (пуқаралар ўәкиллериниң жыйналысын) өткериўден алдын болатуғын процесслер, яғный онда сайлаў өткерилетуғын биналар, бюллетеньлер, талабанлар дизимин таярлаў, исши топарды ҳәм жәрдемлесиўши комиссияны қәлиплестириў, пуқаралар ўәкиллерин сайлаў, талабанлар көрсетиў ҳәм сондай-ақ тиккелей сайлаў бойынша өткерилетуғын пуқаралар жыйыны (пуқаралар ўәкиллериниң жыйналысы)ның жумыс процессине айтылады.

Өзбекстан Республикасы “Пуқаралар жыйыны баслығын (ақсақалын) сайлаў ҳаққында”ғы Нызамның қабыл етилиўи алдыңғы “Пуқаралар жыйыны баслығын (ақсақалын) ҳәм оның кеңесгөйлерин сайлаў ҳаққында”ғы нызамнан бир қанша өзиниң әҳмийетли тәреплери менен ажралып турады. Бириншиден, ендиликте айрықша дүзилетуғын пуқаралар жыйыны баслықлары (ақсақаллары) сайлаўын шөлкемлестириў ҳәмде өткериўге көмеклесиўши Республика комиссиясы шуғылланады. Оның қурамына Нызамшылық палатасы депутатлары, Сенат ағзалары, тийисли мәмлекетлик уйымлар, мәмлекетлик емес коммерциялық емес шөлкемлер, илимий мекемелер ҳәм басқада бирлеспелер ўәкиллери киреди. Екиншиден, усы нызам пуқаралар жыйыны баслығын (ақсақалын) сайлаўда қатнасыў бойынша пуқаралардың конституциялық ҳуқықларын әмелге асырыўға қолайлы шараятлар жаратыў, сайлаў процессиниң ашықлығын ҳәм анықлығын жәнеде асырыў мақсетинде исленген. Яғный, пуқаралар жыйыны баслығы (ақсақалы) сайлаўын шөлкемлестириў ҳәм өткериў, сайлаў өткерилетуғын сәне, оның ўақты ҳәм орны ҳаққында, баслық (ақсақал) лаўазымына талабанлар ҳаққындағы мәлимлемени Қарақалпақстан Республикасы, ўәлаятлар ҳәм Ташкент қаласы пуқараларының өзин-өзи басқарыў уйымлары хызметин муўапықластырыў бойынша Кеңеслердиң рәсмий веб-сайтларына сайлаў өткериўден 5 күн алдын жайластырылады.

Бундай ҳуқықый норманың енгизилиўи, сайлаўлардың тийкарынан пуқаралар ўәкиллериниң жыйналысы формасында өтиўине байланыслы талабанлар ҳаққында алдын ала мағлыўматқа ийе болыў пуқаралар ўәкиллерине өз пикирлерин билдириў мүмкиншилигин береди, ең әҳмийетлиси, олар пуқаралардың пикирлерин билиў ушын жетерли ўақытқа ийе болады. Бул илажлар пуқаралар жыйыны баслықларын ең ылайықлылардың ишинен сайлаўға хызмет етеди. Үшиншиден, усы нызамға муўапық сайлаў күни тек ғана пуқаралар жыйыны баслығына (ақсақалына) сайлаў өткериледи. Алдыңғыдай кеңесгөйлерге бул күни сайлаў өткерилмейди. Кеңесгөйлер ақсақал сайлаўының нәтийжелери бойынша бир ай ишинде, пуқаралар жыйыны кеңесин, пуқаралар жыйыны хызметиниң тийкарғы бағдарлары бойынша комиссияларды ҳәм тексериў комиссиясын қәлиплестириў менен бирге бир ўақытта сайланады. Төртиншиден, сайлаўда пуқаралардың өзлери көбирек қатнасыў имканиятын тәмийинлеў мақсетинде пуқаралар ўәкиллигиниң минимал нормасы белгиленди. Бунда ҳәр бир аймақта халықтың саны есапқа алынады. Яғный, пуқаралар ўәкиллериниң саны сайлаўда қатнасыў ҳуқықына ийе болған пуқаралар улыўма санының кеминде 12 % ин пайда етиў кереклиги белгиленди. Бесиншиден, пуқаралар ўәкиллерине тийисли талаплар енгизилди. Жаңа нызамға муўапық, шөлкемлестириўшилик қәбилетине, турмыс тәжрийбесине ҳәм халық арасында абыройға ийе болған пуқаралар, әдетте пуқаралардың ўәкиллери болыўы мүмкин. Егер пуқаралар ўәкиллери пуқаралар жыйыны баслығы (ақсақалы) лаўазымына талабанлардың жақын туўысқанлары арасынан көрсетилген жағдайда, олар пуқаралар ўәкиллери қурамынан шығарылады.

Алтыншыдан, Пуқаралар жыйыны баслығын (ақсақалын) сайлаўда даўыс бериўдиң жасырын даўыс бериў түри орнатылды. (алдынлары жасырын ҳәм ашық даўыс бери формасында өткерилетуғын еди). Бул жаңалық айрықша әҳмийетке ийе, себеби, ол даўыс бериўдиң сапасына тиккелей тәсир етеди. Жасырын даўыс бериў пуқаралардың өзи еркин ҳеш кимниң қадағалаўысыз әмелге асырыўын тәмийинлейди. Даўыс бериў бюллетенлери пуқаралар ўәкиллерине санақ комиссиясы тәрепинен тиккелей даўыс бериўден алдын тарқатылады. Онда жасырын даўыс бериў процессинде сайлаўшылардың ҳуқықларын жәнеде тәмийинлеўди кепиллестиреди.

Изертлеў нәтийжесинде пуқаралар жыйыны баслығын (ақсақалын) сайлаў өткериўди шөлкемлестириўде ҳуқықый тийкарларын жетилистириўге бағдарланған усыныслар ҳәм рекомендациялар ислеп шығылды. Олар төмендегилерде көринеди: 1. Әлбетте Қарақалпақстан Республикасы суверен демократиялық республика, соның тийкарында көп кешиктирместен Қарақалпақстан Республикасы “Пуқаралар жыйыны баслығын (ақсақалын) сайлаў ҳаққында”ғы Нызамын қабыл етиў лазым. 2. Соның менен бирге, сайлаўлардың жәриялылық принципи пуқараларды пуқаралар жыйыны баслығының кеңесгөйи лаўазымына талабанлар менен таныстырыўды тәмийинлеў толық әмелге асырылмаған. Усыған байланыслы пуқаралар жыйыны баслығының кеңесгөйин сайлаўда жәриялылық принципин еле де толығырақ тәмийинлеў ушын нызамда кеңесгөйлерге қойылатуғын талаплар анық етип көрсетилсе мақсетке муўапық болар еди. Өзбекстан Республикасы “Пуқаралар жыйыны баслығын (ақсақалын) сайлаў ҳаққында”ғы Нызамында да [5] оларға қойылатуғын талаплар белгиленбеген. Өз гезегинде Қарақалпақстан Республикасының «Пуқаралардың өзин-өзи басқарыў уйымлары ҳаққында»ғы Нызамына [6] муўапық, пуқаралар жыйынының кеңесгөйлери лаўазымы бойынша пуқаралар жыйыны Кеңесиниң қурамына киреди (13-статья), қағыйда бойынша пуқаралар жыйыны жумысларының тийкарғы бағдарлары бойынша комиссияларды басқарады (18-статья), пуқаралар жыйынын алып барыў, пуқаралар жыйынының баяннамасына ҳәм шешимлерине қол қойыў ҳуқықына ийе (21-статья). Усыған байланыслы Нызамда пуқаралар жыйыны баслығының (ақсақалының) кеңесгөйи лаўазымына қойылатуғын талапларды көрсетиў мақсетке муўапық. Бул талаплардың мазмунына пуқаралар жыйыны баслығы лаўазымына талабанларға қойылатуғын барлық талапларды киргизген мақул.

Жуўмақластырып айтқанда, бүгинги күнниң талабы пуқаралар жыйыны баслығына (ақсақалына) үлкен жуўапкершиликти ҳәм ўазыйпаларды белгилеп бермекте. Усы ўазыйпаларды орынлаўда, әлбетте, ертеңги сайлаўда шөлкемлестириўшилик қәбилетине, талапшаң, ҳуқықый мәдениятлы ҳәм мәҳәллениң ҳүжданы бола алатуғын талабанларды пуқаралар жыйыны баслығы лаўазымына сайлаўымыз керек. Сонда ғана, биз алдымызға қойған нызамлы мақсетимизге ерисе аламыз.

Тийкарынан жәмийетлик турмыстың барлық машқалаларында орайдан турып шешиў мүмкин емес, себеби бул мәселелер жүдә беккем ҳәм мазмуны жағынан ҳәр түрли. Жергиликли әҳмийетке тийисли мәселелерди шешиў орайдан жергиликли өзин-өзи басқарыў уйымларына өткизиў басқарыў сапалығын асырыўдың зәрүр қуралы болып саналады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Демократикислоҳотларни изчил давом эттириш, халқимиз учун тинч ва осойишта, муносиб ҳаёт даражасини яратиш – барқарор тараққиёт кафолатидир // Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзод Шавкат Мирзиёевнинг Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати – Ўзбекистон либерал-демократик партиясининг VIII съездидаги маърузаси.
2. Указ Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему совершенствованию института махалли» от 3 февраля 2017 года //Собрание законодательства Республики Узбекистан, 2017, № 6, ст. 69.
3. Собрание законодательства Республики Узбекистан, 2017, № 6, ст. 69.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) сайлови тўғрисида»ги Қонуни. // «Халқ сўзи» 2018 йил 16 октябрь.
5. Ўзбекистон Республикасининг «Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) сайлови тўғрисида»ги Қонуни. // «Халқ сўзи» 2018 йил 16 октябрь.
6. Қарақалпақстан Республикасы «Пуқаралардың өзин-өзи басқарыў уйымлары ҳаққында»ғы Нызамы 2013 жыл 5 июнь №162/XIII // Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң Хабарнамасы, №8 (17) 2013-жыл, июль-декабрь, 279.

Пуқаралар жыйыны баслығын (ақсақалын) сайлаў өткериўди шөлкемлестириўде ҳуқықый тийкарларын жетилистириў мәселелери

Реймова З. А., Жолдасбаев Б.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақалада, пуқаралар жыйыны баслығы (ақсақалы) сайлаўын шөлкемлестириўдиң жаңа ҳуқықый тийкарлары үйренилген.

Таяныш сөзлер: демократия, сайлаў, сайланыў, пуқаралар жыйыны ўәкиллери,

Мақолада фуқаролар йиғини райсини (оқсоқолини) сайловини ўтказишни ташкиллаштиришнинг ҳуқуқий асосларини такомиллаштиришнинг янги ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш масалалари

Реймова З. А., Жолдасбаев Б.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақолада фуқаролар йиғини раиси (ақсоқоли) сайловини такомиллаштирилишининг янги хуқуқий асослари ўрганилган.

Таянч сўзлар: демократия, сайлов, сайланиш, фуқаролар йиғини вакиллари.

Вопросы у совершенствования правовых основ организации и выборов председателя (аксакала) схода граждан.

Реймова З. А., Жолдасбаев Б.
Каракалпакский государственный угиверситет

Резюме. В статье изучены новые организационно-правовые основы при выборах председателя схода граждан.

Ключевые слова: демократия, выборы, выбираться, представители схода граждан

Issues of improving the legal framework for the organization and election of the chairman (aksakal) of the citizens.

Reimova Z. A., Zholdasbaev B.
Karakalpak State University

Summary. In the article there was learned new legal bases of organizing the choice of the head of civil council

Key words: democracy, election, be elected, representativte of civilian council

УДК:930.1

ТАРИХЧИ МУТАХАССИСЛАРНИ ТАЙЁРЛАШ МАСЪУЛИЯТИ

Караманова Г.
Қорақалпоқ давлат университети

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев: «Биз таълим ва тарбия тизимининг барча бўғинлари фаолиятини бугунги замон талаблари асосида такомиллаштиришни ўзимизнинг биринчи даражали вазифамиз деб биламиз», деган эди. Шунингдек, Президентимиз таъкидлаганларидек, «Ҳақиқатан ҳам, ҳозирги вақтда ёшлар тарбияси биз учун ўз долзарблиги ва аҳамиятини ҳеч қачон йўқотмайдиган масала бўлиб қолмоқда». «Бугунги тез ўзгараётган дунё инсоният олдида, ёшлар олдида янги-янги, буюк имкониятлар очмоқда. Шу билан бирга, уларни илгари кўрилмаган турли ёвуз хавф-хатарларга ҳам дучор қилмоқда. Ғаразли кучлар содда, ғўр болаларни ўз ота-онасига, ўз юртига қарши қайраб, уларнинг ҳаётига, умрига зомин бўлмоқда. Бундай кескин ва таҳликали шароитда биз ота-оналар, устоз-мураббийлар, жамоатчилик, маҳалла-кўй бу масалада ҳушёрлик ва огоҳликни янада оширишимиз керак. Болаларимизни бировларнинг қўлига бериб қўймасдан, уларни ўзимиз тарбиялашимиз лозим» [1, 22-23].

«Билимли авлод – буюк келажакнинг ...кафолатидир» [2]. Президентнинг 2018 йил 28 декабрдаги Олий Мажлисга «Мурожаатнома»сида: «Буюк аллома ва адибларимиз, азиз-авлиёларимизнинг бебаҳо мероси, енгилмас саркарда ва арбобларимизнинг жасоратини ёшлар онгига сингдириш, уларда миллий ғурур ва ифтихор туйғуларини кучайтиришга алоҳида эътибор қаратишимиз керак»лигини таъкидлаб, шу мақсадда, Ўзбекистон Миллий телерадио компанияси таркибида "Ўзбекистон тарихи" каналини ташкил этиш масаласи қўйилди.

Ёшларда Ватанга муҳаббат, юртга садоқат, ота-боболаримиз маънавий жасоратидан ғурурланиш туйғусини юксалтиришда, мустақиллигимизнинг қадрига етишда тарих фанини ўрганиш алоҳида аҳамият касб этади яъни тарих фани ёшларимиз онгида буюк қадриятларимиз орқали ёт иллатларга қарши иммунитет ҳосил қилади. Биринчи Президентимиз айтганларидек, «Ватанпарварлик – бу шундай нозик, теран бир туйғуки, у фақат она сути билан кириши ва жон билан чиқиши мумкин». Фақат, таълим ва тарбия тўғри бўлиши керак. Бу бевосита тарих ўқитувчисига катта масъулият юклайди. Ўз навбатида тарихчи мутахассисларнинг ўзини тайёрлаш масъулияти туради.

Миллий меъросларимизни, тарихимизни эъзозлайдиган Ватанга содиқ ёшларимиз тарбияси – Буюк келажагимиз пойдеворидир. Таълим ва тарбиянинг ажралмаслиги асосида пировард натижа – танлаган касбининг етук мутахассиси, юксак маънавиятли, мустақил фикрлайдиган, Ватан равнақи учун хизмат қиладиган Ватанпарвар ёшларни етказиб беришдан иборат. Бунда қуйидаги вазифаларни бошчиликка олиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз: 1. Тарих фани ва тарихни ўқитишнинг аҳамиятига тизимли ёндашув; 2. "Илм – ўқитиш орқали, фазилатлар – тарбия орқали ўзлаштирилади" насиҳатига амал қилиш; 3. Талабаларнинг мутахассислик фанларини мустақил ўзлаштиришларига инновацион ёндашиш; 4. Тарих дарсларида дидактик жараённи тўғри ташкил қилиш; 5. Талабаларга чуқур билим беришда ноанъанавий тарих дарсларини янги инновацион технологияларга асосланиб ўқитиб, фасилитатор сифатида яхши натижаларга эришиш; 6. Нафақат тарих ўқитиш, балки тарихий ёдгорликларимизни, миллий қадриятларимизни дунёга танитадиган тарихчи мутахассисларни етказиб бериш.

Биринчи, тарих фани ва тарихни ўқитишнинг аҳамиятига тизимли ёндашув вазифасини амалга оширишда қуйидаги масалалар эътибор талаб қилади: Бўлғуси тарих фани ўқитувчиларини тайёрлашда уларни ўз танлаган соҳасига мотивацион ёндашишга ўргатиш (ўзи қизиқсагина бошқаларга мақсадга мувофиқ таълим беради); Тарих фанининг миллат тарбиячиси сифатидаги ўрнини очиб бериш; Тарих фанининг фанлар тизимидаги ўрнини аниқлаш.

Биринчи Президентимиз И.А.Каримов тарихни билишнинг аҳамиятини белгилаб: «Ахборот – коммуникация технологияси, математика, физика, кимё, саноат, менежмент – буларнинг ҳаммаси керак, албатта. Лекин, авваламбор тарихни билиш – ҳаётий зарурат», - деб ёзган еди [3; 109-бет]. Шунингдек, «Тарих миллатнинг ҳақиқий тарбиячисига айланиб бормоқда. Буюк аждодларимизнинг илмлари ва жасоратлари тарихий хотирамизни жонлантириб, янги фуқаролик онгини шакллантирмоқда. Ахлоқий тарбия ва ибрат манбаига айланмоқда» [4; 117-бет], «Тарихимиз – битмас-туганмас хазина – биз учун чексиз ғурур манбаи» [3; 116-117-бетлер], «миллатни асраш керак, миллатни асраш учун эса унинг тарихини ўрганиш, авайлаб ҳимоялаш керак» [5; 286-бет] каби ибораларининг ўзи талабаларда ўзларининг бўлғуси касбларига қизиқиш ва ғурурни уйғотади.

Тарих фанининг фанлар тизимидаги ўрнини аниқлашда авваламбор, тарихий билимларнинг инсоннинг инсон сифатида ўзини англашидаги (инсоннинг абадий эмаслигини исботлаб, уларга вақт ғаниматлигини эслатади, тарихдан сабоқ олиб яшашга ундайди), шунингдек мамлакат иқтисодиётини юксалтиришдаги моҳиятини тушунтириш (биргина тарихий туризмнинг ривожланиши кўплаб меҳмонхоналар, ресторанлар, савдо мажмуалари, маданият масканларининг қурилиши ва ишга тушишини талаб қилади ва улар ўз навбатида иш ўринларини яратиб беради, шунингдек, тарихий фильмлар сердаромадлиги жаҳон киноиндустрияси тажрибасидан маълум ва ҳ.) зарур.

Иккинчи, "Илм – ўқитиш орқали, фазилатлар – тарбия орқали ўзлаштирилади" насиҳатига амал қилиш вазифасини амалга оширишда қуйидаги масалалар эътибор талаб қилади: Бўлғуси тарих фани ўқитувчиларини

тайёрлашда таълим ва тарбиянинг ажралмаслиги масаласи; Тарих дарсларининг тарбиявий мақсадини кучайтириш; Тарихий жараён, тарихий шахсларни ўрганишда бадиий-тарихий асарлардан фойдаланиш; «Миллий қадриятларни англамоқ – Ватанни англамоқ» эканлиги, ватанпарвар инсон тарбияси – буюк келажагимизни таъминлаши.

Биринчи Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганларидек, «Таълимни – тарбиядан, тарбияни эса таълимдан ажратиб бўлмайди. Бу шарқона қараш, шарқона ҳаёт фалсафаси». Тарих дарсларининг тарбиявий мақсадига алоҳида эътибор қаратиш, унинг аниқ ва тушунарли бўлиши ёшлар тарбиясига катта таъсир қилади. Аждодлар мардлиги, фазилатлари, ақл-фаросати, буюк заковати билан ғурурланиш ҳосил бўлади. Бунда китоб билан ишлаш амалга оширилиб, бадиий-тарихий асарлардан фойдаланамиз. Масалан, Жалолиддиннинг шахсий котиби бўлган Шиҳобиддин Муҳаммад ан-Насавийнинг «Сират ас-султон Жалолиддин Манкбурни» асарида Жалолиддин Мангубердининг 1231 йил августда қазо қилишини «Бундай йўқотишдан осмон аза кийимини кийса, юлдузлар ёниб кулга айланса арзирди» деб нола чекади. Чингизхоннинг Жалолиддин ҳақидаги машҳур ҳайратланишидан ташқари мўғулларнинг нуфузли вакили Тайнол нўён ҳам Жалолиддинга «Ҳақиқатан сен ўз даврингнинг улуғ қаҳрамонисанг, тенгкурларингнинг буюк йўлбошчисисан!» дея тан берган.

Амир Темур мавзусини ўрганишда Муҳаммад Али Аҳмедовнинг 4 та китобдан иборат «Буюк салтанат» эпопеясидан (1. «Жаҳонгир Мирзо» (2003); 2. «Умаршайх Мирзо» (2006); 3. «Мироншоҳ Мирзо» (2010); 4. «Шоҳруҳ Мирзо» (2013)) фойдаланиш орқали талаба ва ўқувчиларга Амир Темурнинг оддий ота сифатидаги ҳолатини, фазилатларини ҳам ифодалаймиз. Биринчи китобда Жаҳонгир Мирзонинг жангда қаттиқ яраланиши тасвирланади: «Ривоят қиладиларки, бу хабарни Амир Темурбекка етказганларида, ўғлининг жони омонлигини билиб, суюнса-да, ҳолатини ёнидагиларга билдирмади ва «Оҳ» дедими, деб сўради, фақат «йўқ» жавобини эшитгандан сўнггина, кўнгли хотиржам тортиб: «Ҳа, у менинг ўғлим!» - дея жилмайди». Бу парча орқали Амир Темурнинг ўғлидан хавотирланган оталик туйғуси ва ўғли билан ғурурланиши тушунилади, инсоний фазилатлари ёритилади.

Собиқ иттифоқ даврида ўзимизга Амир Темур шахсини ҳар томонлама ўрганишга йўл қўйилмади. Аммо бутун жаҳон буюк Амир Темурни алла қачон ўрганишни бошлаган эди. Масалан, Туркия Республикасига асос солган Мустафа Камал Отатуркнинг: «Соҳибқирон Амир Темур менинг давримда яшаса, мендан ўн шандон ортиқ кўп иш қилган бўлар эди. Мен Амир Темур асрида яшаганимда унчалик иш қила олмаган бўлардим», деган ибораси унинг Амир Темур тарихини, жумладан давлат бошқарувини, тузукларини ўрганганлигини ва албатта ўз тажрибасида қўллаганини исботлайди.

Милоддан аввалги V асрда «Тарих» асарининг муаллифи Геродот: «Кўпчилик одам ёзиб кетганидек, массагетлар Кир билан бўлиб ўтган ўша урушда ўзларининг жасоратли эканликларини исбот қилганлар ва *буни биз ўқиб улардан ўрганишимиз керак*», деб ёзган бўлса яна бир ўринда, *Ватанини ва халкини севиш, ор-номус ва дўстларига садоқат, бурч ҳисси, ҳар қандай қийинчиликларга бардош бериш* аждодларимизнинг асосий хислатлари бўлганлигини атаб ўтади (*К.Г. – курсив ўзимизники*). Бундан милоддан аввалги V асрда-ёқ қадриятларимизга дунё ҳавас қилгани яққол кўринади.

Учинчи, талабаларнинг мутахассислик фанларини мустақил ўзлаштиришларига инновацион ёндашиш вазифасини амалга оширишда қуйидаги масалалар эътибор талаб қилади: Алоқида мавзуларни мустақил ўрганиш учун услубий ишланмалар яратиш; Тарих ўқитиш методикаси ва таълим технологиялари фани бўйича талабаларни педагогик амалиётга самарали тайёрлаш; Талабаларнинг мустақил ишларига ижодий ёндашишларини таъминлаш; Мавзуларни мустақил ўзлаштириш учун қулай методларни танлаш.

Талабаларнинг мутахассислик фанларини мустақил ўзлаштиришларида ҳар бир мавзуни мустақил ўрганиш учун услубий ишланмалар библиографияси билан яратилса, мавзуни чуқур ўрганиб яна кўпроқ адабиётлар бўйича шуғуллана олади. Масалан, «Тарихий ўлкашунослик» фани бўйича намунавий режа асосида «Тарихий ўлкашуносликда археологик маълумотларнинг ўрни» мавзуси бор. Мавзу кенг маълумотларни талаб қилганлиги боис, 4,5 босма табоқ ҳажмда услубий қўлланма яратганмиз. Бу натижа берганлиги боис, ҳар бир мавзу бўйича услубий қўлланма зарур деб ҳисоблаймиз.

Тарих фанини ўқитиш методикаси ва таълим технологиялари фани бўйича талабаларни педагогик амалиётга самарали тайёрлаш – етук мутахассис масаласи билан боғлиқ. Биз тажрибамизда 3 курс талабаларига мазкур фандан мустақил иш тарзида ўзларининг портфолиосини яратишни топширамиз. Унда дарс ишланмаси барча технологиялари билан, битта мавзуни ҳар хил методлар асосида ўтиш имкониятлари кўрсатилади ва талабалар ўзларига ўзлари рольга кириб дарс ўтишни ташкиллаштиради. Педагогик амалиёт 4 курсда ўтказилгани боис, талабалар амалиётга ўзларини мустақил изланишлар орқали тайёрлай олмоқда.

Талабаларнинг мустақил ишларига ижодий ёндашиш талабаларни тадқиқот юритишга ундайди. Масалан, «Тарихий ўлкашунослик» фани бўйича ўлкашуносликнинг асосий манбаларига таяниб туғилган жой тарихини ёзишни топширамиз, бунда талаба маълумот берувчиларни топади, маълумот тўплайди, уларни таққослайди, адабиётларни ўрганади, газеталарга мақола тайёрлайди, буклетлар ишлайди ва ҳ.

Талабаларга мавзуларни мустақил ўзлаштириш учун бериш билан бирга қулай методларни тавсия қилиш ўринли. Масалан, «концептуал жадвал», «инсерт жадвали», «БББ» – биламан, билишни ҳоқлайман, билиб олдим, ФСМУ технологияси, «Нима учун?», «Қандай?» органайзерлари талабаларнинг фикрлаш қобилиятларига ижобий таъсир қилади.

Тўртинчи, тарих дарсларида дидактик жараённи тўғри ташкил қилиш вазифасини амалга оширишда қуйидаги масалалар эътибор талаб қилади: Талабалар зарур кўникмаларни эгаллашлари учун топшириқлар

мажмуини ишлаб чиқиш; Талабаларнинг фикрлаш фаоллигини ривожлантиришни таъминловчи, таълимнинг шакл ва усулларини такомиллаштириш, бунда талабаларнинг қизиқишларини ҳисобга олиш; Талабалар орасида яратувчанлик қобилиятини шакллантириш.

Тарих дарсларида дидактик жараённи тўғри ташкил қилиш дарс самародорлигини белгилайди. Маърузамизни 20-25 дақиқадан оширмасдан ўқув вақтининг қолган қисмида талабаларни мавзу бўйича топшириқлар билан таъминлаб, уларни амалга ошириш усулларини тавсия этишимиз, назорат қилишимиз аҳамиятли. Методларни танлашда талабаларнинг қизиқишларини ҳисобга олиш уларнинг фаоллигини кучайтиради, яратувчанлик қобилиятларини шакллантиради.

Талабаларни диққатини фаоллаштиришда «Биргаликда фикрлаш, муаммолар устида биргаликда уйлаш», «Полифония» яъни бир масала ёки саволга турли хил нуқтаи назар билан ёндашиш услубларидан, кўргазмали, ўқув-визуал материалларидан фойдаланилмоқда. Биз қўллаб келаётган, талабаларнинг мустақил фикрлашини ва ўз-аро мулоҳотда бўлишини таъминловчи интерактив усуллар: «Кейс-стади», «Ақлий ҳужум», «Бумеранг», «Синквейн», «Елпиғич», «Венн диаграммаси», «Кластер», «ФСМУ» технологиялари асосида кичик гуруҳларда ишлаш усуллари, семинар машғулотларида маъруза-анжуман техникаси ижобий натижаларни бермоқда.

Бешинчи, талабаларга чуқур билим беришда ноанъанавий тарих дарсларини янги инновацион технологияларга асосланиб ўқитиб, фасилитатор сифатида яхши натижаларга эришиш вазифасини амалга оширишда қуйидаги масалалар эътибор талаб қилади: Таълим жараёнига хорижий тил элементларини киритиб бориш; Кичик гуруҳларда қисқа вақтда кўп маълумот олишга қаратилган методлардан фойдаланиш; Интерактив методларга ҳам инновацион ёндашиш, имкониятларга қараб қоидаларига ўзгартиришлар киритиш;

Талабаларга чукур билим беришда фасилитатор-ўқитувчи сифатида фаолият юритиш аҳамиятли. Масалан, ҳар бир мавзуда инглис тилида глоссарий бериб борилади, дарс мазмунини талабаларга гуруҳдан танланган экспертлар назоратида инглис тилларида қисқа баён этиш топширилади ва унинг таржимаси ҳам сўралади, бу эса ўз навбатида мавзунинг энг долзарб томонини 3 мартагача «ҳеч ким сезмасдан» такрорланишига имкон беради, натижада талабаларнинг мавзуни қабул қилишларига ижобий таъсир қилади. Фасилитатор-ўқитувчи кичик гуруҳларда талабаларнинг вақтдан унумли фойдаланишлари учун шароит яратади. Методларга ҳам инновацион ёндашилиб, қоидаларга ўзгартиришлар киритилиши мумкин. Масалан, «синквейн» методи қоидасига ўзгартириш киритиб, 3 та феъл ўрнига 3 та сўздан иборат иборани ишлатамиз: *1) Амир Темур; 2) адолатли, ғамхўр; 3) Мавераннахр, Хўросанни бирлаштирди; 4) Кучли марказлашган давлат тузди; 5) Соҳибқирон.*

Олтинчи, нафақат тарих ўқитиш, балки тарихий ёдгорликларимизни, миллий қадриятларимизни дунёга танитадиган тарихчи мутахассисларни етказиб бериш вазифасини амалга оширишда қуйидаги масалалар эътибор талаб қилади: Тарих бакалавр йўналишида ўқитиладиган «Музейшунослик» фани асосида музей амалиётига эътибор қаратилиб, талабаларга музей ишини ўргатиш; Назарияни амалиёт билан боғлашга инновацион ёндашиш; Музейлар билан ҳамкорликни такомиллаштириш, тажрибали мутахассис – музей ходимлари билан учрашувлар ташкил қилиш; Бебаҳо тарихий-археологик ёдгорликларимизни асраб-авайлаш, тарихимизни жонлантирувчи музей экспонатларини ўрганиш ва тарғиб этишда илмий семинарлар, давра суҳбатлари ва конференцияларни ташкил этиш, унга мактаб ўқувчиларини, Олий ва ўрта махсус таълим муассасалари талабаларини жалб қилиш.

Тажрибамизда «Музейшунослик» фанини ўқитишда назарияни амалиёт билан боғлашга эътибор қаратилган. Масалан, «Музейшунослик» фани якуни бўйича ҚҚДУ қошидаги Бердақ Миллий музейида «Музейшунослик – назариядан амалиётга» атамасида тарих мутахассислиги 3-босқич талабалари билан ўтказилган умумлаштирувчи-такрорлаш очиқ семинар дарс 2 қисмдан иборат бўлиб, биринчи бўлимда «Музейларнинг маърифий, таълим-тарбиявий ишларининг асосий турлари» мавзуси бўйича талабалар олган билимларини амалиётда қўллаб, Бердақ Миллий музейида экскурсовод сифатида инглиз ва қорақалпоқ тилларида экспонатларни тушунтириш билан бирга, музейларнинг маърифий, таълим-тарбиявий ишларининг асосий турларини очиб берган бўлса, иккинчи бўлимда «Музейшунослик» фанининг якунланишига биноан, талабалар фаннинг мазмунини ўз ичига қамровчи мавзуларда тайёрлаган видеороликлари, слайдлари асосида баёнатлар қилди: «Баркамол авлод тарбиясида музейларнинг роли», «Ўзбекистон музейлари ҳақида», «Ўзбекистонда музей ишининг ривожланиши», «Жаҳон музейлари тажрибалари». Очиқ дарс жараёнида талабалар тасодифан гуруҳларга бўлиниб, топшириқларни бажарди, «Бинго» методи, «Реклама агентлари» ўйини, «Чалкаштирилган мантиқий занжирлар кетма-кетлиги» интерфаол методлари орқали тўлиқ дарсни ўзлаштиришга қатнашди. Эксперт сифатида иштирок этган Бердақ миллий музейидан мутахассис Ш.Пайзуллаева, И.В.Савицкий номидаги Қорақалпоқ давлат санъат музейи «Археология» бўлими бошлиғи А.Ембергенова ва шу музейнинг «Халқ қўл ҳунари» бўлими бошлиғи А.Пирназаровалар томонидан талабаларнинг билим савияси юқори баҳоланди.

Фанни ўқитишга инновацион ёндашув ўз натижаларини бермоқда, музейшунослик соҳасига қизиқишни кучайтирмоқда. Талабаларимиз Нукус шаҳридаги нуфузли музейларда «музейшунослик» клубини юритмоқда.

Зеро, Президентимиз Ш.М.Мирзиёев ибораси билан «ёшларимизнинг мустақил фикрлайдиган, юксак интеллектуал ва маънавий салоҳиятга эга бўлиб, дунё миқёсида ўз тенгдошларига ҳеч қайси соҳада бўш келмайдиган инсонлар бўлиб камол топиши...» [6; 146-бет] ҳаммамизнинг шарафли вазифамиздир.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Ўзбекистон Республикаси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. 2016 йил 7 декабрь. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2017.
2. Билимли әўлад – уллы келешектиң, исбилермен халық – абадан турмыстың, дослық бирге ислесиў болса раўажланыўдың кепили. Президент Шавкат Мирзиёевтиң Өзбекстан Республикасы Конституциясы қабыл етилгениниң 26-жыллығына бағышланған салтанатлы мәресимдеги баянаты // «Қарақалпақ университети» газетасы. - № 23 (415) декабрь, 2018-жыл.
3. Каримов И.А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. – Тошкент, «Ўзбекистон», 2015.
4. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида: Т.6. – Тошкент, "Ўзбекистон", 1998.
5. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. Т.7. – Тошкент, «Ўзбекистон», 1999.
6. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Т.1. – Тошкент, «Ўзбекистон», 2017.

Тарийхшы қәнийгелерди таярлаўдың жуўапкершилиги

Караманова Г.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Бул мақалада жоқары тәлимниң заман талапларына жуўап бериўши тарийхшы-қәнигелерди таярлаў мәселеси ашып берилген. Тарийх оқытыўда системалы жантасыўдың әҳмийети айрықша белгилеп өтилген.

Таяныш сөзлер: тарийх, дидактикалық процесс, тарийхты оқытыў, интерактив методлар, инновацион жантасыў, системалы жантасыў.

Тарихчи мутахассисларни тайёрлаш масъулияти

Караманова Г.

Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада олий таълимнинг давр талабларига жавоб берадиган тарихчи-мутахассисларни тайёрлаш масаласи очиб берилган. Тарих ўқитишда тизимли ёндашувнинг аҳамияти алоҳида белгилаб ўтилган.

Калит сўзлар: тарих, дидактик жараён, тарихни ўқитиш, интерактив методлар, инновацион ёндашув, тизимли ёндашув.

Подготовка специалистов по истории ответственная задача

Караманова Г.

Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье раскрываются вопросы подготовки специалистов-историков, отвечающих современным требованиям высшего образования. Особо отмечена важность системного подхода в преподавании истории.

Ключевые слова: история, дидактический процесс, преподавания истории, интерактивные методы, инновационный подход, системный подход.

The responsibilityof preparing historian specialists

Караманова Г.

Karakalpak state university

Summary. This article reveals the issues of training historians who meet the modern requirements of higher education. Particularly noted is the importance of the systems approach in teaching history.

Key words: history, didactic process, history teaching, interactive methods, innovative approach, systems approach.

ОБЩЕЕ И ОСОБЕННОЕ В ПРОЯВЛЕНИИ КОРРУПЦИИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА

Бердимуратов Н.М.

Московский государственный университет имени М.В.Ломоносова

Коррупция в советское время воспринималось как обыденное явление и только с недавних пор оно начало осознаваться как социальное. Это стало складываться в результате формирования коррупционных схем и рыночных отношений в экономической сфере и других отраслях жизнедеятельности. Было проведено множество научных исследований в выявлении причин возникновения и сущности коррупции, а также о методах борьбы с ней. В большинстве из них отмечается, что попытки побороть коррупцию с помощью сугубо жестких правоохранительных мер не увенчаются успехом. Это связано с тем, что действия такого характера мотивированы в первую очередь такими факторами, как богатство и власть. Так, Агыбаев А.Н пишет, что коррупция скорее понятие социальное, нежели правовое и ее надо рассматривать не с точки зрения конкретного состава преступления, а как явление [1, 181]. Похожее мнение высказывал также Б.В.Волженкин, который считал коррупцию социальным явлением, заключающимся в разложении власти, при котором лица, обладающие полномочиями осуществлять государственные функции, используют их в корыстных целях [3, 30]. Поэтому рассмотрение коррупции, а также и методы борьбы с ней, только с точки зрения правового подхода, не позволит в полной мере выделить действительно эффективные и нужные механизмы. Но стоит здесь сказать и о таком преимуществе юридического подхода к определению понятия коррупции, как четкое установление границ дозволенного и недозволенного. При отсутствии личной или коллективной этики, это регулирует поведение государственного служащего, который будет вынужден выстраивать для себя определенную линию поведения. В итоге возникают две проблемы, связанные с этим подходом: юридическая проблема и этическая.

Первая характеризуется тем, что существует неточность в самих законах, которая предусматривает наказание за дачу или получение взятки и ставит при этом получателя взятки больше в «пассивное положение», то есть, подразумевая то, что дача взятки инициируется взяткодателем. Однако сейчас все больше и больше в мировом опыте исследования коррупции проскальзывают ситуации, когда инициатива идет преимущественно со стороны государственного служащего. Это может выражаться разным образом, как например, тогда, когда чиновник буквально «подводит» потенциального взяткодателя под ту ситуацию, в которой он будет вынужден пойти на коррупционную сделку. Происходит это по той причине, что искажено правовое понимание коррупции населением. Так, А.Осипова говорит: «население, привыкшее к систематическим неправомерным поборам со стороны чиновников, не может поступать иначе и воспринимает взятку как норму» [7, 19-21]. Для формирования правильного правового сознания потребуется значительное количество времени. Необходимо учитывать такие факторы, как менталитет, традиция и история. Отсутствие ясного понимания необходимости соблюдения закона государственными служащими не позволит снизить уровень коррупции. Поэтому важно менять отношение общества к коррупции и сделать ее не только неприемлемой, но и накладывать часть ответственности за ее проявление на самих граждан. Им стоит быть избирательнее при выборе своих представителей в органы государственной власти.

С другой стороны, как показывает мировой опыт, невозможно полностью искоренить коррупцию, но можно значительно снизить ее уровень, используя эффективные рычаги воздействия. Но для выработки этих рычагов нужно выявить социальные факторы, влияющие на появление этой проблемы. Хорошо характеризует это А.И.Кирпичников, отмечая, что коррупция – коррозия власти, которая подобно ржавчине, разрушает государственный аппарат и разъедает нравственные устои общества. А уровень коррупции – некий термометр, показывающий нравственное состояние общества и способность государственного аппарата решать задачи в интересах общества [5, 17]. Однако стоит здесь же отметить, что уровень коррупции в различных странах не одинаковый. Но, как правило, она присутствует практически повсеместно. Международная организация «Международная Гласность», которая борется с коррупцией на международной арене, в одной из своих бюллетеней отмечала, что феномен «коррупции» носит глобальный характер. Подчеркивалось также то, что коррупция уже является привычным явлением для индустриальных стран, за богатством и устойчивым положением которых скрывается размах огромного ущерба, наносимого социальной сфере [10].

Итак, совершение различных коррупционных деяний, часть из которых признаются преступными, есть проявление коррупции, как социального явления. Преступления же лиц, уполномоченных на выполнение публичных функций, которые используют их ради незаконного извлечения личной выгоды – называется коррупционной преступностью.

В процессе исследования сущности коррупции, можно выделить определенные общие черты, присущие этому явлению, однако в зависимости от времени и места, коррупция может проявляться особенным образом, создавая так называемые прецедентные феномены. Именно эти прецедентные феномены являются двигателем прогресса и процветания коррупции, так как коррупционеры на их основе разрабатывают «схемы» для обхода текущего законодательства. Поэтому важно вовремя анализировать эти ситуации и предпринимать контрмеры для их предупреждения. Ярким примером таких прецедентов является системный кризис 90-х годов в России, который привел к созданию «дикого рынка», где предметом купли-продажи стали государственные должности, вместе со всеми соответствующими полномочиями. Если рассмотреть причину возникновения рынка, то станет понятно, что эта проблема корнями уходит в СССР, в котором сформировался громоздкий бюрократический аппарат. Огромное количество запретов, строгая системная субординация, тоталитарный характер управления и многоступенчатый аппарат – все это поспособствовало появлению благоприятной среды для развития коррупции. Сейчас она приняла системный характер. Обращаясь к истории, в 90-е годы отдельного внимания заслуживает такая деятельность, как приватизация. В этом случае коррупция исходила не от государственной власти, но и от представителей бизнеса. С тех пор сложились условия, в которых представители государственных органов власти научились извлекать из каждой ситуации личную выгоду. Речь идет не только о моментных взятках, но и о так называемых «откатах» за поддержку той или иной организации. Все уровни бизнеса, будь то крупные или малые, заинтересованы в этой системе. По мнению Ю.В.Голика, именно конфликт коренных интересов капитализации тех или иных корпорации и групп, включая легальные и криминальные, является источником социальных противоречий. Полем же для этого конфликта, по его мнению, служит политическая власть государства, а центральным звеном – государственные служащие. Как итог, детерминирующим всю эту гамму негативных процессов в интерактивном социальном пространстве механизмом, - выступает коррупция [4, 91-101].

Современную коррупцию можно охарактеризовать тремя основными чертами. Первое – это преимущественно прямой сговор между взяткодателем и взяткополучателем, когда они понимают и нуждаются друг в друге. Вторая черта – это то, что предметом сделки являются не конкретные деяния, а подкуп взяткополучателя «на корню». Получая регулярные вознаграждения, он фактически теряет свою самостоятельность и становится зависимым от «покупателя», то есть «продает» свои полномочия. Последнее обстоятельство заключается в том, что коррупция имеет тесную взаимосвязь с терроризмом и организованной преступностью, как подчеркивается во многих докладах ООН. Субъектами этой сделки становятся террористические и другие преступные формирования. Коррупция для них – способ не только экономического

интереса, но и политического, поскольку они имеют двойную мотивацию: получение сверхдоходов и стабильность власти для их сохранения и увеличения.

М.В. Костенников же выделял другие четыре основные черты, присущие коррупции. Во-первых, коррупция – это не однородная совокупность правонарушений, а комплексное социально-правовое явление. Во-вторых, это системное явление, поэтому нельзя определять ее только как одноразовое получение взятки государственным служащим. В-третьих, коррупция подразумевает систематическое получение материальных благ чиновником от третьих лиц за действия в их интересах. И наконец, выполнение служебных обязанностей чиновником непременно связано с действиями, за которые он получает вознаграждение [6, 32].

В последние десятилетия нашей истории прослеживается тенденция превращения коррупции в социальный институт, который приобрел устойчивые организационные формы. И поэтому важно не допустить восприятия некоторыми гражданами этого явления, как неизбежное зло, к которому можно только приспособиться. Иначе это может привести к тому, что ряд граждан начнут воспринимать коррупцию не как правонарушение, а как «норму жизни», способ взаимного использования коррупционной «сделки» обеими сторонами для воплощения своих интересов.

Из особенных форм проявления коррупции необходимо сказать и о политическом аспекте этого явления, который в отечественной науке не достиг должного освещения. Так, В.А.Шабалин заключил, что бесконтрольный, «теневой» обмен ресурсами между властными структурами и другими субъектами, является основным источником политической коррупции [9, 46]. Говоря об экономическом аспекте коррупции, выделим следующие их виды. Это незарегистрированная экономика, незаконная и неучитываемая. Все они принимают непосредственное участие в формировании коррупции. Регулируют данную сферу обычно законодательным путем, гарантируя безопасность сфере бизнеса и определяя ее права.

Также некоторые ученые, в частности Баранов В.М, выделял следующие виды коррупции: бытовая, деловая, административная, «захват государства», «захват бизнеса». Бытовая коррупция заключается в вымогательстве с населения денег или иных материальных ценностей чиновником. Деловая коррупция представляет собой подкуп предпринимателями чиновников для решения тех или иных проблем, касающихся дел фирмы. Административная же наоборот, в вымогательстве чиновниками денег или других материальных благ с предпринимателей. «Захват государства» - это особый вид коррупции, при котором властные решения принимаются в пользу бизнесменов или других групп интересов за материальное вознаграждение. «Захват бизнеса» наоборот, установление контроля чиновниками над частными бизнес предприятиями в личных корыстных целях [См.: 2].

Особую опасность для гражданского общества во всем мире представляет проникновение коррупции в судебную систему. Известно много случаев, когда адвокаты подкупают судей с помощью взяток для эффективной защиты своих клиентов и вынесения решений в свою пользу [8, 3-23]. Но не только взяточничество является главным проявлением коррупции в этой сфере. Так называемый «непрофессионализм» служащих, задействованных в судебной системе, заключающийся в упущениях и нарушениях в оформлении правовых документов, ведет к ущемлению прав граждан и подрыву авторитета судебной системы, как ветви власти. Вместе с подрывом авторитета судов, снижается и легитимность самого государства, что может привести к раскачиванию установленного режима.

Самым распространенным видом коррупции является бытовая коррупция. Это связано с тем, что зачастую к ней относятся, как к «необходимому злу» для более эффективного решения своих проблем или же для обхода некоторых барьеров. Бытовая коррупция представляет собой подкуп чиновника различного рода подарками или же иными материальными ценностями для воплощения своих интересов. Одним из проявлений этого вида коррупции является кумовство. Хорошо иллюстрирует бытовую коррупцию ситуация в бывшем СССР, когда в стране наблюдался тотальный дефицит товаров и для их получения люди давали подарки или другие подношения лицам, которые занимались распределением этих товаров. И тогда люди начинают рассматривать взятку – не как преступление, а уже как некий обязательный атрибут взаимоотношений с чиновниками. Пагубность влияния бытовой коррупции можно доказать на примере с условными медицинскими университетами. Если в них будет процветать коррупция и студенты, не соответствующие объективным требованиям медицинского образования, будут покупать диплом врача и в дальнейшем станут лечить людей, то ничего хорошего из этого не выйдет. Граждане, которые доверились этим врачам в лучшем случае не получат должного лечения, а в худшем – могут умереть.

Здесь необходимо отметить, что коррупция в любом виде, будь то бытовая или политическая, является угрозой для гражданского общества и целостности государства, и поэтому важно вырабатывать эффективные методы и способы для ее предупреждения и противодействия ей.

Подводя итоги статьи, мы можем сделать вывод, что коррупция все больше укореняется в нашем обществе, становясь ее неотъемлемой частью. Она проникает во все сферы общественной жизни, нанося огромный урон экономическому благосостоянию людей и государственности в целом. Люди начинают разочаровываться в институтах власти, пропадает легитимность государственных органов, сам институт государства деградирует. Огромные усилия брошены на противодействие этой проблеме, однако не повсеместно. Именно поэтому отмечается огромная разница между странами, в которых низкий уровень коррупции и высокий. Как правило, в странах с высоким уровнем коррупции, большинство населения живут за чертой бедности, а ряд ресурсов страны сосредоточены в руках, так называемых элитарных слоев общества. Из

вышеприведенных выводов следует то, что коррупция хоть и системная проблема, и что ее не искоренить полностью, необходимо продолжать бороться с ней, снижая ее до практически безобидного уровня. В противодействие ей в работе были выработаны и выделены следующие положения.

Во-первых, было отмечено, что даже при существовании разногласий в определении понятия коррупции, ей присущи определенные характерные черты, на которые следует опираться при создании инструментов для борьбы с ней.

Во-вторых, коррупция – это социальное явление и поэтому важно проводить комплексную работу с гражданским обществом для ее предупреждения. При этом стоит оговориться, что в искоренении коррупции должна быть заинтересована сама государственная власть, ведь политическая воля является одним из важных элементов для осуществления этого.

И наконец, большое значение имеет особая роль этических принципов как главный инструмент в борьбе с коррупцией, потому что коррупция – «болезнь системная» и морально-нравственные принципы людей будут являться своего рода гарантом для воплощения задуманных мер по противодействию коррупции в жизнь.

ЛИТЕРАТУРА

1. Агыбаев А.Н. Ответственность должностных лиц за служебные преступления. –Алматы, «Жеті жаргы», 1997.
2. Баранов В.М. Теневое право: Монография. –Н. Новгород, 2002.
3. Волженкин Б.В. Коррупция как социальное явление // Чистые руки. 1999. №1.
4. Голик Ю.В. Можно ли побороть коррупцию? // Государственная политика противодействия коррупции и теневой экономике в России: сб. материалов Всерос. науч. конф. (Москва, 6 июня 2017 г.). –М.,2007.
5. Кирпичников А. И. Взятка и коррупция в России. –СПб., 1997.
6. Костенников М.В., Куракин А.В. Предупреждение и пресечение коррупции в системе государственной службы. –М.; 2004.
7. Осипова А.А. Основные направления борьбы с коррупцией в России // Власть.2011 . №2.
8. Россия и коррупция: кто кого? // Российская газета от 19 февраля 1998 года; Будущее без коррупции // Чистые руки, 2009. № 1.
9. Шабалин В.А. Политика и преступность // Государство и право. 1994. № 4.,
10. Issacharoff I. (2010) On Political Corruption. Harvard Law Review, Vol. 124, 2010.

Заманагөй жәмийетте улыўмалық ҳәм өзгешеликтиң коррупциядағы раўажланыўының көриниси.

Бердимуратов Н.М.
Московский государственный университет имени М.В.Ломоносова

Резюме. Мақалада коррупцияның жамийетлик, ҳуқықый, этикалық, сиясий, экономикалық аспектлери ҳаққында сөз етиледи, оның тийкарғы белгилери ҳәм түрлери тәрипленеди. Автор тәрепинен коррупцияға қарсы турыў ҳәм гүрес жүргизиў бойынша усыныслар бериледи.

Таяныш сөзлер: коррупция, системалылық, социаллық қубылыс, этикалық нормалар, ҳәкимият, пуқаларық жәмийет.

Замонавий жамиятда умумийлик ва ўзига хосликнинг коррупциядаги ривожланишининг кўриниши.

Бердимуратов Н.М.
М.В.Ломоносов номидаги Москва давлат университети

Резюме. Мақолада коррупциянинг ижтимоий, ҳуқуқий, ахлоқий, сиёсий, иқтисодий аспектлари ҳақида сўз юритилади, унинг асосий белгилари ва турлари таърифланади. Муаллиф томонидан коррупцияга қарши туриш ва кураш юрғазиш бўйича таклифлар берилади.

Таянч сўзлар: коррупция, тизимлилик, ижтимоий ҳодиса, ахлоқий нормалар, ҳокимият, фуқаролик жамият.

Общее и особенное в проявлении коррупции на современном этапе развития общества

Бердимуратов Н.М.
Московский государственный университет имени М.В.Ломоносова

Резюме. В статье речь идет о социальных, прововых, этических, политических экономических аспектах коррупции, даётся характеристика её основных черт и видов. Автором выработаны положения, способствующие противодействию коррупции в борьбе с нею.

Ключевые слова: коррупция, системность, социальное явление, этические нормы, власть, гражданское общество.

General and special in the manifestation of corruption at the present stage of development of society

Berdimuratov N.M.
Moscow State University named after M.V. Lomonosov

Summary. The article deals with the social legal, ethical, political economic aspects of corruption, gives a description of its main features and types. The authors have developed provisions that contribute to countering corruption and combating it.

Key words: corruption, consistency, social phenomenon, ethical standards, power, civil society.

ЖАСЛАР СИЯСАТЫНДА СОЦИОМЕТРИЯЛЫҚ МЕТОДТЫҢ ӘҲМИЙЕТИ

Заретдинова Н. К.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Өзбекстан Республикасы Президенти Ш.М.Мирзиёев тәрепинен 2019 жылы 22-февраль күни ПФ-5567 “Социологиялық изертлеўлер өткериўди мәмлекет тәрепинен қоллап-қуўатлаў” ҳаққында пәрманы қабыл етилди. Бул пәрман бойынша мәмлекетимизде «Жәмийетшилик пикир» орайының искерлигин еледе жетилистириў, кең жәмийетшиликтиң пикирин үйрениўге байланыслы мәселелер, социологиялық изертлеўлер

алып барыўшы орайлардың искерлигин раўажландырыў, ЖОО да социология кафедраларын ашыў мәселелери ҳаққында тоқталып өтиледи.[1]. Мәмлекетимизде жәмийетшилик пикирин үйрениў, изертлеў мәселелери менен шуғылланыўшы социолог кадрларды жетилистириў мәселесиде актуаллыққа ийе болып есапланады. Себеби социолог жәмийетти үйрениўде социология теорияларына тийкарланып изертлеў жумысларын алып барыўшы шахс есапланады. Президентимиз Ш.М.Мирзиёев: «Биз жасларға байланыслы мәмлекетлик сиясатты шетке шықпастан, қатаң даўам еттиремиз. Бул сиясатты ең үстем ўазыйпаларымыз сыпатында бүгин заман талап етип атырған жоқары дәрежеге көтеремиз" деп айтып өткен еди [2]. Президентимиз тәрепинен Жасларға байланыслы мәмлекетлик сиясатында «Жаслар - келешек курыўшысы» ураны астында жасларымыздың ҳуқықларын, еркинликлерин қорғаў, оларды миллий ҳәм улыўмаинсаныйлық қәдриятларға ҳүрмет руўхында тәрбиялаў, демократиялық жәмийет ҳәм пухаралық жәмийетти раўажландырыў бойынша реформаларында жаслардың белсендилигин асырыў, жаслардың заманагөй кәсип-өнерлерди ийелеўи ушын шәрт-шәраятлар жаратыў, бәнтлигин тәмийнлеў, исбилерменлик қәбилетин раўажландырыў, жәмлеспеген жаслардың бос ўақтын мазмунлы өткизиўин шөлкемлестириў, жасларға байланыслы мәмлекетлик сиясатты әмелге асырыўда қатнасыўшы ўәкиллик органлары үстинен жәмийетшилик қадағалаўды шөлкемлестириў, нәтийжеси бойынша шаралар көриў баслы мәселе етип белгиленди.

Жоқарыда белгилеп берилген мәселелер ҳаққында жаслардың социал-экономикалық жағдайы, кәсип таңлаўында болған қызығыўшылығын арттырыўды үйрениўде социология илиминдеги ең аз қолланылған метод есапланған социометрия усылы арқалы изертлеўлерди өткизиўдиң зәрүрлигине тоқталып өтпекшимиз. Социометрия илимий изертлеў усылы болып, ол шахслардың минез-қулқы, ис-ҳәрекетлери, өз-ара қатнасықларының дүзилиси ямаса мазмунын сораў яки тексериў арқалы уйрениледи. Социометриялық усыллар мийнет жәмәәтлери, жәмийетлик шөлкемлер, бирлеспелер, шаңарақ ҳәм басқада киши топарларда пайда болған қатнасықлар системасын изертлейди. Сол себептен социометрия социология пәниниң әҳмийетли бөлегин қурайды. Соның менен биргеликте социометрия методының ең актуал тәрепи – бул киши топарларды изертлеўде, оның нәтийжесинде алынған мағлыўматларының әмелий характери ҳәм буның тийкарында ҳәр түрли тараўдағы тәжирийбели басқарыўшыларға (билимлендириўде, мәмлекетлик хызметинде, бизнесте х.т.б.) инсаний ресурсларды рационаллық түрде пайдаланыўда ҳәм шөлкемлердеги болып атырған процесслерди оптимизациялаўда көмек бериўи. Себеби, киши топар – бул бир тутас социаллық системасының әҳмийетли элементи болып есапланады, сондай-ақ, ол өзинде жәмийетлик қатнасларды жәмлеп соларға итибарды қаратады ҳәмде сол жәмийетлик қатнасларды топарлардың ишки қатнасларына киритеди. Усы қатнасықлардың механизмин, ҳәрекетин билиў – бул социаллық басқарыўдың ең керекли, зәрүрли илимий тийкарында қурылған элементи болып есапланады. Буннан тысқары жәмийеттиң психологиялық ықлымына бир қанша факторлар тәсир көрсетиўи мумкин. Оқыўшы, студентлер топарындағы руўҳый-психологиялық ықлымның шөлкемлестириўшиси бул – оқытыўшы, топар басшысы есапланады. Ҳәр бир топар басшысы жәмәәтте жаксы психологиялық ықлымды жаратыўы ушын оған тәсир етиўши факторларды жақсы билиўи зәрур. Себеби жақсы шөлкемлестирилген топарда нормал психологиялық ықлым пайда болғанда ғана топар ағзаларының өзлестириўи, тәртип-интизамды сақлаўы да жақсы жолға қойылады. Топар ҳәм жәмәәтлердеги шахслар аралық мунасебетлерди уйрениўде бақлаў, эксперимент, интервью алыў методларының тийкарында алынған өлшемлеринен пайдаланылады. Шахслар аралық мунәсебетлерди уйрениў методларынан бири - социометрия усылы есапланады. Бул методтың әҳмийети сонда, инсан ол яки бул көрсеткиш бойынша топар ағзаларын таңлайды. Таңлаўлар тийкарында шахслардың топардағы шахслар аралық мунәсебетлер системасында тутқан орны ҳаққында жуўмақ шығарады. Демек, социометрия методы жәрдеминде топар ағзалары ортасындағы симпатия яки антипатияны анықлаў мумкин, социометрия методын (тезлик пенен өткериў) оператив тәризде өткериў, оның нәтийжелерин болса математикалық рәўиште қайта ислеў ҳәм графикалық тәризде көрсетиў мумкин.

Социометрия изертлеў методы сыпатында тән алыў менен бирге оның базыбир кемшиликлеринде көрсетип өтиў зәрур. Тийкарғы кемшилик соннан ибарат, социометрия методы бар болған мунәсебетлер структурасының себеплерин имканиятын бермейди. Соның ушын да социометриядан алынған мағлыўматлар бақлаў, сәўбетлесиў, психологиялық-педагогикалық эксперимент нәтийжелери менен толтырылыўы лазым. Социометрия методынан топар, жәмәәт ағзалары өз-ара бир-бирлерин жақсы билген ҳалатларда ғана, рәсмий ис жузинде болатуғын ҳәм жеке мунәсебетлердеги ҳақыйқый орнын анықлаў, бирлемши топарлар бар екенлигин яки жоқ екенлигин табыў, бирлемши топарлардың пайда болыў ҳәм тарқап кетиў себеплерин анықлаў мумкин.

Алынған социометриялық мағлыўматларды қайта ислеп ҳәм көрсетиў социоматрица ҳәм социограмма көмегинде болады, сондай-ақ нәтийжелерди графикалық рәўиште, шынжыр, үшмүйеш ямаса жулдызша формасында көрсетиў мүмкин. Соның менен биргеликте социометриялық индекслерди қурыўы талап етиледи.

Социоматрицаның көриниси – бул таблица, оның ишине изертленип атырған топарының ҳәмме ағзаларының позитивлик ҳәм негативлик таңлаўлары киргизиледи. Ал, социограмма дегенимиз – бул арнаўлы график, сүўрет, диаграмма. Социограмма жетекшиниң стилин көрсетеди, топардың бирлесиўшилиги, шөлкемлестириўшилиги ҳаққында түсиник береди, ҳәмде топардағы психологиялық ықлым ҳаққында қандайда бир көз-қарасты пайда етеди.

Социометриялық изертлеўдиң нәтийжесин объективлик тәризде анализлеўи социометриялық индекслерди есаплаўдың тийкарында болады. Бунда жекке (персоналлық) ҳәм топарлық индекслери анықланады. Жекке (персоналлық) дегенимизге топардағы индивидтиң социометриялық статусы ҳәм экспансивлилиги киреди, ал

топарлыққа – топардың қарамақарсылылығы ҳәм экспансивлилиги, топардың бирлесиўлилик индекси киреди.

Социометрия түсиниги XIX әсир ақырында математикалық усылдың социаллық турмысқа киритилиўи менен пайда болды. Социометрияға XX әсирде француз социологы, философы Г.Д. Гурвич (1894-1965) ҳәм социолог, психиатр ҳәм социаллық психолог Джекоб Л. Морено (1892-1974) тәрепинен тийкар салынған. Олар киши социаллық топарларда шахслар-аралық мүнәсебетлерди изертлеўде – микросоциологиядағы социометрия усылын қолланды. Әсиресе социаллық психологияда социометрияның әҳмийети жүдә үлкен. Джекоб Л. Мореноны социометрияның тийкаршысы деп есаплаўға ҳақымыз бар, себеби ол XX әсирдиң 30-жылларында "социометрия" деген терминди усыныс етип айрықша социопсихологиялық теорияны жаратты, сондай-ақ, оның айтыўынша қандайда бир социаллық системадағы өзгерислердиң баслы шараяты – бул киши топардағы психологиялық қатнасықлардың өзгериўи болып есапланады.

Джекоб Мореноның ең әҳмийетли мийнетлери: «Социаллық конфигурациялардың социометриялық статистикасы» (1937), «Социометрия ҳәрекетте» (1942), «Изертлеў методларына социометрияның үлеси» (1947), «Социометрия басқа социаллық илимлер менен қатнасықта» (1947), «Субадамзатлық мәдениятлардың социометриясы» (1948), «Социометрия. Эксперименталлық метод ҳәм жәмийет ҳаққында илим» (1951), «Социометрия ҳәм адам ҳаққында илим» (1956), «Топарлық психотерапия ҳәм психодрама» (1958), «Социометриялық оқыўшы (читатель)» (1960), «Социометрия тийкарлары. Жаңа жәмийеттиң қурылысына жоллар» (1967).[6]. 1937 жылы Дж. Морено «Социометрия» деген журналды ашады, оның ишинде психолог, социолог, антрополог, психиатр ҳәм педагоглардың мақалаларын басып шығарады, жәнеде 1956 жылдан баслап бул журнал Америкалы социологиялық жәмәәттиң рәсмий органы болып қәлиплеседи. Джекоб Мореноны социаллық теоретик деп есаплаўға болады, себеби ол заманагөй батыс социология ҳәм социаллық психологияның раўажланыўына жүдә үлкен тәсир көрсетеди. Дж. Мореноның социометрия системасы 5 тийкарға ийе.[3,89]. 1. Адамлардың өз-ара хош көриўлик ҳәм жақтырмаслық тийкарындағы сезим қуўаты. Оларды анықлаў социометрияның тийкарғы ўазыйпаларынан бири есапланады; 2. Жәмийеттиң "социаллық атомы" айрықша индивид емес, бәлким индивидлердиң биргеликтеги мүнәсибетинен ибарат. Бул байланыс процесси еки дәрежеге ийе өз-өзинен жүзеге келиўши ҳәм реал - бунда сезимли шерик усы баскышта үйрениледи; 3. Социаллық гравитация нызамы; 4. Социологиялық нызам; 5. Социодинамикалық нызам. [5,132]

Адамлар өмири даўамында өз-ара бир-бирине қарай позитив (симпатия) яки негатив (антипатия) сезимлерине ийе болады. Хәр қандай киши социаллық топар, шөлкем ҳәм мәкемелер искерлиги оның ағзалары ортасындағы мүнәсибетлер характерине көбирек байланыслы. Оларда социаллық орталық қаншелли таза болса, социаллық система искерлиги де соншелли жеңисли барады. Болмаса, киши топарлар ҳәм олардағы адамлардың өмири соншелли қыйын ҳәм аўыр кешеди. Социометрия болса усы қыйыншылықларды, сай келмеўшиликлерди жоқ етиўге хызмет етеди.

Жәмийет раўажланыўы, ондағы адамлар өмири ҳәм пүткил адамзат тартылысыў нызамына бойсынады. Тәбияттағыдай болып, жәмийетте ҳәм адамлар өз-ара гравитацион (өз-ара тартылысыўға тийкарланған) мүнәсибетте болады. Тәбияттағыдан парықлы рәўиште, жәмийет өмиринде бул нызамшылық өзине сай қәсийетлерге ийе. Ақыл күши, биокуўатлылық, минез-қулқ, темперамент, мейиллик, үрп-әдет, тәрбия, талғам, исеним ҳәм усы сыяқлы жәмийетлик-руўхый факторлар адамлар ортасындағы өз-ара мүнәсибетлердиң қыйын гравитацион тийкарын пайда етеди. Олар тийкарында адамлар өз-ара жақын «тартылады», дослық, жақсы мүнәсибетте болады яки бир-биринен узакласады, қарама-қарсылықта болады. Социометрия усы процесслерди муғдарлық жақтан үйренеди. Өз нәўбетинде муғдарлық өлшеўлер сапалық көрсеткишлерди парықлаўға хызмет етеди. Тилекке қарсы, ески Совет Аўқамы дәўиринде социометрияға класслық жақтан жандасып, буржуа тәлийматы сыпатында бийкарлады. Социология пәни бойынша басып шығылған илимий әдебиятларда, сабақлықларда социометрия уйренилмеди.

Ҳәзирде базар мүнәсибетлериниң раўажланып барыў процессинде жәмийеттиң социаллық өмириниң социодинамикалық тәризде раўажланыўын социометрияда үйрениў көплеп социал-экономикалық, идеологиялық, тәрбиялық машқалаларын шешиўге хызмет етеди. Жәмийетлик-руўхый орталықтың теңсалмақлылығын тәмийнлеўге жәрдем береди. Соның ушында адамлар ортасындағы социал-руўхый мүнәсибетлерди ҳәм сезимлерди үйрениў тек ғана теориялық емес, бәлким әмелий әҳмийетке ийе. Эмпирикалық социометриялық изертлеў жәмийет турмысын, ондағы адамлар ортасындағы мүнәсибетлерди муўапықластырыўда керекли әҳмийетке ийе. Бизиңше ҳәзирги раўажланыў дәўиринде жәмийеттиң ҳәрекетлениўши күши сыпатында руўхый мүнәсибетлердиң дәрежеси бирлемши өлшем тийкарында баҳалаўымыз илимий тәрептен тийкарланған. Социаллық турмысымызда дәстүрий-тарийхый естеликлердиң сиңип баратырғанлығы, әсирлер даўамында жәмийеттиң баслы ҳәм бирлемши ҳәрекетлендириўши күшлери сыпатында мәнаўият, шахс факторы ҳәм мүнәсибетлер түсиндирилип ҳәм усыныс етилип киятыр.

Халқымызда өз-ара мүнәсибетлер мәселесине ҳәр дайым бирлемши дыққат қаратып келинген. Халық тәрбия мәселесинде беккем тамыр орнатқан үрп-әдетлер, мысалы: "Жақсы менен жүрсең, жетерсең муратқа, жаман менен жүрсең, қаларсаң уятқа", "Қазанға жақын жоласаң қарасы жуғады" яки "Кийимине қарап күтип алыў, ақыл парасатына қарап шығарып салыў" сыяқлы нақыллар инсаный мүнәсибетлер әҳмийетин жәнеде асырады. Демек, мүнәсибетлер қурамалы философиялық түсиник болып, социаллық раўажланыўдың тийкарғы ҳәрекетлендириўши жөнелислерин белгилеп бериўши дерек есапланады. Өмирде болып атырған ўақыя ҳәм ҳәдийселер мүнәсибетлеринде өз шешимин табады. Мүнәсибетлерге хызмет қылмайтуғын ҳәр қандай илимий бағдар кризиске ушыраўы мүмкин. Сонлықтанда мәмлекетимизде жаслар арасында бар болған машқалаларды

социометрия методынан пайдаланып үйрениў жүдә үлкен актуаллыққа ийе болып есапланады.

Солай етип, социометрия методы объектив ҳәм анық мағлыўматлар, яғный шахстың топар ямаса жәмәэттеги реал жағдайын көрсетиўши мағлыўматлар алыўға имканият береди ҳәм әмелий мақсетлерде пайдаланыў мүмкин. Мысалы, келеси депутатлыққа талабанлар усы метод пенен пайдаланып жетекши болыўға мүмкиншилиги барма яки жокпа усыны анықлап алыў ушын пайдаланыўға қолайлы. Сондай-ақ, А.В. Петровскийдиң пикири бойынша бүгинги күнде социометриялық методы, техникасы – бул гейпара аз пайдаланылған усылларының бири, сондай-ақ, оның жәрдеминде киши топарлардың ишиндеги өз-ара жеке қатнасықлар системаның туўрыдан-туўры бақлаўдан жасырын түрдеги болып атырған ҳәрекетлерди ямаса қатнасықларды анықлаўға болады.[4,397]. Социаллық психологияның киши социаллық топарларды анализлеўиндеги мүмкиншиликлерин бир қатар кеңейтиўинде басқа методлар менен биргеликте социометриялық методтың келешектеги раўажланыў ҳәм пайдаланылыўында әмелге асырылады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Өзбекстан Республикасы Президентиниң Пәрманы 2019 жыл 22 февраль ПФ-5667-санлы –Ташкент, 2019.
2. Ш.М.Мирзиёев «Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз» –Тошкент, 2017.
3. Морено Я.Л. Социометрия: Эксперименталлық метод ҳәм жәмийет ҳаққында илим. –М., 2004.
4. Петровский А.В. Топарлар //Психологияға кирисиў. М.,1995.12 бап.Б. 397.
5. Юнусов К. Социология оқыў қолланба. –Андижан, 1997.
6. https://spravochnick.ru/sociologiya/sociometriya_moreno

Жаслар сиясатында социологиялық методтың әҳмийети

Заретдинова Н. К.
Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақалада социологиялық изертлеў усылларынан бири социометрия усылының теориялық тийкарлары ҳәм эмпирикалық изертлеўлерде пайдаланыў зәрүрлиги сөз етилген.Социометрия методының пайда болыў тарийхы ҳәм тийкарын салыўшылары ҳаққында көбирек мағлыўматлар берилген.

Таяныш сөзлер: социометрия, позитив, негатив, социоматрица, социаллық атом, Гравитация, социодинамика.

Ёшлар сиёсатида социометрик услубнинг аҳамияти ҳақида

Заретдинова Н. К.
Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада социологик тадқиқот усулларидан бири социометрия усулининг назарий асослари ва эмпирик тадқиқотларда фойдаланиш зарурати кенг баён этилган. Социометрия методининг пайдо бўлиш тарихи ва асосчилари ҳақида кўпроқ маълумотлар берилган.

Таянч сўзлар: социометрия, позитив, негатив, социоматрица, социаллық атом, Гравитация, социодинамика.

О важности социометрического метода в молодежной политике

Заретдинова Н. К.
Каракалпакский государственный университет

Резюме: В работе дано описание теоретических основ одного из социологических исследований – метода социометрии и необходимость его использования в эмпирических исследованиях. Дана информация об истории его возникновения и его основоположенниках.

Ключевые слова: социометрия, позитив, негатив, социоматрица, социалный атом, Гравитация, социодинамика.

About the importance of sociometric method in the policy of the youth

Zaretdinova N.K.
Karakalpak state university

Summary: The paper describes the theoretical foundations of one of the sociological studies of the method of sociometry and the need for its use in empirical research. Information is given on the history of its occurrence and its founders.

Key words: sociometry, positive, negative, sociomatrix, social atom, Gravity, sociodynamics.

МЕЖДУНАРОДНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО И РЕШЕНИЕ АРАЛЬСКОГО ЭКОЛОГИЧЕСКОГО КРИЗИСА

Жоллыбекова И. Б.
Каракалпакский государственный университет

Одной из самых крупных в новейшей истории глобальных экологических катастроф, испытываемой странами и населением Центральной Азии, является трагедия Аральского моря. Территория кризиса Приаралья охватывает Туркменистан, Казахстан и Узбекистан, а так же опосредованно – Таджикистана и Кыргызстана[1. 422]. С первых дней независимости Республика Узбекистан работала вместе с республиками Центральной Азии и Республикой Казахстан над решением проблемы Арала. В частности, 18 февраля 1992 года в Алматы Министерством сельского хозяйства Казахстана была создана группа экспертов и ученых, и были приняты совместные решения для решения проблем коллективного управления водными ресурсами, сохранения и рационального использования межгосударственных водных ресурсов.

26 марта 1993 года был подписан Договор между государствами Центральной Азии о совместных усилиях по улучшению экологии Аральского моря и Аральского моря и социально-экономическому развитию Аральского моря. В марте 1993 года в Кызыл-Орде, Казахстан, состоялась встреча глав государств Центральной Азии, на которой были созданы Межгосударственный совет (ICAS) и Международный фонд

спасения Арала[2]. 11 января 1994 года Нукусская декларация была утверждена правительствами Центральной Азии и Российской Федерации на Международной конференции по проблемам Аральского моря в Нукусе[3]. Дальнейшее укрепление и расширение сотрудничества в области предотвращения кризисов, охраны окружающей среды, экологической ситуации в регионе Аральского моря. и принимая дополнительные меры по улучшению яхты[4].

По инициативе Первого Президента Республики Узбекистан И. А. Каримова в 1995 году в Нукусе состоялась международная научная конференция, посвященная проблеме Арала. На конференции была принята декларация глав государств Центральной Азии и Казахстана. В сентябре 1995 года в Нукусе состоялась встреча руководителей казахстанских и международных организаций в Центральной Азии. Принята Декларация о развитии бассейна Аральского моря, в которой проанализированы проблемы устойчивого развития.

В феврале 1997 года в Алматы с участием стран Центральной Азии, ООН, Всемирного банка и других международных организаций в Казахстане было принято решение «Об объединении организационных программ для решения Аральской проблемы». Заслуживает внимания работа, проводимая со странами дальнего зарубежья по спасению Арала. В частности, в 1994 году в Париже состоялось совещание стран-доноров для оказания финансовой поддержки Программе спасения Арала. Всемирный банк, Программа развития Организации Объединенных Наций, Кувейт, Япония, Швейцария, Канада, Италия, Нидерланды, Великобритания и Финляндия внесли 31 млн. Долл. США в программу спасения Аральского моря.

Вопросы экономического и финансового сотрудничества, направленные на улучшение ситуации в районе Аральского моря, обсуждались на VII саммите Организации Исламская конференция в декабре 1997 года. Международный фонд спасения Арала реализует несколько проектов Программы бассейна Аральского моря с 1997 года. Региональный план действий по охране окружающей среды и программа опустынивания находятся в стадии разработки. В октябре 2002 года в Душанбе, Таджикистан, состоялся саммит Международного фонда развития. Программа конкретных действий на 2003-2010 годы была принята здесь. В то же время в Республике Узбекистан действует ряд международных организаций, и были реализованы проекты, направленные на решение конкретных проблем социально-экономического развития региона и смягчение негативных последствий экологического кризиса.

В марте 1993 года при поддержке Всемирного банка был создан Международный фонд спасения Арала (МФСА) [Аширбеков: 4]. В 1995 году она организовала проект "Неотложная помощь населению". В период 1996-1997 гг. Было закуплено три тысячи рыболовных материалов на сумму 561,0 тыс. Долл. США и был приобретен полный комплект учебников для микроавтобусов и 4 детских домов, включая специальное оборудование для глухих детей [6, 84].

Он выразил уверенность в том, что в рамках этого фонда международное сообщество будет более полно интегрировано в решение проблемы Аральского моря и будет способствовать постоянным усилиям по улучшению ситуации в регионе Аральского моря. Инициативу Целевого фонда поддержали представители Японии, Норвегии, Нигерии, Казахстана, Алжира, а также ряда НПО. Норвежская делегация, в свою очередь, пожертвовала 1,2 миллиона долларов в Фонд помощи бассейнам Аральского моря [7].

27 ноября 2018 года Центральные учреждения Организации Объединенных Наций в Нью-Йорке учредили Многосторонний целевой фонд для региона Аральского моря. Затем последовала презентация о Многопрофильном целевом фонде безопасности человека и мероприятие ООН на высоком уровне под названием «Развитие регионального и международного сотрудничества с комплексными стратегиями поддержки устойчивого развития». Выступая на заседании, Генеральный секретарь ООН Антонио Гутерриш заявил, что Фонд откроет новую страницу в истории региона, страдающего от проблемы Аральского моря, и высоко оценил инициативу Президента Республики Узбекистан Ш.Мирзиева по созданию этого Трастового фонда и призвал международное сообщество активно участвовать в фонде.

Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев уделяет особое внимание Муйнакскому району. Во время визита главы государства в Каракалпакстан 15-16 ноября 2018 года он также посетил Муйнакский район, где встретился с населением региона и поставил ряд задач для социально-экономического развития района. Соответствующее решение Кабинета Министров Республики Узбекистан о комплексном развитии Муйнакского района было принято. В результате в регионе проводится беспрецедентно хорошая работа в результате особого внимания, уделяемого району Аральского моря, включая Муйнакский район [8].

Несмотря на экологические проблемы в Республике Каракалпакстан и Нукусе, это стало поворотным моментом в истории возрождения Каракалпакстана. Республика динамично развивается, и народ Каракалпакстана смотрит в будущее.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Transformation, Integration and Security Problems in the States of Central Asia. – Warszawa: IPS UW, 2008. – 422 p.
2. Vesti Karakalpakstan. 1995. September 20
3. Pravda Vostoka. June 12, 1994
4. Xalq so’zi. - 1993. - 30 mart.
5. Ashirbekov U. Realization concrete project of zalog posledovatelnogo resheniya social-ecologicheskix problem Priaralya // Vesti Karakalpakstana. 2006. November 28. No. 94.
6. Burles M. Chinese Policy toward Russia and Central Asian Republics. – Santa Monica (CA): RAND Corporation, 1999.
7. “The Daily Beast” 2014 y. 21 – june
8. http://www.parliamentrk.gov.uz/uz/news/993/

Халықаралық бирге ислесиў ҳәм Арал экологиялық кризисиниң шешими
Жоллыбекова И.Б.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақалада Арал экологиялық кризисиниң шешиминде халықаралық бирге ислесиўдиң әҳмийети ашып берилген. Онда Арал машқалаларын шешиўге жәрдем беретуғын бир қатар халықаралық ҳүжжетлерге шолыў жасап өтеди.

Халқаро ҳамкорлик ва Орол муаммосининг ечими
Жоллыбекова И.Б.
Қорақалпоқ Давлат Университети

Резюме. Мақолада Орол эколгик кризиси ечимида халқаро ҳамкорликнинг аҳамияти ёритилган. Унда Орол муаммоларини ҳал қилищда ёрдам берувчи бир қатор халқаро ҳамкорлик ҳужжатлар шарҳланган.

Международное сотрудничества и решение аральского-экологического кризиса.
Жоллыбекова И. Б.
Каракалпакский Государственный Университет

Резюме. В статье рассматриваеться роль и значение международного сотрудничества при решении экологических проблем Аральского моря. Дан обстоятельный обзор ряда международных документов, где намечен широкий спектор мероприятий, призванных способствовать решению Аральского кризиса.

International cooperation resolving the problem of the Aral sea
Jollibekova I.B.
Karakalpak State University

Summary. This article discusses the reform of international cooperation of the Republic of Karakalpakstan in solving the problem of the Aral Sea. About one of the largest global environmental disasters in recent history experienced by countries and the population of Central Asia.

ХАЛҚАРО ПАРЛАМЕНТ ТАШКИЛОТЛАРИ ФАОЛИЯТИНИНГ УМУМНАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ

Эшматова Ф.
Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси

Халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида парламентлараро ташкилотлар XX асрнинг ўрталарида бир вақтда Европа ва Америка қитъаларида пайдо бўлган. Ушбу ташкилотларнинг мақсади - давлатларга жаҳон ҳамжамиятига интеграция бўлишда ёрдам беришдир. Бошида, халқаро ташкилотлар парламентлараро тузилмалари бўлмаган, чунки улар фақат ҳукуматлараро тусга эга эди. Улар ҳар қандай халқаро парламент назоратидан ҳоли орган сифатида ҳаракат қилган эди. Уларда ҳукуматлар ўз давлатлари ва халқлари номидан ҳаракат қилишган, вакиллик парламент институтлари фақатгина миллий миқёсда ҳаракат қилиб, халқаро ташкилотларнинг қарор қабул қилиш жараёнига деярли таъсир кўрсатмаган. Бироқ, парламентаризм институтининг кенгайиши ва ривожланиши билан парламентларнинг халқаро муносабатлардаги ўрни тобора кўпроқ аҳамият касб этди ва улар кенгроқ ваколатларга эга бўлди. Халқаро парламент ташкилотларининг пайдо бўлиши жаҳон ҳамжамияти халқаролашувининг табиий натижасидир. Замонавий халқаро ҳуқуқий муносабатларнинг асосий хусусиятларидан бири парламентлараро ташкилотларнинг ўрни тобора ўсиб боришидир. Бугунги кунда халқаро алоқаларнинг ривожланиши, жумладан, халқаро парламентлараро ташкилотлар фаолиятини кенгайтиришга қаратилган, қонун чиқарувчиларни ташқи сиёсий қарорлар қабул қилиш жараёнига жалб этилиши доимий равишда ортиб бормоқда.

Халқаро ҳуқуқ доктринасида ҳуқуқий субъектлилик икки жиҳатда кўриб чиқилади: 1) халқаро ҳуқуқ тизимининг элементи сифатида; 2) халқаро ҳуқуқ субъектининг сифат тавсифи тариқасида. Халқаро ҳуқуқ тизимининг элементи сифатида ҳуқуқий субъектлилик умумтизимли институт ҳисобланади. Халқаро ҳуқуқий субъектлилик сифат тавсифи, шахсни халқаро ҳуқуқ субъекти, халқаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар ташувчиси, халқаро ҳуқуқий муносабатлар иштирок этиш қобилиятида намоён бўлади. Субъектнинг халқаро ҳуқуқий муносабатларда қатнашиш даражаси халқаро ҳуқуқ билан унга берилган ҳуқуқлар ва мажбуриятлар ҳажми билан белгиланади [1, 6-7].

Проф. А.Л. Колодкин халқаро ҳуқуқ субъектлилигига жуда кенг ёндашиб, "халқаро ҳуқуқий субъектлилик, бир вақтнинг ўзида халқаро ҳуқуқнинг бевосита таъсирига тушиш, халқаро ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлиши ва халқаро ҳуқуқий муносабатларда иштирок этиш қобилиятини англатади", деб кўрсатган [2, 42]. БМТ Халқаро судининг 1949 йилдаги маслаҳат хулосасида шунингдек, халқаро ҳуқуқий субъектлиликнинг бир нечта элементлари ажратилади, хусусан: "Ҳуқуқий субъектлилик субъектнинг халқаро ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлишга қодирлиги, шунингдек ўз ҳуқуқларини халқаро даъволар ҳақида баёнот бериш орқали ҳимоя қилиш қобилиятини кўзда тутади" [3, 174].

Д.И. Фельдман ва Г.И. Курдуков, халқаро ҳуқуқ доктринаси умумий йўналишида фикр юритишар экан, "халқаро ҳуқуқ субъектининг энг муҳим хусусияти халқаро алоқада бўлган иштирокчининг мустақил халқаро ҳаракатлар содир этиш, ҳуқуқий иродасини намоён этиш юридик қобилиятидир" деб қайд этишган [4, 67]. Шу билан бирга С.А. Малинин ва Т.М. Ковалеваларнинг наздида, "бундай ҳаракатларга қобилият халқаро шахсда мустақил (автоном) ирода мавжуд бўлмасдан мутлақо имконсиздир. Шунинг учун, халқаро ҳуқуқий субъектлилик негизида айнан ирода ётади" [5, 53].

Адабиётда қайд этилганидек, юқорида кўрсатилган белгиларга қўшимча равишда, халқаро ҳуқуқий субъектлилик икки алоҳида белгилар билан тавсифланади: 1) халқаро ҳуқуқ ижодкорлиги жараёнида иштирок этиш қобилияти; 2) мустақил равишда (якка тартибда ёки биргаликда) тузиладиган нормалар бажарилишини таъминлаш қобилияти [6].

Бироқ, биз кўрсатилган биринчи белги халқаро ҳуқуқ субъектларига нисбатан барча ҳолатларда ҳам қўлланилмайди деган фикрдамиз, демак халқаро ҳуқуқ субъектлиликни тавсифлаб беролмайди. Масалан, халқаро ҳуқуқ субъекти бўлган БМТ Халқаро Суди, қонун ижодкорлиги функцияларига эга эмас. Ушбу масала бўйича Халқаро Суд, ўз қарорларида қонун чиқарувчи орган эмаслигини аниқ кўрсатади: "Унинг мажбурияти – ҳуқуқни мавжуд шаклида амалга оширишдан иборат, яратиб бериш эмас" [7]. Шунинг учун, биз ушбу белги тор маънода қонун ижодкорлиги жиҳатидан эмас, балки кенгроқ маънода талқин этилиши лозим, деб ҳисоблаймиз. Бизнинг фикримиз проф. Т.Н. Нешатаеванинг фикри билан тасдиқланади, унинг фикрича "... ҳуқуқий субъектлилик муаммоларини назарий талқин қилишда халқаро ҳуқуқ субъектлари доираси кўпинча фақат халқаро ҳуқуқ нормаларини яратишга қодир тузилмалар билан чекланган. Шу маънода халқаро ҳуқуқий муносабатларнинг бошқа иштирокчилари ҳуқуқ субъектлари сифатида тан олинмаган" [7]. Сўнгида муаллиф қуйидагиларни қўшиб қўяди: "... халқаро ҳуқуқ субъектлилигини белгилаш негизига кўпинча бошқа тушунча – ҳуқуқий лаёқат, ҳуқуқий мақом сингдирилган. Халқаро ҳуқуқ нормаларини яратиш ваколати – бу энди конкрет субъектив ҳуқуқдир.." [7], " қонун ижодкорлиги ваколатига эга бўлмаган тузилмаларни субъектлар рўйхатидан чиқариб ташлаш бугунги кунда жуда сунъий ва шартлидир, чунки бу глобал ҳуқуқий тизимда мустаҳкамланган қоидаларга зид келади" [7].

Юқоридигиларга асосан, халқаро ҳуқуқий субъектлилик хусусида қуйидаги умумий методологик хулосалар қилиш мумкин: Биринчидан, халқаро ҳуқуқий субъектлилик – бу ҳуқуқий нормалар асосида халқаро шахслар томонидан олинадиган юридик хусусиятдир. Иккинчидан, халқаро ҳуқуқий субъектлилик – бу нафақат ҳуқуқий, балки ижтимоий-сиёсий хусусиятдир. Халқаро ҳуқуқ субъектлари – бу сиёсий тузилмалардир; уларнинг келиб чиқиши ва мавжудлиги алоҳида давлатлар ва минтақалар доирасидаги ижтимоий жараёнлар, ҳамда, нисбатан камроқ даражада дунё сиёсий жараёнларига боғлиқ. Учинчидан, халқаро ҳуқуқий субъектлилик негизи – халқаро майдонда у ёки бу сиёсий ташкилотнинг ижтимоий хоҳиш-иродаси эркинлигидир. Тўртинчидан, халқаро ҳуқуқий субъектлиликнинг мазмуни халқаро алоқалар иштирокчисининг ҳуқуқ ва мажбуриятларни мустақил равишда амалга оширишда, кенг маънода халқаро ҳуқуқ нормаларини яратишда ва уларни амалга оширишда иштирок этишда ифода этилган мустақил халқаро ҳаракат қилиш ҳуқуқий қобилиятидан иборат.

Халқаро парламент ташкилотлари бу белгиларга эга бўладими? Шу билан бирга, халқаро парламент ташкилотларининг ҳуқуқий субъектлилиги ўзига хос хусусиятларга эга. С.А. Малинин ва Т.М. Ковалев ушбу хусусиятлар қуйидагилар билан боғлиқлигини таъкидлайди: а) ҳуқуқий субъектлилик манбаи (келиб чиқиши); б) ҳуқуқий субъектлиликнинг табиати ва мазмуни (ҳажми); в) ҳуқуқий субъектлиликни тугатиш усуллари [5].

Халқаро ташкилотларнинг халқаро ҳуқуқий субъектлилик ўзига хос хусусиятларини давлатларнинг шу каби ҳуқуқий субъектлигидан тафовутларини қайд этар экан, К.А. Бекяшев ва М.Е. Волосов, "халқаро давлатлараро (ҳукуматлараро) ташкилотлар нисбатан кўп ёки кам сонли суверен давлатлар томонидан ифода этилган ва тегишли халқаро шартномада – ушбу ташкилотнинг таъсис ҳужжатида мустаҳкамланган хоҳиш-иродаси сабабли халқаро ҳуқуқий субъектлиликка эга бўлишади", деб таъкидлашган [12, 96], шунинг учун уларнинг ҳуқуқий субъектлилиги давлатлар иродасига боғлиқдир. Миллий олимлар проф. Ҳ.Т. Одилқориев ва Б.Э. Очилов ҳам худди шй фикрга эга: "Халқаро ташкилотларнинг ҳуқуқий субъектлилиги иккиламчи аломатга эга, чунки бу ташкилотлар давлатлар иродаси билан яратилади" [13, 64; 190].

Шундай қилиб, бизнингча, халқаро парламент ташкилотларининг халқаро-ҳуқуқий субъектлилиги иккиламчи, шартномавий ва функционал хусусиятга эга, боиси: биринчидан, халқаро парламент ташкилоти таъсисчи давлатлар хоҳиш-иродаси билан тузилади; иккинчидан, халқаро парламент ташкилоти ўзининг фаолияти ва функцияларини таъсис ҳужжати (шартнома, устав, хартия, статут ва бошқалар) қоидалари асосида амалга оширади; ва учинчидан, халқаро парламент ташкилоти ўз фаолиятини фақат унинг таъсис ҳужжати билан белгиланган соҳада амалга оширади ва унинг таъсис ҳужжатларида акс эттирилган вазифалар ва функцияларни бажаради. У ёки бу халқаро парламент ташкилотга ҳуқуқлар ва мажбуриятлар бериш унинг мақсадларига боғлиқ бўлиб, уларнинг ҳажми ташкилотнинг функционал эҳтиёжларидан ортиқ бўлиши мумкин эмас. Халқаро ҳаракатларни амалга ошириш қобилияти белгиланган доиралар билан чегараланган ва таъсис ҳужжатида ва унга қўшимча ҳужжатларда қайд этилган. Турли халқаро ташкилотлар, жумладан, парламент ташкилотлардаги ушбу қобилият ҳажми, турли хил бўлиши мумкин.

Фикримизча, халқаро парламент ташкилотининг ҳуқуқий субъектлилиги функционал-объектив хусусиятга эга, бу эса, халқаро парламент ташкилотининг ҳуқуқий субъектлилиги унинг таъсис ҳужжатида мустаҳкамланган ташкилот мақсад ва вазифалари, функциялари билан чекланиб, бунда ўз устав функциялари, мақсадлари ва вазифаларини тўлиқ мустақил ва мухтор равишда амалга ошириши мумкин.

Халқаро парламент ташкилотларининг ҳуқуқий субъектлилик ҳажми мақсадли ва функционал тус касб этади. Халқаро парламент ташкилотлари ўз вазифаларини бажариш учун зарур ҳуқуқий воситалар билан таъминланган бўлиб, бу муайян тарзда таъсис ҳужжатларида қайд этилади.

Халқаро парламент ташкилотларининг ҳуқуқий субъектлилиги қуйидаги жиҳатлар орқали очиб берилади:

– халқаро парламент ташкилотлари ўз ваколати доирасида шартнома ва битимлар тузишга ҳақли. Шартномавий ҳуқуқ лаёқати халқаро парламент ташкилотларининг таъсис ҳужжатларини икки асосий усулда қайд қилинади: ёки ушбу ташкилотнинг вазифаларига ўз ҳиссасини қўшадиган ҳар қандай шартномаларни тузиш ҳуқуқини берувчи умумий қоида орқали; ёки ташкилотнинг айрим тарафлар билан муайян битимлар тузиш имкониятини белгилайдиган махсус қоида орқали;

– халқаро ҳуқуқ субъектлари сифатида халқаро парламент ташкилотлари ҳуқуқбузарликлар ва ўзларининг фаолияти натижасида етказилган зиён учун жавобгар бўлиши ва жавобгарлик даъволари билан чиқиши мумкин [7]. Халқаро парламент ташкилотлари халқаро ҳуқуқнинг бошқа субъектлари (шу жумладан, давлатлар билан) юзага келадиган низоларни, субъектлар ўртасида одатда кенг қўлланиладиган воситалар (музокаралар, воситачилик ва бошқа хизматлар, халқаро суд таомиллари ва ҳок.) ёрдамида ҳал этишда иштирок этади.

– халқаро парламент ташкилотлари дипломатик алоқаларда иштирок этиш имкониятига эга. Улар ҳузурида давлатларнинг ваколатлари аккредитациядан ўтади, улар давлатларда ўз ваколатхоналарига эга бўлади ва вакиллари билан алмашинувни амалга оширадилар (1975 йилги Униерсал тусдаги халқаро ташкилотлар билан муносабатларда давлатларнинг вакиллиги тўғрисидаги Вена конвенцияси);

– халқаро парламент ташкилотлари ва уларнинг мансабдор шахслари иммунитет ва имтиёзларга эга (1946 йилги Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг имтиёз ва иммунитетлари тўғрисидаги конвенцияси, 1947 йилги БМТнинг махсус муассасаларининг имтиёз ва иммунитетлари тўғрисида Конвенцияси, 1980 йилги Ҳамкорликнинг маълум соҳаларида фаолият юритадиган давлатлараро ташкилотлар ҳуқуқий мақоми, имтиёзлари ва иммунитетлари тўғрисидаги конвенцияси, халқаро парламент ташкилотларининг марказий муассасалари жойлашган давлатлар билан тузган келишувлари ва бошқалар);

– халқаро парламент ташкилотлари халқаро норма ижодкорлиги жараёнида иштирок этиш ҳуқуқига эга. Ҳар қандай халқаро парламент ташкилотининг норма ижодкорлиги ваколатлари турлари, йўналишлари ва ҳажми унинг таъсис ҳужжатида ёки уни тўлдирувчи бошқа ҳужжатларда қайд этилади. Бундай ваколатларни қайд этишнинг энг кенг тарқалган шакллари қуйидагилардан иборат: а) таъсис ҳужжатида норма ижодкорлиги фаолиятининг муайян турлари ва шаклларини бевосита қайд этиш; б) ташкилотнинг функциялари ва ваколатлари тўғрисидаги шу йўсинда қайд этилишики, унинг шарҳланиши ташкилотнинг норма ижодкорлиги ваколатига эгалиги тўғрисида ишонч билан гапиришга имкон беради; в) аъзо давлатлар ўртасида, аъзо давлатлар ва ушбу халқаро парламент ташкилотлари ўртасида тузилган шартномаларда қонун ижодкорлиги турлари ва шаклларини кўрсатиб бериш; бу таъсис ҳужжатига қўшимча (аниқлаштириш) сифатида тан олиниши мумкин; г) универсал тусдаги кўп томонлама шартномаларда муайян тоифадаги халқаро ташкилотларнинг у ёки бу норма ижодкорлиги қобилиятини умумий жиҳатдан эътироф этиш. Юқоридан келиб чиқадаки, демак, халқаро парламент ташкилотининг ўз хоҳиш-иродаси мавжуд, бу унинг ҳуқуқий субъектлилиги асосидир. Ташкилотга хос бўлган иродавий жиҳат ўзига хосдир. Агар биз ушбу хусусиятни умумий маънода белгиласак, у қуйидаги формулада ифодаланиши мумкин: ташкилотнинг иродаси нисбий мустақил тусга эга, биз буни юқорида кўрсатиб ўтганмиз.

Халқаро парламент ташкилотининг иродаси аъзо давлатларнинг хоҳиш-иродаси мажмуи эмас, шу каби улар иродасини бирлаштирмайди. Бу ирода, халқаро ҳуқуқнинг бошқа субъектлари иродасидан ажралиб туради. Халқаро парламент ташкилоти, унинг қайд этилган хоҳиш-иродаси сифатига қараб мустақил мавжудлик касб этади, халқаро ҳуқуқий мулоқот иштирокчиси, автоном халқаро шахсга айланади. Ўз иродасига эга бўлмасдан халқаро ташкилот нормал фаолият юрита олмасди ва унга берилган вазифаларни бажариши имконсиз бўларди [5].

Шундай қилиб, халқаро парламент ташкилотларининг халқаро-ҳуқуқий субъектлилиги иккиламчи, шартномавий ва функционал хусусиятга эга деб ҳисоблаймиз, боиси: биринчидан, халқаро парламент ташкилоти таъсисчи давлатлар хоҳиш-иродаси билан тузилади; иккинчидан, халқаро парламент ташкилоти ўзининг фаолияти ва функцияларини таъсис ҳужжати (шартнома, устав, хартия, статут ва бошқалар) қоидалари асосида амалга оширади; ва учинчидан, халқаро парламент ташкилоти ўз фаолиятини фақат унинг таъсис ҳужжати билан белгиланган соҳада амалга оширади ва унинг таъсис ҳужжатларида акс эттирилган вазифалар ва функцияларни бажаради. У ёки бу халқаро парламент ташкилотга ҳуқуқлар ва мажбуриятлар бериш унинг мақсадларига боғлиқ бўлиб, уларнинг ҳажми ташкилотнинг функционал эҳтиёжларидан ортиқ бўлиши мумкин эмас. Халқаро ҳаракатларни амалга ошириш қобилияти белгиланган доиралар билан чегараланган ва таъсис ҳужжатида ва унга қўшимча ҳужжатларда қайд этилган. Турли халқаро ташкилотлар, жумладан, парламент ташкилотлардаги ушбу қобилият ҳажми, турли хил бўлиши мумкин.

Халқаро парламент ташкилотининг ҳуқуқий субъектлилиги функционал-объектив хусусиятга эга, бу эса, халқаро парламент ташкилотининг ҳуқуқий субъектлилиги унинг таъсис ҳужжатида мустаҳкамланган ташкилот мақсад ва вазифалари, функциялари билан чекланиб, бунда ўз устав функциялари, мақсадлари ва вазифаларини тўлиқ мустақил ва мухтор равишда амалга ошириши мумки.

Халқаро парламент ташкилотларининг ҳуқуқий субъектлиги ҳар доим шартномавий келиб чиқишга эга. Унинг манбаи – бу таъсис ҳужжатлари, яъни давлатлар томонидан тузилган халқаро шартномалари ҳисобланади. Натижада, халқаро парламент ташкилотининг ҳуқуқий субъектлиги "бирламчи" (суверен) субъектларнинг ҳуқуқий субъектлигидан келиб чиқиб, иккиламчи тусга эга. Шу маънода халқаро парламент ташкилотлари иккиламчи халқаро ҳуқуқ субъектлари ҳисобланади.

Халқаро парламент ташкилотларининг ҳуқуқий субъектлиги ўз табиатига кўра ҳуқуқий субъектлиги универсал бўлган давлатлардан фарқли ўларок, функционал хусусиятга эга. У ёки бу халқаро парламент ташкилотига ҳуқуқ ва мажбуриятлар берилиши унинг мақсадларига боғлиқ ва уларнинг ҳажми ташкилотнинг функционал эҳтиёжидан ошмаслиги керак. Халқаро ҳаракатларни амалга ошириш қобилияти белгиланган доиралар билан чегараланиб, таъсис ҳужжатида ва уни тўлдирадиган ҳужжатларда қайд этилади.

АДАБИЕТЛАР

1. Мамедов У.Ю. Международная правосубъектность: основные тенденции развития: Автореф. дис. … канд. юрид. наук. – Казань: Казанский гос. унт-т., 2001.
2. Колодкин А.Л. Общие вопросы международной правосубъектности // Международное право: Учебник / Отв. ред. В.И. Кузнецов. – М.: Юристъ, 2001.
3. Reparations or Injuries Suffered in the Service of the United Nations Case (1949) // ICJ Reports. Judgment. – The Hague, 1949.
4. Фельдман Д. И., Курдуков Г. И. Основные тенденции развития международной правосубъектности. – Казань, 1974.
5. Малинин С.А., Ковалева Т.М. Правосубъектность международных организаций // Правоведение. – М.; 1992. № 5.
6. Малинин С. А. О правосубъектности международных организаций // Вестник ЛГУ. – Ленинград, 1965. № 17; Маратадзе Л.Н. К вопросу о понятии международной правовой субъектности // Вестник Моск. ун-та. Сер. XII. Право. – Москва, 1969. – № 1.
7. Нешатаева Т.Н. Международные организации и право. Новые тенденции в международно-правовом регулировании. – 2-е изд. – М.: Дело, 1999.
8. Нешатаева Т.Н. Понятие санкций международных организаций // Правоведение. – Москва, 1984. – № 6.
9. Reparations or Injuries Suffered in the Service of the United Nations Case (1949) // ICJ Reports. Judgment. – The Hague, 1949. – P. 174, 177, 179.
10. Малинин С.А., Ковалева Т.М. Правосубъектность международных организаций // Правоведение. – Москва, 1992. – № 5.
11. Бекяшев К.А., Волосов М.Е. Международное публичное право. Практикум, схемы. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. – С. 32.
12. Международное публичное право: Учебник / Отв. ред. Х.Т. Адилкариев. – Т.: «Zarqalam»; ТГЮИ; ЦИПЧГП, 2003.
13. Международное право: Учебник / Отв. ред. Ю.М. Колосов, В.И. Кузнецов.–М.;«Международные отношения», 1995.

Халықаралық парламент шөлкемлери хызметиниң улыўма теориялық мәселелери

Эшматова Ф.

Өзбекстан Республикасы Олий Мажлиси нызамшылық палатаси

Резюме. Мақалада халықаралық парламентлик шөлкемлер жумысының теориялық мәселелери, уларнинг ҳуқуқий мақомлари ва ҳуқуқий субъектлиги қараб чиқилган. Парламентлик ташкилотларнинг ўрни халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида урганилган.

Таяныш сөзлер: халықаралық парламентлик шөлкемлер, халықаралық парламентлер шөлкеминиң ҳуқықый субъектлиги.

Теоритические вопросы деятельности международных парламентских организаций

Эшматова Ф.Ф.,

Законодательной палаты Олий Мажлиса Республики Узбекистан

Резюме. В статье рассматриваются правовой статус, теоритические вопросы деятельности международных парламентских организаций, их правосубъектность. В статье автором изучается роль парламентских организаций как субъекта международного права. Исследуется роль этих институтов в системе международного права.

Ключевые слова: право международных парламентских организаций, правосубъектность международных парламентских организаций.

Theoretical issues of the activity of international parliamentary organizations

Eshmatova F.F.,

Legislative Chamber of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan

Summary. This article dedicated to the issues of legal status and functions of International parliamentary Institutions. There were analyzed the features of their structure and functioning, the place in system of the international law. In particular discusses the legal status and functions of European parliament.

Key words: the Law of International Parliamentary Institutions, legal personality of International Parliamentary Organizations, European parliament.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К МЕНЕДЖМЕНТУ РАЗВИТИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА ВЫСШИХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

Юнусов Ш.Т.

Головной научно-методический центр организации переподготовки и повышения квалификации педагогических и руководящих кадров системы высшего образования при МВССО РУ

На сегодняшний день, руководством Республики Узбекистан уделяется значительное внимание кардинальному реформированию системы высшего образования, созданию полноценных условий для развития международного сотрудничества высших образовательных учреждений, укрепления их позиций на мировом рынке образовательных услуг. В данном процессе особое место отводится менеджменту, от качества которого в решающей степени зависит исход проводимой работы, а также дальнейшее её развитие.

Сам процесс менеджмента развития международного сотрудничества высших образовательных учреждений характеризуется определенной совокупностью следующих свойств: сложностью и неопределенностью; многокритериальностью решений; динамичным характером происходящих процессов; противоречивостью и трудно формализованным характером функционирования соответствующих элементов данных систем. Именно это и порождает большое количество подходов к менеджменту развитием международного сотрудничества высших образовательных учреждений, среди которых, как правило, можно выделить: традиционный; бюрократический; системный; процессный; ситуационный; научный; стратегический; программно-целевой; проектный.

Рассмотрим каждый из вышеперечисленных подходов более подробно. Так, традиционный подход, в большей степени отражает один из первых подходов, т.е. первое чему научилось человечество - передача полученного и накопленного опыта от одного человека к другому. Вместе с тем, данный подход в менеджменте развития воплощается по средствам широкого применения традиций, навыков, умений и применении приобретенного опыта. Относительно международного сотрудничества высших образовательных учреждений, этот подход, как правило, широко применяется в отношениях с министерством образования преимущественно в процессе подготовки зарубежных обучаемых. В качестве основных преимуществ данного подхода можно выделить, то, что в рамках его изучается и совершенствуется приобретенный опыт, позволяет развивать навыки и умения, полученные в повседневной деятельности. Вместе с тем, среди основных недостатков целесообразно выделить некий консерватизм, оказывающий некоторое негативное воздействие на инициативу, новаторство, творческое развитие.

Следующим выделенным подходом является бюрократический, под которым понимается система управления, основанная на вертикальной иерархии и призвана выполнять поставленные перед ней задачи наиболее эффективным способом. Главными преимуществами бюрократического подхода являются четкое разделение труда, что, как правило, ведет к появлению высококвалифицированных кадров на каждой должности. Вместе с тем, в рамках основных недостатков можно выделить бюрократическую систему принятия решений, которая не способна адекватно и своевременно реагировать на императивы, возникающих внизу иерархической пирамиды.

Системный подход является наиболее значительным вкладом в процесс менеджмента развития, его сущность заключается в особом подходе к организации и управления. Системный подход основывается на рассмотрении событий как единого целого, состоящего из отдельных элементов, связанных между собой таким образом, что изменение свойств одного или нескольких приводит к изменению и других элементов системы. Положительными особенностями системного подхода является то, что он позволяет подходить системно к решению практически любых проблем. Недостатком этого подхода могут быть затраты, так как он требует высокого профессионализма персонала, применения дорогостоящих технологий, автоматизированных систем управления.

Следующим рассматриваемым подходом является процессный, с позиции которого менеджмент выступает преимущественно в виде соответствующего процесса. В связи с этим, целенаправленная работа по достижению целей это не одновременные действия, а серия взаимосвязанных действий. В рамках выделения положительных и отрицательных сторон процессного подхода, полагается целесообразным отметить, что создаются условия для постоянного совершенствования и развития процесса деятельности учреждения во всех его звеньях. Все внимание в управлении сосредоточено на главном процессе, на результатах этого процесса, что позволяет получить достаточно высокие достижения.

Рассматривая ситуационный подход, целесообразно отметить о концентрации его на том, что эффективный менеджмент это всегда управление по обстоятельствам, актуальность конкретных методов управления определяется соответствующей ситуацией. В качестве положительных особенностей ситуационного подхода можно выделить - приоритетность методов менеджмента определяющихся ситуацией, т.е. самым эффективным является тот метод, который наиболее полно соответствует определенной сути ситуации. Отрицательными особенностями вступают то, что менеджмент развития осуществляется лишь на уровне ситуации, когда она руководит процессом, а не процесс ей.

Следующий выделенный подход (научный подход) базируется на методах научной организации менеджмента развития. К основным принципам научного менеджмента развития международного сотрудничества высших образовательных учреждений можно отнести: разработку оптимальных методов выполнения работ благодаря научному изучению затрат времени, затраченных усилий персонала; абсолютное соблюдение разработанных на научных основаниях стандартов, правил и пр.; подбор, подготовку и расстановку персонала на те должности, на которых они принесут наибольшую пользу; оплата по результату; использование функциональных менеджеров, которые обеспечивают выполнение работ и их контроль по специализированным направлениям; поддержку доверительных отношений между персоналом и менеджерами. Положительными особенностями научного подхода является разработка оптимальных методов выполнения работы благодаря научному исследованию соответствующих затрат времени, используемых усилий специалистов. Вместе с тем, отрицательными особенностями, как правило, является несоблюдение разработанных на научных основаниях стандартов и правил. Не учитываются психологические моменты и индивидуальные элементы в формировании отношения персонала к своему труду. Игнорирование блага лиц, выполняющих работу, и моментов личного характера.

Стратегический подход, в большей степени определяется как процесс разработки стратегий менеджмента развития учреждения. Стратегический менеджмент осуществляется в контексте общей миссии учреждения, и

его фундаментальная задача заключается в том, чтобы обеспечить взаимосвязь миссии с основными целями учреждения в условиях постоянно меняющейся внешней среды. В качестве положительных особенностей стратегического подхода, как правило, можно выделить уменьшение до минимума влияния факторов неопределенности будущего. Возможность учитывать объективные факторы, формирующие изменения, сосредоточиться на их изучении. Возможность получить необходимую базу для принятия стратегических и тактических решений. При этом в качестве негативных особенностей, целесообразно выделить бюрократизированность процедур разработки стратегий и планов. Завышенные ожидания, разработка нереалистичных планов, которые не учитывают специфики объекта планирования и возможностей осуществления изменений.

Следующим рассматриваемым подходом является программно-целевой, в основе которого лежит ориентация на достижение поставленных целей. Данный подход является одним из наиболее распространенных и эффективных методов менеджмента в области образования, экономики, экологии и пр. В проектах образовательной деятельности такой подход предусматривает разработку программ, исходя из сложившейся ситуации с учетом необходимых средств и ресурсов. Этот подход предполагает построение специальной системы менеджмента развитием, доводить задачи программ до конкретных исполнителей, контроль их реализации. В качестве положительных особенностей программно-целевого подхода, как правило, можно выделить то, что он позволяет более четко формировать цели международного сотрудничества высших образовательных учреждений, комплекс задач и мероприятий, обеспечивающих их достижение. Вместе с тем, негативными особенностями, как правило, могут вступать методическая незавершенность, отсутствие четко формализованных методов и моделей. Недостаточная оперативность. Как правило, применяется в основном для совершенствования действующих систем менеджмента, а не для решения новых проблем.

Заключительным выделенным подходом является проектный. Он является одним из основных направлений создания эффективной системы менеджмента развития современного учреждения. Управление проектами и программами является научно-методическим базисом эффективного менеджмента развития деятельности, направленного на создание продукта или услуги в различных системах, например в политических, социальных, производственных и др. Положительными особенностями проектного подхода, как правило, является то, что проектный менеджмент значительно увеличивает гибкость и динамичность учреждения, децентрализацию ответственности функциональных менеджеров и обеспечивает готовность к организационным изменениям. В свою очередь, негативными особенностями является временной показатель, т.е. деятельность по достижению целей проекта может быть достаточно длительной, наличие вероятности внезапного ее прекращения, например, в силу внешних условий, может не позволить на основе этой деятельности создать относительно стабильную организационную структуру.

В рамках различных подходов к менеджменту развития учреждения применяется преимущественно проектное управление, которое рассматривается в тесной связи с достижением ее стратегических целей. Кроме того, проектный менеджмент развития может рассматриваться с позиций ценностного подхода, в рамках которого формирование комплекса проектов должно осуществляться в соответствии со спецификой стратегических целей учреждения. Ценностный подход также применяется при исследовании вопросов проектного менеджмента развития. В данном аспекте, научный проект на основе системно-ценностного подхода, может обеспечить возможность выявления слабых мест в стратегии развития учреждения с учетом ценностных требований.

Таким образом, исходя из вышеизложенного можно заключить о том, что, по мнению большинства исследователей, сам процесс менеджмента развития характеризуется как довольно сложное, противоречивое и многогранное явление. Данное обстоятельство предопределило множества задействованных подходов, которые имеют как положительные, так и отрицательные стороны. Вместе с тем, с учетом специфики деятельности современного высшего образовательного учреждения в условиях интернационализации образования, актуальной необходимости целенаправленного развития его международного сотрудничества, достижение конкретных результатов, полагается целесообразным выделить проектный подход к менеджменту развития международного сотрудничества высшего образовательного учреждения с учетом его стратегических целей.

Выделенный подход по своей сущности представляет некий симбиоз преимущественно двух основных подходов стратегического и проектного (стратегическо-проектный подход). Т.е. стратегическое видение развития международного сотрудничества реализуется путем формирования и осуществления отдельных проектов. Данный подход, с одной стороны позволяет достигать стратегических целей, без которых немыслимо перспективное развитие международного сотрудничества, а с другой - позволяет гибко изменять пути достижения стратегических целей по средствам реализации многочисленных проектов, рассчитанных на менее продолжительный срок. Кроме того, отдельные проекты, позволяют более эффективно формировать рациональные схемы действий соответствующих специалистов, осуществлять должный контроль, делают более доступным ресурсное обеспечение, что значительно снижает объективные и субъективные риски неудач, а при возникновении максимально сужает их масштаб.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Базаров Т.Ю. Управление персоналом. Практикум: Учебное пособие / Т.Ю. Базаров. - М.: ЮНИТИ, 2014. - 239 с.
2. Балашов В.Г., Заложнев А.Ю., Новиков Д.А. Механизмы управления организационными проектами. М.: ИПУ РАН, 2003. - 84 с.

3. Грудзинский А.О. Университетское управление. 2003. № 3 (26). - С. 24-37.
4. Крижко В.В. Теория и практика менеджмента в образовании / В. Крижко. - М.: Просвещение, 2005. - 256 с.
5. Маслов В.И. Теоретические основы педагогического менеджмента / В.И. Маслов, В.П. Драгун, В.В. Шаркунова. - М.: Высш. Шк., 2006. - 36 с.
6. Томпсон А.А. Стратегический менеджмент. Искусство разработки и реализации стратегии / А.А. Томпсон, А.Дж. трикленд. - М.: Банки и биржи. ЮНИТИ, 2006. - 576 с.
7. Федорова Н.В. Управление персоналом: Учебник / Н.В. Федорова, О.Ю. Минченкова. - М.: КноРус, 2013. - 432 с.
8. Фирсов С.П. Стратегические направления эффективного международного сотрудничества современного технического университета / С.П. Фирсова, М.Н. Курдюмова // Фундаментальные исследования. - 2012. - №6 (2).
9. Цветков А.В. Стимулирование в управлении проектами. М.: ООО «НИЦ «АПОСТРОФ», 2001. - 143 с.
10. Яхонтова Е.С. Стратегическое управление персоналом: Учебное пособие / Е.С. Яхонтова. - М.: ИД Дело РАНХиГС, 2013. - 384 с.

Жоқары билимлендириў мәкемелери халық аралық бирге ислесиўди раўажландырыўдың менеджментин үйрениўдиң теориялық методологиялық орайы.

Юнусов Ш.Т.
Өзбекстан Республикасы ЖОАБМ Бас илимий методикалық орайы.

Резюме. Мақалада Жоқары Оқыў орынлары халық аралық бирге ислесиўди раўажландырыўдың менеджментин үйрениўдиң теориялық-методологиялық услублары ҳаққында сөз етилген ҳәм тийкарғы еки стратегиялық ҳәм проектлик услубтың устинлиги тийкарланған.

Таяныш сөзлер: раўажланыў менеджменти, халық аралық бирге ислесиўб жоқары билимлендириў мәкемелери, жойбарлаў, стратегиялық менеджмент.

Олий таълим муассасалари халқаро ҳамкорлиги ривожининг менеджментини урганишнинг назарий методологик маркази

Юнусов Ш.Т.
Ўзбекистон Республикаси ОЎМТВ хузуридаги Бош илмий методик марказ.

Резюме. Мақолада Олий таълим муассасалари халқаро ҳамкорлиги ривожининг менеджментини урганишнинг назарий-методологик услублари ёритилган ва негизги икки стратегик ва проектлик услубнинг устуворлиги асосланган.

Таянч сўзлар: ривожланиш менеджменти, халқаро ҳамкорлик, олий таълим муассасаси, лойиҳалаш, стратегик менеджмент.

Теоретико-методологические подходы к менеджменту развития международного сотрудничества высших образовательных учреждений

Юнусов Ш.Т.
Головной научно-методический центр организации переподготовки и повышения квалификации педагогических и руководящих кадров системы высшего образования при МВССО РУ

Резюме. Статья посвящена изучению теоретико-методологических подходов менеджмента развития международного сотрудничества высших образовательных учреждений, приоритет отдается двум основным – стратегическим и проектным подходам.

Ключевые слова: *менеджмент развития, международное сотрудничество, высшее образовательное учреждение, проектный менеджмент, стратегический менеджмент.*

Heoretical and methodological approaches to the management of the development of international cooperation of higher educational institutions

Yunusov Sh.T.
Head scientific and methodological center for the organization of retraining and advanced training of pedagogical and managerial personnel of the higher education system at the MHSSE RU

Summary. The article is devoted to the study of theoretical and methodological approaches to the management of the development of international cooperation of higher educational institutions.

Key words: development management, international cooperation, higher education institution, project management, strategic management.

ПРОБЛЕМЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СОДЕРЖАНИЯ ПОНЯТИЯ “ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО”

Таңирбергенов С.Б.
Каракалпакский государственный университет

Современный этап развития экологического законодательства продолжается уже с обретением независимости Республики Узбекистан. В этот период были приняты экологические законодательства, который совершенствует законодательные акты и создаёт новые. Для создания необходимой правовой основы приняты уже около 100 законодательных документов прямо или косвенно связанных с охраной окружающей среды, природопользованием. В экологических законодательствах должны быть урегулированы экологические права и интересы человека и гражданина, механизм их обеспечения и защиты, должно определяться основное содержание правового регулирования общественных отношений собственности на природные ресурсы, по природопользованию и охране окружающей среды.

В понятии “экологическое законодательство” есть два самостоятельных, но связанных термина подлежат детальному рассмотрению и точному определению: “законодательство” и “экологическое”. В теории права нет однозначного подхода и раскрытию термина “законодательство”. Однако большинство исследователей вопроса

о понятии законодательства сходится в том, что это “внешняя форма выражения объективного права, те акты, в которых воплощается воля господствующего класса и формально закрепляется в виде общеобязательных правил” [1, 58]. В зависимости от круга нормативных правовых актов, включаемых в данное понятие: законодательство рассматривается либо в широком, либо в узком смысле.

В широком смысле выражается либо во включении в данное понятие всего комплекса издаваемых в стране нормативных актов [2, 130], либо его составляют только акты высшего представительного органа и Правительства [3, 4]. В данное понимание законодательства логически верным будет включить также нормативные указы Президента Республики Узбекистан.

В узком смысле в современном понимании оно состоит либо только из законов[4, 108] или вообще из нормативных актов высшего органа законодательной власти [5, 4], либо представляет собой систему нормативных актов, издаваемых высшими органами государственной власти и управления [6, 131].

Следовательно, второй из приведенных подходов в понимании законодательства в широком смысле совпадает со второй точкой зрения на понимание законодательства в узком смысле. Иными словами, можно вывести три основных разновидности толкования термина “законодательство” в соответствии с существующей структурой государственных органов: 1) это весь комплекс издаваемых в Республике Узбекистан нормативных правовых актов; 2) это совокупность нормативных правовых актов высшего законодательного органа, Президента Узбекистана и Правительства Узбекистана, а также соответствующих государственных органов Республики Каракалпакстан; 3) это комплекс законов, принимаемых на уровне Республики Узбекистан и Республики Каракалпакстан. Исходя из приведённого анализа теоретических подходов, а также основных положений Конституции Республики Узбекистан, под законодательством следует понимать совокупность законодательных актов.

Экологическое законодательство рассматривается в настоящее время в узком и широком смысле. В узком смысле-как система природоохранительного законодательства, т.е. система нормативных правовых актов по охране окружающей природной среды[7, 150-159]. И.О.Крассов определяет предмет экологического права как “общественные отношения, возникающие по поводу охраны окружающей природной среды от вредных химических, физических и биологических воздействий, а также охраны и использования животного мира” [8, 32]. В широком смысле экологическое законодательство представляет собой систему законодательства, регулирующего отношения по охране окружающей среды, обеспечению экологической безопасности, природопользованию, либо систему природоохранительного и природоресурсного законодательства.

В связи с этим можно говорить единственно обоснованным для введения в юридическую лексику термина “экологическое законодательство” подходом является применение его к новому, специальному, содержанию. В законодательных актах, регулирующих отношения по охране окружающей среды и обеспечению экологической безопасности, по природопользованию, выявляется ряд системных связей, объединяющих эти акты под единой целью, при помощи сходных или тождественных средств и способов воздействия на субъектов экологических отношений. Кроме того, следует констатировать факт “неразрывности отношений по поводу использования и охраны объектов природы” [9, 116]. Иными словами, имеется реальная база для совместного правового регулирования данных отношений, которая кроется в их глубоких диалектических связях, складывающихся на основании соответствующих форм экологической деятельности [10, 42].

Это позволяет говорить о единой отрасли законодательства, которая объединяет природоохранительную и природоресурсные отрасли законодательства на основе тенденции к интеграции в правовом регулировании экологических отношений. Экологическое законодательство представляет собой соответственно отрасль, объединяющую в себе законодательство, регулирующее отношения по охране окружающей среды и обеспечению экологической безопасности, а также природоресурсные отрасли законодательства [11, 37]. Ю.С.Шемшученко выражает мнение, что имеется достаточно оснований для признания в качестве самостоятельных отраслей права, а следовательно, и законодательство, атмосфероохранного и фаунистического права и законодательства [12, 58-59].

Вообще, дифференциация отраслей права и соответствующих им отраслей законодательства, ведет к более детальному урегулированию определенной сферы общественных отношений по рациональному использованию отдельных природных ресурсов, что в конечном итоге является одним из средств повышения эффективности механизма реализации законодательства.Экологическое законодательство имеет своей целью создание и сохранение правопорядка в сфере экологических отношений как гарантии реализации конституционного права каждого на благоприятную окружающую среду. В заключении можно сказать, вместо природоохранительного законодательства нужно вводить экологическое законодательство.

Таким образом, экологическое законодательство это отрасль, объединяющую в себе законодательство, регулирующее отношения по охране окружающей среды и обеспечению экологической безопасности, а также природоресурсные отрасли законодательства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Шестерюк А.С. Вопросы кодификации законодательства об охране окружающей среды. –Л., 1984.
2. Юридический энциклопедческий словарь / Гл.ред. А.Я.Сухарев. –М., 1987.
3. Поленина С.В. Теоретические проблемы системы советского законодательства. –М., 1979.
4. Алексеев С.С. Государство и право. Начальный курс. –М., 1994.
5. Поленина С.В. Теоретические проблемы системы советского законодательства. –М., 1979.
6. Юридический энциклопедческий словарь / Гл.ред. А.Я.Сухарев. –М., 1987.

7. Бринчук М.М., Боголюбов С.А., Дубовик О.Л., Супатаева О.А. Проблемы развития российского экологического законодательства // Государство и право. 1995. №2.
8. Крассов О.И. Экологическое право. Учебник. –М., 2001.
9. Крассов О.И. Природоресурсное право как отрасль права. Новая программа учебного курса // Экологическое право России: Сборник материалов научно-практических конференции 1995-1998 гг. / Под ред. А.К.Голиченкова.
10. Голиченков А.К. Охрана окружающей природной среды, обеспечение экологической безопасности, обеспечение рационального использования природных ресурсов: термины, содержание, соотношение // Экологическое право России: Сборник материалов научно-практических конференции 1995-1998 гг.
11. Игнатьева И.А. Экологическое законодательство России и проблемы его развития. –М., Издательство МГУ. 2001.
12. Шемшученко Ю.С. Правовые проблемы экологии. –Киев. 1989.

«Экологиялық нызамшылық» түсинигиниң мазмунын анықлаў мәселелери

Танирбергенов С.Б.

Қарақалпақ мамлекетлик университети

Резюме. Мақалада Өзбекстан Республикасы экологиялық нызамшылығының мазмун ҳәм мәнисин анықлаўдың актуал мәселелери қаралған, онда экологиялық нызамшылықтың тәбиятты ҳәм экологиялық қәўипсизликти тәртипке салыў зәрүрлиги тастыйықланады.

Таяныш сөзлер: табийий орталық, экологиялық нызамшылық, табиатты қорғаў, нызамшылық, экологиялық қәўипсизлик, экологик қонун хужжатлари, норматив ҳуқықый акт.

“Экологик қонунчилик” тушунчасининг мазмунини аниқлаш масалалари

Танирбергенов С.Б.

Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада Ўзбекистон Республикасида экологик қонунчилик тушунчасининг мазмун ва моҳиятини аниқлашнинг долзарб муаммолари баён этилган ва унда экологик қонунчиликнинг табиатни мухофаза қилиш ва экологик хавфсизликни сақлаш муносабатларини тартибга солиш таъкид этилган.

Таянч сўзлар: атроф табиий муҳит, экологик қонунчилик, табиатни муҳофаза қилиш, қонунчилик, экологик хавфсизлик, экологик қонун хужжатлари, норматив ҳуқуқий акт.

Проблемы установления содержания понятия “Экологическое законодательство”

Танирбергенов С.Б.

Каракалпакский государственный университет

Резюме. Статья посвящена актуальной проблеме определения содержания понятия экологического законодательства **в** Республике Узбекистан, утверждаётся, что экологическое законодательство регулирует отношения по охране окружающей среды и обеспечению экологической безопасности.

Ключевые слова: окружающая среда, экологическое законодательство, охрана природы, законодательство, экологическая безопасность, экологические законодательные документы, нормативно правовой акт.

Problems of establishing the content of the concept of “Environmental legislation ”

Tanirbergenov S.B.

Summary. The article is devoted to the urgent problem of determining the content of the concept of environmental legislation of the Republic of Uzbekistan, it is argued that environmental legislation regulates relations on environmental protection and environmental safety.

Key words: environment, environmental legislation, protection nature, legislation, environmental safety, environmental legislation documents, legal act.

УДК:39(572)

ХОРАЗМ ВОҲАСИ КУЛОЛЧИЛИГИНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ

Худайбергенов Ҳ.

Тошкент тиббиёт академияси Урганч филиали

Хоразм кулолчилик тарихидан маълумки, қўли гул уста-ҳунармандлар томонидан ўзига хос технология асосида майда ва катта сопол идишлар усталик билан тайёрланиб келинган. Буни биз, юртимиз тарихи билан қизиққан маҳаллий ҳамда чет эл олимларининг тарихий-археологик тадқиқотларидан кўришимиз мумкин.

Хусусан, ўрта аср Хоразм анъанавий кулолчилик тарихига оид асосий илмий манба ҳисобланмиш, Н.Н. Вактурскаянинг 1959 йилдаги “Ўрта асрлардаги Хоразм Керамикаси ” (М,1959 Труды ХАЭЭ, т. IV) номли йирик монографияси ва ўрта асрлар Хоразм ёдгорликларига оид Хоразм археологик экспедицияси [1], шунингдек ўтган асрнинг 1928-1929 йилларида археолог олим, профессор А.Ю. Якубовский раҳбарлигидаги, Хоразмшоҳларнинг пойтахти ҳисобланган, Кўҳна-Урганч шаҳрида ҳамда ўрта аср бошларидаги Миздакхон шаҳар қолдиқларида–ҳозир бу шаҳар Гяур-Қалъа номи билан тарихга киритилган (ҳозирги Ҳўжайли яқинида жойлшган қалъа) да [2] олиб борилган илмий - тадқиқотлар, бундан ташқари 1934 йилда олим М.В. Воеводовскийнинг ўрта асрлар Хоразм кулолчилигига оид Замахшар шаҳар қолдиқларидаги топилмалар (ҳозирги Тошховуз вилоятида жойлашган) [3] бир-биридан қимматли моддий манбалар, Хоразм кулолчилигига оид жуда ҳам бой илмий-амалий мерос ҳисобланади.

Бу тарихий обьектларда тадқиқотлар давомида олимлар томонидан турли-хилдаги бадиий безатилган ҳамда сирланмаган майда ва йирик сопол идишлари топиб ўрганилди ва фанга маълум қилинди. Айнан, тадқиқотлар давомида инсон қўли билан яратилган моддий манбаларга олимлар томонидан юқори баҳоланди.

Айниқса, аждодларимиз қадимдан кулолчиликнинг ўзига хос сир-асрорларини ва тажрибаларини фақатгина ўз авлодларига ўргатиб келганлиги ва ҳар бир кулолчилик маҳсулотининг сифатига, дизайнига, рангларнинг тиниқлигига ва фойдаланиш қулайлилигига ҳамда унинг умри боқийлилигига алоҳида эътибор қаратганлиги таҳсинга сазовордир. Шунинг учун оддий сопол пиёла, кўза, хумлардан тортиб, тарихий ёдгорликларимизни безаб турган кошинларнинг умр боқийлиги, мустақилликдан кейинги даврларда дунё аҳлини доимо лол қолдириб келмоқда.

Эндиликда, кулолчиликда йирик сопол идишлар сирасига кирувчи (кўзалар, хумлар, гуппи (хуппи) ларни ишлаб чиқарилиши қуйидагича бўлиб, кулолчиликда қум ва тупроқ катта идишларни ишлаб чиқаришда асосий ҳом-ашё манбаи ҳисобланган. Бу ҳом-ашёлар кулоллар томонидан белгиланган жойлардан олиб келинган, чунки дуч келган тупроқ кулолчиликда ишлатилмаган. Бунинг учун “совға” тупроқ бўлиши шарт, чунки идишнинг сифатли чиқиши, асосан тупроққа боғлиқ. Бундан ташқари лой (гил) ёпишқоқ бўлиши учун дошқум қўшилган, шу билан бирга “тозуак”, бу нарса “летучка” қамиш пар деб ҳам юритилади, манбаларда ботқоқликда ўсадиган ўт “Рогоза” (Tyrfa Laxmani Lepech) [4] дейилган. Ота–боболаримиз томонидан кулолчиликда ундан унумли фойдаланилган, маҳсулот сифати мустаҳкам бўлиши учун катта хизмат қилган. Демак, кулоллар ноябр ойларида“тозуак” териш мақсадида қишлоққа бориб, бир йилга етадиган ўтни ғамлаб олиб келишган. Манбаларда, собиқ Ниёзбек волости, ҳозирги Тошкент районида ўсадиган бу ўсимлик “лух” деб ҳам аталади.[5]. Бу маълумотлардан кўринадики, анънавий кулолчиликни давом эттириб келаётган уста-кулоллар лой тайёрлаш, бўёқ ва сир тайёрлаш технологияси, уларга, ўз ота-боболаридан авлоддан-авлодга ўтиб келаётган мерос ҳисобланган. Бу асосида, усталар уй-рўзғор буюмлари ва бозорлар учун бетакрор сопол идишлари, бодийя ва катта хумларни, шунингдек кўзаларни ишлаб чиқарганлар. Ҳозирги пайтда бу буюмларнинг аксарияти, Россиянинг этнография музей фондларида ва Ўзбекистоннинг кўплаб тарихий санъат музейларида сақланиб келинмоқда.

Бир гуруҳ тадқиқотчиларнинг ёзишича, кулолларларнинг ўз тупроқ оладиган майдонлари бўлган, масалан Каттабоғлик уста-кулол Жума Ниёзнинг тупроқ оладиган майдони қишлоқдан 2 км узоқликда жойлашган бўлиб, тупроқни аравада олиб келган. Дала маълумотлари асосида маҳаллий аҳолининг берган мълумотларига қараганда, бу ерларда олдин катта кўл (озер) мавжуд бўлган. Керакли тупроқ, унча катта бўлмаган чуқурда жойлашган. Энди майдонга эътибор берсак, майдон ҳар хил шаклдаги чуқурликлардан иборат бўлиб, масалан: айлана шаклдаги диаметри (1х2,5м), квадрат шаклдаги (1х1м) ёки 2х2м, кейин овалний шаклдаги (1х2 м) ва ҳакоза,чуқурлиги эса, 0,3 дан,0,5 гача ерлар мавжуд бўлган. Майдоннинг катта қисми аччиқ-туз сув билан қопланган. Тажрибали кулол, Машарип Жума Ниёз, тупроқ олишдан олдин, аввал майдонга яхшилаб назар солган, кейин чуқур ёнига бориб, қўлидаги бел курак билан ерни қазиб олиб, лойни қўли билан ушлаб кўрган, баъзида эса, ишонч ҳосил қилиш учун тупроқни ҳам ялаб, унинг таъмини кўрган, [6] айнан тупроқ сочилиб кетгудек бўлса, демак унинг сифати яхши эмас, кулолчиликда фойдаланишга тўғри келмайди деб-ҳисобланган, то кўнглидагидай тупроқ топилмагунча қидирилган, аслида ҳақиқий тупроқ ёпишқоқ ва ширали бўлиши керак.

Хоразм анъанавий кулолчилигида йирик сопол идишлар, яъни хум (гупи) лар қуйидаги технология асосида тайёрланган: яъни, тахминан икки арва тупроқ, икки тағора қизил-қум, етарлича сув ва икки коса “тозуак” талаб қилинган. Уста қумни қора-қумдан олиб келган, [7] “тозуак”ни эса, ўзи қўли билан терган. Тупроқни устанинг ёрдамчиси, яъни туғишган укаси тайёрлаган. Тупроқни тайёрлашдан олдин, икки челак сув, устидан қум сепиб, оёқлар билан яхшилаб тепкиланган, кейин лойнинг қоқ ўртасига махсус териб келинган “тозуак” ва қум қўшиб, тепкиланган. Натижада силлиқ, хамирдай лой тайёр бўлган, унга яна қум ва “тозуак” қўшиб, яна тепкиланган. Бу жараён 3-4 марта такрорлангандан сўнг, тепкилаш янада кучайтрилган, кейин уста оёғи билан тиззасига ўтириб, қўли билан лойни хамир қоргандай қилиб айлантирган. Умумий ҳисобда уста ёрдамчиси лойга, қарийб 4 соат ишлов берган. Уста-кулол Жума Ниёз томонидан анънавий турдаги кулолчилик маҳсулотлари ўша давр нуқтаи-назаридан ўзига хос технология асосида ишлаб чиқарилган: шулар жумласига кир ювиш учун тағора, ёғ ажратиб олиш учун катта хум (гупи) айланасида тўртта ушлагичли, сув солиш учун кўза, иккита ушлагичли ва ҳар хил турдаги идиш-тавоқларни, бодийяларни, дошчироқларни маҳорат билан тайёрлаган. Шунингдек уста, буюртма асосида ҳам “чироқ” (дошчироқ), шағаллар-бўриларни қўрқитиш учун “турба”, яъни (карнай), ариқлар учун турба (токирт) каби кулолчилик маҳсулотларини ишлаб чиқарган.

Жума Ниёз кулол, идишларни сирлаш учун бошқа кулолар сингари, ўзи кул тайёрламаган, “қора – ўроқ” номли ўсимликдан олинадиган кул унга қимматга тушган. У кулни “чўғон” деган ўсимликни ёқиб, тутатилиб олинадиган кулни сотиб олган. Бу ўсимликдан кулолчиликда бўёқ сифатида фойдаланиш учун қора кир сариқ ранг олинган. Юқорида қайд қилганимиздек, уста-кулол Машарип Жума Ниёз катта идиш ва хумларни тайёрлаш пайтида ўзига хос технологияни қўллаган, фақат кир ювиш учун тоғорани, бодия ва чаноқ ва бошқа кулолчилик буюмларини, деярли бир хил усулда ишлаб чиқарган.

Эндиликда, сутдан ва қатиқдан ёғ–мой ажратишда, ишлатиладиган катта идиш “гупи” тўғрисида маълумот берилганда, уста-кулол аввало, тайёр лойни кулолчилик чархи устига қўйиб, уни ясай бошлайди. Катта хумнинг дастлаб, пастки бўйин қисми ясалади, унинг айлана баландлиги 20–25 см, диаметри 13 см ни ташкил қилади. Кейин хумнинг иккинчи, яъни юқори қисми тайёрланиб, дастлабки, биринчи қисми устига ўрнатилади, юқори бўйин қисми айланасининг диаметри 11 см, диаметр пастдан 13 см, юқоридан эса, 21 см кесиб олинади. Кейин чарх устида қолган лой билан идишнинг корпуси ясалади. Уста тик турган ҳолда чап қўли ҳамиша ясаётган идишнинг ичида бўлади, ўнг қўли билан доим идишнинг ташқи тамонини ясайди ва унга шакл беради, шунингдек кулол чап қўлига махсус тахтадан ясалган ускуна билан идишнинг ички деворини

тўғирлаб боради, ўнг қўли билан эса, идишни ушлаб туради, ниҳоят, идишнинг корпуси тайёр бўлса, пастки бўйин қисмини корпусга ёпиштиради, устки бўйин қисмини ҳам худди шундай қилиб ясалади.

Бундан ташқари, идишнинг қисмлари қўшилгандан кейин, уста хумнинг устки қисмини ремен (қайиш) билан тўғирлаб, чарх устига хумни қўйиб, яна уни айлантиради ва идишда бир нечта параллел йўл-йўл, нафис чизиқлар пайдо бўлади. Шу аснода катта хум " гупи " тайёрланади.[8] Катта хум, яъни "гупи" тайёр бўлгандан кейин, кулол уни эҳтиёткорлик билан қуритиш учун токчага жойлаштиради, идиш қиш ойларида тайёрланса, уни устахонадаги махсус тахтадан ясалган токчаларга жойлаштирган, ёз ойларида эса, идишлар очиқ майдонда қуритилган. Идиш ушлагичлари, идиш қуриётган пайтда қайта қилинади. Катта хумни "гупи"ни тайёрлаш учун устанинг жами, 16 минут вақти кетади, масалан: 2 минут ўрта қисмини (гавдаси ва бўйин қисми), 2 минут буғдой аралашмаси тайёрлаш учун, 7 минут идиш корпуси учун, 3 минут идишларни қўшиш учун ва 2 минут безаш учун вақт ажратади. Кун давомида Жума Ниёз 16 гупини ва 2 та хумни тайёрлашга улгуради.

Бундай усул билан уста-кулоллар бир-биридан ажойиб ва бетакрор кўза ва катта хумларни тайёрлашган. Катта идишларни пишириш учун майда сопол идишлар каби бирдай ҳумбуз ишлатилган. Ҳумбузни кулоллар ўзлари ғишт ва лойдан ясаганлар.

Хулоса ўрнида, шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, мустақиллик йилларида ҳам Хоразм анъанавий кулолчилигида бундай ишлар тўхтаб қолгани йўқ, аксинча уста-кулолларнинг бугунги кундаги авлод-вакиллари томонидан ўзига хос анъанавий–замонавий усулда қатор катта хумлар, кўзалар ишлаб чиқарилмоқда. Айнан, бу каби ишларни ҳозирги пайтда "Мадир Зангори кулолчилик мактаби" асосчиси Раҳимберди Матчонов, Кўҳна-Урганчлик моҳир кулол, Эшмурод уста Сапаев ҳамда "Каттабоғ Зангори кулолчилик мактаби" асосчиси Султон Отажоновларнинг фарзандлари ҳамда шогирдлари бу ўлмас ҳунарни йўқолиб кетишини олдини олиб, бу соҳани муносиб давомчилари сифатида эл-юртимизга хизмат қилмоқдалар.

АДАБИЁТЛАР

1. С.П.Толстов. Итоги двадцать лет работы Хорезмской археолог-этногрифической экспедиции (1937-1956). СЭ, №4, 1957. Стр 31-59.
2. А.Ю.Якубовский. Развалины Ургенча. ИГАИМК, т.VI,вып. 2, 1930
3. М.·ВоеводовскийA Summary Report of a Khwarizm Expedition. ВАПАА, 1938, №3
4. Определение этих семян сделано научным сотрудником инст-та СССР АН Р.Ю. Рожевиц
5. Современный кишлак Средний Азии,вып 1. Ташкент. 1920. Стр 108-110 23 Труды Хорезмской экспедиции.
6. Дала материаллари. 2017 йил Янгиариқлик тумани "Каттабоғлик кулолчилик мактаби"раҳбари, уста–кулол Алланазар Саъдуллаев билан суҳбат.
7. В обиходе Хорезмский дехкан часто встречаются хумы, целиком снаружe зеленой поливой. Такой хумпривёзли нами в составеколлекция для Гос музей этнографии народа СССР.
8. Дала материаллари. 2017 Хонқа туманидаги Мадир-Зангори кулолчилик мактаби раҳбари. Кулолчиликнинг 5-авлод вакили Одилбек Матчанов билан суҳбат.

Хорезм ойпаты гүлалшылығының өзгешеликлери

Худайбергенов Ҳ.

Тошкент медицина академияси Ургенч филиалы

Резюме. Мақалада Хорезм лйпаты гүлалашылық өнериниң өзгешелиги ҳаққынжа соз етиледи, гүлалашылық ыдысларын ислеп шығарыў технологияларының сүўретлери берилген ҳәм гүлал усталар ҳәм гүлалшылық мектеплери ҳаққында мағлыўматлар келтирилген.

Таяныш сөзлер: дәстүрий технологиялар, археолог, қум, гүләл, қумбыз, топырақ.

Хоразм воҳаси кулолчилигининг ўзига хос жихатлари

Худайбергенов Ҳ.

Тошкент тиббиёт академияси Урганч филиали

Резюме. Мақолада Хоразм воҳаси кулолчилигининг ўзига хос жихатлари ҳақида сўз юритилади, кулолчилик идишларини ишлаб чиқариш технологияларининг тасвири берилган ва кулолчи усталар ва уларнинг кулолчилик мактаблари ҳақида маълумотлар келтирилган.

Таянч сўзлар:анъанавий технология, археолог,хум, кулолчилик, хумбуз, тупроқ.

Своеобразие гончарного ремесла Хорезмского оазиса

Худайбергенов Ҳ.

Ургенчский филиал Ташкентский медицинский академии

Резюме. В статье речь идёт об истоках своеобразия гончарного ремесла в Хорезме, дано описание материалов и технологии изготовления гончарных изделий и информация о мастерах–гончарах и гончарных школах, сформировающихся в течение веков.

Ключевые слова: традиционные технологии, археолог, кувшин,керамика, печь, почва.

The originality of the pottery of the Khorezm oasis

Khudaibergenov K.

Urgench Branch, Tashkent Medical Academy

Summary. The article deals with the origins of the originality of pottery in Khorezm, describes the materials and the technology for making pottery from them, gives information about masters of potters and pottery schools that have been formed over the centuries.

Key Words: traditional, technology,archaeologist,jug,ceramics, furnace, ground

УДК:93/502.7

ХОРАЗМНИНГ СЎНГГИ ЎРТА АСРЛАРДАГИ ТЎҚИМАЧИЛИК ҲУНАРМАНДЧИЛИГИ

[1]Турганов Б. К. , [2]Сейфуллаев А. С.
1. Нукус давлат педагогика институти.
2. Тошкент давлат аграр университети Нукус филиали

Ўрта Осиё халқларида қадимдан ип йигириш, тўқимачилик, кигиз босиш, гилам тўқиш каби соҳалар бевосита уй ҳунармандчилиги сифатида ривож топган. Миллий анъаналарга кўра, ҳар бир хонадондаги қиз бола ип йигириш, газлама ёки гилам тўқиш, кашта тикиш каби бирорта ҳунарни эгаллаши зарур бўлган. Улар пахта, ипак ва жундан газламалар тўқишган. Бундай тўқимачилик маҳсулотлари нафақат бозор учун, балки хўжаликда фойдаланиш учун ишлаб чиқарилган. Деҳқон хўжаликларида хотин-қизлар пахта толасини тозалаб ва чигитидан ажратиб, оддий қўл чархида ип йигирганлар. Чархда тайёрланган калава ипдан тўқиш дастгоҳида бўз тўқилиб, оқ, сариқ, жигар ранг ва бошқа рангларга бўялган, ундан қўлда ҳар хил кийим-кечаклар тикилган. Баъзан уйда тайёрланган калава ва газламалар яқин атрофдаги бозорларга чиқарилган ёки махсус харид қилинган.

Хоразмда илк ўрта асрлардаёқ ҳунармандчилик саноати ривожланган, у асосан кўчманчи дашт аҳолисига хизмат қилган ва улар учун кенг кўламда пахта газламаларидан турли хил маҳсулотлар етказиб беришган [10,-140-141]. Бу даврда газламаларни сотишдан ташқари, баъзан айирбошлов ва тўлов воситаси вазифасини ҳам бажаришган. Ушбу газламаларнинг асосий қисми қўшни кўчманчи халқлар эҳтиёжларига йўналтирилган бўлса, бир қисми Шарқий Европа худудига ташқи бозорга чиқарилган. Сўнгги ўрта асрларда дипломатия вазифаси бажарувчи элчилар баъзан савдо-сотиқ билан ҳам шуғулланишарди. Хивалик элчилар одатда бу даврда қўшни давлатларга газлама ва тўқилган буюмлар олиб боришар, бу буюмлар XVIII аср бошигача Россия билан савдодаги асосий маҳсулот бўлиб турди. Масалан, Хива хони Арабхоннинг элчиси 1620 йилда Қозон шаҳрида 670 кийимлик олача матосини сотишган [11,.35]. Россиялик элчиларга ҳам Хива товарларини харид қилиш топшириғи бериларди. Москвадан Хива ва Бухорога жўнатилган В. А. Даутов билан М. Ю. Қосимовга айрим турдаги рангдор ва нафис терилардан юзтасини, майда гулли бир неча тўп газламалардан сотиб олиш топширилган эди. Сўнгги ўрта асрларда Хива, Урганч, Тошҳовуз, Хонқа, Хазорасп, Гурлан, Манғит, Қўнғирот, Хўжайли, Чимбой каби шаҳарларида тўқимачиликнинг турли соҳалари билан шуғулланувчи ҳунармандлар фаолият кўрсатишган. Хонликдаги тўқимачилик соҳаси ҳақида рус элчилари Гладышев ва Муравин (1740-1741 йй.) кузатувларида баъзи маълумотлар келтирилган. Хиваликлар ипак матолари, пахтадан газламалар ишлаб чиқаради, яна улар камарни тез ва қисқа вақтда чиройли қилиб ишлайдилар [8, 37]. Ушбу маълумотларни саёҳатчи Д. Рукавкин (1753 й.) хотираларидаги маълумотлар ҳам тўла тасдиқлайди, Хива хонлигидаги ҳунармандлар томонидан сифати жиҳатидан ниҳоятда ажойиб газламалар ишлаб чиқарилади [2, 103]. Хонлик шаҳарларида пахта толасидан ташқари, ипак ва зардан бахмал, парча, кимхоб, тафта ва зарбофт каби қимматбаҳо матолар ҳам тўқилган. Абулғози Баҳодурхоннинг “Шажарайи турк” асарида XVI-XVII асрларда машҳур бўлган матолардан “зарбофт” ва “йипак кумаш”ни эслатиб ўтади [1, 128].

Россия давлат арбоби П. Рычков асарида (1730-1750 йиллар), Хива хонлигида ипак хом-ашёси ва ипак газламлари кенг кўламда ишлаб чиқарилиши кўрсатилган [9,-Б.59]. Кўпинча бухоролик савдогарлар ҳам шойи кидириб Хивага келишарди. 1669 йилда М. Федотьевнинг ёзишича: «Гулдор эмас, балки сидирға шойи ва бўз тўқиларди. Шойи газламалар кўпинча бир хил рангга бўяларди [11,-Б.32-33]. XIX асрга оид ҳужжатларда кўрсатилишича, хонлик шаҳарларида ипакдан “қазма бахмал”, “гулдор бахмал”, “қипчама бахмал” – қизил гулли бахмал каби турлари ишлаб чиқарилган [12, .93]. Мазкур маълумотлар хонлик шаҳарларида ипак ва нимшойи газламаларни ҳам ишлаб чиқариш йўлга қўйилганлигини кўрсатади. Пахта толасидан ва ипакдан мато тўқувчиларни «Жаммоб» деб аталган. Сўнгги ўрта асрларда кенг кўламда ишлаб чиқариладиган газламалар ичида бўз асосий ўринни тутган. Бўзчилар барча шаҳар ва қишлоқларда фаолият кўрсатишган. Хивада бўзнинг кўк рангга бўялгани “бўёқ” деб аталган. Хиваликлар пахта толасидан тайёрланган бўздан камарлар тикишган, баъзан уларни кўк рангга бўёқлашган ва кийимларига тақишган. Пахта толасидан ишлаб чиқарган матолар ичида бўздан сўнг чит алоҳида аҳамият касб этган. Бу ҳунар билан шуғулланувчилар “читгарлар”деб аталган. Улар бўз ва карбос (оддий бўёқланмаган газлама) га турли рангдаги гулларни босганлар, шундан сўнг бу газлама чит деб номланган. Турли қолиплар ёрдамида матога гул босиш анча мураккаб иш жараёнини ташкил этган ва ҳунарманддан катта маҳоратни талаб этган. Ушбу соҳа ҳунармандларнинг устахоналари шаҳар ва унинг атрофида жойлашган ва улар “читгархона”деб аталган. Матога гул босувчи читгарлар ўсимликлардан олинадиган маҳаллий буёқлардан кенг фойдаланишган.

Сўнгги ўрта асрларда Ўрта Осиё шаҳарларида тайёрланган “выбойка” (“бўёқ”) номи билан машҳур бўлган чит қўшни мамлакатларга ташқи савдога чиқарилган. Тобольск божхонасининг 1639—1672 йилларга оид хужжатларида қайд этилишича, бу ерга келтирилган ”кенг читлар”, ”тор читлар”, ”ўртача читлар” ва ”бухоро читлари” қайд этилади [7,342]. Чит ишлаб чиқариш Хива хонлиги шаҳарларида ҳам кенг ривожланган. XIX асрга оид Хива давлат ҳужжатларидан бирида «Ҳусайн бинни Эшниёз читгарнинг» номи эслатилиб ўтилади [12,144].Хонлик худудида газламалар асосан пахта толасидан олинган. Бу ҳақида XVIII асрнинг етмишинчи йилларида Хивага келган Ф. Ефремов бундай деб ёздн: Хивада *...жуда кўп миқдорда пахта ипи йигирилади, ундан калава ҳосил қилинади, калавадан эса чодир, дока, қалин мато тўқилади, Россияда булардан хом сури, гулли чит, ола-бўла газмоллар, тур, бурмет, бўз ва бошқа турли матолар олинади ва бошқа

давлатларга юборилади» [11,32-33]. Ўша даврдан Россияга бозорларида сотилган газламаларнинг бир қисмига янги саноат корхоналарида қўшимча ишлов берилар: оддий бўз матолар бир хил рангга бўялар, бўзга алоҳида штамп-қолиплар билан гул босиларди. Саноат корхоналарида ишлов берилган рангдор гулли газламалар анча юқори нархларда Хива бозорларида қайта сотиларди.

Хива хонлигида бўлган Ҳерман Вамбери (1863 йил) хотираларида ҳам хонликдаги тўқимачилик, ҳунармандчилик, қишлоқ хўжалиги ва бошқа соҳалари тўғрисида маълумотлар учрайди. Унинг ёзишича, хонликдаги ажойиб шаҳарлардан Хива пойтахт, Кўҳна-Урганч ва Янги Урганч ҳунармандчилик ва ишлаб чиқариш марказлари ҳисобланган. Хива хонлиги ерлари ҳосилдорли бўлиб, у жойларда ажойиб дон ва нон экинлари, Гурланда мазали гуручлар, Янги Урганч ва Шоватда ажойиб ипаклар, пахта, руан – қизил буёқ олишда ишлатиладиган ўсимлик етиштирилади [6, 151]. Ўрта Осиёда Хива тўқимачилик маҳсулотлари орасида Урганч чопони машҳур бўлган, улар йўл-йўл шаклда, икки ранг ва икки ҳил материал, яъни ипак ёки жундан, баъзан иккаласи аралашмасидан тайёрланган [6, 151]. Ҳирот ва унинг атрофида Хива (Урганч-Т.Б.Қ.) чопонларига талаб катта бўлиб, қиммат нархларда сотилган, ушбу маҳсулот у ерга Бухоро орқали олиб борилган. Хоразм тўқимачилик маҳсулотларидан Тошҳовуз полотноси (газлама тури, баъзан ипакдан тайёрланган) ҳам машҳур бўлган [6, 151]. Хоразмда тўқиладиган газламалар ичида олача (бўялган ипдан тўқилган йўл-йўл ип газлама) машҳур бўлган. Айниқса, Хива шаҳрида бу газламани тўқиш кенг русум бўлган. Гувоҳлардан бирининг маълумотларига кўра, "Мен кўрган Хива газламалари йўл-йўл ёки бир хил рангда эди"- деб ёзган [5,-Б.77]. Олачалар асосан пахта ипидан, баъзан ипакда тўқилган. Газлама ишлаб чиқариш билан узвий боғлиқ соҳаларидан бири бўёқчилик эди. Турли хил газлама тайёрлаш жараёни бўёқчилик билан боғлиқ бўлиб, матолар махсус устахоналар ёки ҳунармандларнинг уйларида бўялар эди. Одамлар ёши ва жинсига қараб ранг танлашган ва ўша бўзлардан турли хил кийимлар тикишган.

XIX асрга оид Хива давлат ҳужжатларда кўрсатилишича, биргина Хива шаҳрида 60 нафар бўёқчи, Чимбой шаҳрида 32 та дўконда, Шўрахон участкасида 7 буёқчилик устахонаси фаолият кўрсатган [4,138-139]. Буёқчилик ва бўёқ тайёрлаш ҳам бир санъат бўлиб, улар асосан ранг беришда маҳаллий табиий воситалардан кенг фойдаланганлар. Қизил ранг - рўяндан, сариқ ранг - испаракдан тут дарахтида ўсувчи пўпакдан сарғимтир барг ранг, қора ранг - гулхайридан олганлар. Буёқчилар гули - маҳсарни қайнатиб пушти ранг тайёрлаганлар. Қирмиз ранг буёқни тайёрлаш анча машаққатли жараён ҳисобланган. Чунки у "қирмис" деб аталувчи ҳашоратдан олинар эди. Шунингдек, буёқчилар турли мамлакатлардан келтирилган — шамшид дарахти буёқидан, "чуб-и бакам", нил буёғи— индиго ва бошқалардан кенг фойдаланганлар. XIX аср охирида Амударё бўлими Шўрахон участкасида жами 3 та пахта тозаловчи устахона, 7 та газламаларга ранг берувчи устахона ва 2 пахта тозалаш заводи фаолият кўрсатган. Буёқчилар нафақат газлама ва ипларни бўяшда, балки ҳунармандчиликнинг бошқа соҳаларида — кўнчилик, қоғоз ишлаб чиқариш, қўлёзма китобларни безаш, сиёҳлар тайёрлашда соҳаларига ҳам хизмат кўрсатишган.

Афтидан, бу даврда хонликнинг деярли барча шаҳарларида бўёқчилик касби мавжуд бўлган. Бўёқчилар шаҳар атрофидаги маҳаллий аҳоли томонидан тайёрланган бўзларни бўёқлаб, уни силлиқлаш ва текислаш учун моретош (тош дазмол) босиб берувчи касб-ҳунар эгалари бўлишган. Улар маълум бир рангда бўзни иссиқ сувда қайнатишгандан сўнг моретош билан билан ишқалашган. Бундан сўнг бўзнинг туклари ётиб, бўздаги кичкина кўзчалар ёпилган ва одам танасига силлиқ, юмшоқ тегадиган матога айланган. Хоразмда матолар ва кийим-кечакларга ишлов беришда бундай моретош (дазмол)лардан фойдаланиш ўрта асрлардан то XX аср 30-йилларига қадар давом этган. Сўнгги ўрта асрларда "моречи"лар касб сифатида фаолият кўрсатган. Хивада XX аср бошларида наққош, буёқчи, тўқимачи каби ҳунармандлар қаторида алоҳида "моречи"лар маҳаллалари бўлган. Моретош (дазмол)лар тош, шиша ва темирдан тайёрланган. Бундай кийим-кечак ва матоларга дазмол босувчи "моретош" ускунаси XX асрнинг 80-йилларига қадар Қорақалпоқстон Республикаси Кегейли тумани Халқабод посёлкасидаги хонадонлардан бирида сақланган. Хива хонлигидаги ҳунарманмандчилик саноати савдосида яқин атрофдаги кўчманчи халқлар ва ярим кўчманчиларига аталган буюмлар алоҳида ўринда турарди. Улар асосан арзон нархли бўз ва бошқа матоларни, металл асбоблар, пойабзални хонлик бозорларидан харид килишарди.

XIX асрда Хивадан 1000-2000 туядан ташкил топган катта савдо карвонлари Россиянинг Оренгбург ва Астрахан шаҳарларига боришган. Савдо карвонлари бу шаҳарларга пахта, ипак, тери, нўғой ва татар халатлари ва мевалар олиб боришган [6,-Б.151]. У ерлардан чўян қозонлар ёки чўян идишлар, темир, мовут, қанд, курол-аслаҳалар, хотин-қизларга турли хил кийим-кечаклар, чит, газлама ва бошқада майда чуйдалар олиб келишган.

Афтидан, XIX аср сўнгги чорагида Россия ва Бухоро хонлигидан кўпроқ газлама турлари келтириш бошланган. Архив ҳужжатларида, 1872 йили октябр ойида Россиядан Хивага биргина Хўжаниёз қозоқнинг ўзи 18 тойда 427 тўп чит, 47 тўп фаранг чит, 37 тўп қора чит, 30 тўп чит тик, 60 дона рўхса гулноз калта рўмол келтирган [3,-Б.69]. Бу даврда Бухородан Хивага газлама, кўрфа, темир ва тамака маҳсулотлари ҳам олиб келинган. 1872 йил март-апрель ойларида "Қўнғиротли ва Чимбойли" бухорчи савдогарлар Юсуф Хитой бир той кўрфа (кўрпа), Қўлмуҳаммад қозоқ бир той[3] кўрфа, Хўжа элидан Охунджон икки ланча[4] кўрфа билан газлама матолар – олиб келишганлиги тўғрисида маълумотлар мавжуд [3,67-69].

---

[3] Той – бир той тахминан 40 кг дан 70 кг гача бўлган юк.

[4] Лангча –сават шаклида ишланган идиш. У от, эшак, туяларда юк ташиш учун ишлатилган.

Кўриниб турибдики, бу даврда Хива хонлигида маълум даражадаги қимматбаҳо ва ярим қимматбаҳо матолар қўшни давлатлардан олиб келинган бўлса, бир қисми маҳаллий ҳунармандлар томонидан ишлаб чиқарилган. Демак, сўнгги ўрта асрда Хоразмда тўқимачилик нафақат уй ҳунармандчилиги сифатида, балки шаҳарларда бозор учун маҳсулот ишлаб чиқарувчи соҳаси сифатида ҳам фаолият кўрсатган. Матолар асосан пахта толасидан, ипак ва ярим ипакдан ишлаб чиқарилган. Тўқувчилар маҳсулот ишлаб чиқарган турига қараб, бўзчи, читгар, алача, атласчи (шойи), бахмалчи каби касбларга ажралган. XIX асрнинг иккинчи ярмидан Хива хонлигидаги сиёсий курашлар ва иқтисодий қолоқлик натижасида хунармандчилик ва савдо-сотиқ инқирозга юз тута бошлади. Ўша даврлардан Хива хонлигида аввалги даврларга нисбатан тўқимачилик саноати бироз инқирозга учраб хом пахта ва калава ип етказиб бериш манбаига айланиш жараёни кучайади. Эндиликда Россиянинг ривожланиб бораётган ип-газлама саноати учун Хива хонлиги муҳим хом ашё бозорига айланиб бормокда эди.

АДАБИЁТЛАР

1. Абулғози Баҳодирхон. Шажараи турк. – Тошкент, “Чўлпон”, 1992.
2. Гуломов Х. Дипломатические отношения государств Средней Азии с Россией в XVIII- первой половине XIX века. –Ташкент, «Фан».2005.
3. Жалилов О. XIX-XX аср бошларидаги қорақалпоқ тарихидан. –Тошкент, «Фан», 1986.
4. Иванов П.П. Архив Хивинских ханов XIX в. –М.; 1940.
5. Калмыков А. Хива//Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. – Том.12. –Ташкент, 1908.
6. Лунин Б.В. История Узбекистана в источниках. Узбекистан в сообщениях путешественников и ученых (20-80-е годы XIX в.). - Ташкент. «Фан» 1990.
7. Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. –М-Л.: Изд. АН. 1932.
8. Поездка из Орска в Хиву и обратно, совершенная в 1740-1741 гг. Гладышев и Муравин. -СПб., 1851 // Туркестанский сборник. Том. 343.
9. Рычков П.И. История Оренбургская (1730-1750). Издание Оренбурского статистического комитета. –Оренбург, 1896.
10. Турганов Б. Хоразмнинг ўрта асрлардаги тўқимачилик ҳунармандчилиги // Материалы XII конференция молодых ученых Каракалпакстана. –Нукус. 2012.
11. Хива минг гумбаз шаҳри.-Тошкент. Фан. 2006.
12. XIX аср Хива давлат ҳужжатлари.II жилд. –Тошкент. «Фан», 1960.

Хорезмниң соңғы орта әсирлердеги трқымашылық өнерментшилиги

[1]Турганов Б. К., [2]Сейфуллаев А. С.
[1]Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти.
[2]Тошкент давлат аграр университети Нукус филиали

Резюме. Мақалада жазба дереклер тийкарында соңғы орта әсирлердеги Хорезмниң тоқимашылық өнерментшилиги үйренилген. Бул дәўирде гезлемелер тийкарынан пахта талшығынан, жипек ҳәм ярым жипектен таярланғаны, XIX әсир екинши ярымынан тоқымашылық тараўы бираз кризисге ушырап, гезлемелерди Россия ҳәм Бухарадан келтириў күшейгенлиги айтылады.

Таяныш сөзлер: өнерментшилик, тоқимашылық, жазба дереклер, елшилер, саяхатшилар, гезлема, пахта, жипек, боз, шит, алаша, махпал, бояшылық, сыртқы саўда.

Хоразмнинг сўнгги ўрта асрлардаги тўқимачилик ҳунармандчилиги

[1]Турганов Б. К., [2]Сейфуллаев А. С.
[1]Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти.
[2]Тошкент давлат аграр университети Нукус филиали

Резюме. Мақолада ёзма манбалар асосида сўнги ўрта асрлардаги Хоразмнинг тўқувчилик ҳунармандчилиги ўрганилган. Бу даврда матолар асосан пахта толасидан, ипак ва ярим ипакдан ишлаб чиқарилган. XIX аср иккинчи ярмидан тўқимачилик саҳоси бироз инқирозга учраб қимматбаҳо газламаларни Россия ва Бухородан келтириш жараёни кучайади.

Таянч сўзлар: ҳунармандчилик, тўқимачилик, ёзма манбалар, элчилар, саёҳатчилар, газлама, пахта, ипак, бўз, чит, олача, бахмал, бўёқчилик, ташқи савдо.

Ткаческое ремесло хорезма в позднем средневековое

[1]Турганов Б.К., [2]Сейфуллаев А.С.
[1]Нукусский государственный педагогический институт имена Ажинияза,
[2]Нукусский филиал Ташкентский государственный аграрный университет

Резюме. В статье на основе писменных источников изучено развитие ткацкого ремесла Хорезма позднего средневековья. В этот период ткани изготовливались из хлопка, шелка и шерста. В ткацком ремесле в Хивинском ханстве широко производились ткани боз, чит, алача (полосатая хлопкловая или полушёлковая ткань). Во второй половине XIX века текстильная промышленность приходит в упадок и увелечлся импорт драгоценных тканей из России и Бухары.

Ключовой слова: ремесло, ткацкого ремесла, писменные источники, посолы, путешественники, ткани, хлопок, шелк, боз, чит, бархат, полушелковые ткани, бўёқчилик, внешней торговля.

The handicraftsman of textile in last middle ages in khoresm

[1]Turganov B. K., [2]Seyfullaev A. S.
[1] Nukus pedagogical institute named after Ajiniyaz.
[2]Nukus branch of Tashkent state Agrarian University.

Summary. The article deals with weaving in Khorezm in the late Middle Ages. During that time the fabric was mainly made of cotton, silk and semi-silk. The fabric was mainly made of cotton, canvas, linen in great amount in the Khanate . From the second half of the XIX-th century, the process of importing fabrics from Russia and Bukhara increased after weaving had faced with a crisis.

Key words: Khorezm, handicraft, weaving, written sources, ambassadors, travelers, fabric, cotton, silk, canvas, linen, velvet, semi-silk fabrics, dyeing, foreign trade.

ЖЫНАЯТ ПРОЦЕСИНДЕ ЖАРАСЫЎ ҲАҚҚЫНДА ИСЛЕРДИ АЛЫП БАРЫЎДА АДВОКАТ ЖӘНЕ МЕДИАЦИЯ ТӘРТИБИ

Матжанов И.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Әдалатлы пуқаралық жәмийетиниң, ҳуқықый мәмлекеттиң ең әҳмийетли белгилеринен бири – адвокатураға, оның искерлигине үлкен ҳүрмет тийкарында мүнәсибетте болыўы саналады. Мәмлекетимизде алып барылып атырған суд-ҳуқық реформалары процесинде адвокатураға берилип атырған айрықша итибар елимизде инсан ҳуқықларын қорғаўға қарата мүнәсибетлердиң раўажланып атырғанлығынан дерек береди [1, 117]. Инсан ҳуқық ҳәм мәплерин қорғаў ўазыйпасын атқарыўшы адвокатура институтын раўажландырыў, оның жәмийет өмиринде тутқан орны ҳәм ролин асырыў мәмлекетимизде әмелге асырылып атырған суд-ҳуқық реформаларының үстин бағдарларынан бири сыпатында айтып өтилип, оның ҳуқықый тийкарлары жаратылды ҳәм жетилистирип барылмақта [2, 13]. 1996-жыл 27-декабрде «Адвокатура ҳаққында», соңынан 1998-жыл 25-декабрде «Адвокатлық искерликтиң кепилликлери ҳәм адвокатларды социаллық қорғаў ҳаққында» Нызамларының ҳәмде Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2008-жыл 1-майдағы «Өзбекстан Республикасында адвокатура институтын жәнe де реформалаў ис-илажлары ҳаққында» Пәрманының қабыл етилиўи суд-ҳуқық системасын жәнe де либералластырыў, пуқаралардың тергеў ҳәм суд исиниң ҳәр қандай басқышында қәнигели юридикалық жәрдем алыў ҳуқықын беккемлейтуғын конституциялық норманы әмелге асырыў, адвокатураның ғәрезсизлигин тәмийинлеў, оны жоқары қәнигели кадрлар менен толтырыў, адвокатлардың ғәрезсизлиги кепилликлерин күшейттириў, адвокатлық кәсибиниң абыройын асырыўға унамлы тәсир етти. Сондай-ақ, 2018-жыл 12-майда Өзбекстан Республикасы Президентиниң «Адвокатура институты нәтийжелилигин түптен жоқарылатыў ҳәм адвокатлардың ғәрезсизлигин кеңейтиў ис-илажлары ҳаққында» Пәрманының қабыл етилиўи де тараўда әмелге асырылып атырған ҳуқықый реформалардағы үлкен қәдем болды. Бул ҳүжжет адвокатура институты искерлигин жәнe де раўажландырыў ҳәм оны жетилистириў, адвокатлыққа талабан шахслардың қәнигелигине қарата қойылып атырған ҳуқықый талаплардың жетилистирилиўинде әҳмийетли орын ийелейди. Сол тийкарда, жынаят процесинде, анықрағы жарасыў ҳаққындағы ислерди жүритиўде адвокаттың қатнасыўы тәреплердиң мәплерин қорғаўда тийкарғы роль ойнаўы мүмкин.

Жарасыў ҳаққындағы ислерди жүритиўде қорғаўшы қатнасын тәмийинлеў жынаят исин әдил, қалыс ҳәм ҳақыйқый дәлиллер тийкарында шешиўде әҳмийетли саналады. Адвокаттың бул ҳәрекетлерди әмелге асырыўдағы орны оның әдеттеги әдил судлаў процесслериндеги қатнасынан түптен парық қылады. Қорғаўшы дәслеп өз қорғаўы астындағы шахс жынайый қылмысты ҳақыйқаттан ислегенлигин анықлаўы лазым. Егер шахстың жынаят ислемегенлиги ҳаққында қосымша дәлиллерге ийе болса, усы дәлиллерди сорастырыўшы, тергеўши яки судқа усыныўы жәнe қорғаўы астындағы шахс натуўры жынайый жуўапкершиликке тартылыўының алдын алыў ушын бәрше шараларды көриўи лазым. Бирақ жарасыўшылық ҳаққындағы ислерде ол өз қорғаўындағы шахстың айыпкер екенлигин билсе, оны өз айыбын тән алыўды түсиндиреди, себеби бунда жәбирлениўши менен жарасыў келисимин дүзиў жеңиллеседи. Қорғаўшы болса бул шәраятта айыпланыўшыны айыбына ықрар болыўды усыныў менен бир қатарда, жәбирлениўшиге қорғаўы астындағы шахстың өз қылмысынан пушайманлығын, жеткизилген материаллық ҳәм руўхый зыянды толық қаплаўға таярлығын қалыс түсиндириўи керек.

Материаллық ҳәм руўхый зыянның қапланыўы – жарасыў келисимин дүзиўдиң тийкарғы шәртлеринен бири. Бул ҳәрекетлердиң айыпланыўшы яки судланыўшы тәрепинен орынланыўы айыплаў тәрепи менен қорғаўдың жақынласыўына ҳәм келисимниң дүзилиўине унамлы тәсир етеди. Зыянды қаплаў түрли формаларда, атап айтқанда, нақ пул көринисинде болыўы мүмкин. Қапланған зыян муғдары жынаятты ислеген шахс көз-қарасынан емес, бәлки жәбирлениўши көз-қарасынан жетерлише болыўы керек. Қорғаўшы бул орында айыпланыўшыға зыянды қапламаслық ақыбетлерин түсиндириў, егер жарасыў келисими дүзилмесе, оның нызамда белгиленген жазаға тартылыўы мүмкинлигин түсиндириўи лазым. Буннан тысқары, қорғаўшы жәбирлениўшиге жеткизилген материаллық зыян муғдарын анықлаўда да қатнасып, анықланған сумма ҳақыйқатқа туўры келиўин, егер бул сумма жасалма тәризде жүдә жоқары көрсетилген болса, оны азайтыў жолларын излеўи керек. Жарасыў ҳаққындағы ислерде қорғаўшы қатнасының қәсийетлерин жоқарыдағыларға тийкарланып, төмендегише түсиндириў мүмкин: тәреплерге жарасыў мәнисин түсиндириў; жарасыў ҳаққында дәслепки сөйлесиўлерди нызамлы тийкарда шөлкемлестириў; жарасыў жағдайлары бар болғанда, бунық нызамлы ақыбетлерин жәбирлениўшиге өз қорғаўы астындағы шахс атынан түсиндириўлер бериў; қорғаўшы сыпатында жынаят исине тийкарлы жантасыў; жарасыў ҳаққында мүрәжат етиўдиң нызамлы тийкарларын тәреплерге түсиндириў; жарасыў келисиминиң қатнасыўшысы сыпатында тәреплердиң ҳуқық ҳәм мәплерин қорғаў; жарасыўды жүзеге келтириўши тийкарларды тәреплерге түсиндириў ҳәм көрсетпелер бериў.

Адвокат айыпланыўшы яки судланыўшыны қорғағанда ҳәрекетлери бир ўақыттың өзинде бир-бирине тығыз байланыслы болған үш мәселени шешиўге бағдарланыўы лазым: биринштиден, айыпланыўшыға ис оның

жеке мәплери жолында жүритилип атырғанлығын түсиндириў; екиншиден, жарасыў ислери айыпланыўшы яки судланыўшының мәплерине хызмет етиўин түсиндириў; үшиншиден, процессуал нормаларға қатаң әмел қылған ҳалда ис жүритиў. Әлбетте, көрсетип өтилген процессуал қагыйдалардың толық орынланыўы адвокаттың қорғаўшы сыпатында жарасыў ҳаққындағы ислерди жүритиўде профессионал нәтийжелерге ерисиўине жәрдем береди. Сол тийкарда, елимиздиң пуқаралық-процессуал нызамшылығына жаңадан киритилип атырған медиация институтында талқылаў мақсетке муўапық. Себеби медиация институты өзиниң процессуал қағыйдалары бойынша жарасыў ҳаққындағы ислерди жүритиў қағыйдаларына бираз жақын.

Медиация – (латынша *mediator*) еки тәреп ортасында келистириўши ўазыйпасын атқарыў искерлиги. Бул ҳуқықый институт ҳәзирги дәўирде дерлик көпшилик мәмлекетлерде әмелде. Оның тарийхы Вавилон, Әййемги Греция ҳәм Әййемги Римге барып тақалады. Рим ҳуқықында б.э. VI-әсирлеринде Юстиниан кодекслери бойынша өз-ара даўласып атырған шахслар ушын дәлдәлшы хызмети нәзерде тутылған. Оларға айырықша ҳүрмет билдирилип, қәўим ақсақаллары ҳәм жрецлер менен тең көрилген. Ҳәзирги заманда болса медиация XX әсирдиң екинши ярымында раўажлана баслады ҳәм АҚШ, Австралия, Уллы Британия және Европада кең ен жая баслады. Заманагөй ҳуқық системасында дәслепки медиация 1974-жылы Канаданың Онтарио штатында ҳуқықбузарлық ислеген шахсқа қарата қолланылды [3, 14]. Медиация тийкарынан пуқаралық, шаңарақ ҳәм мийнет қатнасықларындағы тартысларды өз-ара келисим тийкарында шешиў ўазыйпасын атқарады. Бул ҳуқықый институт көпшилик ҳалатларда өз-ара келисимге келиўден мәпдар болған тәреплер ортасында болады. Себеби, суд ислери бойынша бажы төлемлери төленеди және ис узақ ўақытқа созылып кетиўи мүмкин. Ортада тартыс болған, бирақ, өз-ара келисимге келиўди қәлеп турған тәреплер ушын медиация ең қолайлы усыл есапланады. Тәреплерди өз-ара келистириў ўазыйпасын болса медиатор әмелге асырады. Медиатор келистириўди әмелге асырыўшы үшинши тәреп есапланады. Кимниң медиаторлық ўазыйпаны атқарыўы ҳаққында тәреплер келисип алады. Медиатор сыпатында әдиллик органларында тийисли кәсиплик таярлықты өткен яки 25 жасқа толған ҳәм тәреплер арқалы сайлап қойылған пуқара болыўы мүмкин.

Медиация даўлар бойынша тартысып атырған пуқаралар ортасында судтан тысқары ўақытларда, сондай-ақ суд ислерин жүритиў ўақтында қолланылыўы мүмкин. Суд процесинде медиацияны қоллаў ҳаққында усыныс судьяның шешиўши қарарды қабыл етиў ушын бөлек ханаға (мәжилислер ханасына) кирип кетемен дегенше билдирилиўи тийис. Медиацияда бир тәреп екинши тәрепке келисим ҳаққында усыныс билдиреди. Медиация ҳаққындағы усынысты екинши тәрептиң қабыл етиўи оның айыплы екенлигинен дерек бере бермейди. Егер тәреплер өз-ара келисимге келетуғын болса, әлбетте медиацияны қоллаған мақсетке муўапық. Яғный, егер тәреплердиң биринде анық ҳәм сөзсиз дәлиллери бар болса, екинши тәреп ушын медиация келисими нәтийжели болыўы мүмкин. Себеби, судья шешим қабыл етиў ўақтында әлбетте дәлиллерге сүйенеди. Дәлиллерге ийе тәреп болса судтағы қыйыншылықларсыз нәтийжеге ерисиўи мүмкин.

Мәмлекетимизде 2018-жылы 3-июльда «Медиация ҳаққында» Нызам қабыл етилди. Бул Нызамда тийкарғы принциплер сыпатында тәреплер ҳаққында мағлыўматлардың сыр тутылыўы, еркинлик, өз-ара бирге ислесиў, тәреплердиң тең ҳуқықлылығы, ғәрезсизлик және медиатордың бийтәреплиги көзде тутылады. Медиация барысында мәжбүрлеўге жол қойылмайды. Медиация суд процесине альтернатива хызметин атқарады. Медиация елимизде жынаят-процессуал тараўында қолланылмайды. Медиацияның орнын тәреплердиң жарасыўы институты нәтийжели әмелге асырмақта. Лекин, айырым ҒМДА мәмлекетлеринде (РФ, Қазақстан, Белоруссия) медиация жынаят процесинде жәмийетик қәўпи үлкен болмаған яки орташа аўыр жынаятлар бойынша қолланылады. Жоқарыда көрсетип өтилген мәмлекетлердиң жынаят процесинде медиация қолланылған ўақытта медиатор ўазыйпасын адвокатлар әмелге асырады. Лекин, адвокаттың өз қорғаўы астындағы шахстың мәплерин жақлаўы қәсийетинен келип шықсақ, бул оның бийтәреплиги принципиниң сақланыўына унамсыз тәсир етиўи мүмкин. Сол тийкарда, елимизде жынаят процесинде медиация талапларын жарасыўшылық институтының әмелге асырыўы нәтийжели есапланады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Тўлаганова Г. Ўзбекистон Республикасида адвокатлик фаолиятини такомиллаштириш муаммолари хусусида // Ўзбекистон Республикасида адвокатурани такомиллаштириш муаммолари мавзусидаги илмий-амалий конференция материаллари. –Т.:ТДЮИ, 2003.
2. Мамасиддиқов М.М. Адвокатура институти: Суд-ҳуқуқ тизими ислоҳотларининг янги босқичи \\ Huquq va burch. - 2008. - №5.
3. Арутюнян А.А. Медиация в уголовном процессе: дисс… канд… юрид…наук. – М., 2012.

Жынаят процесинде жарасыў ҳаққында ислерди алып барыўда адвокат және медиация тәртиби

Матжанов И.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақалада жынаят процесинде жарасыў ҳаққындағы ислерди жүритиўде адвокаттың қатнасыўы көрип шығылған. Пуқаралық, шаңарақ ҳәм мийнет қатнасықларындағы тартысларды шешиўде медиация процессиниң әҳмийети ҳәм ҳуқықый тәртиби ҳаққында айтып өтиледи. Сондай-ақ, пуқаралық ислери бойынша медиация институты талқыланған.

Таяныш сөзлер: жынаят процесси, жарасыў, адвокат, пуқаралық ислер, мийнет тартыслары, шаңарақ, медиация.

Жиноят процесида ярашиш ҳақида ишларни олиб боригда адвокат ва медиация тартиби.

Матжанов И.
Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада жиноят процессида ярашув тўғрисидаги ишларни юритишда адвокатнинг иштироки кўриб чиқилган. Фуқаролик, оила ва меҳнат муносабатларидаги низоларни ҳал қилишда медиация процессининг аҳамияти ва ҳуқуқий тартиби айтиб ўтилади. Шунингдек, фуқаролик ишлари бўйича медиация институти таҳлил қилинган.

Таянч сўзлар: жиноят процесси, ярашув, адвокат, фуқаролик ишлар, меҳнат низолари, оила, медиация.

Адвокат в производстве по делам о примирениях в уголовном процессе и порядок медиации

Матжанов И.
Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье рассмотрены вопросы участия адвоката по делам о примирении в уголовном процессе. Рассматривается вопросы значимости и процессуального порядка медиации при решении споров в гражданских, семейных и трудовых отношениях. Также анализирован институт медиации по гражданским делам.

Ключевые слова: уголовный процесс, примирение, адвокат, гражданские дела, трудовые споры, семья, медиация.

The lawyer in the procedure of conciliation and order of mediation in criminal cases.

Matzhanov I.
Karakalpak state university

Summary. In this article, it is considered as taking part of lawyer in criminal process which is devoted to reconciliation. It is said about importance of mediation process in civil, family and labor relations problems and right order of them. Also, there is analyzed about institute of mediation.

Key words: criminal process, reconciliation, lawyer, civil law, job arguments, family, mediation.

ЖАМОАТ ЭКОЛОГИК НАЗОРАТИНИ АМАЛГА ОШИРИШ ТАРТИБИНИНГ ЮРИДИК ТАВСИФИ

Утегенов О. Д.
Қорақалпоқ давлат университети

Жамоатчилик экологик назоратининг самарадорлигини белгилаб беришда уни ташкил этиш ва ўтказишнинг аниқ тартиби ўрнатилганлиги муҳим аҳамиятга эга. Авваламбор, таъкидлаш жоизки, жамоатчилик экологик назоратини ўтказишнинг аниқ усул ва воситаларидан келиб чиққан ҳолда уни ташкил этиш ва ўтказиш тартибини белгилаб олишимиз мумкин бўлади. Жамоатчилик экологик назоратини ўтказиш тартибига аниқлик киритиш чоғида унинг объекти бўлиб, атроф муҳитнинг ҳолати, табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигини бажариш жараёни, вазирликлар, идоралар, муассасалар, ташкилотлар, шунингдек мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан қоида ва нормаларга риоя қилиниши ҳисобланишини таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқ.

О.А.Околёснова жамоат назоратига татбиқан, бундай назоратни амалга оширишда давлат органлари, айрим ҳолларда эса, тижорат ва нотижорат ташкилотлар қонунга мувофиқ ҳаракатланаётган жамоат назорати субъектларига зарур ахборотни тақдим этишлари ва уларга ёрдам кўрсатишлари лозим. Бундан ташқари, жамоат назоратини амалга ошириш бўйича чора-тадбирлар натижалари тегишли жамоат назорати остига олинган органлар, ташкилотлар томонидан мажбурий тартибда кўриб чиқилиши ҳамда оқилона муддатларда ва тегишли шаклда жамоат назорати субъектига жамоат назорати натижалари кўриб чиқилганлигини тасдиқловчи хабар жўнатилиши лозим[1]. Жамоатчилик экологик назоратини амалга ошириш тартибининг ҳуқуқий асосларига тўхталадиган бўлсак, “Экологик назорат тўғрисида”ги Қонуннинг 19-моддасида жамоатчилик экологик назорати фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролар томонидан амалга оширилиши ҳамда мазкур тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланадиган намунавий низомга мувофиқ белгиланиши кўзда тутилган. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 8 октябрдаги 287-сонли қарори билан тасдиқланган “Жамоатчилик экологик назоратини амалга ошириш тартиби тўғрисида”ги намунавий низомда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси фуқаролари томонидан жамоатчилик экологик назоратини амалга ошириш билан боғлиқ умумий қоидалар белгиланган. Бунда, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан жамоатчилик экологик назоратини амалга ошириш бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга. *Биринчидан,* бундай жамоатчилик экологик назорати фуқароларнинг тегишли ўзини ўзи бошқариш ҳудудида (шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар ҳамда шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар маҳаллаларида) амалга оширилади. *Иккинчидан,* ушбу жараёнда демократизм, ижтимоий адолат, маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни ечишда мустақиллик, жамоатчилик асосидаги ўзаро ёрдам, маҳаллий урф-одатлар ва анъаналарни таъминлаш каби принциплар ҳам эътиборга олинади. *Учинчидан,* ушбу фаолият Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш ишлари бўйича Республика кенгаши ва унинг ҳудудий кенгашлари томонидан мувофиқлаштирилади. *Тўртинчидан,* фуқаролар йиғинининг раиси ҳамда экология ва табиатни муҳофаза қилиш, ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш бўйича комиссияси раисига жамоатчилик экологик назорати бўйича фаолиятга умумий раҳбарлик юклатилади, комиссия табиатни муҳофаза қилиш органлари, коммунал хизматлар, атроф муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида фаолият юритувчи нодавлат нотижорат ташкилотлари, ички ишлар органлари (профилактика бўйича инспекторлар) ва бошқаларни жалб қилишга ҳақли. *Бешинчидан,* фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари жамоатчилик экологик назоратининг бошқа субъектлари амалга ошира олмайдиган айрим ўзига хос назорат ваколатларидан (атроф

муҳитни муҳофаза қилиш, ҳududнинг санитария ҳолати, уни ободонлаштириш ҳамда кўкаламзорлаштириш масалалари юзасидан ўз ваколатлари доирасида тегишли ҳудудда жойлашган корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар раҳбарларининг ҳисоботларини эшитиш ҳамда уларнинг натижалари бўйича қарорлар қабул қилиш) фойдалана оладилар.

Қолаверса, адабиётларда таъкидланганидек, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари экологик назоратни амалга ошириш учун қонунчиликка мувофиқ, шартнома асосида мутахассис ва экспертларни жалб эта олади. Шунингдек, экологик назорат жамоатчи инспекторининг фаолиятини юритиш учун шароитлар яратиш, уни ўқитиш ва унинг малакасини ошириш бўйича сарф-харажатлар фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ҳисобидан молиялаштирилади[2].

Нодавлат нотижорат ташкилотлари томонидан жамоатчилик экологик назоратини амалга ошириш ҳам айрим ўзига хос хусусиятларга эга. а) нодавлат нотижорат ташкилотлари жамоатчилик экологик назоратини ўз уставидаги вазифаларига мувофиқ амалга оширадилар; б) нодавлат нотижорат ташкилотлари уставларида кўрсатилган фаолият ҳудуди (вилоят ёки республика) доирасида амалга оширадилар; в) экологик назоратнинг жамоатчи инспекторлари тизимини шакллантиришда иштирок этади, жамоатчилик экологик назорати масалалари бўйича белгиланган тартибда Интернет бутунжаҳон ахборот тармоғида ресурсларни ташкил қилади, оммавий ахборот воситаларини таъсис этади, оммавий ахборот воситаларига ҳаммуассис бўлади, ноширлик фаолиятини амалга оширади; экология ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш масалалари бўйича ишчи гуруҳлар, комиссиялар ва илмий-техникавий кенгашларни ташкиллаштиришда ташаббускорлик кўрсатади; жамоатчилик эшитувларини ўтказишда ташаббускорлик қилади ва ўтказади; г) жамоатчилик экологик назорати бўйича фаолиятни моддий ва молиявий таъминлаш учун нодавлат нотижорат ташкилотлари ташкилот мол-мулкини шакллантиришнинг ўзига хос манбалари белгиланганлиги.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари томонидан жамоатчилик экологик назоратини амалга ошириш ҳам ўзига хос хусусиятларга эга: фуқаролар томонидан жамоатчилик экологик назоратини республика ҳудудида ҳам, ўз яшаш жойида ҳам, вақтинча яшаш (бўлиш) жойида ҳам бевосита амалга оширади; фуқароларнинг жамоатчилик экологик назорати субъекти сифатидаги ҳуқуқий ҳолати таҳлили у асосан кўмакчи вазифасини бажаришини кўрсатмоқда. Чунки, жамоатчилик экологик назорати субъекти фуқароларнинг ҳуқуқлари асосан муайян ҳаракатларни амалга оширишда иштирок этиш ва кўмаклашиш билан чекланилган.

Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 8 октябрдаги 287-сон қарори билан тасдиқланган “Экологик назоратнинг жамоатчи инспектори тўғрисида”ги намунавий низомда эса, экологик назоратнинг жамоатчи инспектори томонидан жамоатчилик экологик назоратини амалга ошириш тартиби белгиланган.

Экологик назоратнинг жамоатчи инспектори томонидан жамоатчилик экологик назоратини амалга ошириш тартибининг ўзига хос хусусиятлари шундаки, у муайян жамоатчилик экологик назоратини шаклларини мустақил амалга оширса, яна бир қисмини бевосита эмас, балки уларнинг бошқа субъектлар томонидан амалга оширилишида иштирок этиш билан чекланади. Хусусан, экологик назоратнинг жамоатчи инспектори атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш соҳасидаги қонун ҳужжатларига юридик ва жисмоний шахслар томонидан риоя этилишини кузатиб боради ҳамда аниқланган ҳолатлар бўйича белгиланган тартибда маълумотномалар ва ахборотлар тузади. Шунингдек, экологик назоратнинг жамоатчи инспектори давлат, идоравий ва ишлаб чиқариш экологик назоратини амалга оширишда, жамоатчилик фикрини ўрганишда, жамоатчилик экологик экспертизасини ўтказишда, тегишли давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар раҳбарларининг атроф муҳитни муҳофаза қилиш, ҳududнинг санитария ҳолати, ободонлаштирилиши ҳамда кўкаламзорлаштирилиши масалаларига доир ахбороти ҳамда ҳисоботларини эшитишда иштирок этади.

Таъкидлаш ўринлики, жамоатчилик экологик назоратини ташкил қилиш тартиби унинг турига боғлиқ ва ҳаракатдаги экологик қонунчилик билан белгиланади. Хусусан, қонун ижодкорлиги соҳасидаги жамоат назорати фуқароларнинг қонун ижодкорлиги жараёнидаги иштироки билан боғлиқ қонун ҳужжатлари нормалари орқали тартибга солинади. Бунда хусусан, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида”, “Ўзбекистон Республикаси да депутатнинг мақоми тўғрисида”, “Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгаши депутатининг мақоми тўғрисида”ги қонун ҳужжатлари муҳим аҳамият касб этади. Мазкур қонунларда фуқароларнинг қонун ижодкорлик жараёнидаги ҳуқуқлари, хусусан, ўзлари сайлаган вакиллари – депутатлар орқали қонунчилик фаолиятида иштирок этиш ва қабул қилинган қонунлар ижросини назорат қилиш каби сиёсий ҳуқуқлари мустаҳкамланган. Бу ўз навбатида экологик тусдаги қонун ҳужжатларини қабул қилиш жараёнига ҳам бевосита тааллуқли бўлиб, фуқаролар экологик қонунларни қабул қилиш ҳамда унинг ижросини таъминлашга сезиларли таъсир кўрсатиш ваколатига эгадирлар. Шунингдек, О.Х.Нарзуллаев бу ҳақда “Табиатни муҳофаза қилиш ва ундан оқилона фойдаланиш тўғрисидаги қонун лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва муҳокама қилишга кенг жамоатчиликни, нодавлат органларни, сиёсий партияларни, шу-нингдек бошқа манфаатдор ташкилотлар, масалан, ЭКОСАН халқаро ташкилотини жалб этиш катта самара беради. Сўнгги йилларда экология соҳасидаги қонунлардан “Экологик экспертиза тўғрисида”, “Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида”, “Чиқиндилар тўғрисида” қонунларнинг лойиҳалари умумхалқ муҳокамасига ҳавола этилди. Мазкур халқ экспертизаси туфайли лойиҳалар юзасидан минглаб қимматли таклиф ва мулоҳазалар билдирилган. Улар қонунларни мукаммаллаштиришда ўзининг ижобий самарасини берган”[3], деб ёзади.

Бу борада Ў.Р.Ҳамраев таъкидлаганидек, "Экология соҳасидаги қонун ҳужжатларини таҳлил қилганда, жамоат бирлашмалари (шу жумладан, экологик жамоат бирлашмалари ҳам) экологик аҳамиятга эга қарорлар қабул қилишда қатнашиш; жамоат экологик экспертизаси ўтказиш; жамоат экологик назоратини амалга ошириш; судга мурожаат қилиш; судларда жамоатчилик адвокати сифатида қатнашиш ҳуқуқига эгалигини кўриш мумкин. Лекин ушбу ҳуқуқларни амалга ошириш механизмининг йўқлиги уларнинг ўз ҳуқуқларини тўла-тўкис амалга оширишига тўсқинлик қилаётган эди"[4]. Жамоатчилик экологик назоратини амалга ошириш тартиби ҳақида сўз борганда бундай тартибни босқичларга ажратиб тадқиқ этиш самарали ва мақсадга мувофиқ бўларди. Бизнинг фикримизча, жамоатчилик экологик назорати уч босқичда амалга оширилади: тайёргарлик кўриш босқичи, жамоатчилик экологик назоратини амалга ошириш босқичи ҳамда жамоатчилик экологик назорати натижаларини рўёбга чиқариш босқичи. Бунда 1-босқич, яъни тайёргарлик кўриш босқичида экологик муаммони аниқлаш, жамоатчилик экологик назорати объекти, предметини танлаш, мақсадини шакллантириш; қўлланиладиган жамоатчилик экологик назорати усулларини аниқлаш; жамоатчилик экологик назорати объектини кузатиш (унга кириш, у билан танишиш) ёки шу мақсадда зарур музокаралар олиб бориш; жамоатчилик экологик назорати дастурини шакллантириш: ушбу назоратнинг асосий масалаларини, баҳолаш мезонларини аниқлаш, назорат тартиб-таомиллари ва воситаларини белгилаш; жамоатчилик экологик назоратини амалга оширишга ташкилий-техник тайёргарлик кўриш: кузатув воситаларини тайёрлаш, унинг натижаларини қайд этиш воситалари тайёргарлигини текшириш, объектга киришни ташкиллаштириш ва б.қ.; жамоат кузатувчиларини танлаш ва улар билан ишлаш каби чора-тадбирлар амалга оширилади.

2-босқич, яъни жамоатчилик экологик назоратини амалга ошириш босқичида жамоатчилик экологик назорати тадбирини бевосита амалга ошириш; маълумотларни тўплаш ва расмийлаштириш; тўпланган маълумотларни таҳлил қилиш ва баҳолаш ҳамда ҳисобот, маълумотнома тайёрлаш каби ишлар амалга оширилади.

Шу билан бир қаторда жамоатчилик экологик назоратининг алоҳида шаклларини амалга ошириш босқичида ўзига хос тартиб-таомиллар қўлланилиши мумкин. Шу жумладан, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш масалаларига бағишланган жамоатчилик муҳокамаси ўтказилаётган ёхуд корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар раҳбарларининг атроф муҳитни муҳофаза қилиш, ҳудуднинг санитария ҳолати, уни ободонлаштириш ҳамда кўкаламзорлаштириш масалалари юзасидан ҳисоботлари эшитилаётганда жамоатчилик экологик назоратини ташкил этган (амалга ошираётган) субъектлари стенограмма ёки мажлис баёни юритилишини таъминлаши лозим.

Зарур ҳолларда у ёки бу жамоатчилик экологик назорати шаклини сифатли ва самарали ташкил этиш мақсадида жамоатчилик экологик назорати субъектлари вакилларидан иборат ташкилий қўмита тузилиши мумкин. Ташкилий қўмита зиммасига муҳокама ўтказишнинг жамоатчилик вакиллари учун қулай бўлган жойи ва вақтини аниқлаш, муҳокаманинг кун тартиби, регламенти, сўзга чиқувчиларнинг рўйхатини тузиш ва умуман муҳокама дастурини ишлаб чиқиш билан боғлиқ масалалар юклатилиши мумкин.

Шунингдек, жамоатчилик муҳокамаси, ҳисоботларни эшитишда жамоатчилик экологик назорати субъектлари орасидан раислик қилувчи ва котиб сайланиши лозим ёхуд ушбу вазифалар башарти тузилган бўлса, ташкилий қўмита зиммасига юклатилиши мумкин. Бунда шуни инобатга олиш лозимки, башарти қатнашаётган бўлса, ваколатли давлат органи ёхуд корхона, муассаса, ташкилот вакилига муҳокамада ўзларининг муқобил ёндашувларини билдириш учун сўз берилиши лозим.

Жамоатчилик экологик назоратини амалга ошириш босқичи, башарти у бир нечта жамоатчилик вакиллари томонидан амалга оширилаётган бўлса, албатта ушбу масала юзасидан овоз бериш билан тамомланиши лозим. Масалан, юқоридаги ҳолат бўйича жамоатчилик муҳокамаси ўтказилаётган бўлса, унда барча қатнашувчилардан муҳокама этилаётган масала юзасидан овоз бериш сўралади. Овоз бериш қоида тариқасида очиқ-ошкора ўтказилади, шу билан бир қаторда ёпиқ овоз бериш ҳам ўтказилиши мумкин (бунинг учун олдидан тайёргарлик кўриш, шу жумладан, овоз бериш бланкаларини тайёрлаш ва тарқатиш талаб қилинади). Якуний қарор овоз бериш натижалари бўйича қабул қилинади. Бир сўз билан айтганда, юқорида қайд этилган ташкилий чора-тадбирлар жамоатчилик экологик назоратини тегишли даражада ва сифатда амалга оширилиши ҳамда унинг барча натижаларини тўғри расмийлаштиришда аҳамиятга эга бўлади.

Жамоатчилик экологик назоратини амалга ошириш босқичидаги яна бир муаммо бу – қонун ҳужжатларида жамоатчилик экологик назоратини у ёки бу шаклини, масалан, жамоатчилик экологик экспертизасини ва бошқаларни амалга ошириш муддатлари аниқ белгиланмаганлигидир.

Ниҳоят, сўнгги 3-босқичда эса – жамоатчилик экологик назорати натижаларини рўёбга чиқариш босқичида аниқланган экологик қонунчилик бузилиши ҳолатларини бартараф этиш бўйича тавсиялар, чора-тадбирлар дастурини ишлаб чиқиш; жамоатчилик экологик назорати натижаларини манфаатдор тарафларга, шу жумладан зарур ҳолларда кенг жамоатчиликка тақдим этиш; ваколатли давлат органлари хатти-ҳаракатларини кутиш, зарур ҳолларда уларга тегишли чора-тадбирларни амалга оширишга кўмаклашиш; ваколатли давлат органлари тегишли чораларни кўрмаса, судга ёки юқори турувчи органга шикоят қилиш ва бошқа қонунчилик чораларни амалга ошириш каби чора-тадбирлар амалга оширилади.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, жамоатчилик экологик назоратини амалга ошириш тартибини соддалаштириш ва унинг барча учун очиқлигини таъминлаш мақсадида бир қатор ҳужжатлар мажмуининг намунавий нусхалари ишлаб чиқилиши, тасдиқланиши ва жамоатчилик экологик назорати субъектлари эътиборига ҳавола этилиши мақсадга мувофиқ. Чунки, ушбу фаолиятга қоида тариқасида махсус билимга эга

бўлмаган, ушбу ҳудуддаги экологик вазият барқарорлигидан манфаатдор бўлган, айрим ҳолларда, олий маълумотга ҳам эга бўлмаган жамоатчилик вакиллари қатнашадилар. Шу боис, ҳам ушбу фаолият улар учун тушунарли ва қулай бўлишини таъминлаш мақсадида жамоатчилик экологик назорати субъекти учун йўриқнома ёки услубий қўлланма (тавсиялар); жамоатчилик экологик назорати натижаларини қайд этиш учун баённома ёки сўров бланкаси ёки бошқача шакл; жамоатчилик экологик назоратини амалга ошириш жараёнида тўлдирилиши лозим бўлган бошқа шакллар (кузатув варақаси ва б.қ.); жамоатчилик экологик назорати натижалари бўйича ҳисобот шакли ва б.қ. ишлаб чиқилиши ҳамда тасдиқланиши лозим деб ҳисоблаймиз.

АДАБИЁТЛАР

1. Околёснова О.А. Информационно-правовые основы общественного контроля в Российской Федерации: Дисс. … канд. юрид. наук. – М.: НИУ ВШЭ, 2014. – С. 10-11.
2. Сангинов С., Юнусов Б., Қурбонов А., Шарипова Д. Фуқаролар йиғинларининг экологик назорат соҳасидаги ваколатларни амалга ошириш тартиб-таомиллари бўйича услубий тавсиялар. – Тошкент, 2016. – Б.23, 36.
3. Нарзуллаев О.Х. Экология соҳасидаги қонунчиликнинг устуворлигини таъминлаш хусусида // “Экологик қонунчиликни қўллаш механизмини такомиллаштириш муаммолари” мавзусидаги илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент: ТДЮИ, 2007. – Б.135-136.
4. Ҳамраев Ў.Р. Экологик назорат: норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар такомиллаштирилмоқда // Ҳуқуқ ва бурч электрон журнали – http://huquqburch.uz/uz/view/4620

Жамоат экологик назоратини амалга ошириш тартибининг юридик тавсифи

Утегенов О. Д.
Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада жамоат экологик назоратини амалга ошириш тартибининг юридик тавсифи ҳақида сўз юритилади, тегишли тавсиф ва тавсиялар берилган.

Таянч сўзлар: жамоатчилик экологик назорати, нодавлат нотижорат ташкилотлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, фуқаролар.

Юридические описание полрядка осуществления общественного экологического надзора.

Утегенов О. Д.
Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье исследуется юридическое описание порядка осуществления общественного экологического надзора, даются соответствующие выводы и рекомендации.

Ключевые слова: общественно-экологический контроль, некоммерческие негосударственные организации, органы самоуправление граждан, граждане.

Juridical characteristics of realizing society ecologic control

Utegenov O. D.
Karakalpak state university

Summary: The article deals with legal description of the procedure for the implementation of public environmental supervision, provides relevant descriptions and recommendations.

Key words: public-ecological control, non-governmental and non-commercial organizations, organizations of self-government of citizens, citizens.

ЖИНОИЙ ЙЎЛ БИЛАН ТОПИЛГАН МУЛКНИ ОЛИШ ЁКИ ЎТКАЗИШНИНГ СУБЪЕКТИВ БЕЛГИЛАРИ.

Аллеков Б.Е.
Қорақалпоқ давлат университети

Жиноятнинг субъектив белгилари деганда, жиноят таркибининг субъекти ва субъектив томони тушунилади. Субъект жиноят таркибининг элементи сифатида илмий жиҳатдан чуқур ўрганиш ва англаб етишни талаб қилувчи анча мураккаб категория ҳисобланади [1, 72]. Хусусан, жиноятчининг ёши ва ақли расолиги муаммолари уларни фақат ҳуқуқшунос олимлар томонидан эмас, балки бошқа фанларнинг вакиллари, турли соҳа мутахассислари томонидан ҳам комплекс ўрганишни тақозо қилади [2, 87]. Ҳуқуқни қўллаш амалиёти жиноят субъектини ўрганиш жиноят ҳуқуқи назариясининг энг муҳим йўналишларидан бири ҳисобланишини кўрсатади. Унга бўлган эҳтиёжни ҳаётнинг ўзи белгилайди, унинг амалий аҳамияти эса шаҳ-шубҳасиздир [3, 121].

Жиноятнинг субъекти тушунчаси аксарият сонли масалаларга ойдинлик киритишни, шу жумладан жиноий йўл билан топилган мулкни олиш ёки ўтказишнинг субъектини тавсифловчи ҳуқуқий белгиларни аниқлаш ва жиноятчининг ижтимоий-сиёсий, маънавий қиёфасини очиб беришни назарда тутади [4, 19].

Жиноят-ҳуқуқий нуқтаи назардан жиноий йўл билан топилган мулкни олиш ёки ўтказиш субъекти – бу жиноят содир этган ва қонунда кўрсатилган белгиларга эга бўлган шахс. Агар, шахс жиноий йўл билан топилган мулкни олиш ёки ўтказиш таркибини ҳосил қилувчи ижтимоий хавфли ҳаракатлар (ҳаракатсизлик)ни шахсан, ўз кучи билан содир этган бўлса, шунингдек, у жиноят содир этиш учун ўз ҳаракатларининг аҳамиятини англамаган тушунмаган ақли норасо, ёки вояга етмаган шахслар ва фуқаролардан фойдаланган ҳолда, содир этилган бўлса жиноят ҳисобланади.

Жиноий йўл билан топилган мулкни олиш ёки ўтказиш жиноятининг умумий субъекти белгиларининг тавсифи айрим шахслар томонидан содир этиладиган бошқа жиноятлардан алоҳида хусусият касб этмайди. Ўн олти ёшга тўлган ҳар қандай ақли расо жисмоний шахс жиноий йўл билан топилган мулкни олиш ёки ўтказиш субъекти бўлиши мумкин. Субъектнинг бу белгилари яхши маълум ва алоҳида изоҳни талаб қилмайди.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси 17-моддасида шу жумладан жиноий йўл билан топилган мулкни олиш ёки ўтказиш учун жиноий жавобгарликка жиноят содир этгунга қадар ўн олти ёшга тўлган жисмоний шахс тортилиши белгиланган. Қонунга биноан фақат ақли расо жисмоний шахс жиноятнинг, шу жумладан Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси 171-моддасида назарда тутилган жиноятнинг субъекти бўлиши мумкин. Шу туфайли ҳам жиноий жавобгарлик келиб чиқиши учун юқорида кўрсатилган белгилар билан бир қаторда, ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахс жиноят содир этиш вақтида ўз қилмишининг ижтимоий хавфли хусусиятини англаган ва ўз ҳаракатларини бошқара олган бўлиши талаб этилади [5, 153].

ЖК 171-моддасида назарда тутилган предметни олиш ёки ўтказиш ҳаркатларнинг ижтимоий хавфлилигини тушуниш ҳамда ўз ҳаракатларига баҳо бера олиш, одатда, ақли расо шахсга хосдир. Н.С.Лейкинанинг фикрича, шахсни жиноий жавобгарликка тортиш учун маънавий асослар жиноий қилмиш инсон ақли ва виждонининг ифодаси ҳисобланиши билан белгиланади [6, 185]. Ақли расо одам, одатда, ўз хулқ-атворини танлаш эркинлигига эга бўлади ва у жиноят қонуни талабларига мувофиқ иш кўра олади. Аммо, жиноят-ҳуқуқий тақиқни писанд қилмасдан, ақли расо шахс қонунга зид иш кўради, яъни уни бузади. Инсоннинг қарашлари, эътиқодлари эса, агар улар шахснинг жиноий фаолияти билан боғлиқ бўлмаса, уни жиноий жавобгарликка тортишга сабаб бўлиши мумкин эмас.

Шунингдек, агар шахс жиноий йўл билан топилган мулкни олиш ёки ўтказиш жиноятини содир этиш вақтида ўз қилмишининг ижтимоий хавфлилик хусусиятини англамаган, англаши мумкин ва лозим ҳам бўлмаган ёки унинг ижтимоий хавфли оқибатларига кўзи етмаган ва ишнинг ҳолатларига кўра кўзи етиши мумкин ва лозим ҳам бўлмаган бўлса, шахснинг бундай қилмиши ЖКнинг 24-моддасига асосан айбсиз ҳолда содир этилган қилмиш деб топилади ва у ЖКнинг 171-моддаси билан жиноий жавобгарликка тортилмайди.

Шундай қилиб, жиноий йўл билан топилган мулкни олиш ёки ўтказиш жиноятини содир этган шахснинг руҳий соғломлик ҳолатини тавсифловчи ақли расолик тушунчаси Жиноят кодекси 171-моддасида назарда тутилган жиноят субъектининг ажралмас белгиси ҳисобланади. Жиноят субъектив белгилари юзасидан таҳлил қилинадиган кейинги масала жиноят таркибининг субъектив томонидир.

Жиноят таркибининг субъектив томони айбдорнинг, ўзи содир этган ижтимоий хавфли қилмишига нисбатан руҳий муносабати бўлиб, унинг айби, мотиви, мақсади ва ҳис-туйғусини ифодалайди [7, 164]. Шунингдек, А.С.Якубов ва Р.К.Кабуловларнинг таъкидлаганидек, жиноятнинг субъектив томони – айбдорнинг ўзи содир этган, жиноят қонунида жиноят сифатида кўрсатилган ижтимоий хавфли қилмишига нисбатан руҳий муносабатидир. Бу жиноят таркибининг муҳим элементи ҳисобланиб, унинг бўлмаслиги жиноят таркибининг бўлмаслигига олиб келади. Жиноят таркибининг субъектив томони эса – жиноят қонунида назарда тутилган жиноятни содир этиш пайтида шахснинг содир этилаётган жиноятга руҳий муносабатини тавсифловчи муҳим белгилар йиғиндисидир [8, 160].

Жиноят таркиби тўғрисидаги таълимот нуқтаи назаридан жиноий қилмишнинг субъектив томони онг ва ирода омилларининг муайян нисбати, айб қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасида содир этилгани, жиноят субъектининг мотивлари ва мақсадлари билан тавсифланади. Ушбу омиллар жамулжам ҳолда жиноятнинг субъектив томонини ҳосил қилади.

ЖК 171-моддасида назарда тутилган жиноят таркибининг субъектив томони айбнинг қасд шакли билан тавсифланади, яъни мазкур жиноят фақат қасддан содир этилиши мумкин. Бундай фикр М.Ҳ.Рустамбаев [9, 71] ва Р.Кабуловлар [10, 220] томонидан ҳам таъкидланган. Чунки айбдор жиноий йўл билан топилган мулкни олаётганлиги ёки ўтказаётганлигини англайди ва мазкур қилмишни содир этишни хоҳлайди.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси 21-моддасига мувофиқ, қасддан содир этилган жиноят онг ва ирода омилларини ўз ичига олади. Онг омили шахс ўз қилмишининг ижтимоий хавфли хусусиятини англагани, унинг ижтимоий хавфли оқибатларига кўзи етгани ва уларнинг юз беришини истаганида (тўғри қасд), ирода омили эса – шахс ўз қилмишининг ижтимоий хавфли хусусиятини англагани, унинг ижтимоий хавфли оқибатларига кўзи етгани ва уларнинг юз беришига онгли равишда йўл қўйганида (эгри қасд) ифодаланади. Жиноий йўл билан топилган мулкни олиш ёки ўтказиш жинояти эгри қасд билан содир этилиши назарий жиҳатдан ҳам, амалий жиҳатдан ҳам мумкин эмас [11, 26].

Жиноий йўл билан топилган мулкни олиш ёки ўтказиш жиноятини содир этишга қасд қилар экан, субъект мазкур жиноий қилмиш объектив томонининг юридик аҳамиятга молик барча белгиларини англайди. Бу айбдор жиноий йўл билан топилган мулкни олиш ёки ўтказишнинг ижтимоий хавфли хусусиятини тушунишини англатади. Бинобарин, бундай тушуниш тўғри қасд мазмунининг муқаррар элементи ҳисобланади.

Шу билан бирга мазкур мулк қандай жиноий йўл билан топилганлиги, ким, қачон ва қайси ҳолатларда ушбу жиноятни содир этганлигини аниқлаш муҳим аҳамият касб этмайди. Агар мулк бундай муайян жиноятни содир этиш орқали қўлга киритилганлигини шахс билганлиги аниқланадиган бўлса, унда унинг ҳаракатлари жиноий йўл билан топилган мулкни олиш ёки ўтказиш сифатида, шунингдек, айбдорнинг ҳаракатларида ЖК 241-моддасида назарда тутилган жиноят ҳақида хабар бермаслик ёки уни яшириш каби белгилар мавжуд бўлганда, жиноятлар жами бўйича квалификация қилиниши лозим.

Жиноят мотиви ғаразли, шунингдек, ўзгача ҳам бўлиши мумкин, бироқ улар жиноятни квалификация қилишга таъсир кўрсатмайди. Масалан, шахсий характердаги мотивларга таяниб, шахс била туриб жиноий йўл билан топилган мулкни ўтказиши мумкин. Мулкни жиноий йўл билан топган шахсга уни аввалдан сотиб олиш ёки ўтказишга ваъда берилмаганлиги ҳам жиноятни квалификация қилишда зарурий белги ҳисобланади.

Жиноий йўл билан топилган мулкни олдиндан ваъда бермаган ҳолда олиш ёки ўтказиш деганда, агар субъект бундай ҳаракатларни содир этишга, жиноят содир этиш йўли билан мулк топувчи шахсларга ваъда (розилик) бермаган бўлса, шунингдек, улар томонидан содир этилаётган жиноятлардан олдин ёки ўша вақтда ваъда бермаган (масалан, доимий равишда била туриб айнан бир шахслардан жиноий йўл билан топилган мулкларни олиш) ҳамда уларга унинг ёрдамига ишонишига имконият берадиган ҳаракат қилмаган ҳолатлар тушунилади.

Агар айбдор жиноий йўл билан топилган мулкни олишни аввалдан, яъни талон-торож ёки бошқа жиноят содир этилишидан илгари ваъда қилган бўлса, айбдор шахс содир этган жиноятда иштирок этганлик учун жавобгарликка тортилиши керак. Шунингдек, шахс ўғриланган нарсаларни мунтазам равишда сотиб олган ва ўғрини жиноий йўл билан топилган ҳар қандай мулкни олишга ишонтирган бўлса, бундай шахс ўзганинг мулкини талон-торож қилишнинг иштирокчиси деб ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Волкова И.А. Ответственность за фальсификацию доказательств по уголовному делу: Дисс. канд. юрид. наук. – М., 2005.
2. Судебная психиатрия / Под ред. Б.В. Шостаковича. – М., 1997. –С.87.; Назаренко Г.В. Эволюция понятия невменяемости // Государство и право. 1993. № 3. –С.61.; Калашник Я.М. Медицинские мероприятия в отношении психически больных, совершивших общественно опасное деяние: Автореф. дис. ... д-ра мед. наук. – М., 1955. – С.7.; Лунц Д.Р. Критерии невменяемости в практике судебно-психиатрической экспертизы: Автореф. дис. ... д-ра мед. наук. – М., 1958. –С.17.; Антонян Ю.М., Бородин С.В. Преступность и психические аномалии. – М., 1998. – 124–125 с.
3. Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Часть Общая. – М., 1994. Т.1. – 142–143 с.; Курс уголовного права. Общая часть. Т. 1: Учение о преступлении / Под ред. Н.Ф. Кузнецовой и И.М. Тяжковой. – М., 2002. – 264–265 с.; Павлов В.Г. Субъект преступления. – СПб., 2001. – 68–69 с.; Гаухман Л.Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика. 2-еизд., перераб. и доп. – М.: АО "Центр ЮрИнфоР", 2003. – 120–121 с.
4. Қаранг: Кудрявцев В.Н. и др. Механизм преступного поведения. – М., 1981. – 19–37-б.
5. Гаухман Л.Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика. – М., 2003. –С.124.; Уголовное право Российской Федерации. Общая часть / Отв. ред. Б.В. Здравомыслов. – М., 1996. – 206–208 с.; Уголовное право. Общая часть / Отв. ред. И.Я. Козаченко и З.А. Незнамова. – М., 2000. – 172–174 с.; Уголовное право России. Общая и Особенная части / Под ред. В.П. Ревина. – М., 2000. – 153–155 с.
6. Лейкина Н.С. Личность преступника и уголовная ответственность: Дис. ... д-ра юрид. наук. – Л., 1969. –С.185.
7. Рустамбаев М.Ҳ. Ўзбекистон Республикаси жиноят ҳуқуқи курси. I том. Махсус қисм. Жиноят тўғрисида таълимот: Дарслик. – Тошкент: ILM ZIYO, 2011. –Б.164.
8. Жиноят ҳуқуқи. Умумий қисм: Дарслик / А.С.Якубов, Р.Кабулов ва бошқ. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2009.
9. Рустамбаев М.Ҳ. Ўзбекистон Республикаси Жиноят ҳуқуқи курси. Т.4. Махсус қисм. Дарслик. – Тошкент: ILM ZIYO, 2011.
10. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига шарҳлар.З.Х.Ғуломов, Р.А.Зуфаров, Р.К.Кабулов, М.М.Қодиров ва бошқ. – Тошкент: Адолат, 1997. –Б.220
11. Рарог А.И. Вина и квалификация преступлений. – М., 1982. – 26-б.

Жиноий йўл билан топилган мулкни олиш ёки ўтказишнинг субъектив белгилари.

Аллеков Б.Е.

Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада жиноий йўл билан топилган мулк тушунчаси, жиноий йўл билан топилган мулкни олиш ёки ўтказиш жинояти тушунчаси ва моҳияти, ушбу жинотнинг содир қилиш усуллари ҳамда мазкур мавзуни ўрганиб чиққан олимларнинг илмий ишлари тадқиқ қилинган. Шунингдек, ушбу олимлар билан мунозарага киришилган.

Таянч сўзлар: Жиноят, жавобгарлик, жиноий йўл, субъект, қасд, эхтиётсизлик.

Субъективные признаки за приобретения или сбыт имущества добытого преступным путём.

Аллеков Б.Е.

Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье предусматривается понятие преступление за преобретения или сбыт имущества добытого преступным путём, метод его использования а так же проанализированы научные материалы исследовавших ученых на эту тему. А также, обменялись мнениями с этими учеными.

Ключевые слова: Преступление, ответственность, преступный путь, субъект, умысел, неосторожность.

Subjective features of the punishments for obtaining and selling property in criminal way.

Allekov B.E.

Karakalpak state university

Summary. In this article the concept of a crime for acquisitions or sale of property extracted by criminal way is provided methods of commiting of this crime and works of scientists having investigated this theme are analysed. The subjective parties of acquisition or sale of property extracted by criminal way are comprehensively analysed.

Key words. Crime, responsibility, criminal way, subject, intentionally, carelessness.

ҚАҲАРМАНЛЫҚ ДӘСТАНЛАРДАҒЫ ӘСКЕРИЙ ЛЕКСИКА

Дәўлетова У.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Қаҳарманлық дәстанлардың баслы идеясы өз туўылған жерин сыртқы душпанлардан қорғаў болып табылады. Сонлықтан бундай дәстанлардың сөзлик қурамының тийкарғы бөлегин әскерий өнерге, жаўынгерлик уқыпқа байланыслы сөзлер топары қурайды.

Халқымыздың әскерий өнери ҳаққында сөз ететуғын арнаўлы мийнетлердиң, тарийхый мағлыўматлардың жүдә аз болыўының себебинен, усы тараўға тийисли атамаларға түсиник бериўде қәте болжаўлар пайда болып келди. Дәстанлардағы халық сүйген, сүйенген батырлардың қурал-жарақларының атамалары, әскерий атланысларда олардың саўаш жүргизиў усыллары, бүгинги күнде түп мәнисин жоғалтып кеткен әскерий сөзлердиң сақланып қалғанлығы – булардың бәри халқымыздың бай әскерий өнеринен дәрек береди. Орта Азияда жасаған көшпели халықлардың урыс жүргизиў усылларының ҳәр қыйлылығы, олардың бул тараўда уқыплылығы, әскерий өнериниң үлкен жетискенликлерге ийе болғанлығы тарийхый дереклерде көп тилге алынады. М.И.Иванинниң, А.М.Беленискийдиң, М.Е.Массонның, ҳәм А.А.Росляковтың мийнетлеринде Орта Азияда жасаған түркий қәўимлердиң әскерий атланысларда өзлериниң қурал-жарақларының ҳәр қыйлылығы, әскерий урыс жүргизиў шеберлигиниң жетискенлиги менен, VI-XIV әсирлер аралығында Батыс Европа мәмлекетлеринен алда турғанлығы айтылған.

Қарақалпақ тилиниң ең ески қатламларының бири болған әскерий лексика халқымыздың өз азатлығы, еркинлиги ушын алып барған гүреслериниң, өз туўылған жерин сыртқы душпанлардан қорғаў ушын жүргизген саўашларының нәтийжесинде пайда болған. Әскерий лексикадағы ҳәр бир сөз – халық тарийхының гуўасы. Биз әскерий лексиканы ҳәр тәреплеме изертлеў арқалы қарақалпақ тилиниң тарийхына, сол тилдиң ийеси болған халықтың тарийхына тийисли бай материалларға ийе боламыз. Дәстанларда тәрийипленген батырдың саўашқа атланар алдында топлаған қурал-жарақларына бир нәзер салайық:

Жети нарға жүк болған,
Баўыры қатты *сары жай.*
Бөктергиге байлады,
Үш жүз батпан *гүрзини,*
Тақымына басады.
Отыз батпан *дубылға,*
Алпыс батпан *ақ саўыт,*
Оң ийнинен жабылды.
…
Ийнине кесе салады,
Үш жүз батпан *әмиўтин.*
…
Белбеўликке байлады,
Отыз батпан *ақ алмас*.
Данданнандур балдағы,
Оқ толы бек *садағы,*
Алдына кесе өңгерди,
Уңғысы пәрең *ақ найзаны,*
Салмағы бар он батпан,
Белине илди *қалқанды.*
Сондай қылып дүзетти,
Қараман ер салтанатты [8, 331].

«Қараман» қаҳарманлық дәстанынан алынған бул қатарлардағы саўашқа шайланған Қараман батырдың тәрийиплениўинде кемислик жоқ. Бирақ, бул саўлатлы баҳадырдың өзи менен алған қурал-жарақлары бүгинги әўладлардың көпшилигине таныс емес. Бул жағдай жасларды әскерий – патриотлық руўхта тәрбиялаўда айрықша әҳмийетке ийе болған дәстанларды оқығанда жетерли түсиникке ийе болыўды қыйынластырады. Нәтийжеде айырым сөзлердиң мәнисин түсинбеў себебинен оқыўшының шығарманы оқыўға деген қызығыўшылығы төменлей баслайды. Сонлықтан, биз дәстанлардағы ҳәр бир сөздиң бүгинги жасларға түсиникли болыўын тәмийинлеўимиз керек. Төменде биз қаҳарманлық дәстанларда көп ушырасатуғын әскерий атамалар ҳаққында түсиник бериўге ҳәрекет етемиз.

Сары жай биз мысал келтирген дәстанда ғана емес барлық дәстанларда дерлик ушырасады. Оның *жай, оқ жай, сары жай* түрлери көп қолланылған: *Жай* оғада ерте дәўирлерде пайда болған қуралдың атамасы, түркий тиллерге ортақ сөз. Мысалда тилге алынған *садақ* – оқ жайдың оғын салатуғын қалташаның атамасы. Дәстанларда оқ салатуғын қаптың *қурамсақ//қорамсақ* атамалары да ушырасады. Қарақалпақ тилине жақын болған қазақ тилинде оқ жайдың оғын салатуғын қалташаны *оқшантай, қылшан, қорамсақ*, өзбек тилинде *қурман, садақ,* түркмен тилинде *сагдак, оқдан* усаған атамалары қолланылады [14:73]. Ал қарақалпақ тилинде оқ жайдың оғын салатуғын қалташаның *туқтый* деп аталатуғын түри де гезлеседи.

Мысалы: “Алпамыс” дәстанының қарақалпақша вариантында: Сары жайды мен ийнимде салайын,

Туқтыйымды аш белиме шалайын – деген қатарлар бар [11, 143]. *Туқтый* сөзи “сары жайдың оғын салатуғын қалташа” дегенди билдиреди. Қоңсылас түркмен, қазақ ҳәм өзбек тиллериниң әскерий лексикасын изертлеген илимпазлардың мийнетлеринде бул атама тилге алынбаған. Бирақ, XVII әсирдиң екинши ярымы, XVIII әсирдиң биринши ярымындағы рус тилиниң әскерий лексикасын изертлеген М.Ф.Тузованың мийнетлеринде бул терминди *тохтуй* формасында берилген. Автор бул ҳаққында былай жазады: «Рус халқы түркий тиллес халықлар менен өз ара байланыста болған. Рус тилиниң сөзлик қурамында, соның ишинде

әскерий лексикада басқа славян тиллеринде ушыраспайтуғын шығысы түркий тиллерге тийисли әскерий сөзлер бар. Мысалы: *тохтуй, садақ»* [15, 7]. Д.Банзарованың анықламасы бойынша: «Оқ жайдың қабы русларда тохтый, монголларда тохтуй ямаса доктуй деп аталады. Бул оқ жайдың формасында териден исленген қап болып,оқ жайды ийинге асып жүриў ушын ҳәм оны ызғардан сақлаў ушын пайдаланылған» [1, 4]. Негедур монғол тилинде, рус жылнамаларында ушырасатуғын *тохтый* атамасы қоңсылас түркий тиллердың ҳеш биринде ушыраспайды, ал қарақалпақ тилинде сақланып қалған. Бул да – изертлеўлерди талап ететуғын қызық мағлыўматлардың бири.

Усы орында белгили тюрколог Н.А.Баскаковтың бир пикирине дыққат аўдарыў керек деп ойлаймыз. «Ҳәзирги қарақалпақ тили лексикасында, соның ишинде монғоллар менен ортақ болған бөлиминде түркий ҳәм монгол тиллерине ортақ болған оғада ески қатламды монғоллар жаўлап алған дәўирде түркий тиллери тәрепинен кейин өзлестирилген қатламнан ажыратып алыў жүдә қыйын» [2, 25]. Бул пикирлер қарақалпақ халқының тарийхы жүдә ерте дәўирлерге барып тақалатуғынан дәрек береди.

Бурынғы ўақытларда урысларда көп ўақытларға дейин (алыстан атыўшы мылтық, топ қураллары ойлап табылғанға шекем) өз душпанлары менен бетпе-бет келип, жақын турып урысқан. Усы урысларда қылыштың шабылыўынан, найза түйрелиўден сақланыў ушын түрли қураллар пайдаланылған. Жоқарыда келтирилген мысалдағы қорғаныў қураллары болған *дубылға, ақ саўыт, қалқан* басқа дәстанларда да көплеп ушырасады. Дәстанларда *саўыттың* бир неше түрлериниң атамалары гезлеседи. Мысалы: *саўыт, бурен, баслы саўыт, көк темир, тоғыз қабат саўыт, бөдене көзли көк саўыт, жағасы алтын берик саўыт, тоғыз қабат торлы саўыт, ақ киреўке саўыт, көп түймели ақ саўыт*.

Қорғаныў қуралларының ең көп таркалғанларының бири *қалқан*. Оның бир неше түрлери болған – *алтын қалқан, тиллә қалқан, гурзи қалқан, балдағы дәңдән ақ қалқан*.

Ал *дубылға* – урыста басты қорғаўға арналған, темирден исленген бас кийим. Өзбек тилинде *дубулға*, түркмен тилинде *тувулга* – әскерлер кийетуғын темир қалпақты билдириўши атама [12, 226]. *Дуўлыға // түбылға* – түркий ҳәм монгол тиллерине ортақ сөз.

Ерте дәўирлерде пайдаланылған, душпан менен жақын турып урысқанда қолланылған, соққы бериўши урыс қуралларынан *шоқпардың* бир неше түрлери: *амуў, гердан, гурзи, гүрзи паррал, шүй темир, сом темир* атамалары дәстанларда көп ушырасады.

Қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларында жақын турып урысқанда қолланылатуғын соққы бериўши қурал, шоқпардың бир түри болған *амут, әмиўт, амуў, ҳәмиў* атамалары ушырасады:

Алтмыш батман *амуўды,*
Көтерип қолға алады [9, 149].
Мәспатшадай батырға,
Ыңыранып *амут* урады. [10, 158].

Фердаўсидиң “Шахнама” шығармасының әскерий лексикасын изертлеген С.Муллачаев бул сөзди *амуў* араб тилинен кирген сөз деп қарайды. «Бул сөз “ушы өткир етип исленген шоқпар” мәнисин билдиреди. Бул шоқпар менен қарсыласып соққы бериўге де, түйреп шаншыўға да болады» – деп анықлама береди [13, 13].

Қаҳарманлық дәстанларда батырлар жақын турып урысқанда қолланылатуғын шоқпардың және бир түри – *гүрзи, гүрзипаррал* атамалары ушырасады: Алдына кесе өңгерди, // Жүз батпан *гүрзи парралын.* [8, 348].

Гүрз (парсы тилиндеги горз) әййемги урыс қуралларынан бири, темирден исленген тоқпақ, гүрзи [12, 56]. Булардан басқа да дәстанларда шоқпардың бир түри болған *гердан* атамасын ушыратамыз. “Қоблан” дәстанында тәрийиплениўине қарағанда**,** *гердан – аўыр шоқпар,* урыс қуралы: Мысалы:

Сексен батпан шуй темир,
Тоқсан батпан сом темир,
Алтмыш батпан *гердан*ды,
Ол басына дастанған [9, 146].

Дәстанлардың тили бойынша изертлеў алып барған илимпазлар О.Бекбаўлов, Қ.Мәмбетназаровлар [3, 19] *гердан* (парсы сөзи) “мойын, урыс қуралы”, – деп түсиндиреди. Ал, “Шахнама”ның әскерий лексикасында ушырасатуғын, “*гарданкеш*” атамасы ҳаққында усы темада изертлеў алып барған С.Моллачаев белгили тәжик тилшиси Н.А.Масумидиң анықламасын келтиреди: «*Гарданкеш* өз ўақтында гүрд батыр, баҳадыр, күшли сөзлериниң синоними болған ҳәм усы мәниде қолланылған» [13, 12]. Егер герданды саўашқа қатнасатуғын барлық әскерлер емес, ал тек қаҳарманлық дәстанлардағы айрықша күшке ийе батырлар, дәўлер пайдаланғанлығын есапқа алсақ, *гердан* **–** күшли батырлардың урыста пайдаланатуғын аўыр шоқпары деген жуўмақ шығыўы мүмкин. Себеби тәжик тилиндеги *герданкеш* батыр, күшли сөзлериниң синоними болатуғын болса, бул сөздиң түбири *гердан* болып, ал *қаш* – сөз жасаўшы қосымта, бул сөз “саўашта қолына гердан алып урысыўшы адам” дегенди билдиреди. *Гердан* оғада аўыр, алпыс батпан шамасындағы урыс қуралы, шоқпар болып, оны тек шамасы келген батырлар ғана пайдаланған.

Қылыш – халқымызға бурыннан жолдас болып киятырған, шабыўға арналған қурал. Қаҳарманлық дәстанларда бул қуралдың ҳәр қыйлы атамалары гезлеседи, *қылыш, сабы алтын қылыш, алмас қылыш, испихан семсер қылыш, алмас, ләйли жаўҳар, полат семсер (ғуббалы баўы болған), кескир испахан, он сегиз батпан игри алмас, испахан семсер, ақ семсер, полат жәўҳар, кескир жаўҳар*.

Найза – қылыш сыяқлы жүдә ески ўақытлардан берли саўашларда пайдаланылып киятырған, қарсыласларын түйреп шаншыўға арналған қурал. Қаҳарманлық дәстанларда найзаның бир нешше түрлерин

ушыратамыз: *найза, қоңыраўлы найза, қарағай найза, қарағай саплы ақ найза, пәреңге найза, үш қырлы полат найза, полат найза, ақ найза, унғысы пәрең найза, сүңги.* Улыўма алғанда дәстанлардан бундай мысалларды көплеп келтириўге болады.

Қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларындағы тек әскерий атамаларды ғана емес, ал улыўма дәстанлардың сөзлик қурамындағы ҳәр бир сөздиң мәниси оқыўшыларға түсиникли болыўы ушын, еле де көбирек изертлеўлер алып барылыўы, арнаўлы сөзликлер дүзилиўи керек. Себеби, жасларды қаҳарманлық дәстанларды сүйип оқыйтуғын, туўылған жер ушын, халқы ушын жанын аямай гүрескен азамат ел перзентлериниң қаҳарманлық ислеринен үлги алып, өзлери де ўатан хызметине мудамы таяр туратуғын инсанлар етип тәрбиялаў – бизиң баслы ўазыйпамыз.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Банзарова Д. О восточных названиях старинных русских вооружении. –СПб.,1851.
2. *Баскаков Н.А.*Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. ч.IV. –М., 1962.
3. *Бекбаўлов О.Мәмбетназаров Қ.*Қаҳарманлық дәстанлардағы өзлестирме сөзлердиң түсиниги. –Нөкис, 1992.
4. *Бекмухаммедов Е.* Қазақ тилиндеги араб-парсы сөзлери. –Алматы,1977.
5. *Гараджаев Ч.*Военная лексика в туркменском языке.АКД. –Ашхабад.,1978.
6. *Дадабаев Х.* Военная лексика в староузбекском языке. //Проблемы лексики староузбекского языка. –Ташкент,1990.
7. *Иванин М.И.* О военном искусстве и зовоеваниях монголо – татарами Средне азиятских народов при Чингиз хане и Тамерлане. –СПБ.,1875. *Беленицкий А.М.* О появлений и распространений огнестрельного оружия в Средней Азии и Иране в XIV-XVI веках. //Исвестия Тадж. Филиала АН СССР, №15. 1949.*Массон М.Е.* Из историй газовой войны в Средной Азии. //Социалистическая наука и техника. –Ташкент, изд. Комитета наук УзССР, 1935. *Росляков А.А.* Военное искусство народов Средней Азии и Казахстана в VI –XV веках. //Уч, зап. Туркменского госуниверситета им. М. Горького, вып. XXI. Ашхабад, 1962.
8. Қарақалпақ фольклоры., XIX том. –Нөкис,1989.
9. Қарақалпақ фольклоры., VIII том. –Нөкис, 1981.
10. Қарақалпақ фольклоры., X том. –Нөкис, 1982.
11. Қарақалпақ фольклоры., VII том. –Нөкис, 1981.
12. *Мередов А.* Түркмен классыкы эдебиятының текстлери боюнча гысгача сөзлүк. Түркменокувпеднешир. –Ашгабат,1963.
13. *Моллачаев С.А.* Военная лексика в «Шахнаме» Абулкасима Фердаусий.АКД. –Душанбе,1980.,
14. 14.*Насыров Д.С.* Терминология в описаниях воеными походов и битв в каракалпакском героическом эпосе. Вестник КК ФАН УзССР, 1973 №3
15. *Тузова М.Ф.*Русская военная лексика второй половины XVII в. и первой половины XVIII вв. АКД.М.,1965.

Қаҳарманлық дәстанлардағы әскерий лексика

Дәўлетова У.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақалада қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларындағы халқымыздың әскерий өнеринен, жаўынгерлик уқыбынан дерек беретуғын, бүгинги күнде қолланылыўдан шығып қалған айырым әскерий атамалар ҳәм олардың шығыс дереклери ҳаққында сөз етиледи.

Таяныш сөзлер: қаҳарманлық дәстанлар, әскерий атамалар, қурал-жарақлар, әскерий өнер.

Қаҳрамонлик достонлардаги харбий лексика

Дәўлетова У.
Қорақалпоқ давлат университети

Резюме. Мақолада қорақалпоқ қаҳрамонлик достонларидаги халқимизнинг ҳарбий ҳунаридан, жанговорлик қобилятидан дарак берадиган, ҳозирги пайтда эскирган баъзи ҳарбий атамалар ва уларнинг манбалари ҳақида фикр юритилган.

Таянч сўзлар: қаҳрамонлик достонлар, аскарий атамалар, қурол аслаҳалар, харбий ҳунар.

Военная лексика в каракалпакских эпосах

Дәўлетова У.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. В статье рассматривается некоторая военная лексика, использованная в каракалпакских героических дастанах, которая дает сведения о военных доспехах и военном искусстве каракалпаков.

Ключевые слова: героические эпосы, военные название, оружии, военные искусства.

Military lexis in the Karakalpak epics

Dauletova U.
Karakalpak State University

Summary: The article discusses some military vocabulary used in the Karakalpak heroic epics which gives information about the military armor and military art of the Karakalpaks.

Key words: heroic epics, military name, weapons, martial arts.

ЛЕКСИЧЕСКИЕ И ОРФОГРАФИЧЕСКИЕ ВАРИАНТЫ ЭКЗОТИЗМОВ ТЮРКСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ.

Каландарова Г. Н.
Каракалпакский государственный университет

При использовании экзотизмов тюркского происхождения писателями, переводчиками, корреспондентами наблюдаются большие расхождения. При передаче одной и той же лексической единицы, заимствованной из разных тюркских языков, слово - экзотизм варьируется в своей форме весьма значительно. Для того чтобы догадаться, что за различными по звуковой и графической форме, но с одним и тем же значением словами стоит одна реалия, порой требуется специальные лингвистические знания. Они бывают у лингвистов, однако художественная литература рассчитана на широкий и разнообразный круг читателей. Отсюда вытекает необходимость унификации существующих лексических вариантов экзотизмов, чтобы они были доступны для каждого рядового читателя.

И в самом деле, лишь немногие, специально подготовленные читатели могут понять, что «баракалля, берекелля, берекельди, барекельде» - одно и то же слово, «кураш, гореш» один и тот же вид национальной борьбы, «гиджак, гыджак, киджак, кыджак, гирджек» - один и тот же музыкальный инструмент, « жирши, жырши, джерчи, ырчи» - одно и то же лицо, «дэв, див, дав» - один тот же сказочный великан, «казий, кази, кади» - один и тот же самый судья, «гяур, кяфир, кафыр капыр» - один и тот же «неверный», человек, иной веры, «курпача, корпеше» - одна и та же постельная принадлежность, «кудук, куи, кую» - одно и то же название колодца, «пахлаван, палван, палаван, палуан, пальван, бальван, балуан» - один и тот же национальный борец, «паранджа, буренджек, пуренджек» - одно и то же покрывало, которым закрывали лицо женщины Востока (а женщины зарубежного Востока им закрывают лицо и в настоящее время) – «рапида, репида, рапата» - одно и то же приспособление для выпечки чуреков, «суфий, суфит, супи, супы, софы» - одно и то же духовное лицо, «тюря, тура, туре, тёрё, тёре,торе» - один и тот же аристократ, «туя селинг,туя селин» - одно и то же растение, «яхши, якши, жаксы» - одно и то же слово и т.д. и т. п.

Список таких слов можно было бы продолжить, но как нам кажется, примеров достаточно, чтобы убедиться в том, что указанные выше лексические варианты экзотизмов достаточно легко привести к единственной унифицированной форме. Экзотику, на наш взгляд, надо находить в самих предметах, не свойственных русской действительности, а не в различном звучании слов, обозначающих данные реалии. Что касается мудрой мысли Гердера о том, что «надо сохранять своеобразие чужого языка и норму родного», то идея создания унифицированных форм широких экзотизмов тюркского происхождения вполне соответствует ей.

Само по себе очевидно, что нетрудно унифицировать и такие варианты, как, например: дамулла- домулла –домулло – домла; байбише – байбиче; бахши – бакши, баксы; башкарма- баскарма; бишмармак –бесбармак; баурсаки – боорсаки; газават – хазават; геджра – гиджра –хиджра; дехканин – дайханин- дехкан; дарьялык – дарелик; дгирман –тегирман; джайляу – джайлау- джайлаоо; джигит – жигит-ийигит; джингиль - жингиль – жынгыл; дастан – дестан; джузгун - дзузгун; зекет – зякет; ичиги – эчики; каик – каюк; камзол – камзул-кемзел; кебаб – кябаб; каса –кесе; кочкар – качкар; киз(им) – кыз(ы); комуз – кобыз; куль – кол; курпа – корпе; кок –чай –кук-чай; кулан – хулан; кумган – хумган – кунган; мездра – мяздра; мираб –мурап; мирза – мурза – мырза; мугалим – муаллим; мусульманин – музульманин; мусаватист – муссаватист; муфтий – муфти; муэдзин – муэззин; навруз – новруз- науруз; нар – нарр- инер; мулла – молла – молда – молдо; насвай – насывай – насыбай; патир – патыр; плов – пилав; сель – силь; сардар – сердар; сипайчи – сыпайчи; сумаляк –сумаляк; шурпа – сурпа – сорпа – шорпо; суюнчи – суюнши – суинши; сюзен – созен; тауба – тавба – товба; таксир – таксыр; тандыр – тамдыр – тондыр – тэндир – танур; таньга – танга – теньга; тельпек – телпек – телпак; туйдук – туюнук – тойдюк; туранга – турангиль – тургил – турангыл; тумак – тымак – томак; хабарши – кабарши – кабарчы; ходжа – ходжа – хаджи; хадж – хаджи(паломничество); хазрет – казрет; ханум – ханым(ср. «ханума»); хирман – харман; хурджун – хурджум – хурджин – хуржун – хорджун – курджун – коржун – коржын; чабан – чобан; чайхана – чайхане; чапан – чепан – шапан; чекмень – чекмен – чепкен – чекпен; чикчиры – чихчиры – чакчуры; чинара – чинар; чугурма- шогирме – човурма; чокмар – чокмор – чокпар; шавла – шауле; чаначь – шанаш; шанрак – шанарак – шанырак; адраспан – адираспан; шериф – шариф; азраил – азреил – эзраил; юлькер – улкер; яман – ямам; яшули – ёшулли; яхши – якши и т.д.

При заимствовании слова из одного языка в другой наблюдается вариантность. С течением времени заимствованное слово теряет свою новизну и становится привычным. Вместе с тем один из вариантов вытесняет не прижившиеся в языке остальные. Этому способствует более частотное использование того или иного варианта заимствуемого слова в письменной и устной речи. Слово как бы «отшлифовывается» и письменно, и устно, в результате чего оно приобретает единую постоянную форму. Язык сам выбирает себе приемлемый лишь ему самому вариант, а остальные он отвергает помимо воли того, кто их впервые ввел, и несмотря на авторитет этого деятеля не только в литературе и искусстве, но даже и в лингвистике.

С экзотизмами вообще, экзотизмами тюркского происхождения в частности, дело обстоит несколько сложнее. Здесь больше субъективных факторов, чем объективных, точнее языковых. Остановимся на них.

Прежде всего следует отметить, что у писателей и переводчиков существует двоякого рода подход к использованию экзотизмов. Первый заключается в том, что писатель или переводчик при описании жизни

одного тюрко-язычного народа или при переводе с одного из тюркских языков на русский не знает или не считает нужным знать, в какой форме уже существует в произведении других писателей или переводах с других тюркских языков то слово, которое он думает использовать.

Второй подход заключается в том, что переводчики (а иногда и писатели), переводя с одного из тюркских языков на русский, знают, что в практике перевода с других тюркских существуют определенные, в отдельных случаях даже вполне оформившиеся и устоявшиеся формы, давно известные русскому читателю, но они, эти переводчики, их игнорируют, используют другие варианты, якобы передающие, на их взгляд, экзотику конкретной республики [1, 76].

Орфографические варианты экзотизмов тюркского происхождения. Поскольку проникновение экзотизмов в другой язык в большинстве своем происходит письменным путем, то об их фонетических вариантах особо говорить не приходится. Это – во – первых. А во – вторых, освоенная (имеется в виду лексически) часть экзотизмов, становясь фактом и устной речи, как правило, не имеет фонетических вариантов. Таково, например, состояние тюркизмов, вчерашних экзотизмов, на сегодняшний день в русском языке: шашлык, кумыс, чубурек, каракуль, коран, халва и др.

Следовательно, речь будет идти об орфографических вариантах экзотизмов тюркского происхождения. Идея о необходимости анализа орфографической вариантности слов была выдвинута еще в 1957г. О.С.Ахмановой: «Не является ли постановка вопроса об «орфографических вариантах слова» столь же правомерной, как и о фонетических, морфологических и лексико – семантических?» [2, 196]. «Сущность вариантности заключается, - пишет Б.З. Букчина, - в принципиальной возможности передачи в языке одного и того же (или близкого) лингвистического значения двумя или несколькими формальными способами; таким образом, вариантность рассматривается как существование языковых средств по крайней мере в двух различных модификациях»[3].

Вопросам орфографической вариантности посвящали свои работы В.А. Ицкович, Н.Н.Семенюк и др. О принципиальных отличиях орфографических вариантов от языковых писал Ицкович В.А.[4]. Об орфографической или правописной, вариантности писала также Семенюк: «Орфографическая вариантность предполагает существование в языке параллельных орфограмм одних и тех же лексем (словоформ), связанных с варьированьем в их составе отдельных графических обозначений (графем, диаграфов)[5]. Таким образом, исходя из общего теоретического положения под орфографическими вариантами экзотизмов тюркского происхождения, в отличие от языковых, мы понимаем варианты, возникшие на базе одного и того же тюркского языка в результате колебан6ия писателей и переводчиков при передаче на русский язык одного и того же экзотизма при помощи транскрипции или транслитерации, иначе говоря, сохраняя то фонетический облик слова, то его графический облик. «То, что записано в правилах, - норма, - утверждает В. И. Ицкович, то, что противоречит правилам, - за пределами нормы» [4, 92]. Такое теоретическое положение по сути дела исключает орфографическую вариантность. Однако, по справедливому замечанию М.А.Картоева, «при всей строгости правил правописания орфографическая вариантность, особенно заимствованных слов, представляет собой живое явление письма» [6, 84]. К тому же добавим, что орфографические правила не охватывают экзотическую лексику, специально не изученную, находящуюся на периферии языка. Однако в настоящее время, когда все возрастающую роль играют переводы лучших произведений национальных литератур на русский язык и через него на другие языки народов СНГ, а также на иностранные языки, настала необходимость изучать орфографические варианты экзотизмов, в данном случае экзотизмов тюркского происхождения, и упорядочить их правописание. Для этого необходимо выявлять причины появления орфографических вариантов, тщательно изучив их, надо рекомендовать наиболее известные формы в качестве языкового эталона. Нашу мысль подтверждает Г.Г.Тимофеева, которая вслед за Т.А.Бобровой, которая пишет: «Наличие в русских текстах орфографических вариантов слов, заимствованных из узбекского языка вряд ли целесообразно и здесь несомненно необходима «разумная унификация» и подчинение написанной единой норме»[7]. Как правило, орфографические варианты возникают при использовании широких экзотизмов. Это естественно[8].

О причинах появления орфографических вариантов заимствованных слов М.А.Картоев пишет: . . . Разные способы передачи иноязычных слов (автор имеет в виду транскрипцию, транслитерацию и смешанный способ: часть слова транскрибируется, а часть транслитерируется – С.К.) – это основная, но не единственная причина вариантности. Существует еще целый ряд лингвистических и нелингвистических причин» [6, 86]. Поэтому вопрос об орфографических вариантах действительно весьма сложен. Здесь возникает много проблем, порой не имеющих единого решения. Причиной появления орфографических вариантов экзотизмов тюркского происхождения прежде всего является проникновение их в русский язык из разных тюркских языков. Говоря о появлении орфографических вариантов, Б.З.Букчина отмечает две причины возникновения орфографической вариантности: «Первая из них – возможность наличия правил, допускающих факультативные написания… Вторую причину, вызывающую орфографическое варьирование (скорее орфографический разнобой) можно рассматривать или как следствие отсутствия правил для написания определенных групп слов, или же как следствие неопределенности, нечеткости формулировок действующих правил. В случае же, когда речь идет о заимствованиях – постоянном источнике вхождения в язык новых слов – разнобой связан: а) с различными источниками заимствования; б) с тем, что заимствованные слова, не определяющиеся правилами русской орфографии, не соотносятся однозначно

ЛИТЕРАТУРА

1. А.В.Миртова: Лексические заимствования в русском языке из национальных языков Средней Азии. –Ташкент – Самарканд: Учпедгиз УзССР, 1941. с.76
2. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. –М.: Учпедгиз, 1957-296с.
3. Букчина Б.З. Орфографические варианты. Литературная норма и вариантность. М.: «Наука», 1981. с. 215
4. Ицкович Б.А. Языковая норма. –М.: «Просвещение», 1988. С.92.
5. Семенюк Н.Н. Проблема формирования норм немецкого литературного языка XVIII столетия. –М.:«Наука», 1967.
6. Картоев М.А. Причины появления орфографических вариантов заимствованных слов. –М.:«Наука», 1982, сс.82-86.
7. Боброва Г.А. О заимствовании и литературной норме. РЯШ. 1984. №2.сс.85, 14-29, 93-100, 108-110

Ҳозирги замон рус адабий тилида туркий экзотизмларнинг лексик ва орфографик вариантлари

Каландарова Г. Н.
Каракалпакский государственный университет

Резюме. Мақалада түрли түркий тиллерден алынған түркий түрклердиң экзотизимлари кўриб чиқилади. Тилшуносларнинг вазифаси рус тилида нуқтай назаридан комплекс тахлил, матн териш, лексик, фонетик, грамматик, услубий ва бошқа вариантлар орқали текширилади.

Лексические и орфографические варианты экзотизмов тюркского происхождения в современном русском литературном языке

Каландарова Г. Н.
Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье рассматриваются экзотизмы тюркского происхождения, заимствованные из разных тюркских языков. Опираясь на суждения известных лингвистов, автор проводит мысль о разумной унификации вариантов экзотизмов в их провописании с точки зрения норм и правил русского языка.

Ключевые слова: лексика, экзотизм,орфографические варианты, заимствование, лингвистические знания.

Lexical and spelling variants of exoticism of Turkic origin in modern Russian

Kalandarova G.N.
Karakalpak State University named after Berdakh

Summary. The article examines the exotism of Turkic origin, borrowed from different Turkic languages. The task of linguists is investigated by means of comprehensive analysis, spelling, lexical, phonetic, grammatical, stylistic and other variants, from the point of view of expediency, from the point of view of the Russian language.

Key words: vocabulary, exotism, spelling variants, borrowing, linguistic knowledge.

ROMANDA DIOLOGNING PSIXOLOGIK FUNKSIYASI

Abdullaev H. D., Tursunbaeva G. A.
Қорақалпоқ давлат университети

Badiiy asarda har bir adabiy unsurning o’z maqsadi, badiiy-estetik funksiyasi bo’ladi. Tarixiy romanda diologning vazifasi tarixiy shaxsning “yashirin” “ko’p qirli” sirli tomonlarini gavdalantirib berishdan iboratdir. Demak diologning vazifasi psixologik xarakterga ega. Bundan kelib chiqadiki, diolog jo’shqin bo’lishi, kishining ruhiy kechinmasini ko’rsatibgina qolmay, xarakterini ham ochib berishi lozim.

Professor H.Umurov psixologizmning tahlil vositalariga to’xtalar ekan diolog, “ikki syujetli” diolog (“birinchi syujet”da qahramon hissiyoti va kechinmalari rivoji, ularning nutqlari, mimikasi, imo-ishorasi orqali aks etadi; “Ikkinchi syujet”da qahramon kechinmalari rivoji avtor tomonidan tushuntiriladi, ularga avtor baho beradi)[1. 19-bet] deb ko’rsatadi. Ana shunday diologlar biz so’z yuritmoqchi bo’lgan “Humoyun va Akbar” romanida ham ko’plab uchraydi.

Yozuvchi romanda do’stning do’stga bo’lgan(Humoyun va Turdibek) munosabatini ochish uchun “ikki syujetli” diologdan ustalik bilan foydalangan.

Humoyun uni xirgohga chaqirib ikki yuz ming rupiy oltin qarz so’radi.

– Yaxshi kunlar kelsa qarzingizni ortig’i bilan qaytargaymen.

– Ortig’i bilan? Ya’ni, qancha ortig’i bilan qaytarursiz?

Humoyun Turdibekni hazil qilyapti deb, ko’zlariga qaradi. Yo’q, bekning qalin qovoqlari orasidan qarab turgan ko’zlari ham, siyrak mo’ylovi tagida qimtilib turgan labi ham jiddiy edi. (“Humoyun va Akbar” 150-bet).

Ushbu diologdan ko’rinadiki, shoh Humoyunning eng yaqin do’sti, vaziri, qanchadan-qancha o’gir kunlarni birga boshidan kechirgan taqdirdoshi Turdibek, do’sti, ayni paytda taxtidan ajralgan Humoyun yordam so’raganda, pastkashlik qilib amaldorlarga xos ravishda sudxo’rlik qiladi. Bu voqea tarixda bo’lish-bo’lmasligidan qat’iy nazar P.Qodirov “ikki syujetli” diolog orqali saltanat amaldorlariga xos tipik obrazni yarata olgan. Diologda avtor nutqi qahramonlar nutqi bilan sintezlashib, Turdibekning ma’naviy qiyofasini tasvirlayotganday bo’ladi. Turdibekning asl qiyofasi toju-taxtning osoyishta kunlarida ochilmadi. Demak, bundan ko’rinadiki, hanuz sirli inson qalbi, uning tebranishlari bevosita u yashagan sharoit, u mansub bo’lgan muhitga ham bog’liq. Avtor asar qahramonlarining ma’naviy-axloqiy qiyofasini birdaniga chizmaydi. Har bir voqea, epizodlarning dialektikasi jarayonida ularning kimligini tasvirlab boradi. Ayniqsa, ilmu-ma’rifat, saltanat dushmanlari bo’lgan xurofiy din peshvolarining qiyofasini ayovsiz ochib beradi.

– Taqsir, g’ayridinlar ilkidan olingan in’om sizdek tabarruk zotga joizmikan?

Humoyun Said Xalilning qo’lidagi marvarid tasbehga ma’noli qilib qaradi. Said Xalil siri fosh bo’lishidan cho’chib, tasbehni darhol eng ichiga yashirdi-yu, tomoq qirib:

– Hazratim, nasoralar g’ayridin bo’lsalar ham, bir holda, bizga majusiylardan ko’ra yaqinroqdir,- dedi

– Sabab?

– Sababki, majusiylar o’nlab xudolarning haykallarini yasab, ularning hammasiga sig’ingaylar. Qaysi ulusning xudosi ko’p bo’lsa, unday ulusda yakdillik bo’lmagay, mamlakat hamisha parokandalikdan azob tortqay. Ammo nasoralar ham biz kabi bir xudoga sajda qilurlar. (“Humoyun va Akbar” 50-bet).

Podsho Humoyun bilan Sayid Xalil o’rtasidagi mazkur diolog farangistonlik Pakavira va Humoyun o’rtasidagi suhbatdan keyin beriladi. Humoyun din peshvolarining barcha ishlaridan xabardor. U Sayid Xalilning mol-mulkka, oltin-u javohirlariga o’chligini biladi. Hatto Sayid Xalilning Pakaviradan sovg’a-salomlar olganligini ham sezgan. “Taqsir, g’ayridinlar ilkidan olingan in’om sizdek tabarruk zotga joizmikan?” savoli shu darajada kinoyali berilganki, savoldagi “taqsir”, “sizdek”, “tabarruk” so’zlari diologning psixologik xarakterini yanada oshirgan. Keltirilgan bu diolog ham “ikki syujetli” bo’lib, diologning ikkinchi syujetida, ya’ni Humoyunning kinoyali savolidan keyin Sayid Xalilda yuzaga keladigan holatni tasvirlashga yordam bergan. “Humoyun Sayid Xalilning qo’lidagi marvarid tasbehga ma’noli qaradi”, “siri fosh bo’lishidan cho’chib”, “tasbehini darhol yeng ichiga yashirdi-yu” kabi avtor nutqining berilishi o’sha davr din peshvolariga xos tipik holatni tasvirlaydi. Avtor asar voqealari davomida Sayid Xalilga xarakteristika berib o’tirmaydi. Balki ma’lum bir vaziyatga solib, xurofiy nafsoniy qiyofasini ochadi.

Odatda, diolog haqida gap ketganda, uni “ikki yoki undan ortiq shaxs o’rtasidagi suhbati” deb tariflanadi. Bu to’g’ri fikr. Ammo masalaning boshqa bir tomonini ham hisobga olish zarurdek ko’rinadi. Gap shundaki, “ikki syujetli” diolog yaratish badiiy ijod texnikasining qiyin bo’laklaridan biri. Ikki yoki undan ortiq shaxs asarda suhbatlashtirilib qo’yilsa, tamom, shu bilan oddiy diolog yuzaga keladi, deb o’ylash noto’g’ri. Har qanday diolog asarda rivojlantirilib boriladigan voqealar silsilasining muhim bir xalqasi bo’lib xizmat qilishi va qahramonlarning ichki holatlarinigina emas, balki inson sifatidagi qiyofasini ham ochishga yordam berishi kerak. P.Qodirov xoh real tarixiy shaxs obrazini yaratsin, xoh to’qima obrazlar yaratsin munozaralarda avtor nutqi ruhiy holatlarni oydinlashtiruvchi vazifani bajaradi. “Ikki syujetli” diologga yana misol keltiraylik:

–Saqqo juda pok, avliyosifat yigit emish. Humoyun uning yaxshiligiga javoban shu ishni qilib, o’z gunohlaridan poklanmoqchi.

– Og’amiz chindan ham ko’p gunohlar qilgan, agar o’zlarini astoydil poklamoqchi bo’lsalar Makkatulloga hajga borsinlar!

Podshoni taxtdan tushirib hajga jo’natish- uni o’limga buyurishning pardali bir turi sanaladi, chunki haj yo’lida himoyasiz qolgan tojdorni o’ldiradigan qasoskorlar albatta topiladi. Komronning o’z akasiga shunday qismatni ravo ko’rayotganligi- uning ko’nglidagi o’gaylik adovati qanchalik shavqatsiz tus olganini Xonzoda begimga oshkor qilib qo’ydi. (“Humoyun va Akbar” 95-bet).

Ushbu “ikki syujetli” diolog xonzoda begim bilan Humoyunning ukasi Komron mirzo o’rtasida bo’lib o’tadi. Bu diolog orqali avtor ikki vazifani bajaradi. Birinchidan: Komronning ma’naviy qiyofasini gavdalantirish uchun, muayyan muhitga solib kimligini namoyon qilib o’tirmaydi. Aksincha, ko’p so’zlikdan saqlanadi. Ikkinchidan: “Og’amiz chindan ham…poklanmoqchi bo’lsalar Makkatulloga borsinlar!” undovining Komron mirzo tilidan berilishining o’zi uning psixologik portretini yaratib qo’yadi. Bundan tashqari aka-ukalar o’rtasidagi bunday munosabat tasviri o’sha muhit, zamon uchun nihoyatda tipik hodisadir. Avtor Komron mirzoning qiyofasini ochish bilan birga, kitobxonni o’sha zamon ruhiga olib kirib, voqealar syujetiga tortadi.

Voqealar rivoji davomida aka-ukalar o’rtasidagi munosabatlar yanada keskinlashadi. Komron jangda Humoyun qo’shinidan yengiladi, qo’lga olinadi. Lekin Humoyunning avf etishiga qaramay haj safariga ketish oldidan bo’lgan diologni olaylik:

– Kim bor?

Humoyun ko’z yoshini kafti bilan tez artdi-da, bo’g’iq tovush bilan:

– Men…Sizni shu kuyga solgan berahm og’angiz, – dedi.

– Komron uni “og’a” degisi kelmadi.

– Siz men uchun endi faqat shohsiz.

– Ha, shohlik o’zi – shavqatsizlikdir. Ahli jahon shunday berahm bo’lsa, biz ne qilaylik.

– Men endi bu jahonni tark etmoqchimen.

– Hali ham men sizni inim deyman, Komron. Askariy haj yo’lida vafot etgani yetar. Endi siz Qobulda qoling. Mana shu maqbara ham siz-u bizning sajdagohimizdir. Hazrat otamning ruhini shod etadigan ash’orlar yaratishga qodirsiz.

Komron bosh chayqadi:

– Men ketmog’im kerak. Rozi bo’ling! (“Humoyun va Akbar” 268-bet).

Diolog Bobur mirzoning qabrlari ustiga qurilgan muhtasham maqbarada bo’lib o’tadi. Komron mirzo qo’shini akasi bilan bo’lib o’tgan jangda yengiladi. Komron mirzoning ko’zlariga mil tortiladi. Yuqoridagi diologdan ko’rinadiki, Komron ko’zlari ko’r bo’lsa ham akasi Humoyunning samimiy so’zlariga quloq osmaydi. Ushbu diologda “ovoz”, “urg’u”ga katta e’tibor berilgan. Komronning “siz men uchun endi faqat shohsiz”, “men ketmog’im kerak. Rozi bo’ling!” kabi so’zlariga e’tibor bering. O’zi qay bir ahvolda-yu hali ham tavbasiga tayanmagan Komronning fe’l-atvorini yana bir bor gavdalantirmoqda.

Tarixiy shaxslarning ichki ruhiy olami, qiyofasi ayniqsa, konfliktlar keskinlashgan jarayonlarda ochila boradi. Bundan ma’lum bo’ladiki, asardagi barcha dioloflar ham psixologik funksiya bajaravermaydi. Qachonki konfliktlar keskinlashsa, to’qnashuvlar kuchaysa o’sha paytdagi diologlargina psixologik ahamiyatga ega bo’ladi.

Bayramxon otining jilovini tortib, Akbarga tegishdi:

Amirzodam, bugun yana mahavatlik qilibsiz-da!

Bayramxonning yonida saman otini gijinglatib turgan uzun mo’ylovli Shohqulibek homiysining hazilini ma’qullab kuldi-da:

Balki amirzodam yana mahavat bo’lib fil urishtirmoqchidirlar? – dedi.

Uning saroyda qabul qilingan odat bo’yicha, mulozimning podshoga ot ustida turib gapirishi odobsizlik danaladi.

– Janob Shohqulibek- dedi Akbar qovog’ini uyib,- siz men bilan fil urishtiradigan darajaga yetib qoldingizmi? (“Humoyun va Akbar” 335-bet).

Keltirilgan diologda uch shaxs nutqidan tashqari avtor nutqi ham berilgan. Shu sababli mazkur diolog ham “ikki syujetli” diolog hisoblanadi.

Bayramxon, Akbar, Shohqulibek o’rtasidagi savol-javob orqali tortishuv, ziddiyatning keskinlashib borayotganligi sezilsa, “ikkinchi syujet”dagi avtor nutqi orqali Shohqulibekning psixologik qiyofasi chiziladi. “Unda psixologizmning vositalaridan biri bo’lgan diolog qahramon ichki dunyosini ochish bilan birga asar syujeti va konfliktini rivojlantirishga xizmat qilganini ko’ramiz”.[2. 50-bet] Yuqoridagi misol qilib keltirilgan diolog aynan shu vazifani bajaradi. “Balki amirzodam yana mahavat bo’lib fil urishtirmoqchidirlar?” kinoyali savolidan keyin Akbar ularga qarshi tarafda turib fil jangini olib boradi. Fil jangi epizodining berilishiga esa oldingi diologdagi to’qnashuv sabab bo’ladi. Fil jangida ikkita fil emas, balki Akbar bilan Bayramxon jang qilayotgandek tuyuladi. Ushbu olishuvda Akbar mahavatlik qilgan fil g’alaba qiladi. Bu g’alaba yaqin kunlarda Bayramxon bilan bo’lgan konfliktning Akbar foydasiga hal bo’lishini bashorat qilganday bo’ladi.

Romanning bosh qahramonlari bo’lgan Humoyun va Akbarning ma’naviy otasi va ko’makdoshi bo’lgan Salim obrazi ham muayyan psixologik maqsadda yaratilgan. Asarda Salim obrazi, uning pok qalbi, sadoqati ularga doimo ma’naviy oziq berib turadi.

Bundan tashqari Salim ota bilan bo’lgan dioloflar monologik xarakterga ham egadir. Ikki shaxs gaplashadi-yu, orasida diologik nutq monologik nutqqa aylanib qahramon qalbi kechinmalarini yanada yaqinroq anglashga yordam beradi.

“Oqshomgi taom paytida Humoyun undagi o’zgarishni sezib:

–Nechun xomush ko’rinursiz? – dedi.

– Amirzodam, men hali kimlarnidir o’lim jazosiga ham buyurmog’im kerakdir? Ko’nglim bo’shroq ekan.. Bugungi zindonlar azobi..ig’volar..tuxmatlar.. Odam o’ldirishlar… Loyqa bir sel meni o’z holimga qo’ymay oqizib ketgandek..Hayronmen.. Besabab xavotirga tushmoqdamen.

Humoyun og’ir tin olib:

– Bu og’ir xavotirliklar menga ko’pdan tanish,- dedi. Hokimyatni boshqarish- xatarli sellar orasida suzishdek mushkul. Lekin bunga ham odatlanmoq mumkin.” (“Humoyun va Akbar” 111-bet).

Oddiy suvchi Nizom podsho Humoyunni o’limdan qutqarib qoladi. Ana shundan keyin Humoyun uni o’z o’rniga podsho qilib qo’yadi. Ushbu diolog podsho Nizomning ko’nglida paydo bo’lgan kechinmalarni ochishga xizmat qilgan avvalgi oddiy Nizom bu kabi “loyqa bir sel” xavfini sezmas edi.

Taxtga chiqqan Nizom endi o’zligini unutib, kibr-havoga berilib Humoyundan bemaslahat ish qilib, qalloblar qo’liga tushib qolib bir kechadayoq ko’zdan g’oyib bo’ladi. Oddiy nizom buni oldindan sezgan, lekin podsho Nizomning g’ururi baland kelib, uni “loyqa bir sel”ga oqizdi ketdi. Oradan yillar o’tib Nizomning tirikligi ma’lum bo’ladi. Lekin endi u Nizom emas, balki Salim ota edi.

“Hamida begim birdan Jamna bo’yida o’tgan qizaloq paytini, Nizom eshkakchining qayig’ini, uning o’tli ko’zlarini va shirali tovushini esladi-yu vujudi larzaga kelib so’radi:

–Siz?..Nizom?.. sohib Nizom..

–Ha, baxtsizlikka uchrab Salim nomini olgan Nizom-men!

–Nahotki? Ko’zlarimga ishonmaymen!- deb Hamida begim Nizom tomonga talpindi. Yigirma uch yilda odam shunchalik o’zgarar ekanmi? Hali ellikka kirmagan Nizom – hassa suyangan oppoq soqolli qariya!” (“Humoyun va Akbar” 359-bet).

–Begim, men endi podshoh saroyiga zinhor qadam bosmagaymen.

–Yo bizdan ko’nglingiz qolganmi?

–Sizdan emas, mutloq hokimyat degan ajdohadan yurak oldirib qo’yganmen..” (“Humoyun va Akbar” 360-bet).

Keltirilgan mana bu diolog yuzaki qaraganda hech qanday psixologik ahamiyatga ega emasdek tuyuladi. Lekin diologdagi Salim otaning so’zlaridan shu narsa ayon bo’ladiki, u podsho bo’lgan kunlarida qalbida urug’ otgan mag’rurlik, izzattalablik, kalondimog’lik kabi nafsoniy istaklaridan butunlay voz kechgan. Uning qalbida allaqachon oddiy inson “Oddiy Nizom”, “Podsho Nizom” ustidan g’alaba qilgan.

“Fan inson yashaydigan muhit- tabiat va jamiyat bilan ish tutsa, din insonning ichki dunyosi- qalbi va ruhiga taaluqlidir” (“Humoyun va Akbar” 42-bet). P.Qodirovning “Humoyun va Akbar” romanidagi voqealar, asosan, hind elida bo’lib o’tadi. Asar qahramonlari bo’lgan Humoyun va Akbarning ham bosh orzusi hindi-yu-muslimlarni jipslashtirib qudratli davlat tuzishdir. Ammo din niqobi ostidagi riyokor shayx va ulamolar “iymon va e’tiqod”dan o’z manfaatlarini ustun qo’yib hind va muslimlar o’rtasida dushmanlikni keltirib chiqaradi. Yozuvchi Pirimqul Qodirov

Humoyun va Akbar xarakterlarini yaratar ekan, o'sha hind va islom e'tiqodiga rioya qiluvchilar muhiti ta'sirida ochib boradi. Shu bilan xarakter va sharoit vobastaligini ta'minlaydi. Ikkita muhit, ikki e'tiqod ta'siri ostida podsho Akbar jahonshumul g'oyalarning amalga oshishi uchun harakat qiladi. Bu narsa Akbar bilan Salim otaning diologida juda ishonarli ko'rinadi.

Hazratim, agar beva-bechoralar xursand bo'lsin desangiz, ularni adolatsiz soliqlardan ozod qiling.

–Qaysi soliq adolatsiz ekan, Salim ota?

–Jizya musulmonlardan olinmaydur, uni faqat g'ayridinlar to'lashga majbur. Siz hind qiziga uylandingiz, uning imon-u e'tiqodini ehtirom etmoqdasiz. Buning uchun sizga ming tashakkur. Ammo sizning qaynatangiz Bhari Mal, boshqa hind qarindoshlari kabi jizya solig'ini to'lashga majbur. Bu- adolatdanmi?

–Axir jizya – shariatda bore mish-ku?

–E, sharitda yo'l ko'p! Uni istagan tomonga burib manfaat ko'ruvchi ruhoniylar bor. Hindistonda to'qqiz asrdan beri o'nlab musulmon podsholari o'tgan, lekin birortasi shu adolatsiz soliqni bekor qilishga jur'at etmagan. Umidim borki, endi shunga siz jur'at etursiz! ("Humoyun va Akbar" 398-bet).

Yozuvchi Akbarning ma'naviy olamida va davlat ishlarida o'zgarish bo'lishi uchun ataylab Salim ota obraziga alohida e'tibor beradi. Ushbu suhbatdan keyin Akbar jizya solig'ini bekor qiladi va mahalliy hind xalqining e'tiborini qozonadi. Ammo riyokor ruhoniylar Akbarni dahriylikda ayblab fisqu-fasodni yanada kuchaytiradilar. Adib bosh qahramon psixologiyasidagi o'zgarishlarni faqat nutqi, boshqalar bilan munosabatida emas, balki faoliyati, xatti-harakatida ham ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytsak, diolog zamonaviy romanlardagidan farqli o'laroq tarixiy romanlarda zamon ruhidan, muhit va sharoitga bog'liq holda ijtimoiy-estetik ahamiyat kasb etadigan darajada psixologik funksiyani bajaradi. Chunki, tarixiy romanlarda buyuk tarixiy shaxslarning ma'naviy qiyofasini tiklash- umuminsoniy, badiiy-estetik ahamiyatga ega bo'lgan masaladir.

ADABIYOTLAR

1 Umurov H. Badiiy psixologizm va hozirgi o'zbek romanchiligi. "Fan". - T., 1983, 19-bet.

2. Shonazarov Yu. Ruhiy tasvirda badiiy tilning ro'li // O'zbek tili va adabiyoti.1991 № 3. – V. 50-53.

Romanda dialogning psixologik funkciyasi.

Abdullaev H. D., Tursunbaeva G. A.

Qoraqalpoq davlat universiteti.

Rezyume. P.Qodirovning "Avlodlar dovoni" romanida qo'llanilgan badiiy tasvir vositalaridan diologning inson ruhiy kechinmalarini yoritishdagi psixologik va badiiy-estetik funksiyalari haqida so'z yuritiladi. Shuningdek, romanda qo'llanilgan dologlarning "ikki syujetli" diolog singari turlari tahlilga tortiladi.

Tayanch so'zlar: roman, diolog, "ikki syujetli" diolog, psixologizm, psixologik tahlil.

Психологические функция диалогов в романе

Абдуллаев Ҳ.Д., Турсынбаева Г.А.

Каракалпакский государственный университет

Резюме. В статье речь идёт о художественных функциях диалога в раскрытии внутреннего мира и дущевых переживаний героев романа П Кадырова «Авлодлар довони» («Перевал положений»).

Ключевые слова: роман, диалог, "двухсюжетный" диалог, психологизм, психологический анализ.

The psychological function of communication in the novel

Abdullaev H. D., Tursunbaeva G. A.

Karakalpak State University named after Berdakh

Summary. The article deals with the artistic functions of the dialogue in revealing the inner world and emotional experiences of the heroes of P. Kadyrov's novel "Avlodlar Donovoni" ("The Pass of Provisions").

Key words. novel, dialogue, "two story" dialogue, psyxologism, psycological analysis.

INGLIS TILINDE BASQA SÓZ SHAQAPLARININ' FEYILGE ÓTIW QUBILISI

Badirova D.A.

Qaraqalpaq ma'mleketlik universiteti

Konversiya degenimiz ne? Til biliminde konversiya túsinigi marfologiya hám sintaksistin' shegi arasındag'ı baylanıs. Ádebiyat ilimindegi izleniwler bizlerdi hár túrli gúzetiwler menen támiynlep beredi. Biraq bulardıń hesh qaysısı bul procestiń qalay ju'z beriwi haqqındag'ı jalg'ız sheshim bolıp yamasa jeterli túsinik bolıp xızmet qıla almaydı. Bug'an qaramastan, hár bir teoriya ózi usınıs ete alatug'ın belgili tiykarg'a iye. Bul tiykarlarg'a súyengen halda bizler konversiya túsinigin úyreniwge hám onıń ústinde analiz islewge erise alamız. Hátteki múmkin bolg'an ózgerislerdi de ámelge asıra alamız.

Bul morfologiyalıq yamasa sintaksislik procestiń juwap gilti esaplang'an belgisi sonnan ibarat: ol óz quramındag'ı sózlerdi leksikalıq kategoriya menen baylanıslı ózgerislerge ushıratadı. Sonlıqtan, bul proceske tiyisli sózler tómende kórsetilgeni sıyaqlı sintaksislik ózgeriske ushıraydı. Leksikalıq kategoriya ózgerisiniń payda bolıw sebepleri hám mexanizmlerin kórip shıg'amız. Bul maqalanı oqıw arqalı konversiya procesin anıq túsinip jetiwge járdem beriwshi eń maqul bolg'an juwaplardı taba alamız. Mısalı: a. The windows are clean (adj). Aynalar taza. (taza-kelbetlik). b. May you clean the windows? (verb) Aynalardı tazalap jibere alasańba? (feyil).

Bunda **a** mısalında inglis tilindegi “clean” sózi kelbetlik sóz shaqabı, yag’nıy “taza” mánisin ańlatadı.

B mısalında “clean” sózine hesh qanday qosımtalarsız feyil so’z shaqabına ótkenin kóriwimizge boladı yag’nıy “tazalaw”.

Konversiya ataması eń birinshi márte Genry Sweet tárepinen 1891-jılı basılıp shıqqan «Jan’a Inglis tili grammatikası» kitabında qollanıladı.

Bul termin 1970-jıllardan baslap til biliminde keń qollanıla basladı. Konversiya inglis til biliminde “qosımtasız jasalıw” yáki “0 jalg’aw” dep te ataladı.

Konversiyag’a hár qıylı ilimpazlar tárepinen túrlishe qatnas jasaladı. Máselen, professor A.I. Smirntitskiy konversiyanı paradigmanı ózgertken halda bir sóz shaqabınan ekinshi bir sóz shaqabina ótiw arqalı bolatug’ın morfologiyalıq sóz jasalıw usılı dep qaraydı. Mısalı: to dial feyilin jasaw ushın “dial”-ciferblat atlıg’ınıń paradigmasın durıs feyilge ózgertemiz. ‘*I dial*’, – ‘*Я набираю номер телефона*’ – ‘*Мен телефон номерин терип атырман*’

A.Marchand óziniń “Búgingi kún inglis tili kategoriyaları hám túrleri” kitabında konversiyag’a morfologiyalıq-sintaksislik birlik sıpatında qaraydı sebebi biz sózdiń tek g’ana paradigmasın ózgertip qoymastan sózdiń sintaksislik xızmetin de ózgertemiz. Ma’selen:

I need some good paper (noun-atlıq) for my room. Мениң жайыма жақсы обои керек.

I paper (verb-feyil) my room every year. Мен ҳәр жылы өзимниң жайымды обои менен жабыстыраман.

Demek konversiya arqalı sóz tek óz mánisin ózgertip basqa sóz shaqabına hám óziniń ótken sóz shaqabiniń paradigmasın qabıl etedi. Konversiya usılı menen sózdiń bir shaqabınan ekinshi sóz shaqabına ótiwi onıń qaysı sóz shaqabına ótiwine qaray hár qıylı ataladı.

Basqa sóz shaqaplarıniń atlıqqa ótiwi substantivasiya (substantivlesiw) dep ataladı. Konversiya usılı menen basqa sóz shaqaplarınıń kelbetlikke ótiwi *adektivasiya,* al ra’wishke ótiwi *adverbilizaciya* dep ataladı. Biz bul maqalada inglis tilinde basqa sóz shaqaplarınıń feyilge ótiw qubılısın kórip shıg’amız.

Basqa sóz shaqaplarınıń feyilge ótiw qubılısı. Konversiya zamanagóy inglis tilinde feyil jasalıwınıń tiykarg'ı hám ónimli usılı esaplanadı.

Atlıqlardan feyillerge ótken konversiya inglis tilinde *verbification* yamasa *verbing* dep ataladı.

Ilimpaz Farrell funkciyalıq ózgeriste bolmaytug’ın atamalardı esaplaw maqsetinde “belgilengen tártip” hám “tildiń qollanılıwına” súyenedi. Bul sóylewshi tilde paydalanıp atırg’an qollanba jańa sózlerdi payda etiwshi konversiyalıq juplıqlardı belgilep beredi. Ulıwma aytqanda, konversiya menen baylanıslı bolg’an sózler til sózliginde eń kóp qollanılatug’ınları bolıp esaplanandı.

Hand-qol atlıq sóziniń feyil sıpatında qollanılıwı *to hand-járdemlesiw, kómeklesiw* yamasa *qol beriw* mánisin bildiredi hám bul sintaktik process bolıp qalmastan belgilengen tártip bolıpta esaplanadı. Bul ne sebepten? Ulıwmalastırıp aytqanda, kúndelikli sózligimizge aynalg’an usınday sózler hám elementlerdi konversiyalıq juplıqlar sıpatında qabıl etkenbiz. Kúndelikli konversiyalarda qollanılıwshı sózler hár túrli sintaksislik kontekstlerde qollanılsa túsiniwge háreket etiwshi sóylewshi ushın qıyınshılıq tuwdırmaydı. Bunnan tısqarı, dúnyalıq bilimler bizlerge ózgeshe konversiyalıq mısallardı túsiniwge imkaniyat beredi. Konversiyalıq juplıqlardıń ámelde qollanılıwı tómendegishe: Bul process jiberiwshi berilgen gáptegi sózdi óziniń ápiwayı formasınan ózgeshe kontekstte qollanıwı hám qabıl etiwshi bul ózgeristi túsinip qabıl etiwin óz ishine aladı.

He failed at the first try (noun-atlıq). Ol birinshi (талпыныс)urınısında-aq áwmetsizlikke ushıradı.

I’ll try again (verb-feyil). Men qaytadan urınıp kóremen.

Konversiyalıq sózler **try (atlıq) - urınıs, háreket** hám **try (feyil) - urınıw, háreket etiw** sózleri hár túrli morfemalar dep alıp qaralmaydı. Eger olar birdey morfemalar dep alıp qaralsa, olarda bolmag’an birdey funksiyalarg’a hám intonatsiyalıq uqsaslıqlarg’a iye bolıwı kerek edi. Nidanıń ko’p funksionallılıq haqqında aytpaqshı bolg’anı jup sózler try (atlıq) hám try (feyil) sózleri eki túrli yamasa keminde basqa klasqa tiyisli jeke morfema sıpatında alıp qaralıwınan ibarat edi. Hár bir klasqa tiyisli sózler óz intonatsiyası hám sintaksislik funktsiyalarına iye. Bunnan tısqarı, bul teoriya fonetikanı da hár bir klaslıq sózlerdi toltırıwshı birlik sıpatında salıstıradı.

Mısalı: Noun (atlıq) – Verb (feyil). **Can** (konserva) **- to can** (konservalaw). **Knife** (pıshaq) **- to knife** (pıshaq penen kesiw).

My grandmother put the juice in a bottle (noun-atlıq) and the pickles in a can (noun-atlıq). Kempir apam sherbetti butilkag’a ha’m duzlang’an zatlardı konserva qutısına saldı.

Feyiller hár qıylı semantikalıq toparlardan bolg’an atlıqlardan jasalıwı múmkin hám sol sebepli hár qıylı mánilerge iye boladı.

eger feyiller adam dene ag’zaların bildiretug’ın atlıqlardan bolsa awıspalı mánige iye boladı.

Mısalı: *an eye (noun-atlıq)-kóz, to eye (verb, feyil)- kóriw, qaraw, tekseriw*

Doctor eyed (verb) my swollen eye. (noun)

Doktor jaraqatlang`an kózimdi (eye) tekserdi (eyed).

eger feyiller instrumentler, mashinalar, qural-jaraqlardı bildiretug’ın atlıqlardan dúzilgen bolsa, awıspalı mánige iye boladı. Mısalı:

a hammer (noun-atlıq) - shókkish , to hammer(verb, feyil)- shókkish penen qag’ıw

a rifle(noun-atlıq)- mıltıq, to rifle(verb, feyil)- mıltıq penen atıw

a nail (noun-atlıq)- shege, to nail(verb, feyil)- shegelew, shege qag’ıw

feyiller tiri janzatlardıń is-ha'reketlerin xarakterlewide múmkin. Mısalı: *a crowd (noun-atlıq)- topar, to crowd (verb, feyil)- toparlasıw. E*ger feyiller predmetti bildiretug'ın atlıqlardan jasalg'an bolsa iyelik etiw, qosımsha qılıw yamasa jog'altıw mánilerin de bildiriwi múmkin. Mısalı: *a fish (noun-atlıq) – balıq, to fish (verb, feyil) - balıq awlaw*

feyiller ózi jasalg`an atlıqlar sıyaqlı bir orında ámelge asırılg'an is -háreketlerdi bildiredi.

Mısalı: *A garage- garaj, to garage – garajg'a qoyıw*

A bottle-shıyshe, to bottle – shıyshe ıdısqa salıw, saqlaw

f) feyiller ózi jasalg'an atlıqlar sıyaqlı bir waqıtta ámelge asırılg'an is-ha'reketlerdi bildiredi. Mısalı: *a winter – qıs máwsimi, to winter – qıslaw*

Feyillerdiń kelbetliklerden jasalıwı. Mısalı: *Tame (adjective - kelbetlik) - qolg`a úyretilgen, to tame (verb- feyil)- qolg'a úyretiw.*

Yellow *(adjective - kelbetlik)* – sarı, to yellow *(verb- feyil)* – sarg'ayıw

Green *(adjective- kelbetlik)* – jasıl, to green *(verb- feyil)*- kóklemzarlastırıw Joqarıda keltirilgen bul leksikalıq mánige iye bolg'an mısallar arasında belgili maqsetke bag'darlanıw bar ekenligin ko`riwimizge boladı.

Biraq bul qubılıs yag'nıy basqa sóz shaqapların feyil sóz shaqabına ótiwi qaraqalpaq til biliminde ushıraspaydı.

Ulıwmalastırıp aytqanda, o'zgeriske ushırag'an túbirles sózdiń mánisin túsiniw ushın bizler ózgeriske ushıramag'an formasınıń semantikalıq mánisin biliwimiz kerek.

ÁDEBIYATLAR

1. Balteiro., Isabel A. Contribution to the study of conversion in English. –Münster, « Waxman » 2007.
2 Bauer. , Laurie. English Word-formation. –Cambridge, «Cambridge University Press». 1983.
3 Bauer, Laurie & Salvador Valera (2005) Approaches to Conversion/Zero-Derivation. Münster, «Waxman»
4 Don, Jan. Morphological Conversion. –Utrecht, «Led». 1993

Inglis tilinde basqa sóz shaqaplarinin' feyilge ótiw qubilisi

Badirova D.A.
Qaraqalpaq ma'mleketlik universiteti

Resyume. Maqalada zamanagóy inglis tilinde basqa sóz shaqaplarınıń feyilge ótiwi, olardıń jasalıw usılları hám månileri haqqında sóz etiledi, sonday aq, konversiya procesin aniq túsiniwimizge jardem beredi.

Tayanısh sózler: konversiya, sóz shaqap, sóz jasalıw, atlıq, kelbetlik, feyil, semantika, ótiw.

Inglis tilida boshqa sóz turkumlarining fe'lga ótishi

Badirova D.A.
Qoraqalpoq davlat universiteti

Resyume. Maqolada zamonaviy ingliz tilida boshqa so'z turkumlarining fe'lga o'tishi, ularning yasalish uslublari, va ma'nolari haqida so'z yuritiladi, shuningdek konverciya jarayonini ani8q tushunishga yordam beradi.

Tayanch so'zlar: konversiya, so'z turkumi, so'z yasalish, ot, sifat, fe'l, semantika, o'tmoq.

Процесс формирование глагольных слов в английском языке

Бадирова Д.А.
Каракалпакский государственный университет

Резюме. Статья посвящена одной из актуальных проблем - процессу формирования слов в современном английском языке, а также даёт общее представлениее о процессе конверсии.

Ключевые слова: конверсия, часть речи, словообразование, существительное, имя прилагательное, глагол, семантика, переход

Verbification procces in english language

Badirova D.A.
Karakalpak state university

Summary. This article deals with the most common word formation process in modern English. The article is about verbification process, its methods and meanings. Also helps us to understand clearly the conversion process.

Key words: conversion, part of speech, word formation, noun, adjective, verb, semantics, turn.

И.ЮСУПОВТЫҢ «СЕЙДАН ҒАРРЫНЫҢ ГЕЎИШИ» ГҮРРИҢИНДЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДИҢ ҚОЛЛАНЫЛЫЎ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Пирниязова А.Қ.
Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Көркем шығарманың тили өзиниң көркемлиги, образлылығы, тәсирлилиги менен ажыралып турады. Көркем шығармада тилдеги барлық лексикалық бирликлер - синонимлер, антонимлер, омонимлер, гөнерген сөзлер менен неологизмлер, турақлы сөз дизбеклери, кәсиплик сөзлер, диалектизмлер, аўызеки сөйлеў тилиниң бирликлери, рәсмий ис қағазлары стилине тән бирликлер ҳәм т.б., қулласы, ҳәр қыйлы сөзлер белгили бир стильлик мақсетлерде жумсалып, оның тилиниң тәсирли болыўына, оқыўшыға эстетикалық жақтан тәсир көрсетиўине хызмет етеди.

Қарақалпақ әдебиятында жазыўшы ҳәм шайыр сыпатында орны оғада гиреўли И.Юсупов шығармаларының тили тәсирлилиги, образлылығы менен өзгешеленип турады. И.Юсупов шығармаларында қарақалпақ тилиниң сөз байлығы үлкен әҳмийетке ийе. Олар жазыўшының дөретпелеринде ҳәр қыйлы образлар дөретиўинде, лирикалық қаҳарманның сезим-туйғыларын, кеўил кеширмелерин толығынша сүўретлеп

көрсетиўинде, турмыста көркем картиналарды сәўлелендириўинде зәрүрли қурал хызметин атқарған. Жазыўшының тил бирликлерин қолланыўында өзине тән шеберлиги бар. И.Юсупов халық тилиниң бар байлығын, сөз маржанларын өз шығармаларында дөретиўшилик пенен жумсай отырып, өзине ғана тән стиль қурады. Жеке жазыўшының стили белгили бир компонентлерден дүзиледи. Ал бул компонентлер автордың сөз таңлаў усылы арқалы бир системаға түседи. Сонда стильлик система қандай компонентлерден қуралады десек, оған академик В.В.Виноградов «стиль қурайтуғын компонентлериниң бири ретинде фразеологизмлерди» атап көрсетеди [5, 239].

И.Юсупов поэзиясы ҳәм прозасы миллий өзгешелиги менен айырылып турады. Ол өз шығармаларында қарақалпақ тилинде жүдә сулыў, көпшиликке қонымлы, тәсиршең сөзлерди ҳәм фразеологизмлерди қолланады. Шығармаларының тили қарақалпақ тилиниң бар лексикалық байлығын өзине тән шеберлик пенен қолланыўы арқалы стильлик айрықшалыққа ийе болған. Шайыр улыўма халық тилиниң лексикалық байлықларын белгили конкрет жағдайға пайдалана отырып. өзиниң сүўретлеў мақсетине ийкемлейди. Оны дөретиўшилик пенен керегине жаратады, өйткени «Жазыўшы-миллий сөз мәдениятын жасаўшы, оны алға апарыўшы. Ол өз дәўириндеги халық тилин пайдалана отырып, өз дөретиўшилигиниң тийкарғы мақсетине ылайықлап, ана тилиниң түрли әмел-тәсиллерин таңлап, сайлап, жаңғыртып, жыйнақлап жумсайды [6, 39]. И.Юсупов шығармаларының тили бир қанша илим-изертлеў жумысларының обьекти болды. Оның шығармаларындағы атлық ҳәм келбетлик жасаўшы қосымталардың стильлик хызметлери, «Сейдан ғаррының геўиши» гүрриңинде қолланылған сүўретлеў қураллары, шығармаларында терминлердиң поэтикалық хызметлерде жумсалыўы, гейпара дөретпелери лексикасының өзгешеликлери изертленди. И.Юсупов шығармаларында келбетликлердиң стильлик қолланылыўы Б.Юсупова тәрепинен арнаўлы изертленди [4;8;9;10;11;12;13]. И.Юсуповтың поэзиялық шығармаларында фразеологизмлердиң стильлик қолланылыўы бойынша илимий мийнет жазылды [2]. Биз мақалада И.Юсуповтың проза жанрында фразеологизмлерди қолланыў өзгешелигин үйрениўди мақсет етиип қойдық.

Ибрайым Юсупов тек қосық жазып қоймастан, проза тараўында да қәлем тербетти. 1963-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан шайырдың «Ғарры туттағы гүз» атлы гүрриң ҳәм очерклер топламы баспадан шықты. Бул топламда ең сәтли шыққан көлемли гүрриңи «Сейдан ғаррының геўиши». Оқыўшыға жеңил тил менен жазылып шығармадағы ҳәдийселер, ўақыялар өзиңди ериксиз тартады. Топламдағы гүрриң ҳәм публицистикалық шығармалардың тили өзине тән өзгешеликлерге ийе. Қарақалпақ тилиниң сөз байлығын И.Юсупов прозада да оғада шеберлик пенен пайдаланған.

Жазыўшылар өз шығармаларында ўақыяны сәўлелендириўде сөзге сән келтириўши әжайып усылларды қолланады. Көркем шығармалардағы фразеологизмлердиң қолланылыўы бойынша көплеген илимий жумыслар исленип, онда фразеологизмлерди пайдаланыўдағы жазыўшылардың стиль шеберлигине кеңнен тоқтап өтилген. Мәселен, қазақ тилиндеги көркем шығармалардағы фразеологизмлерди үйрениў бойынша алып барылған изертлеўлер нәтийжесинде олардың өзине тән белгилерине пикирлер билдирилип, бул категория - халықтың өткен әўладлары тилиниң де, ҳәзиргисиниң де тарийхы болып есапланатуғыны, образлылығы, белгили бир терең мәнилиги менен көзге түсетуғын фразеологизмлер ҳәр бир миллет тилиниң айрықша көриниси, сондай-ақ олардың шығармаларда өнимли қолланылыўы миллетлик сыпатының айқын белгисин көрсететуғыны атап өтиледи [6].

В.В.Виноградов фразеологизмлердиң улыўма мәселелери, соның менен бирге, оның көркем әдебиятта атқаратуғын хызметин де изертлеў зәрүр деген пикирди билдиреди. Ал, профессор А.И. Ефимов көркем шығарманың тилин изертлеў менен байланыслы мәселелерден жазыўшылардың сөзлиги менен фразеологиялық дөретиўшилигин арнаўлы изертлеў керек екенлигин атап көрсеткен [5]. Өзбек тил билиминде Б.Йўлдошев соңғы жыллары фразеологиялық стиль деген терминниң қәлиплескенин ҳәм фразеология тараўының ишинде өз алдына тараў сыпатында үйренилиўи зәрүрлигин атап өтеди [7]. Көпшилик тиллерде көркем әдебияттағы фразеологизмлердиң стильлик қолланылыўы тереңнен изертленип, жазыўшылардың сөз қолланыў шеберлиги илимий бағдарда изертленди. Қарақалпақ тил билиминде де бул тараў изертлеў объекти болыўы керек. Авторлар халық тилиндеги фразеологизмлердиң қурамынан ең зәрүрин таңлай отырып, мүмкиншилигине қарай оларды түрлендиреди, өзиниң сүўретлеп атырған ўақыясына байланыслы фразеологизмниң стильлик бояўын көрсетеди де, атқаратуғын хызметин қоспаландырады, бирақ тил нызамлылығынан шығып та кетпейди.

И.Юсуповтың бул гүрриңинде қарақалпақ тилиниң фразеологизмлери сол қәлпинде, тилдеги таяр түринде өзгериссиз қолланылғанын көплеп ушыратамыз. Фразеологизмлер өзгертилмей, сол қәлпинде қолланылып, қосымша мәниге ийе болады. Әпиўайы аўыл адамларының гүрриңлесип отырған жағдайын сүўретлеўде образлы фразеологизмлерди қолланады: Ал, арадағы үш жесир ҳаял сейисханадан сабан әкелип төсеп алды ҳәм ***«сөзге бузаў емизип»*** отырып уршық ийириўге киристи.

…Бизге де берер ме еди! - деп дийқанлар ***таңлай қағысты*** [14, 12].

…Мен де оны қанша үгитледим! Сонша ***сөзлерим самалға ушты*** [14, 15].

Сыртта отырған дийқанлар мына ҳәўайы көзли жигиттиң таза қарақалпақша сөйлеп, әсиресе, тапқырлық пенен мәселени тикке қойып отырғанына ырза болысып, ашық есикке ***қулағын түрип,*** қызыға тыңласты [14, 16]. И.Юсупов тек ғана *сөйлеў ҳәм тыңлаў* менен байланыслы пикирлерди фразеологизмлер жәрдеминде шеберлик пенен жеткерген. Қарақалпақ тилинде *өтирикти шындай етип айтыў* түриндеги фразеологизм бар,

оны И.Юсупов «Сейдан ғаррының геўиши» гүрриңинде теңлес еки компонентли фразеологизм етип пүткиллей өзгертип, жаңаша формада қолланады: Үсен жасы елиўлерге шамаласқан «***өтирикти шын қылып, жаўған қарды ун қылып***» лап урып сөйлейтуғын, аса кеткен қыялпаз ҳәм барып турған қуўақы адам еди [14, 16] .

Автор бул жерде фразеологизмниң қурамына және бир компонент қосып, өзгерис киргизиў арқалы айтажақ ойын оннан да терең, образлы етип сүўретлейди. «Себеби, фразеологизмниң қурамын өзгертиў, теңлес еки компоненттиң бир сыңарын қолланыў эллипсислендириў, қубылтыў усылларын, биринштен, ойлап табыў, екиншиден, оны орны менен қолланыў, үшиншиден, сөз дизбегине қандай усылларды қолланыў қолайлы екенин анықлаў ушын үлкен шеберлик керек болады. Теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң тутаслығын, дәстүрий қолланылыўын «бузып», трасформациялар қолланыў автордың шеберлигин көрсетиўге, шығарманың өзиншелик өзгешелигин танытыўға, көркемлик жақтан күшин, эмоциональ-экспрессивлик бояўын арттырыўға, идеяның оқыўшыға тәсирли етип жеткерилиўине жәрдем етеди» [1, 51-52].

Қазақ тилинде усыған усас «өтирикти шындай, шынды жындай» деген теңлес еки компонентли фразеологизмди С.Муқанов өз шығармасында өзгериссиз, сол қәлпинде қолланады: «Сондықтан, ол Наталияға Айбарша мен Самарқан туралы өсегін кісі арқылы жеткізгенде, *өтирикти шындай, шынды жындай қып* апартты» (С.Муқанов, «Сырдария» романы, 6 т, 328-б). Тилимиздеги «… теңлес еки компонентли фразеологизмлер айрықша дүзилме сыпатында қурамалы лексикалық бирликлер ретинде өзине тән болған бир қатар лексикалық-семантикалық айрықшалықларға ийе. Теңлес еки компонентли фразеологизмлерди орынлы түрде, керек жеринде қолланыў – автордың шеберлигине, көркем ойлаўына байланыслы» - деп жазады усы бағдарда изертлеў алып барған Г.Айназарова [1]. И.Юсупов «Сейдан ғаррының геўиши» гүрриңинде теңлес еки компонентли фразеологизмлерден қаҳарман образы ашып бериў мақсетинде қолланады.

Сейдан ғаррыны тәриплеўде: Тап соған қасарысқандай оның зор геўдеси төзимли болып, өмир бойына ***балтыры сызлап, басы аўырып көрген жоқ*** [14, 20]. … Сонда да оның ***кийими жаңарып, қарны қалыққан емес*** [14, 22]. Усы үлгиде автор жаңаша теңлес еки компонентли фразеологизм ойлап таўып қолланады: … Жасларды тартың, олардың ***билегинде күши, басында мийи толық,-*** деди ҳәм жүўерисине қарай бурылып кете берди [14, 25]. Шығармада ҳәр қыйлы сезимлерди бериў ушын да фразеологизмлерден кең пайдаланылған: … Сонда да оның ғаррыға деген ***ашыўы тарқамады*** [14, 26]. Ал өзиниң журтқа көринбей тасаланып турғаны есине түсип енди ол усы питик дақылын орыўға да ***иштейин жоғалта түсти*** [14, 28]. Жағымлы сәўир ғаррыға сергеклик әкелип ***кеўлин көтергендей болды*** [14, 29]. … Гүңгиртлескен көзлери қанлы жыңғыл үстинде жатырған жас териге ҳәм өгиздиң қарағай шақлы геллесине түсип, ***жүреги суў ете қалды*** [14, 32] – Ўай қой енди, паңқылдақ, ***ишегимиз үзилди*** [14, 13].

Автор гейде орынлы жеринде фразеологизмлердиң компонентлериниң арасына басқа сөзлер қосып, оның стилистикалық хызметин күшейтеди, экспрессивлик бояўын және де көркемлейди. …Қызығын айтпайсаң ба, Дәўлетмурат тап әкесиниң ***терисин сыйырып, соған қаплап қойғандай,*** минези, түр-түси жағынан Сейдан ғаррының дәл өзи болды да шықты [14, 22].

Фразеологизмлердиң бир компоненти өзгертилип, жаңа мазмунда қолланылған. Көркем шығарма тилиндеги фразеологизмлерди таңлап қарастырыў – автордың жеке стиль жасаўдағы усылларын анықлаў болып табылады. Көркем шығармаларда автор тәрепинен фразеологизмлердиң қурамы менен қурылысы айырым жағдайларда семантикалық жақтан азлы-көпли өзгерислерге ушыраған ҳалда көплеп қолланылады. Бул ҳаққында Х.Қожахметова: «Көркем шығармада белгили дәрежеде жазыўшы интеллектине қарай гейбир еркинлик, формаль түрде улыўма нормадан (аўысыў) шығыў, грамматикалық системаның (заңлықтың бузылыўы), аномалиялық (әдеттен тыс), метабазислик қубылыслар болып отырады» - деп жазады [6, 64]. Фразеологизмлерди көркем шығармада кең қолланыўдың өзи миллий өзгешеликти көрсетеди. Фразеологизмлер – халқымыздың өткениниң де, ҳәзиргисиниң де тарийхы десек болады. Фразеологизмлерден халықтың ой-санасының шынлық сәўлеси, турмысы, үрп-әдети айқын көринип турады. Халық тилиниң раўажланыўында көркем сөз шеберлериниң роли үлкен. Олар халық тилин көркем шығармада қоллана отырып, оның әлўан-әлўан қырлары менен сырларын көз алдымызға жайып салады. Соның менен өзлери де жаңа көркем сөз дизбеклерин дөретеди: Мүмкин, өмиринше ***турмыс ҳәзлигин көрмеген, журт кеўил бөлмеген*** ғарры дийқанның бул өзин биринши рет шын бахытлы адам деп сезгени болар! [14, 40].

Жазыўшылар халық тилиниң фразеологизмлери менен келетуғын образлы сөз байлығын өз елегинен өткерип, көркем шығармада шеберлик пенен пайдаланыўдың үлгисин көрсетеди. Фразеологизмлерди өзлерине тән стильге тийкарлана отырып түрли усыллар менен қолланады. И.Юсупов та халық тилиндеги таяр фразеологизмлерди өз қәлпинде синоним ретинде қолланады, гейде жаңғыртып, жаңадан пайдаланады, гейде сол үлги менен жаңа сөз дизбеклерин ойлап таўып қолланады.

И.Юсупов халық тилиндегифразеологизмлердиң қурамынан ең зәрүрин таңлай отырып, мүмкиншилигине қарай оларды түрлендиреди, өзиниң сүўретлеп атырған ўақыясына байланыслы фразеологизмниң стильлик бояўын көрсетеди де, атқаратуғын хызметин қоспаландырады, бирақ тил нызамлылығынан шығып та кетпейди. Сонлықтан да оның прозалық шығармасының тили көркем ҳәм сулыў.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde ten'les yeki komponentli frazeologizmlerdin' leksika-semantikali'q ha'm stillik wo'zgeshelikleri. –No'kis: «Qaraqalpaqstan», 2015.
2. Алламбергенова Г.А. И.Юсупов асарларида фразеологизмларнинг услубий қўлланилиши. Филол.ф. бўйича фалсафа д. дисс. автореферати. –Нукус, 2018.
3. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. –Нөкис, 1990.
4. Бердимуратов Е. Әдебий тилдиң функциональлық стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. –Нөкис, 1973.
5. Виноградов В.В. Язык художественного произведения. –М.; 1998.
6. Қожақметова Х. Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылуы. –Алматы, 1972.
7. Йўлдошев Б.,Рашидова У. Ўзбек тилининг фразеологик стилистикаси. –Тошкент, Наврўз,2016. -198б.
8. Мәмбетназарова Г. И.Юсупов қосықларында дөренди атаўышлардың стильлик қолланылыўы. –Нөкис, 1994.
9. Пирниязова А.Қ. Қарақалпақ тил билиминде көркем әдебият тилиниң изертлениўи. Түркий филологиясының актуаль мәселелери. –Нөкис, 2008.
10. Пирниязова А. Көркем шығармаларда фразеологизмлердиң қолланылыў өзгешеликлери. // Муғаллим ҳәм үзликсиз билимлендириў. Илимий-методикалық журнал № 3. –Нөкис, 2017. - Б. 5-8.
11. Пирниязова А. Фразеологизмлердиң қолланылыўында стильлик өзгешеликлер. // 1st International Sympozium on Humanities and Social Sciences in Europe: Achievements and Perspectives. Berlin January 25, 2018. - P. 148-151.
12. Сулайманов О. И.Юсуповтың «Сейдан ғаррының геўиши» ндеги көркем сөз қураллары. // «Әмиўдәрья», 1991, № 6.
13. Yusupova B. Qaraqalpaq tilinin' frazeologiyası. Toshkent: «Tafakkur qanoti», 2014.- 241б. Yusupova B. Qaraqalpaq tilinin' frazeologiyası. –Toshkent: «Tafakkur qanoti», 2014.
14. Юсупов И. Ғарры туттағы гүз. –Нөкис, «Қарақалпақстан»,1963.

И.Юсуповтың «Сейдан ғаррының геўиши» гүрриңинде фразеологизмлердиң қолланылыў өзгешеликлери

Пирниязова А.Қ.
Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Резюме. Мақалада И.Юсуповтың «Сейдан ғаррының геўиши» гүрриңинде сөз қолланыў шеберлиги сөз етиледи. Онда қаҳарман образын жасаўда ҳәм сезимлерин билдириўде фразеологизмлердиң орны ашып бериледи.

Таяныш сөзлер: фразеологизм, стиль, сүўретлеў қураллары, компонент, экспрессивлик бояў.

И.Юсуповтың «Сейдан ғаррының геўиши» гүрриңинде фразеологизмлердиң қолланылыў өзгешеликлери

Пирниязова А.Қ.
Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Резюме. Мақолада И.Юсуповнинг «Сейдан чолнинг кавиши» ҳикоясида фразеологизмларни қўлланиш маҳорати сўз этиллган. Унда қаҳрамон образини ясашда унинг туйғуларини туйғуларини беришда фразеологизмларнинг аҳамияти очищ берилган.

Таянч сўзлар: фразеологизм, услуб, тасвирий воситалар, компонент, экспрессив буёқ.

Особенности употребление фразеологических единиц в работе И.Юсупова «Кожанные галошы старика Седан »

Пирниязова А.К.
Нукусский государственный педагогический институт

Резюме. В статье анализируется мастерство И.Юсупова в употреблении слов в рассказе «Галоши старика Сейдана». В ней раскрыто значение фразеологизмов в создании образа главного героя и передаче его переживаний.

Ключевые слова: фразеологизм, стиль, изобразительные средства, компонент, экспрессивная окраска.

Features of the use of phraseological units in the story of I. Yusupov "Galoshes of the old man Seydan"

Pirniyazova A.K.
Nukus State Pedagogical Institute

Summary. The article analyzes the skill of I. Yusupov in the use of words in the story "Galoshes of the old man Seydan." It reveals the importance of phraseological units in creating the image of the main character and the transfer of his experiences.

Key words: phraseology, style, figurative language, component, expressive colour.

ТЕКСТ КОМПОНЕНТЛЕРИН БАЙЛАНЫСТЫРЫЎШЫ ҚУРАЛЛАР

Досжанова Г. Д.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Текст айрықша тил бирлиги болып текст лингвистикасы тараўының тийкарғы изертлеў объекти есапланады. Тил билиминде текстке берилген анықламалар ҳәр қыйлы. Орыс тилинде И.Гальпериннниң пикиринше, текст қандай да бир жуўмақланған хабарды билдирип, оның мағлыўмат бериў, когезия, континиум, бөлеклер автосемантиясы, ретроспекция ҳәм проспекция, модальлық, интеграция ҳәм тамамланғанлық сыяқлы сегиз категориясын көрсетеди [4,20]. Бизиңше, текст бир неше гәплердиң пүтинлигинен дүзилип, жуўмақланған хабарды билдириўши тил бирлиги. Текст қурамындағы гәплер өз ара ҳәр қыйлы синтаксислик байланыс қураллары жәрдеминде биригеди. Оларға лексикалық тәкирар, алмасықлар, хиазматикалық конструкциялар, ўақыт ҳәм орынды билдириўши бирликлер, баянлаўышлық формалар, кирис ағзалар ҳәм т.б. лексика-грамматикалық бирликлер киреди. Синтаксислик байланыслардың бул түри қоспа гәп компонентлери арасындағы грамматикалық байланысқа уқсап кетеди, тек қурамаласқан түрде жүзеге шығады. Қоспа гәплерде синтаксислик байланыс предикациялар арасында жүзеге шығады. Текстте болса синтаксислик байланыс бир

пүтин гәплер, қурамалы синтаксислик пүтинликлер, абзацлар, бөлимлер, баплар арасында жүзеге келип, оның мазмунлық ҳәм структуралық бирлигин тәмийинлейди [8,15] Демек, текст қурамындағы гәплер тек структуралық жақтан емес, ал мазмунлық жақтан да бир-бирине сәйкес келиўин талап етеди. Қарақалпақ тилиниң синтаксисине арналған сабақлықта текстти байланыстырыўшы бирликлердиң төмендеги түрлери көрсетиледи: 1. Лексикалық тәкирар. 2. Синонимлик қатнас. 3. Алмасықлар. 4. Кирис гәп ҳәм кирис ағзалар. 5. Дәнекерлер [3, 273].

Көркем текст компонентлерин байланыстырыўда төмендеги лексикалық-грамматикалық қураллар жийи қолланылады.

Баянлаўыш формалары текст пүтинлигин тәмийинлейтуғын тийкарғы қураллардың бири. Мысалы: Дөгеректе ҳеш ким *көринбейди*. Жаздың қызығы да *өтип кетти*. Атызлар босап қалғанлықтан адамлардың ғаўырлысы да *еситилмейди*. Машиналар да улы-тасырлы болып жолларды *шаңғытқанды қойды*. Алыста ғаўдыйып жүретуғын комбайнлар да *көринбейди* [1, 7].

Тексттиң қурылысындағы гәплерди бир-бири менен байланыстырыўда ең көп қолланылатуғын қуралларға алмасықлар киреди. Бунда алмасықлардың атлық, келбетлик, санлық, рәўиш сыяқлы мәнили сөзлер орнында қолланыла алыўы айрықша әҳмийетке ийе болады:

Грушин үндемеди.

–Ерназар,- деди әлле немирде *ол* қайтадан жанланып. –Кеўлиңе келмесе, көкейимде пайда болған бир болжаўымды айтқым келеди. Билесең бе, *мен сени* биринши көргенде-ақ, ҳәзирде түр-түсиңнен, *өзиңди* тутыў қәбилетлериңнен, сүйек қурылысыңнан әлле қандай бир қызық ҳәдийсе байқағандайман. Шын кеўлим *сизлерде* – қарақалпақларда Орта Азияның басқа халықларына қарағанда айырма бар сыяқлы.

Ерназар *оның* болжаўларын бир жағынан марапат тутса, екинши жағынан, қоңсылас, бир түбирлес түркий тилде сөйлейтуғын халықлардан айырғанына иши ашыңқырағанын бүркеў ушын мыйық тартты. –*Сени өзиме* жақынлатқаным намысыңа тийдиме?-деди Грушин оның қыялын уғып [5, 77].

Бул текст қурамындағы дәслепки компонентте Грушинниң Ерназар ҳәм қарақалпақ халқы ҳаққында пикирлери бериледи. Кейинги мысалларда Ерназардың көзқараслары келтирилген. Грушинниң Ерназар ҳәм қарақалпақ халқы ҳаққындағы пикирлери еске түсириўлер тийкарында көрсетилген. Усылай етип сүўретлеў арқалы автордың сезимлери толық жеткерилген. Тексттеги байланысты төмендеги сөзлер толық тәмийинлейди. *Грушин – ол, сизлерде – қарақалпақларда, Ерназарды – сени* алмасықлары өзлеринен алдын келген гәплердеги атлық сөзлердиң орнына қолланылған ҳәм текст компонентлери арасындағы байланысты беккемлеген.

Лексикалық тәкирар. Биринши гәпте қолланылған айырым қосымталар, сөз, сөз дизбеги яки гәплердиң кейинги компонентлер қурамында тәкирарланып қолланылыўы арқалы текст қәлиплесиўи мүмкин. Көркем сөз шебери лексикалық тәкирардан айтылып атырған пикирди айырықша көрсетиў, тастыйықлаў, кеңирек сыпатлаў мақсетинде пайдаланады [7, 30]. Бул арқалы тексттиң тәсиршеңлиги артады. Төмендеги текстте грамматикалық жақтан бир түрдеги сөз, сөз дизбеги ҳәм гәплер тәкирарланып, параллел байланысты жүзеге келтирген: Әй, мениң қутлы далам, *ҳәзир* жыйын-теримнен кейин дем алып атырсаң. *Ҳәзир* бул жерлерде адамлардың даўысы еситилмейди. *Сен* өз қойныңда өнип-өскен несийбелерди адамларға берип болғаннан кейин аяқ-қолын баўырына алған ҳаяллардай болып көсилип жатасаң. *Сен* еле адамлар сүримге шығаман дегенше усы тақылетте дем алып жата бересең. Ҳәзир бул әтирапта *сен* ҳәм *мен* барман. Басқа ҳешким жоқ. *Сен* мениң барлық өмир тарийхымды билесең [1, 123]. Бул текстте ана жер ҳәм оның гөззалығы, жер қушағында жатырған өз жақынларын еске алыўлары ҳаққында айтылған. Бул сүўретлеў арқалы автордың сезимлери толық жеткерилген.

Гейде лексикалық тәкирар текстте ҳәр қыйлы синтаксислик хызметте келиўи мүмкин: Зияпаттың күнин-нәўбетин *аға бий* белгилейди. Ол бүгинги зияпатта кимге биринши тамақ асатса, сол келеси нәўбетке сөзсиз таярланады. *Аға бий* ескерткен мүддетке ҳешким қосымша хабар күтпей келиўи тийис. Егер тазадан қосылыўшылар болса, зияпат ўақтында *Аға бийге* жолығып, арзын айтады [5, 14].

Бул қурамалы синтаксислик пүтинлик қурамында *аға бий* сөзи ҳәр түрли синтаксислик хызметте келип, текст компонентлериниң өз ара синтаксислик байланысын тәмийинлеўде қатнасқан. Биринши ҳәм екинши гәплерде *аға бий* сөзи баслаўыш, *аға бийге* сөзи қыя толықлаўыш хызметин атқарған.

Тәкирардың аллитерация, ассонанс, анафора, эпифора ҳәм т.б. бир неше түрлери бар болып, олар текст қурамында стилистикалық хызмет атқарады.

Хиазматикалық конструкциялар жәрдеминде байланысыў. Хиазм тийкарынан еки гәптен ибарат текст түринде ушырасады. Хиазм «Х» ҳәриби түринде белгили болған стиллик қурал. Биринши қатар өзгериссиз екинши қатарда қайталанады. Сеслик ҳәм поэтикалық жақтан беккем композиция жүзеге келеди. Бунда жазыўшының тийкарғы мақсети екинши гәпте берилген болады. Биринши гәп екинши гәптен аңлатылған мәнини асыра сүўретлейди. Мысалы: *Бердимурат халық – халық Бердақты* [2, 15].

Хиазм поэзияда төмендеги хызметлерди атқарады: 1. Стиллик-семантикалық хызмет. Бунда еки компонент мазмуны жағынан қарама-қарсы болады, яки керисинше, бир-бирин толықтырады. 2. Экспрессивлик хызмет. Бунда оқыўшы яки тыңлаўшыға заўық бағышлаў, пикирди тез ҳәм узақ ўақыт сақлап қалыў нәзерде тутылады. Хиазмды жүзеге келтиретуғын бөлеклер өз ара орны жағынан алмасқанда интонация да соған тән рәўиште алмасып барады [9,76].

Орын ҳәм ўақытты билдириўши бирликлер текстти қәлиплестириў ҳәм оның компонентлерин байланыстырыўға себепши болады. Көркем шығармадағы ўақыя-ҳәдийселер белгили бир ўақытта жүзеге шығады. *Бүгин азанда қыстың биринши қары жаўды. Қар жүдә әжайып болып жаўды. Кейин бултлар тарқап, аспан көк-көңбек түске енди.* Биринши гәпте *бүгин, азанда* лексемасы тәбият қубылысы ҳаққындағы хабарды билдирген. Кейинги гәплерде баянланған қубылыслар тап сол ўақыт бирлигинде избе-изликте әмелге асқан. Яғный: азанда - *қар жаўды - бултлар тарқап, аспан көк-көңбек* түске енди.

Орынды билдиретуғын сөзлер де текстти қәлиплестириўши қурал бола алады. Әдетте, жазыўшылар ўақыя болатуғын орынды толық суўретлеўге ҳәрекет етеди. Орын мәнили лексема келтирилди ме, әлбетте, оның көринисин де баянлайды. Мысалы: *Аўылдан шығыўдан-ақ қәдимги тоғай басланатуғын еди. Меңлимурат аға екеўимиз усы тоғайлардың арасы менен киятырмыз. Көлдиң жийегине келгенде тақырлық шатыраштай болып көринди* [6, 263].

Парцеллятлар арқалы биригиў. Аўызеки тилде, текстте гейде қарым-қатнасқа байланыслы пүтин бир гәпте үзилис жүз береди. Сөйлеўши тыңлаўшыға қандай да бир ўақыя ҳаққында хабар берип атырғанда, мине сол хабар ишиндеги ең әҳмийетли пикирди басқаларынан ажыратып, өз алдына айтыўға ҳәрекет етеди. Бул қайта атаў, аўызеки тилде интонация, пауза, логикалық пәт сыяқлы қураллар жәрдеминде әмелге асырылса, текстте парцеллятлы дизбеклер – текст компонентлерин экспрессивлик-стилистикалық мақсетке қарай қайта тәртиплеў арқалы пайда болады. Мысалы: *Мен пайтахтта оқыйман. (1). Нөкисте (2). Университетте (3).*

Номинативлик ҳәм инфинитивлик гәплер де текстти байланыстырыўшы синтаксислик бирликлер есапланады. Атаў гәплер атаў сеплигиндеги атлық ямаса атлықласқан сөзлер арқалы билдирилген қандай да бир ўақыя-ҳәдийсе яки предметтиң бар екенлигин тастыйықлап, атап көрсетеди. Атаў гәплер контексттен бөлек дара түринде қолланылмайды. Атаў гәп пенен келген гәплер атаў гәпке мәнилес болған ис-ҳәрекет ўақыяларды баянлап, оның мазмунын толықтырып, кеңейтип келеди. Мысалы: Бәҳәр! Пүткил даланы жасыл липасқа бөлеп турған көк шөплик.

Синоним сөзлер текст компонентлериниң синтаксислик қатнасын билдириўде айрықша әҳмийетке ийе. Ҳәмме *қатын-қалаш* түн ишинде сүрмелеклесип, бириниң изинен бири жетисип келди. Жаңа туўған ай көрине сала батып кеткен еди. Лекин, *ҳаяллар* түнниң қаранғылығына қараған жоқ [10, 27]. Келтирилген текстте синоним сөзлер бар екенлигин көремиз: қатын-қалаш-ҳаял. Текст компонентлериниң саны төртеў болып синоним сөзлер олардың барлығында жумсалып, компонентлердиң өз ара синтаксислик байланысын тәмийинлейди.

Кирис сөзлер текттиң компонентлерин байланыстырыў хызметин атқарады. Кирис ағзалар, тийкарынан сөйлеўшиниң өзи билдирген пикирге ҳәр қыйлы қатнасларын аңлатады: *Биринширден*, мәсирип кеткенликтен усылардың өзин тутыў қыйын болды, *екиншиден,* Есберген булардың он сегизге шыққанына исенгиси келмей пысығына жүрди [11, 224].

Тексттиң қәлиплесиўинде дәнекерлер де әҳмийетли хызмет атқарады. Дәнекерлер хызметине қарай екиге бөлинеди: а) гәплердиң өз ара қатнасын тәмийинлеўши дәнекерлер; б) абзацлар қатнасын тәмийинлеўши дәнекерлер. Дәнекерлер текстте абзацлардың семантикалық ҳәм синтаксислик байланысларын тәмийинлеўши қурал хызметин де қоса атқарады.

Солай етип, тилимизде текст компонентлерин байланыстырыўда лексикалық тәкирар, синонимлер, алмасықлар, кирис ағзалар, дәнекерлер өнимли қолланылады. Сөйлеўши тыңлаўшыға қандай да бир ўақыя ҳаққында хабар берип атырғанда, мине сол хабар ишиндеги ең әҳмийетли пикирди басқаларынан ажыратып, өз алдына айтыўға ҳәрекет етеди. Бул қайта атаў, аўызеки тилде интонация, пауза, логикалық пәт сыяқлы қураллар жәрдеминде әмелге асырылса, текстте парцеллятлы дизбеклер, хиазматикалық конструкциялар арқалы жүзеге шығады. Текст компонентлерин байланыстырыўшы қураллар тек көркем текстте емес, ал тексттиң барлық түрлери, атап айтқанда илимий, публицистикалық, рәсмий ис қағазлар стилине тән текстлерде де ушырасады.

ÁDEBIYATLAR

1. Dáwletov A., Dáwletov E., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Sintaksis. – Nókis, 2009.
2. Гальперин И. Текст как объект лингвистического исследования. –М., «Наука», 1981, 20-bet.
3. Qurbonova M., Yuldoshev M. Matn tilshunosligi. –Toshkent, 2014.
4. Мамажонов А. Текст лингвистикаси. –Ташкент, 1989
5. Muhamedova S., Saparniyozova M. Matn lingvistikasi. –Toshkent, 2011.

Текст компонентлерин байланыстырыўшы қураллар

Досжанова Г. Д.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақалада текст компонентлерин байланыстырыўшы қураллар ҳаққында сөз еткен. Онда баянлаўыш формалары, алмасықлар, лексикалық тәкирар, хиазматикалық конструкциялар, орын ҳәм ўақытты билдириўши бирликлер, парцеллятлар, дәнекерлер ҳәм кирис ағзалардың текст компонентлерин байланыстырыўдағы хызметлерин шығармалардан алынған мысаллар менен анализлеп көрсеткен.

Таяныш сөзлер: текст, текст бирликлери, байланыстырыўшы қураллар, баянлаўыш, сөз шақаплары, лексика, синонимлер

Матн компонентларини богловчи воситалар

Досжанова Г. Д.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақолада матн компонентларини боғловчи воситалар ҳақида сўз юритган. Ўнда кесимлик шакллар, олмошлар, лексик такрор, хиазматик конструкциялар, замон ва макон бирликлари, парцеллятли тузилмалар, кириш сўзлар, боғловчиларнинг матн компонентларини боғлашдаги хизматлари бадиий асарлардан олинган мисоллар асосида таҳлил қилинган.

Таянч иборалар: матн, матн бирликлари, боғловчи воситалар, кесим, сўз туркумлари, лексика, синонимлар.

Основные средства соединяющие компоненты текста

Досжанова Г. Д.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. В статье речь идет о средствах соединения составных частей текста. Здесь проанализированы примеры соединения компонентов текста с помощью различных форм сказуемого, местоимений, лексических повторов, хиазматических конструкций, синонимов, союзов и вводных слов, взятых из литературных произведений.

Ключевые слова: текст, компоненты текста, связующие средства, сказуемое, части речи, лексика, синонимы.

Means of linking components of the text

Dosjanova G. D.
Karakalpak state university

Summary. The article is about the means of linking components of the text. Here the role of various forms of the predicate, pronouns, lexical repetitions, chiasmatic constructions synonyms, conjunctions and introductory clauses in linking the components of the text is given by analysing examples from literary work.

Key words: text, text components, linking tools, predicate, word, parts of speech, lexics, synonyms.

ОСНОВЫ ТЕОРИИ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОГО ПОЛЯ ОТНОСИТЕЛЬНО ВОЕННО-ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ЯЗЫКОВОЙ СФЕРЫ

Эркинов С. Э.
Самаркандский государственный институт иностранных языков

Проблема термина стала одним из центральных вопросов прикладной лингвистики. Лингвисты предлагают десятки определений понятия “термин” и большое количество критериев для его опознания в текстах. Эти критерия имеют в оснавном формальный характер. Достаточно убедительно звучат высказывания специалистов о том, что термин должен определяться исходя, из системно-функциональных признаков. Так, старонники теории необходимость сформулирования общих принципов системного описания термина и выделения некоторых общих понятий, связанных с его системным определением. Так, они принимают в качестве основного критерия отнесение той или иной лексемы в класс терминов вхождение значения этой единицы в некоторую систему научно-технических и специальных понятий. Такая система называется “терминополем”, которая выступает, в свою очередь, как системное образование плана содержания.

Как указывает Х.Д. Палуанова, системность является одним из основных признаков терминологической единицы, ибо пренадлежность термина к определенной терминосистеме способствует выявлению системных и функциональных потенций термино-лексемы [7, 52-56]. При таком подходе любое общеупотребительное слово или словосочетание может стать термином. Для этого необходимо, чтобы его значения было включено в определенное терминополе, а сама эта лексическая единица вошла бы в соответсвующую терминосистему.

Помимо вхождения термина в систему науки и языка, он также находит свое место не только на лексемном уровне стратификационной модели языка, т.к. из приведенных ранее определений, очевидно, что «термин – это слово или словосочетание», но и в полевой модели языка. Изучение системности лексического поля состава языка привело лингвистов к разработке теории семантических полей. Так, если стратификационную модель можно представить в виде некой вертикали, восходящей от простого к сложному, то семантическое поле представляется как горизонтальный срез, отношения между частями которого значительно сложнее и многообразнее, нежели в остальных структурах.

Основателем теории семантического поля принято считать Й.Трира, в соответствии с которой слова накладываются на определенную понятийную плоскость и получают свое значение взаимодействуя с другими словами. Традиционно в языкознании поле трактуется как понятийная или ассоциативная категория в лексике и семантике. В.Н. Шевчук понимает под семантическим полем парадигму слов, имеющих общий семантический признак и различающихся по одному или нескольким дифференциальным признакам. Такие парадигмы слов образуют определенные лексические структуры в языке [6, 197].

В соответствии с этой концепцией основанием для объединения терминов в одно семантическое поле может служить наличие общей семы. В пределах терминологического поля возможно установление гипо-гиперонимических отношений между терминами, выделение родовых и видовых понятий [1,6-15].

М.Н. Володина представляет семантическое поле, как единицы языка, объединенные общим содержанием. Данные единицы отражают различные виды сходств обозначаемых явлений (предметные, понятийные, либо функциональные). При этом выделяются такие основные свойства семантического поля, как: 1) наличие семантических отношений (корреляций) между составляющими его словами; 2) системный характер этих отношений; 3) относительная автономность поля; 4) непрерывность обозначения его смыслового пространства; 5) взаимосвязь семантических полей в пределах всей лексической системы (всего словаря).

Следует также решить вопрос о критериях разграничения одного семантического поля от другого. Б.И. Бартков предлагает проводить деление на основе наличия в данном семантическом поле интегральных семантических признаков, которые формируют его смысл, являющимся общим для всех элементов, входящим в рассматриваемое конкретное поле, а также дифференциальных признаков, с помощью которых различаются значения слов данного поля [2, 38-40].

Показательным для данного утверждения является группа терминов, относящихся к разным сферам, с интегральными и дифференциальными семантическими признаками. Например: (мелкий) pilferer карманный вор — pickpocket магазинный вор — shoplifter, shopbreaker; hoist; вор-взломщик crack-burglar; cracksman; вор-домушник burglar; housebreaker; гребное судно — rowing ['rəʊ-] boat парусное судно — sailing vessel паровое судно — steam vessel военное судно — warship; man-of-war (men-) грузовое судно — freight ship / boat госпитальное судно — hospital ship китобойное судно — whaling boat, whaleship, whaler рыболовное судно — fishing boat каботажное судно — coasting vessel наливное судно — tanker нефтеналивное судно — oil tanker учебное судно — training ship судно на подводных крыльях — hydrofoil судно на воздушной подушке.

Ярким примером здесь будет являться группа терминов, относящихся к военной сфере, где shoulder имеет общее значение “погон”; shoulder loop (мягкий вшивной погон), shoulder mark (фальш погон или погонная муфта), shoulder board (жёсткий нашивной погон), shoulder strap (нашивной погончик). Ср. еще показательный пример: 1) (тип двигателя) rocket космическая ракета — space rocket трёхступенчатая ракета — three-stage rocket 2) (боевой снаряд) missile сигнальная ракета — flare баллистическая ракета — ballistic missile ракета (ASROK ballistic баллистическая неуправляемая ракета носитель ракеты-торпеды “Асрок”), дальнего действия — long-range [-'reɪ-] missile осветительная ракета — flash cartridge, ядерная ракета nuclear rocket, nuclear-powered rocket, folding-fin aircraft неуправляемая авиационная ракета со складывающимся стабилизатором.

Основываясь на идее семантической взаимосвязанности терминов А.А.Реформатский создал теорию терминологического поля, считая неактуальным для термина понятие контекста ввиду его безразличия к словесному окружению. Термин функционирует внутри какой-либо терминологии и не существует вне ее. Его значение полностью проявляется при непосредственном употреблении, а вне поля его значение и системные связи могут быть непонятными.

Следует отметить, что проблемы, связанные с выделением и описанием терминополя носят дискуссионный характер, так как среди исследователей нет единой точки как в вопросе необходимости введения данного понятия, так и его толковании. Нельзя не согласиться с мнением А.Н Гамова [3, 56-61], который утверждает, что определение терминополя не совпадает у многих исследователей, иногда исследователи вовсе не выделяют понятие терминополя в связи с совпадением этого термина с понятием терминосистемы.

В.А.Татаринов под терминологическим полем понимает языковую структуру, которая включает в себя термины, относящиеся к одной профессиональной деятельности. Причем данная структура характеризуется многоуровневостью и носит унифицированный характер. Однако такое понимание не дает четкого разграничения понятий терминосистемы и терминологического поля в общей системе языка [5,126–129]. Некоторые исследователи рассматривают понятие терминологического поля, как системное лексико-семантическое языковое объединение, так как данное понятие относится и к лексическому уровню языка и характеризуется семантической связью между элементами, составляющими терминополе. Причем здесь выделяется единая доминанта, на которую ориентируются элементы, входящие в данное объединение.

Как и терминологическая система, терминополе представляют совокупности понятий какой-либо науки. Поэтому видится необходимость разграничения понятий терминологическая система и терминологическое поле, а также определения что, собственно, понимать под терминополем.

Сходство поля и системы заключается в том, что они оба состоят из элементов, но оправданное разделение этих понятий основано на разной структурной организации элементов в системе и в полевой структуре.

Однако, если язык принято рассматривать как систему, то вопрос о применимости термина «поле», который является метафорическим, до конца не решен. И если критерием для вхождения в терминосистему служит принадлежность к какой-либо отрасли знаний, то целесообразно ответить на вопрос о критериях отбора элементов для терминологических полей.

По мнению О.И. Лукиной принцип инвариантности и функциональный принцип являются основой для группирования элементов лингвистики. Причем функциональный принцип нельзя отождествлять с коммуникативной функцией, т.к. элементы лингвистики выполняют также структурные функции в языке. Кроме того, набор элементов должен иметь относительную стабильность и упорядоченность, чтобы носитель языка понимал значение слова при условии, что ему известны другие слова этого же поля [4,111-117].

Описание лексического значения слова является одной из основных проблем семантики. Установление значения производиться не только путем анализа конкретных лексических единиц, но и посредством выявления отношений между словами и их описаниями. Вхождение терминов в состав не только языковой системы, но и научной, позволяет провести описание лексического значения достаточно точно.

Также нужно решить вопрос о структуре поля и наличии иерархии между элементами.

На любом этапе развития науки поле имеет относительно стабильный характер и способно к изменениям, которые сопряжены как с естественным свойством языка к изменению и развитию, так и ростом научных

знаний. В терминологии любой предметной области всегда присутствуют единицы узкоспециальные и общенаучные. Применительно к полевой модели организации терминологии можно отследить центрическую систему терминов в рамках терминологического поля, где центром будут являться узкоспециальные термины, а периферией – общенаучные.

Таким образом, получится, что элементы, находящиеся на наиболее отдаленных от центра участках будут граничить и взаимодействовать с периферийными элементами других полей. Общим свойством всех полей является наличие связи между элементами. Однако остается нерешенным вопрос о месте военно-профессиональной языковой сферы (ВПЯС): принадлежат ли они одновременно к нескольким полям или каждый случай их употребления независим от остальных и должен рассматриваться отдельно.

Наличие одинаковых сем в структуре значения создает впечатление о включении в одно терминологическое поле, но и принадлежность значений к разным отраслям логически делает это невозможным. Параллельно встает вопрос о принадлежности единиц ВПЯС к какому-либо терминологическому полю общенаучных терминов. Традиционно иерархическая структура поля видится в наличии центра, ближней и дальней периферии. Варьирование может иметь разные конфигурации: сначала распространяться от центра к периферии, а затем в вовсе выходить за рамки терминологического поля или синхронно переходить в другое поле, особенно когда развитие нового значения основано на метафорическом переносе.

Центрическая модель поля не устанавливает жестких границ между полями и если исходить открытости полей для взаимодействия друг с другом, нахождения узкоспециальных терминов в непосредственной близости к центру, а общенаучных на периферии, разумно предположить, что ВПЯС отводится место между общенаучными и узкоспециальными терминами.

Открытость и непрерывность семантического пространства предполагают свободное движение единиц, то есть любые термины, принадлежащие к одному полю способны перемещаться в другие. Те же из них, прежде всего узкоспециальные, которые не переходили в другие поля, также не лишены такой возможности и обладают потенциалом для перемещения. Учитывая, что появление значения ВПЯС проходит в несколько этапов, которые несложно проследить, проводя исследование диахронического развития термина, можно сделать вывод о зависимости вхождения военного профессионализма или термина в терминологические поля: чем больше значений у единиц ВПЯС, тем в большем количестве терминополей он представлен.

Широкая развитость ВПЯС в значительной степени осложняет проблему определения границ общего терминологического поля, а наличие специфических единиц в терминологии языка позволяет относить их сразу к нескольким терминологическим полям. Любая совокупность элементов обладает определенной структурой, функцией, конфигурацией, независимо от принципов, на основе которых они объединены. Говоря о принципах построения и функциях терминологического поля, необходимо в первую очередь выделять те из них, на основании которых данная группа элементов может называться полем и отличается от остальных феноменов, объединяющих элементы в группы. Рассмотрение особенностей терминологического поля должно проводиться с учетом не только семантических, но и морфологических и синтаксических параметров сочетаемости терминов. Семасиологическая сторона исследования, не может быть полной без анализа синтаксического аспекта и лексической сочетаемости единиц.

Функциональный подход к полевой структуре терминологии позволяет рассматривать ее как динамическую, подвижную структуру, способную трансформироваться в зависимости от речевой ситуации. Полевой подход к изучению ВПЯС позволяет представить ее в виде горизонтального среза, на котором возможно более детальное изучение системы значений и установление связей между ними.

Для исследования какой-либо предметной области и выделения в нем ВПЯС прежде всего необходимо построение классификационных схем, отражающих состав входящих в них понятий, а затем определение семантических отношений между ВПЕ, употребляющимися в нескольких терминологических полях, и только после этого возможно описание структуры значений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алимурадов О.А., Лату М.Н. Особенности моделирования семантики терминоединиц. Терминологические оппозиции (на материале англоязычной военной терминологии) // Вестник Иркутского государственного лингвистического университета. – Иркутск, 2010.
2. Бартков Б.И. Частотность английских военных терминов и мощность их словосочетательных гнезд // Особенности словообразования в термино-системах и литературной норме. – Владивосток, 2011.
3. Гамов А.Н. Дефиниция “Военной терминологии» и «военного термина» в современном языкознании. – Электронный научный журнал «APRIORI. Серия: гуманитарные науки». - www.apriori-journal.ru.-№ 4 2017.
4. Лукина О.И. Особенности метаязыка лингвистики и лингвистической терминологии // Сопоставительная лингвистика. – Екатеринбург, 2016. - №5.
5. Кульпина В. Г., Татаринов В. А. Цивилизационная лингвистика — новый метод современного терминоведения [Рец. на кн.: Палютина З.Р. Цивилизационная лингвистика. Уфа, 2005] // Вестник Московского университета. Серия 19: Лингвистика и межкультурная коммуникация. — 2006. — № 2.
6. Шевчук В.Н. Составные наименования в военно-терминологической системе современного английского языка // Функционирование системы языка в речи. – М., 2001.
7. Палуанова Х. Ўзбек ва қорақалпоқ тилларида экотерминлар ва уларнинг деривацион таснифи// Хорижий филология. Самарқанд: СамДЧТИ, 2016. – №2. 58

Әскерий тараў тилиндеги терминологик майданның теория тийкарлары
Эркинов С. Э.
Самарканд мәмлекетлик шет тиллери институты

Резюме. Мақала улыўма тил билиминиң әскерий профессионал лексика тараўына бағышланған болып, онда әскерий профессионал тил тараўына тийисли сөзлердиң терминологиялық майдандағы базыбир теориялық тийкарларын ашып бериўге қаратылған.

Таяныш сөзлер: атама, критерия, системалылық, лексикалық қурал,семантикалық майдан, лексикалық қурал парадигмасы, лексикалық қурам.

Харбий соҳа тилидаги терминологик майдоннинг асосий назариялари
Эркинов С.Э.
Самарқанд давлат чет тиллари институти

Резюме. Мақола умумий тил билимининг харбий профессионал лексика соҳасига бағишланган бўлиб унда ҳарбий-профессионал тил соҳасига оид сўзларнинг терминологик майдондаги айрим назарий асослари ёритилган.

Калит сўзлар: атама, критерия, тизимлилик, лисоний восита, семантик майдон, лисоний восита парадигмаси, лисоний таркиб.

Основы теории терминологического поля относительно военно-профессиональной языковой сферы
Эркинов С. Э.
Самаркандский государственный институт иностранных языков

Резюме. Статья посвящена рассмотрению военно-профессиональной лексики. В ней анализируется отдельные теоретическийе вопросы терминологического поля слов, относящихся к военно прпофессиональной лексике.

Ключевые слова: родители, критерия, системность, лексические средства, семантические поля, парадигма лексических свойств, лексические состав.

Fundamental theories of terminological field in the language of military services
Erkinov S. E.
Samarkand State Foreign Languages Institute

Summary. The article is devoted to the consideration of military professional vocabulary. It analyzes individual theoretical questions of the terminological field of words related to military professional vocabulary.

Key words: term, criterion, consistency, field of term, lexical unit, phrases, semantic field, word paradigm, language structure.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ «КӨК» ЛЕКСЕМАСЫНЫҢ СЕМЕМАЛАРЫ ҲАҚҚЫНДА

Зайрова Қ.М.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Келбетликлер белги аңлатыўшы сөзлер сыпатында тил стильлеринде, әсиресе көркем әдебият стилинде өзиниң жийи қолланылыўы, басқа сөз шақапларына салыстырғанда айрықша стильлик бояўлары, эмоциональ-экспрессивлик қәсийети, мәнилик өзгешеликлерге бай болыўы менен ажыралып турады. Қарақалпақ тилинде *ақ, ала, гүреӊ, жасыл, жийрен,көк, қара, қоңыр, қызыл, мөлдир, мелле, сары, тарғыл, төбел, тарлан, торы, шәўкер, шубар* усаған бир қатар келбетлик лексемалар предметтиң реңин билдиреди. Олар өзлериниң айрықша өзгешелигине ийе. Бул сөзлер ҳәр бири өзине тән семантикалық структурасы ҳәм стильлик өзгешелиги менен ажыралып турады. Олардың стильлик өзгешеликлери оккозиональ семаларды билдириў мүмкиншилиги сөйлеў процесинде жүзеге шығады. Қарақалпақ тилиниң тиллик материаллары реӊ атамаларының семантикалық өзгешеликлери ҳәм олардың этнографиялық, символлық мәнилери, үрп-әдетке байланыслы мәнилери де қарақалпақ тил билиминде өз алдына изертлеў объекти бола алатуғынын көрсетеди.

Түркий тил билиминде реңди билдириўши келбетликлер бойынша бир қанша изертлеў жумыслары алып барылды. С.И.Матчанова өзиниң жумысында рус ҳәм өзбек тиллериндеги рең билдириўши сөзлердиң структуралық ҳәм лексика-семантикалық өзгешеликлерин анықлап, жумыстың нәтийжелерине қарай, реңди билдиретуғын келбетликлердиң өзбекше эквивалентлери рус тилине қарағанда аўыспалы мәнилериниң көплиги менен ажыралып туратуғынлығы айтып өтеди [1,24]. М.Ганиходжаева өзбек тилиндеги реңди билдиретуғын келбетликлерди салыстырма-тарийхый аспектте изертлейди [2,23]. З.Н.Пардаев өзбек тилинде рең билдириўши келбетликлердиң семантикалық-стильлик өзгешеликлерин изертлеп, ол өзиниң жумысында рең билдириўши ақ, қара, қызыл, сары ҳәм басқа да келбетликлердиң мәнилик өзгешелигин ҳәм стильлик қолланылыўын үйренген [3,22]. Сондай-ақ, Р.В.Алимпиева «ақ» келбетлигиниң мәниси ҳаққында [4,13]. Ибраҳим Ҳаққул «қара» сөзиниң мәниси туўралы [5,14], Р.Н.Шойбеков рең билдириўши келбетликлердиң мәнилик өзгешеликлерин өзлериниң мақалаларында сөз етеди [6].

Қарақалпақ тил билиминде рең атамаларының семантикалық тәбияты еле толық изертленбеген мәселелердиң бири болып табылады. Бул бойынша А.Бекбергеновтың реңди билдириўши келбетликлер, олардың мәнилери ҳаққында мақаласы [7,54] жарық көрди. Онда «қара» сөзиниң мәнилери ҳәм реңди билдириўши келбетликлердиң атлықласыў жағдайлары үйренилген. Ал, М.Кудайбергеновтың мақаласында [8,103] қарақалпақ тилиндеги келбетликлердиң, соның ишинде реңди билдириўши келбетликлердеги морфонологиялық қубылыслар ҳаққында илимий таллаў жүргизеди. Деген менен, бул жумыс еле лингвистикалық жақтан толық изертленбеген. Сонлықтан, қарақалпақ тилинде реңди билдириўши

келбетликлер арнаўлы изертлеўди күтип турған әҳмийетли жумыслардың бири деп айта аламыз. Биз бул мақаламызда реңди билдириўши көк келбетлигиниң семемалық дүзилисине айрықша тоқтап сөз етпекшимиз.

Қарақалпақ тилинде көк лексемасы басқа реңди билдириўши келбетликлерге салыстырғанда (рең мәнисин аңлатыўда) бир қанша абстракт түсиникке ийе. Себеби, көк делингенде анық бир реңди көз алдымызға келтириў қыйын. *Көк* лексемасы *жасыл, аспан көк* сыяқлы реңлер шеңберинде сүўретленеди. Анықластырыў зәрүрлиги туўғанда, олардың өз атамасы менен айтылады. М.Садыкова мийнетинде «көк» лексемасының «жас, көк, писпеген» мәнилерде қолланылыўы мысаллар арқалы берилип, тарийхый шығысы жағынан жасыл сөзиниң «жас» сөзинен, яғный жас (жас+ы+л) сөзине аффикслер қосылыў жәрдеминде реңди билдириўши сөздиң пайда болғанын көрсетеди [9,21]. Ш.Рахматуллаевтың мийнетинде «көк» лексемасының этимологиясы төмендегидей көрсетиледи: 1) көгериў – етке көк түсиў мәнисин аңлатыўшы көк («мовий, зангори») көк сөзине –ар аффиксиниң қосылыўы арқалы кӧ:к+äр 2) көгер – «өнип өс», «көкле» мәнидеги көк (ўт-ўлан, майса) атлық сөзге -(ä)р қосымтасының қосылыўы арқалы жасалған кок+äр = кокäр 3) көк шөп (кўкат) – өсип турған от-шөп мәнисиндеги (көк пияз, укроп ҳәм т.б.) аўқатлық затқа пайдаланыўға арналған дийханшылық өнимлерин аңлатыўшы көк шөп (кокäт) «көк от» сөзлеринен жасалғанын, сондай-ақ суўдың көк-көңбек ийримленген толқынлары, көклем «бәҳәр» мәнилериниң жасалыўын көрсетип өткен [10].

Қарақалпақ тилинде көк-аспан кеңислиги мәнисинде, көк – ерте бәҳәрде көгерип шыққан шөплер, қара үйдиң керегелерин бир-бири менен байланыстыратуғын тери түйме, адамның денесине түсирилген дақ ҳәм затлардың түр-түси мәнилеринде көрсетилген [11,III,10-11]. Ал жасыл – жылдырым найзағай ҳәм көгерип киятырған көк шөптиң реңи мәнисинде билдирилген [11,II,185]. Реңди билдириўши көк лексемасы атлық ҳәм фейил сөз шақаплары менен бирге келип ҳәр түрли мәнилерди аңлатады. Олардың гәптеги ҳәр қыйлы қосымша мәнилери контекстте ғана анық көринеди. Көк лексемасының лексика-семантикалық өзгешеликлери, қоспа атлықлар қурамында келиўи, сондай-ақ, топонимлерде қолланылыўы да қарақалпақ тилинде жийи ушырасады. Қарақалпақ тилиндеги «көк» лексемасы бир қанша мәни бөлеклеринен қуралған бөлеклерден – семемалардан турады: найза мәнисинде-көк сүңги, өсимлик мәнисинде- көк шөп, рең мәнисинде-көк шапан, дақ мәнисинде-көк түсиў, аспан мәнисинде – көкке қол жетпеў, ерте бәҳәр мәнисинде–көклем, ҳәм т.б семалар саны және даўам ете бериў мүмкин. Жоқарыда көрип өткенимиздей, «*көк*» лексема семемасының ҳәр түрли бөлеклери семалары мәлим бола береди.

Қарақалпақ халқының бай аўызеки дөретпелеринде, классик шайырлар ҳәм жазыўшыларымыздың дөретпелеринде *көк* лексемасы бир неше мәнилерде қолланылғанын көриўимизге болады.

I) Реңди ҳәм түр-түсти билдириў мәнисинде келбетликлердиң қатарынан орын алады. Онда гәпте анықлаўшы ўазыйпасын атқарады. Адамның шашы, көзи ҳәм басқа затларды белгиси арқалы билдириў ушын өз алдына рең аты менен қолланылады. Мысалы, Узын бойлы, сары сынлы, *көк көзлери* мийрим менен баққан келиншек Қайырдың туўған анасы еди. – Бий баба , - деди арық-турақтан келген, *көк сақалы* жүзине қуп жарасқан, өзинен көре жасы киширек дуўпияз киси. Алға созылған еки қолының үстине мөреленген *көк шапан* тасланған екинши хызметкер таяр болды. … Барлықбайдың жанына келип, аттан түсти, жараланғанлар менен басқалар шуғылланып атырғанда, *көк аспанға* тигилип ашық қалған көзлерин алақаны менен ақырын жапты. Уш жасар *көк исек* аяқ серппестен, қасқырдың желкесинде кете берди [12,II,357].

II) Көк лексемасы субстантивлесип келгенде рең мәнисинен көре ҳәр қыйлы затлық мәнилерди билдиреди: 1) аспан мәнисинде: *Көкте* сап дүзеп ушқан қуслар кәрўаны киби ойлар дизбеги қылында жанланып, сүўретлерге айланып бара берди. Қуяшқа қолын саябан етип, *көкке* қарады [12, I,49]; 2) ерте бәҳәрде көгерип шыққан шөп, майса мәнисинде: Жылқы *көкке* тойынды, шамасы, қымыздан *көк* ийиси кете баслады [12, II,333]; 3) қарыз түри мәнисинде: Тийинди тийинға жалғастырып, пул жыйнап жер алды, оны көбейтти, ижараға жер екти, дақылдың *көгине* қарыз алды, қудай кеширсин, зорлық та қылды [12, III,43]. 4) географиялық атама мәнисинде: Шымбай шәҳәри саўда орайы еди, бул жерде мешит болса да, уламалардан Әмиўдәрьяның арғы жүзинде *Көк* бойында Жантемир ийшан, Қырантаўда Имаматдин ийшан менен баласы Атаулла, Дәўқараға жақын жерде Қутлыхожа ийшанлардың ашқан мектеплери менен өзлериниң абыройы өрлеп турды [12, II,462]; 5) мәмлекет басқарыў түри салыстырмалы мәниде: Ал, енди, сендерге тағы бир өтирик айтайын, биз типти, шуқырға жумалағанша қызылды да, ақты да, *көкти* де естикен жоқпыз... 6) кәсип ийеси мәнисинде: «көк» лексемасына сөз жасаўшы –шы аффиксиниң қосылыўы арқалы кәсип ийеси мәнисин билдиреди – Олардан бәриде халлажлар менен *көкшилер* болғаны мақул шығар, - деди Ережеп, пахтадан тоқылған жипти, *көкши* бояйды, сыбайлас қонса ислесиўге жақсы [12, II,400]; 7) қара үйдиң керегесин байланыстыратуғын тери түйме мәнисинде: Ҳаяллар алты қанат үйдиң алты керегесин, талдан жонып исленген, өгиздиң мойын териси менен көкленип, жоса менен боялған жеңил көзгенек керегелерди жайыпжиберип, бирлескен жерлерин жүннен есилген мықлыжиплер менен бирлестирип байлап шықты [12, III,107]; 8) «тәжирийбеси аз» мәнисинде: Екинши бетте, бетлик атлық формасында келип, шаласаң мәнисин билдиреди. – *Көксең!* Тәўиптиң аты шығыўы ушын аўырыў көп болыўы тийис! [13,I,187]; 9) «бәҳәр» мәнисинде: Бул жерде *көклемниң* жанға жағымлы самалы есип турар еди [12,I,107]. Көклем сөзиниң жасалыўы ҳаққында Ш.Рахматуллаев мийнетинде «бул атлық сөзи «өнип өс», «көгер» мәнисин аңлататуғын коклä – фейилинен –м қосымтасы менен жасалған: коклä – I +м = коклäм (көклем)» деп көрсетилген [10,225]; 10) «америка пул бирлиги болған доллар» мәнисинде: Ҳәзирги ўақытта аўызеки сөйлеў тилимизде доллар мәнисин аңлатыў ушын «көк» жаргон мәнисинде қолланылады. Мысалы, *көктиң* курсы қанша болды?

Сондай-ақ, «көк» лексемасы гейде ол турақлы анықлаўышлық хызметте келгенде де өзгерип келеди. Сөз дизбегиниң улыўма мәниси контекстте келип шығады. «Көк» лексемасы бул жағдайда қасындағы сөз бенен мәнилик жақтан биригип, номинативлик характерге ийе болады ҳәм бир предметти басқа да сондай биргелкили предметлерден айырымлап көрсетеди. Мысалы: 1) жылқының реңине байланыслы аталыўы: *көк жүрмел, көк жал, көк дөнен, көк шубар, көк жорға*. *Көк жүрмелиниң* пәти менен келип Ырысқул бийди атынан аўдарып алдына өңгерип әкетти. Елшилериниң кешиккенлигине парасатсызланғанлықтан ба ямаса оларға исенбеди ме, омыраўлы *көк жал* бедеўин ойнатып Жәнибек тарханның өзи жетип келди [13,I,327]. Дәўлетияр арық ақсақал әўелгидей үзеңгиге ширенип, қаддин тикледи. *Көк жорғаның* жылаўын қағып, тебинди [12,I,107]. Тарамыс қоллар *көк дөненниң* жүўениниң жылаўын жаздырыўға мәжбүр болды [12,III,81]; 2) «адамның арқа мойны» мәнисинде: Бир төбешиктиң қәндегинде аўнап атырған Дәўлетбай бийди тапты. *Көк желкесин* қылыш кесипти [13,I,288]; 3) аспанның адамның көзи жететуғын ноқаты мәнисинде: Ақырында батыстан көтерилип турған ай *көк жийек* аржағына сиңип, көринбей кетти [12,IV,114]; 4) «адамлардың, ҳайўанлардың органы» мәнисинде: Найза бөриниң жүрегине шаншылмаған, ал еки қабырғаның арасынан тесип өтип, *көк етке* қадалған еди [12, I,176]; 5) «найза» мәнисинде: Әкеден қалған өткир қылыш қында тат басып қансырар, *көк сүңги*, өгиздиң мойын терисинен тигилген қалқан керегеге илиўли… [12, II,30]; 6) «чай түри» мәнисинде: -Қәне, шайға марҳамат! Қолға алғанда алақанды толтыратуғын буйирли шыныкесеге қуйылған *көк шай* гүрриңнинң әдеўир узаққа созылатуғынлығынан дәрек бергендей еди [12, IV,189]; 7) абырайлы атақлы адам мәнисинде: Көркем шығарма тилинде Көк сақал семасының атақлы ҳәмелдар мәнисинде қолланылғанын да көремиз. Еле кәрўан ханлық қарамағындағы жерлерден өтип барар, сонлықтан ҳәммелер: елши *көк сақаллар да*, олардың хызметкерлери де, түйешилер де, қорықшы жигитлер де әдеўир арқайын келер …[12, II,352]; 8) кийимниң атамасы мәнисинде – көк көйлек: Басқыншылар сәрдарының айтқанын орынлап, бирнеше күнлерден берли зорлықтан тыйылып-ақ киятыр еди, узатылатуғын қыздың *көк көйлек* кийип, өңири моншақлар таққан шырайлы сын-сымбаты азғырды ма, ямаса сәўкелениң қасы менен көзине төгилген моншақлары арасынан сүзилип баққан нәзери мәлҳам қылдыма, Көклен жигитлериниң бири қыздың билегинен услап, ушағына тартыўдан өзин тыя алмады [12, IV,123]; 9) *«оқ»* мәнисинде: Жыландай ийретилген *көк отлар* изли-изинен аспанға атылып, майда-майда ушқынларға айналып, жерге түсип атыр [13,I,149]; 10) аз муғдардағы пул мәнисинде: – Палўан аға, қалтасында *көк тийини* жоқ киси атқа мине ме? [13, I, 206]; сондай-ақ, қағаз пул мәнисинде де қолланылады: – Ҳәзир болмаса соңырақ қабыллар…Олар кисесине қол салып, еки *көк қағаз*, ақпатшаның пулын шығарып, қағазлардың үстине қойды [12, III,46].

«Көк» лексемасы гейде фейил сөзлер менен дизбеклесип келген ўақытта «писпеген, қам» мәнисин аңлатады: Оның үстине быйыл дақылды суўық ерте урып, жүўери менен тары *көк* қалды [12, II,386]; Келбетликтиң пәсейтиў дәрежесиниң қосымтасы қосылыў арқалы «писпеген» мәнисин билдиретуғын – *көклеў* келбетлик сөзи менен бирге, фейил сөз шақабын билдиретуғын *көклеў* – кийимниң жыртылған жерлерин тигиў мәнисинде ис-ҳәрекетти билдиретуғын фейил сөзлер де ушырасады. Мысалы: Көйлегиниң тигиси кеткен жерлерин *көклеўге* киристи (Ққ х.е.) Көклеў мәнисин билдиретуғын фейил сөз шақабы Ш.Рахматуллаев мийнетинде «ески түркий тилиндеги «тамыр», «тийкар» мәнисин аңлататуғын «кӧк» атлық сөз шақабына «тутастырыў орны» мәнисиндеги –лӓ қосымтасы менен жасалғанынын» көрсетип өтеди [10,224]. «Ҳәллениў, аўқатланыў» мәнисинде: Түйелерине, атларына жем алып, кеўип кеткен азық-аўқатын жаңа пискен азық-аўқатқа алмастырды, шаршаған кәрўан *көклеп* өзлерине ҳәм көликлерине дем берди [13,I, 86].

Қарақалпақ тилинде «көк» лексемасы қоспа сөзлерди жасаўда да өнимли қолланылады.

Суўдың көлеми: Және бир айырмасы – тоғайлар үстинен пәл-пәллеп ушқан ҳәр қыйлы қуслардың, айдын шалқар суў жағалап *көгалай-көк* теңизди толтырған үйрек, ғазлардың шағалалардың шарқылдысынан басқа шаўқым келмейди …[13,I,76]. Кеңислик мәнисинде: Аўыл төрт тәрепин жазықлыққа берип, қонысласқан екен. Көз жетпес *көгалай* кеңисликте ат баўырынан дала гүллери өскен. Аттың реңи: Бул көринис шайықты қуўантып, Сүйиндик бийге қадаўлы найзаны пәт пенен суўырып ала сала, екинши тәрепке, Дәўлетбай бийдиң жайдақ *көк боз* атын қуўып баратырған атлының изинен ат қойды Т.Қайыпбергенов). Географиялық атама: Түслик жағында Кегейли жақын болса да Лар өзеги Кегейлиден емес, ал Әмиўдәрьядан саға алатуғын *Көкөзектен* бөлинетуғын еди. Суфий аўылы бәҳәрден баслап жазлаўға шығатуғын, аяғы теңизге қуятуғын *Көксуўдан* саға алатуғын Бақырған өзегиниң бойында отыратуғын, Қоңырат қорғаны бир ат шаптырым жерде қарайып көринип туратуғын еди [12, II,222]; Адам аты: Кете берди *Көкаман*, Қала берди Қаражан (Алпамыс). Аўырыў атамасы мәнисинде – *көксаў, көкжөтел.* Қасқыр атамасы: — Бөрибасар менен алысқан азыўы қазықтай *көкжал* ийттен басымырақ келмекте еди [12, I,38]. Реңди билдирип келеди: Ханға бул унаса керек, қара жүнли жарғақ тислегендей өсик муртлары астынан *қызыл-көгис* еринлери түрилип, «Майдабийке, кейпиң жақсы ма?» деп келеди [13,I,368].

Қарақалпақ тилинде «көк» лексемасы фраземаның қурамында да өнимли жумсалып, «жаманлаў»-көк ешекке терис мингизиў, «қуўаныў»-төбеси көкке жетиў, «ўайран қылыў»-күли көкке ушты, «сыйлаў, ҳүрмет етиў»-көклерге көтериў, «ашыўшақ, урысқақ» – *көк бет;* мәнилерин билдиреди. Мысалы, Маман ҳаққындағы гәпке тағы оралып,– Разыман, - деди Айдос бий өзине билдирилген исенимнен *төбеси көкке жеткен* қуўанышын жасырып… [12, II,239]; Сондай-ақ, еби жоқ, олақ ҳаялларға қарата айтылатуғын «*көк ийнениң көзин түртип билмейди*» – фразеологиялық сөз дизбеги де тилимизде өнимли қолланылады. «Бийшара, сорлы» мәнисинде: Көркем шығарма тилинде бийшара мәнисин билдиретуғын қара маңлай фразеологиялық сөз дизбегиниң орнына *көк маңлай* фразеологиялық сөз дизбеги ушырасады. Мысалы: Әзийзлер! *Көк маңлайлар…!*

Ғарғыс урғанлар! Мусылманлар!...Сорлы қарақалпақлар!...Мурат шайық алыстан усылай сүренлеп киятыр [13, I, 111].

Жоқарыда келтирип өткенимиздей, «көк» лексемасы тек ғана реңди билдирип қоймастан бир қанша мәнилерде өнимли жумсалған. Сондай-ақ, айырым сөзлер ҳәм сөз дизбеклериниң бир неше мәнилери бар екенлигин көриўге болады. Улыўма «көк» лексемасының өзине тән өзгешелиги жүдә көп. Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ тил билиминде реңди билдириўши келбетликлердиң семемалық дүзилисин үйрениў, бүгинги күнниң ең әҳмийетли ўазыйпаларынан бири деп айта аламыз.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Матчанова С.И. Русско-узбекские параллели в цето обозначении. Автореф. дисс… канд. филол. наук. – Ташкент, 1987.
2. Ганиходжаева М. Прилагательные цвета узбекского языка в сравнительно-историческом аспекте. Автореф. дисс… канд. филол. наук. – Ташкент, 1986.
3. Пардаев З.Н. Ўзбек тилида сифатларнинг семантик-услубий хусусиятлари. Филол.фан.номзоди... дисс.автореф. – Самарқанд, 2004.
4. Алимпиева Р.В. Семантические структура слова «белый» // Вопросы семантики. –Л. 1976.
5. Ибраҳим Ҳаққул. Яна *қора* ранг талқини ҳақида // «Ўзбек тили ва адабиёти». 2001, №3.
6. Шойбеков Р.Н. Кейбир түр-түс атаўышларының мағыналары. //Қазақ ССРҒА. Хабарлары. Филолгия сериясы, 1990, №3.
7. Бекбергенов А. «Қара» сөзиниң мәнилери ҳаққында. // «ӨзССР ИА Қарақалпақстан филиалы хабаршысы». №4. 1969.
8. Құдайбергенов М. Морфонологические явления в именах прилагательных каракалпакского языка. // Актуальные проблемы современной науки. – М. №5, 2002.
9. Садыкова М. Слова обозначающие цвет и окраску в узбекском языке. Автореф. дисс… канд. филол. наук. – Ташкент, 1963.
10. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. –Тошкент, «Университет», 2000.
11. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. – Нөкис, «Қарақалпақстан», II. 1984, III. 1988.

Қарақалпақ тилинде «Көк» лексемасының семемалары ҳаққында

Зайрова Қ.М.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. Мақалада қарақалпақ тилинде реңди билдириўши «көк» лексемасының мәнилери ҳаққында сөз етилген, оның семантикалық структурасы ашып берилген. Оның тек ғана реңди билдирип қоймастан басқа да бир қанша мәнилерде өнимли жумсалатуғынлығы көркем шығармалардан алынған мысаллар арқалы тийкарланған.

Таяныш сөзлер: көк, келбетлик, лексема, семема, субстантивлесиў, фразема.

О семемах лексемы «Көк» (синий) в каракалпакском языке

Зайрова Қ.М.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. В статье говорится о значениях лексемы «синий» обозначающей цвет в каракалпакском языке. Раскрыта её семантическая структура. Обосновано, что она обозначает не только цвет, но и употребляется во многих других значениях, что подтерживается многими примерами из художественной литературы.

Ключевые слова: синий, имя прилагательное, лексема, семема, субстантивация, фразема.

On sememes of the lexeme «blue» in the karakalpak language

Зайрова Қ.М.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Summary. The article deals with the meaning of the lexeme «blue» which means colour in Karakalpak. The semantic structure of the word «blue» isrevealed. This word means not only colour, but is also used in many other meanings. Moreover, some words and word combinations have other meanings too. The article explains peculiarities of the lexeme «blue».

Key words: Blue, adjective, lexeme, sememe, substantive, phraseological.

ЎЗБЕК ТИЛИ СИНОНИМЛАРИ ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИДА МАЪНОДОШ БИРЛИКЛАР ТАВСИФИ

Данияров Б. Х.

Навоий давлат педагогика институти

Мустақил юртимиз ҳаётининг барча соҳаларида юз бераётган катта ўзгаришлар ўзбек тилининг тараққиётига, айниқса унинг лексикология ва лексикографиясининг ривожига сезиларли таъсир кўрсатди. Жумладан, лексикология ва лексикография соҳасида олиб борилган ишлар ҳам кўзга кўринарли бўлди. Бу йўналишда муайян ишлар амалга оширилди ва оширилмоқда. Шунингдек, турли филологик луғатларнинг, хусусан, беш жилдли ўзбек тилининг изоҳли луғатининг яратилишини луғатчилар томонидан амалга оширилган энг катта иш деб баҳолаш мумкин. Лекин лексикографияда ҳалигача синонимия масаласи эътибордан четда қолиб келмоқда.

Маълумки, 1974 йилда А.Ҳожиев томонидан "Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати" [4] нашр этилгандан кейин ўтган қирқ беш йил мобайнида республикамиз сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маданий ҳаётида мисли кўрилмаган ўзгаришлар, юксалишлар юзага келди: Истиқлолни қўлга киритилиши, ўзбек тилининг давлат тили мақомини олиши, «Давлат тили ҳақида»ги қонуннинг қабул қилиниши ўзбек тили

лексикасининг ривожига катта таъсир кўрсатибгина қолмасдан, ўзбек тилшунослиги олдига янги вазифаларни кўндаланг қўйди. Ўзбек тили лексик захирасининг жадаллик билан кенгайиши ва бойиб бориши, давр талабига жавоб берадиган синонимларнинг изоҳли луғатини қайта яратиш заруриятини келтириб чиқарди. Кўринадики, ўзбек тилшунослиги олдида синонимик бирликларни тартибга солиш, такомиллаштириш, уларни луғатда акс эттириш ва изоҳлаш билан боғлиқ талай муаммолар ҳам мавжуд. Ўзбек тилининг кўп асрлик тарихга эга қадриятларини ўзида ифода этган синонимик муносабатдаги диний тушунча номлари ҳам ушбу луғат материалларида ўз аксини топмаган ҳамда юқорида айтилганларнинг ўзиёқ "Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати"нинг ҳозирги талабларга қай даражада жавоб бериши ҳақида аниқ тасаввур уйғотади.

"Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати"нинг луғат мақоласи қуйидагилардан ташкил топган: 1) синонимик қатор, 2) синонимик қатордаги сўзлар учун умумий бўлган маънонинг изоҳи, 3) синонимик қатордаги ҳар бир сўзга хос хусусиятнинг таърифи, 4) синонимик қатор ва ҳар бир синонимга берилган таърифни тасдиқловчи мисол-цитаталар. Синонимик қатордаги ҳар бир сўзга қарата айтилган фикр-мулоҳаза шу сўзни қўллашда амал қилинадиган қатъий ҳукм деб эмас, балки тавсиялар деб қаралиши лозим [4. 6].

Ўзбек тили умумистеъмолидаги сўзларнинг кўпчилигини кўп маъноли сўзлар ташкил этади, шу маънода, кўп маъноли сўз бирдан ортиқ синонимик қатор бирлиги сифатида иштирок этиши мумкин, кўп маъноли сўзларни контекстда аниқлаш у даражада қийинчилик туғдирмайди. Синонимик қаторда кўп маъноли сўз ҳисобланган бир сўз бош сўз (доминанта) саналганда ҳар бир доминантдан сўнг рим рақами қўйилган ва синонимик вариантлари келтирилган. Масалан, *ажратмоқ* бош сўз сифатида икки ўринда синонимик қаторда қўлланган:

Баъзи ўринларда келтирилган кўп маъноли лексемаларнинг синонимик қатор бирликлари айнан бир хилдаги лексемалардан тузилган бўлса-да, улар ўртасидаги маъно оттенкалари нозик фарқларга эгалиги ҳисобга олиниб, юқорида келтирилган тартибдаги каби изоҳланган. Масалан:

АЖРАТМОҚ I, АЙИРМОҚ. Тўдасидан, бутун ҳолидан алоҳида қилмоқ.

Сўнг энкайиб, маҳсиларни секин-секин санади-да, беш жуфтини ажратиб нарироққа сурди (Ойбек). Боққа олиб кетиши лозим бўлган буюмларни бир ёққа айирди (Ойбек).

АЖРАТМОҚ II, АЙИРМОҚ, фарқламоқ, фарқ қилмоқ. Фарқ-айирмани белгиламоқ, фарқ-айирмани билмоқ. Фарқламоқ, фарқ қилмоқ кам қўлланади.

Бай-бай...мен еган қаймоқларни ариқ қилиб оқизсангиз, ҳеч қандай тўғон туриш бермайди. Шунинг учун каймоқнинг яхши-ёмонини дарров а ж р а т а м а н. (А.Қаҳҳор). Ясама кароматчининг [эшоннинг] иситма билан ошқозон касалини а й и р а о л м а с л и г и н и қаердан билсин ("Муштум"). Ҳе, афсус, афсус...янглишибсиз...оқни қорадан ф а р қ қ и л м о қ керак... (Ҳ.Ғулом).

Бу каби бирликларни айнан бир синонимик қаторда бериш мақсадга мувофиқ: *ажратмоқ, айирмоқ, фарқламоқ, фарқ қилмоқ* тарзида, сабаби улар англатадиган маъно ўртасидаги фарқ у қадар катта эмас, масалан, "Тўдасидан, бутун ҳолидан алоҳида қилмоқ, фарқламоқ" тарзида. Қиёслаймиз:

Чунки Исломда болаларни ***ажратиш****, яъни бирини кўпроқ иккинчисини камроқ яхши кўриш дуруст ҳисобланмайди* (Т.Малик). Ушбу мисолда келтирилган ажратиш доминантасини *айирмоқ, фарқламоқ* синонимик бирлиги билан алмаштириш мумкин: *Чунки Исломда болаларни* ***айириш,*** *яъни бирини кўпроқ иккинчисини камроқ яхши кўриш дуруст ҳисобланмайди. // Чунки Исломда болаларни* ***фарқлаш****, яъни бирини кўпроқ иккинчисини камроқ яхши кўриш дуруст ҳисобланмайди*.

Аммо луғатнинг кириш қисмида таъкидланганидек, синонимик қатордаги сўзлар бирдан ортиқ маънода ўзаро синоним бўлса, бу ҳолат араб рақамлари билан кўрсатилиши лозим эди. Масалан:

АЖРАТМОҚ, АЙИРМОҚ. 1.Тўдасидан, бутун ҳолидан алоҳида қилмоқ. Сўнг энкайиб, маҳсиларни секин-секин санади-да, беш жуфтини а ж р а т и б нарироққа сурди (Ойбек). Боққа олиб кетиши лозим бўлган буюмларни бир ёққа а й и р д и (Ойбек).

2.Фарқламоқ, фарқ қилмоқ. Фарқ-айирмани белгиламоқ, фарқ-айирмани билмоқ. Фарқламоқ, фарқ қилмоқ кам қўлланади. Бай-бай...мен еган қаймоқларни ариқ қилиб оқизсангиз, ҳеч қандай тўғон туриш бермайди. Шунинг учун қаймоқнинг яхши-ёмонини дарров а ж р а т а м а н. (А.Қаҳҳор). Ясама кароматчининг [эшоннинг] иситма билан ошқозон касалини а й и р а о л м а с л и г и н и қаердан билсин ("Муштум"). Ҳе, афсус, афсус...янглишибсиз...оқни қорадан ф а р қ қ и л м о қ керак... (Ҳ.Ғулом).

Маълумки, синонимик қатордаги сўзлар тушунчанинг белгисини турли даража билан ифодалаши мумкин. О.Бозоров "Ўзбек тилида даражаланиш" мавзусидаги тадқиқот ишида лексик сатҳдаги даражаланишни предметлик, белги-ҳолат, саналувчи миқдор, ҳаракат, ҳаракатнинг белгисини англатувчи лексемаларда; тақлидий ва тасвирий лексемалар, ундов ҳамда модал маъноли лексемаларда; шунингдек, кўмакчи, боғловчи, юкламалар мисолида очиб берган. Ҳар бир луғавий турнинг ички даражаланиш кўламларини белгилаб берган. Жумладан, предметлик маъноларида даражаланишни нарса, ҳодиса, жой, вақт, вазн маъноли лексемалар даражаланиши ҳамда инсон тафаккури, шахс муносабатлари, ақлий, руҳий, жисмоний ва унинг натижалари акс этган лексемаларда даражаланиш каби турларга ажратган. Ёки белги-ҳолат англатувчи лексемалар доирасида табиий нарса-ҳодисаларга хос белги-ҳолатлар ҳамда шахс билан боғлиқ белгиларда даражаланиш турлари фарқланган [1. 71-73].

Ғ.Раҳмонов "Ўзбек тилида луғавий синонимия ва градуонимиянинг ўзаро муносабати" мавзусидаги ишида градуал синонимлардаги фарқловчи семалар аниқланиб, уларнинг маъновий даражаланиш ҳодисаси билан боғлиқлиги асосланиб, айрим сўзларнинг маъно муносабатида синонимия билан бир вақтда

градуонимиянинг ҳам амал қилиши предмет ва белги ифодаловчи 436 та синонимик қатордан 149 тасида градуал синонимларнинг даражаланиш хусусиятлари таҳлили асосида очиб берилган [2. 17].

Синонимик қаторга бирлашган лексемалар тизими йирик (макро) парадигмани ташкил этар экан, баъзи сўзлар белгини нормал даража билан (нейтрал) ифодаласа, баъзилари кучли даражасини кўрсатиши, айримлари белгини кучсиз даража билан ифодалаши маълум. Луғавий бирликлар ўзаро маъновий муносабатига кўра маълум бир даражаланиш қаторини ҳосил этиши фанга қадимдан маълум ва унинг энг ёрқин намунаси – *ўрта* сўзини ўз ичига олган сўзлар қатори [3, 105]. Масалан:завқ –***ўрта***-*мароқ*–***ўрта***-*шавқ* тарзида.

Градуонимик қаторни ажратишдаги маъновий омилнинг моҳияти шундаки, бир қатор лексемалар семемасида маълум бир белгининг оз-кўплигига, турли хил даражаларига ишора мавжуд. Масалан, "Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати"да "зўр қизиқиш, иштиёқ ҳис-туйғуси" маъносини берувчи *завқ, мароқ, шавқ* синонимик қаторида белгининг даражаланишига муносабат билдирилмаган. *Мароқ* ва *шавқ* сўзларининг китобий услубга хослиги айтилган, холос [4, 102]. Ҳолбуки *завқ* ҳолатнинг кучли-кучсизлигига нисбатан нейтрал ҳолатда, *мароқ* сўзи ҳолатнинг кучлироқ даражасини кўрсатади, *шавқ* сўзида эса белги даражаси яна ҳам кучлироқ. Бу хусусият луғатда берилган қуйидаги мисолларда аниқ кўзга ташланади: *Қора қумғон билан чўпон болани* ***завқ*** *билан расмга олид Нодира... (Ойбек.) "Офарин, офарин",- деди Валихон чеҳраси очилиб ва* ***мароқ*** *билан Майнага тикилди (Ш.Тошматов). Сувлар шилдираши, қушлар сайраши, Севгидаги оташ, меҳнатдаги* ***завқ****, Инсонга хос бўлган дўстлик туйғуси, Ижод ҳаяжони, зафардаги* ***шавқ*** *(Уйғун)* [4. 102].

Демак, сўзлараро лисоний муносабат саналувчи даражаланиш ҳодисаси бир неча сўзнинг маълум бир белгининг оз-кўплигига қараб, сўзларнинг маъновий қаторида, тизимида намоён бўлиб, кузатганимиздек, бунда доминанта ва қуршов сўзлари фарқланади. Даражаланувчи сўзлар маънодош ҳам, маънодош бўлмаслиги ҳам мумкин. Масалан, бўёғига кўра даражаланувчи сўзлар, асосан, маънодош бўлади, натижада, даражаланиш қаторида белгининг даражаланиб, ошиб ёки кенгайиб боришида миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши қонунияти юзага чиқади. Луғатда "(бирор нарсада) камолот томон ўсиш, юксалиш ҳолати" маъносини берувчи **ривож, тараққий, тараққиёт, равнақ** синонимик қаторлари берилган. Луғатда келтирилишича, "**Ривож** кенг қўлланади. **Тараққий, тараққиёт, равнақ** маънони **ривож** сўзига нисбатан кучлироқ даражада ифодалайди. **Тараққий** мустақил ҳолда кам қўлланади. У кўпинча **топмоқ, этмоқ** феъллари билан бирга қўлланади: *тараққий топмоқ, тараққий этмоқ* каби. **Тараққиёт** сўзида ҳаракат белгиси кучлироқ бўлиб, кўпинча "ривожланиш" маъносида қўлланади. **Равнақ** китобий" [4. 166].

Аслида синонимик қаторда оралиқ ҳолатнинг мавжуд бўлиши фарқлиликка сабаб бўлиб, зидланиш муносабатини юзага келтиради. Масалан, *завқ → мароқ → шавқ* синонимик қаторида мароқ бирлиги оралиқ мавқени эгалласа, *ривож → тараққиёт (тараққий) → равнақ* синонимик қаторида тараққиёт (тараққий) лексемаси оралиқ ҳолатда туради. Бу ўринда тараққий ва тараққиёт лексемалари ўзаро синонимик муносабатда эмас, балки ўзаро вариантдош саналади. Шу сабаб градуонимик қаторда оралиқ мавқега хос деб қаралди.

Бундай вазиятда лексик бирликлар англатган маънода белгининг даражаланиши юзага келади. Натижада синонимик қаторнинг бошланғич аъзолари ўртасида белги даражасига кўра кучли зиддият юзага келади. Жумладан, завқ ва шавқ лексемаларида акс этган ҳис-туйғу белгисининг кучли даражадаги фарқи бу лексемаларнинг даража белгисига кўра зиддиятга киришувини англатади. Худди шундай, *ривож → тараққиёт (тараққий) → равнақ* синонимик қаторида ривож лексемасининг таъсирида юзага келган даражаланиш оқибатида *тараққиёт (тараққий)* ва *равнақ* лексемалари муносабатида зиддият юзага келади.

Маълумки, синонимик қатордаги лексемаларнинг ифода семаси турли-туман, "Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати"да ҳар бир синонимик қатор лексемалари табиатидан келиб чиқилган ҳолда у ёки бу жиҳатдан ёритилган, яъни улардаги ижобий ёки салбий баҳо ёхуд муносабат семаси, лексеманинг қўлланиш даврини кўрсатувчи сема: "ескирган", "янги", "ўта янги", "архаик", "тарихий"лиги, лексеманинг қўлланилиш доирасини кўрсатувчи сема: "шевага хос", "сўзлашувга хос", "китобий" ва ҳ.к. тарзида.

Синонимик қатордаги лексеманинг биттаси доминанта (бош) лексема бўлиб, бошқалари шу лексема атрофида бирлашади, маънодошлик қуршови ҳосил қилади. Доминанта лексеманинг юқорида саналган барча ифода семаси нейтрал, бетараф. Масалан, *буйруқ, амр, фармон* синонимик қатори "китобийлик", "ескирганлик" ифода семалари асосида ташкил топган. Қатордаги *буйруқ* лексемасида бу сема белгиланмаган (нейтрал), *амр* ва *фармон* лексемаларида ифодаланган, ойдинлаштирилган.

Луғатга муайян асослар бўйича ҳозирги ўзбек тилида умумистеъмолда бўлган, адабий тилга оид синонимик муносабатдаги мустақил (туб ва ясама) сўзлар билан бир қаторда ёрдамчи сўзлар ҳам киритилган, масалан, эргаш гап таркибида шарт маъносини кучайтириш, таъкидлаш учун хизмат қилувчи *агар, мабодо, башарти, бордию, магар* эргаштирувчи боғловчилари, мазмунан аввалгисига зид фикр-тушунчанинг бошланишини билдирувчи *лекин, бироқ, аммо, илло* зидлов боғловчилари, *чунки, негаки сабаб(ки), зеро(ки)* сабаб боғловчилари, *фақат, ёлғиз, биргина, танҳо, холос* каби айирув-чегаралов юкламалари, ўхшатиш, қиёслаш маъноларини берувчи *каби, сингари, янглиғ, ўхшаш, мисол(и), бамисоли, мисли, дегандек* кўмакчиларини, фикрнинг чинлигини, бирор нарса-ҳодисага шубҳасиз ишончни ифодаловчи *албатта, шубҳасиз, муқаррар, сўзсиз, аниқ, тайин, шаксиз, бешак, бегумон* каби модал сўзларни мисол қилиб келтириш мумкин. Мазкур синонимик қаторлардан бирини таҳлил қиламиз.

Луғатда *фақат, ёлғиз, биргина, танҳо, холос* каби айирув-чегаралов юкламалари шундай изоҳланган: “ФАҚАТ, ЁЛҒИЗ, БИРГИНА, ТАНҲО, ХОЛОС. Бу сўзлар чеклаш-чегаралашни билдиради. Т а н ҳ о кўпроқ бадиий услубга хос. Я к к а бу маънода маълум бирикмалар доирасидагина қўлланади. Ўн маҳал китоб сўрасам, ҳар куни кириб, барно, Таълими жамолингга бу ф а қ а т баҳонадир (М.Бобоев). Бу азобларни билар Ёлғиз мену т а н ҳ о қалам (Э.Воҳидов). Ҳали яна кўрсатурсиз Совет кучини, фашист тотди кучимизнинг ё л ғ и з учини (Ойбек). Бу б и р г и н а менга эмас, қишлоқдаги ҳамма меҳнаткашларга маълум (Ҳ.Ғулом). Улар бу даромадни, томорқа ва чорва молларидан ташқари, б и р г и н а меҳнатнинг орқасидан тортмоқда. Тошхўжа эшон ҳазилакам эшон ўтган эмас: боқиб қўйилган ўн бешта отдан уни фақат иккитасигина кўтара олар эди холос (А.Қаҳҳор)” [4. 208].

Синонимик қаторда қуйидаги англашилмовчиликлар кузатилади:

1. Синонимик қаторда *якка* синоними берилмаган, бироқ қўлланиш доираси изоҳланган, мисол келтирилмаган; 2. Синонимик қатордаги сўзлар фақат бир жиҳатдангина изоҳланган, масалан, қайси услубга хослигига кўра: “Т а н ҳ о кўпроқ бадиий услубга хос” тарзида. Улардаги муносабат маъноси, қўлланиш даврини кўрсатувчи маъноси, қўлланилиш доирасини кўрсатувчи маъноси кабилар изоҳланмаган; 3. Синонимик қатордаги биргина сўз (танҳо) сўзи изоҳланган, бошқаларига муносабат билдирилмаган; 4. Берилган мисолларда қўшалоқ келган синонимлардан фақат бири ажратиб кўрсатилган, ҳолбуки, синонимик муносабатдаги иккала сўзни ҳам ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқ саналар эди, масалан: *Тошхўжа эшон ҳазилакам эшон ўтган эмас: боқиб қўйилган ўн бешта отдан уни фақат иккитасигина кўтара олар эди х о л о с.* Мазкур гапда келтирилган *фақат* синоними ажратиб кўрсатилмаган.

Луғатда синонимик қатордаги сўзнинг ўз вазифа ва маъносидан ташқари луғавий ёки грамматик маъно (грамматикализация) касб этган шакли келтирилган, бироқ изоҳ берилмаган. Мас., *ёлғиз, якка, танҳо, биргина* мустақил сўзларининг фақат ёрдамчи сўзи ўрнида қўллангани каби.

Луғатга чегараланган лексикадан қуйидаги сўзлар киритилган: Оддий сўзлашув нутқига оид сўзлардан кўпчилик қўллайдиган, ёзма нутқда ҳам кўп учрайдиган *бобой (чол, кекса, қари...), тириш (ажин, буришиқ), осилмоқ (айланишмоқ, илакишмоқ), бузилмоқ (айнимоқ), мояна (ойлик, маош), муччи (ўпич, бўса)* каби, шунингдек, аёллар нутқига хос *ўргилай, гиргиттон, қоқиндиқ (айланай, айлансин); мастон (айёр, муғомбир...)* сўзлари билан бир қаторда, синонимик қатор сўзларининг деярли барчаси аёллар нутқида қўлланадиган шакллар ҳам кузатилади, масалан: *ордона, зорманда, сабил//савил (байталмон, эгасиз)* каби сўзлар киритилган. Шунингдек, кўпчилик шеваларда қўлланадиган ва ёзма манбаларда учрайдиган *папаламоқ//пўпаламоқ* (авайламоқ, аямоқ, эҳтиётламоқ...), *бирда-ярим* (баъзан, гоҳо, гоҳида...), *гурунглашмоқ, отамлашмоқ (суҳбатлашмоқ, ҳасратлашмоқ...), манглай (пешана), қўноқ (меҳмон)* каби сўзлар қўлланиш доирасига кўра изоҳланган. Тарихий сўзлардан ўтмишни ёритиш ва тасвирлашга оид ишларда қўлланадиган хизматкор-малай-хизматчи; асилзода-оқсуяк-аристократ-зодагон каби синонимик қатор сўзлари; эскирган сўзлардан ўз вақтида кенг истеъмолда бўлиб, ҳозирда бошқа сўз билан алмашган ёки илмий-бадиий асарлар ва б. манбаларда қўлланувчи *улус, мардум* (халқ, халойиқ, эл), *муҳораба//ҳарб* (уруш, жанг) *машварат (маслаҳат, кенгаш), нома (хат, мактуб)* каби сўзлар киритилган. Бироқ ўша даврдаги сиёсий-ижтимоий ҳаёт боис луғатдан ўрин олган диний тушунчаларни билдирувчи сўзлар жуда озчиликни ташкил этади: «ҳаёт лаззатларидан воз кечувчи, тарки дунёчи» маъносини англатувчи *аскет-зоҳид-гўшанишин* каби.

Луғатда синонимик компонентларни тўғри танлашдан тортиб сўз маъноларини белгилаш, қайд этиш, изоҳлаш ва бошқа масалаларда бир қатор жиддий камчилик ва хатолар мавжуд.

Юқорида келтирилганидек, луғатнинг яратилганлигига қарийб қирқ беш йил бўлганлиги сабабли луғатда берилган сўзларнинг маълум қисми ўша даврда эндигина ўзбек тилига кириб келаётган, кенг истеъмолда бўлмаган сўз ва терминларни, муайян қисми эса ҳозирда эскирган сўзларни ташкил қилади. Шунингдек, сўз маъноларини белгилаш ва изоҳлашда ҳам бир қатор камчиликлар мавжуд.

“Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати”ни қайтадан тузишнинг қуйидаги сабаблари бор: ҳозирги ўзбек адабий тили меъёрларига мос келадиган, ўзбек мумтоз адабиёти намояндалари асарларида учрайдиган, лекин ҳозиргача ўз шакл ва маъноларини сақлаб қолган сўз ва бирикмаларни аниқлаш, луғатга киритиш ва изоҳлаш; республикамиз мустақилликка эришгандан кейинги даврда истеъмолга кирган, турли фан соҳалари ва ижтимоий ҳаётга оид асосий сўзлар ва терминларни, неологизмларни аниқлаш, луғатга киритиш ва изоҳлаш; аввалги синонимлар луғатида “эскирган”, “китобий” деган белгилар қўйилган, лекин ҳозирги кунда фаол қўлланаётган сўз ва ибораларни луғатда акс эттириш, уларни янгича нуқтаи назардан изоҳлаш; адабий тил доирасидаги сўзлар билан бир қаторда шевага, фольклорга оид сўз ва иборалар, этнографизмлар, тарихий сўзлар (историзмлар)ни луғатга киритиш, уларни ҳозирги шароит нуқтаи назаридан изоҳлаш.

Юқорида айтилган сабаб ва омиллар ана шундай синонимлар луғатининг янгисини яратиш пайти келганлигини кўрсатади. Лекин шуни қайд этиш керакки, кўзда тутилган луғат принципиал жиҳатдан янги луғат бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. – Тошкент, “Фан»,1995.
2. Раҳмонов Ғ. Ўзбек тилида луғавий синонимия ва градуонимиянинг ўзаро муносабати: Филол. фан. номз...дисс. автореф. – Тошкент, 2019.
3. Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқиева Г., ва бош. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: «Фан ва технология”, 2010.
4. Ҳожиев А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1974. – 308 б.

Ўзбек тили синонимлари изоҳли луғатида маънодош бирликлар тавсифи
Данияров Б. Х.
Навоий давлат педагогика институти

Резюме. Мақолада ўзбек тили синонимик бирликларни тартибга солиш, уларни луғатда акс эттириш ва давр талабига жавоб берадиган синонимларнинг изоҳли луғатини қайта яратиш зарурияти ҳақида фикрлар баён этилган.

Таянч сўзлар: Лексикология, филологик луғатлар, ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати, синонимия, градуонимия, синонимик қатор.

Ўзбек тили синонимлари изоҳли луғатида маънодош бирликлар тавсифи
Данияров Б. Х.
Навоий давлат педагогика институти

Резюме. В статье речь идет о обогацении синономических единиц узбекского языка и об отражении их в словарях, а также о необходимости создания толкового словаря синонимов, соответствующего современным требованиям.

Ключевые слова: лексикология, филологические словари, толковый словарь синонимов узбекского языка, синонимия, градуонимия, синонимический ряд.

Ўзбек тили синонимлари изоҳли луғатида маънодош бирликлар тавсифи
Данияров Б. Х.
Навоий давлат педагогика институти

Summary. The article deals with the enrichment of synonymous units of the Uzbek language and their reflection in dictionaries, as well as the need to create an explanatory dictionary of synonyms tha corresponds modern requirements.

Key words: Lexicology, philological dictionaries, synonymous, leveling of a series of gradual synonymous, graduonomy.

УДК: 811.512.121:81,373.

ИБРАЙЫМ ЮСУПОВ ПОЭМАЛАРЫНДА МЕТАФОРАЛАРДЫҢ ҚОЛЛАНЫЛЫЎЫ

Ержанова Д. Қ.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

И.Юсупов – сөзлерди өз орнында керекли жеринде белгили бир мақсетте таўып қолланған шебер шайыр. Ол өзиниң әжайып поэмаларында сөз таңлаў шеберлиги нәтийжесинде жекке стилин пайда ете алған. Шайырдың поэмаларында метафоралар жүдә үлкен шеберлик пенен қолланылған. Шайыр өз поэмаларында дәстүрий метафораларға өзине сай көркем-эстетикалық бояў бере алған. Әсиресе, оның поэмаларында халықтың тилинде кең тарқалған *қус, қасқыр, суңқар, ҳайўан, ийт, түлки, жылан, қузғын, кийик, аққуў, бүлбил* сыяқлы сөзлер тийкарындағы дәстүрий метафоралар көп қолланылған: Мен *қус* болсам,Сен мениң уям.Үш жыл урыстың,*Қасқыр* қансырап, Жөнеидлер жеңилип шықты («Қарақалпақ ҳаққында сөз»); –Жат мәнзилден қаңғып келген *қара қус*,Шоқымасын жүрегин («Мәңги булақ»); *Суңқар* ушып кетти өз уясына, Ҳәм ушып келмеди қайтып қасыма…(«Актрисаның ығбалы»); *–Ҳайўан* екен көргенсиздиң баласы. Ол да аздай *ийт* Оразға сатылдың.Оны азғырған жат-жамайдың *түлкиси*. Деди Ораз: - Жаў *түлкиден* сум болар («Жолдас муғаллим»); Көп ўақ *жылан* шақты бизди, Енди азатбыз, халайық («Актрисаның ығбалы»); –Адам етин жейтин *ҳайўан* болдың ба? («Жолдас муғаллим»); *Қузғын* қондырмады қызыл гүлине («Ески фонтан ертеги»); *Кийик* едим, таслар қақты туяқтан.*Аққуў* едим айдынында ержеткен.Муңлы еди ерке *бүлбил* намасы («Жолдас муғаллим»). Бул дәстүрий метафораларда жақсы яки жаман коннотатив мәнилер жүдә ашық сәўлеленген, соның ушын да олар бул шығармаларда эстетикалық әҳмийетке ийе [1, 78]. Себеби метафораларсыз ҳақыйқый поэзияны көз алдыңа келтириў қыйын. Метафоралар көркем сөздиң безеги, көркемликтиң критерийси болып есапланады.

И.Юсупов өзиниң «Дала әрманлары» поэмасында образлы метафоралардан орынлы пайдаланған. Мәселен; Шығыс горизонтта *парлап жанады,*// Мотор радиаторы *«ишип» босатқан.* // Бүгин көк машина иркилген жерден// Ертең вышкаларда *жулдыз күледи.*//Аспан *төңкериўли қазан.*// Бир әжайып пайытты күтип турғандай,Зийрек парасатлы бир *гөззал кеўил.*//*Ақты шөлге* машиналар дизбеги. Дара турғанда бийтәреп ямаса эмоционал-экспрессив мәниге ийе емес сөзлер шайыр поэмаларында поэтикалық түс алып, контекстте окказионал мәниде күтә тәсирли қолланылған. Автор адамларға тән белгилерди басқа затларға ямаса ҳайўанларға көширип, образлы метафоралар дөреткен. Мәселен, жалаң аяқ сөзи тексттиң ишинде окказионал мәниде қолланылған:

Баскетболшы қызлар командасындай, // Жүйткип барар *жалаң аяқ жәйранлар* («Дала әрманлары»).

Шайыр ҳәр бир сөзге, ҳәр бир көркемлеў қуралының қолланылыўына айрықша дыққат қойып, олардан ой-пикирдиң, контексттиң талабына қарай керегин таңлап алған. Сонлықтан шайыр қолланған сөзлер өзлеринде күшли эмоционал-экспрессивлик мәнини алып жүриўши қуралға айналған. Мәселен,Аш нәзерин тикти суғы өткенше, *Дүзиў* еди арбакештиң *жүреги* («Жолдас муғаллим»).// Айман, тоқтат енди *бос әңгимени* («Актрисаның ығбалы»). Мысаллардағы *дүзиў жүрек, бос әңгиме* сөзлери метафоралық мәнилерде қолланылған. Олар шығарманың эмоционал-экспрессивлик күшин арттырыў ушын хызмет еткен. Жане бир мысал: *Ушар баллар* сабақтан кеш қалмасқа, // Жыңғыр-жыңғыр етип *күлсе қоңыраў* («Жолдас муғаллим»).

Бул мысалларда балалардың оқыўға асығып, тез барыўын шайыр күтә шеберлик пенен ис-ҳәрекетти өткирлестирип берген. Екинши мысалда қоңыраўдың даўысын адамның күлиўине яғный адамларға тән қәсийетти предметке қолланып, образлы метафораны пайда еткен.

И.Юсуповтың поэмаларында метафоралардың дерлик барлық түрлери кең қолланылған. Улыўма халық тилинде қолланылатуғын, образлылық сыпатқа ийе метафоралар шайыр поэмаларында кең қолланылған.

Мысалы: *Қутырынды аш толқынлар* тиркеси («Гилемши ҳаял ҳаққында ҳақыйқатлық»)//*Ис қайнады*, ҳәр түп терек («Акация гүллеген жерде»). – *Көп ўақ жылан шақты бизди,*// Енди азатбыз, халайық («Актрисаның ығбалы»).//*Кеўиллер унырап, сөгилип кетти* («Бүлбүл уясы»).// *Дәрья болып ағар кеўил* қумары («Дала әрманлары»).Гейде *ойы булт қойнына сүңгийди*Көкте қуяш *нур қуйғанда күлимлеп,*Қызып мийнет, *жер баўыры солқылдап,Абаданлық ақты буրқып сағадан* («Жолдас муғаллим»).

Бул қатарларда мазмунды анық ҳәм тәсирли етип бериўде шайыр метафораларды шебер қолланған. И.Юсуповтың поэмаларында шайырдың өзине тән болған метафоралар кең қолланылған. Мысалы:Жеңилт маған түскен *қайғының таўын* («Ески фонтан ертеги»).Бул қатар арқалы шайыр уўайым-қайғының шеннен тыс көп екенлигин көрсетпекши болған. Тағы да: *Кең жаўырынлы елде* аўыл даласы («Жолдас муғаллим»).Бунда шайыр адамға тән белгини халыққа, елге байланыстырып, образлы метафораны дөреткен; Өткен өмириң *жылыўы жоқ қыс екен* («Жолдас муғаллим»).Бул қатар арқалы шайыр қаҳарман өмириниң қайғылы күнлериниң көп екенлигин, мазмунсыз өмир кеширгенин ашып берген; *Тастан суў сығылмас*. Тилегиң аўыр («Ески фонтан ертеги»).Бунда шайыр тас арқалы образлы метафора дөреткен; *Сулыўлықтың солмас гүли егилди* («Ески фонтан ертеги»).Бул қатарда шайыр жекке стильлик метафоралардан шебер пайдаланған.

Шайырдың «Дала әрманлары» поэмасында объектив дүньяны, тәбиятты, турмысты образлар арқалы жоқары эстетикалық талғам менен қабыл етиўден ҳәм олардағы ҳәр бир предметтиң, ўақыяның ҳәм т.б. белгилерин дәл ҳәм шебер салыстырыўдан әжайып метафоралар көплеп ушырасады. Мәселен;

Далада теңеў ҳәм мегзетиўлер көп,
Кел, жаным, тамаша басланды және,
Дала – *стадион*, куяш – *отлы топ,*
Батыс горизонтқа зыңғыды әне!
Қайсар қурғақшылық – *шөл армиясы,*

Мени кирпик бақпай турады бағып,
Жық-жық қарлығашлар – *болельщик баллар,*
Шөл тәңриси – *атаң*, қурғақшылық – *енең.*
Қуйын – *шырылдаўық*, үргин – *мәмелек.*
Геологлар – *дала робинзонлары,*
Өмири излениў, саяхат, гүрес.

Бул қатарлардағы дала – «стадион», қуяш – «отлы топ», қайсар қурғақшылық – «шөл армиясы», геологлар – «дала робинзонлары», қарлығашлар – «болельщик балалар», қуйын – «шырылдаўық», үргин – «мәмелек» сөзлери – шайырдың жекке стилинен дөреген метафоралар. Сонлықтан да, предметтиң уқсаслық белгилери айтылып, шығарманың тилине айрықша көркемлик ҳәм өткир образлылық берип, оқыўшыға айрықша тәсир етип тур.

Шайырдың барлық поэмаларында тек өзине тән жанландырыўлар жүдә көп ушырасады. Олар, тийкарынан, шайырдың жекке стилинде қолланылған болып, қаҳарманлардың рууҳый ҳалатын, ўақыяларға қатнасын, ол ҳәрекет қылып атырған орталықты характерлеўде, қоршаған тәбиятты сәўлелендириўде пайдаланылған.

Шайырдың поэмаларында самал, жаўын, қар, жер, суў, булт, жулдыз, жапырақ сыяқлы көплеген тәбият қубылыслары жанландырылған ҳәм олар қаҳарман жасап атырған орталықты ашып бериўге хызмет еткен. Шайыр жанландырған қубылыслар менен қаҳарман сезими ортасындағы байланысты жүдә нәзик шеберлик пенен көрсете алған. Мәселен;

Беттен сүйип таўдың таңғы *салқыны* («Жолдас муғаллим»).// *Үргин ақ пердесин тутты* алдыннан («Дала әрманлар»).//*Ақ қанатлы бултлар* қалкып («Акация гүллеген жерде»).//Гейде *ойы булт қойнына сүңгийди* («Жолдас муғаллим»).//Бәҳәр *булты жуўып ҳаўаның кирин* («Дала әрманлары»).//*Таңланғандай* еди көктиң *жулдызы* («Жолдас муғаллим»).//Жасыл *жапырақлары еркелеп күнге* («Актрисаның ығбалы»).

Белгили болғанындай, сүйиў, сүңгиў, жуўыў, таңланыў, еркелеў сыяқлы ҳәрекетлер инсанға тән болып, бултқа, жулдызға, жапыраққа берилиўи нәтийжесинде жанландырыў жүзеге келген.

Аяқ, қол, билек, көз, қулақ сыяқлы адам мүшелери де жанландырыў арқалы шайырдың поэмаларында бир қанша кең қолланылған. Бул арқалы шайыр қаҳарманның рууҳый ҳалатын, сыртқы көринисин образлы-экспрессив түрде берген. Мәселен; *Қулақ* қайсы// Ийшан қайсы? // *Көзи* кеткен шығатындай *тырсылдап.* // *Солқылдаған сом көкирек* кең дала («Жолдас муғаллим»).

Поэмаларда адамның ишки кеширмелери менен байланыслы ҳәр түрли абстракт түсиниклерди жанландырыў арқалы қаҳарманның руҳыятындағы ҳалатларды анық сүўретлеў, бул түсиниклерди оқыўшы көз алдына «тирилтип» келтириў имканын жаратады. Мәселен;

Оятылған әрманлар жолға шығады («Дала әрманлары»).
Қәўип-қәтер көп *уя басқан кеўилде* («Бүлбил уясы»).

Солай етип, И.Юсупов – өзиниң поэмаларында халық тилиниң бай сөзлик қурамынан сөзлерди дурыс таңлап, метафоралардан шебер пайдаланып, оның тилиниң көркем ҳәм сулыў болып шығыўына ерискен.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. –Нөкис, -1990.
2. Бердимуратов Е. Әдебий тилдиң функционаллық стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. –Нөкис, 1973.

Ибрайым Юсупов поэмаларында метафоралардың қолланылыўы

Ержанова Д. Қ.
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме.Мақолада Ибрайим Юсупов поэмаларидаги метафораларнинг услубий ўзигахослиги урганилган. Ундашоир томонидан метафораларнинг қўлланилишидаги моҳирлиги, хусусий-муаллиф метафоралари кўрсатилган.

Таянч сўзлар: И.Юсупов, метафора, анъанавий метафора, эмоционал-экспрессивлик мано, жонлантириш.

Использование метафор в поэмах И.Юсупова

Ержанова Д. Қ.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме. В статье рассматриваются особенности использования метафор в поэмах И.Юсупова. На конкретных примерах определяются стилистическое своеобразие и мастерство поэта в применении метафорических единиц.

Ключевыеслова:И.Юсупов,метафора,эмоционально-экспрессивное значение, персонификация

The usage of metophors in I. Yusupov's poets

Ержанова Д. Қ.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Summary The article discusses the features of the use of metaphors in I. Yusupov's poems. Specific examples determine the stylistic originality and skill of the poet in the application of metaphorical units.

Key words: I.Yusupov, metaphor, traditional metaphor, an emotional-expressive meaning

---

ТЕРМА ЖАНРИНИНГ ҲОЗИРГИ ДАВРДА РИВОЖЛАНИШИ

Очилов Н. К.

Қарши давлат университети

Терма халқ оғзаки ижодининг ўзига хос жанри бўлиб, у бахши-шоирлар ижодида алоҳида аҳамиятга эга. Термалар ижро шакли, маълум бадиий-функционал вазифа бажариши жиҳатидан фольклорнинг бошқа жанрларидан ажралиб туради. Гарчи термалар достонлар каби бирор чолғу асбоби ёрдамида ижро этилса-да, воқелик ўрни, қаҳрамонлар хатти-ҳаракати, қатъий образлар тизими ва яхлит сюжет асосида шаклланмаганлиги билан фарқланади. Ўзбек фольклоршунослигида термаларнинг ижро хусусиятлари, жанр белгилари, ғоявий-бадиий жиҳатлари назарий асосда Т. Мирзаев, А. Мусақуловлар тадқиқотида кўрсатиб ўтилган[1]. Терма бахши репертуарининг асосини ташкил этиб, улар бадиий-функционал жиҳатдан бир неча вазифани ўтайди.

Жумладан, фольклоршунос А. Мусақулов термалар ҳақида фикр билдириб: "Ўзбек халқ термалари достончи ва термачилар томонидан яратиладиган, бадиҳа тарзида ижро этиладиган, лирик ва эпик турга мансуб, композицион жиҳатдан бир неча типга бўлинадиган, ғоявий-бадиий, тарбиявий, бахши тайёрлаш, информатив, достончи достон айтишга, тингловчиларни достон тинглашга ҳозирлаш функцияларига эга, музика билан муносабати барқарор бўлган халқ қўшиқларидир,"[2:262] деган тўхтамга келади. Умуман олганда, терма ижро жараёни учун кириш вазифасини ўтайди. Шу билан бир қаторда терма ижро этиш мустақил жанр сифатида ҳам айрим бахшилар учун муҳим саналган. Фольклоршунос олимларнинг кузатувлари шуни кўрсатадики, достончилик анъаналари ривож топган пайтларда ҳам бахшиларнинг кўпчилик қисми достонлардан намуналар ижро этмасдан, термалар куйлаганлар. Бундай бахшилар термачилар деб, улар репертуарида фақатгина айрим достонлардан парчалар айтиш ҳамда термаларни ижро этиш билан ижодий фаолият давом эттирилган. Шулардан ҳам кўриниб турибдики, бахшилар бадиий салоҳияти, эпик хотира ва билим даражаси билан ҳам фарқланган. Анъанавий достон ижро этиш усул ва йўлларини пухта ўзлаштирган, бадиий салоҳияти кучли бахшилар професссионал ижодкорлар ҳисобланиб, улар репертуарида терма ҳамда достонлар муҳим ўрин эгаллаган.

Репертуарида фақатгина термалар мавжуд бўлган, терма ижро этувчи ва ижод қилувчилар термачи бахшилар бўлиб, улар достон ижро қилишга нисбатан термалар ижро этиб юрганлар. Бу каби бахшилар иқтидори, таланти ва эпик билими жиҳатидан ажралиб турган. Бахшиларнинг бу гуруҳи профессионал санъат даражасини мукаммал ўзлаштирмаган, ижрода фақатгина терма билан кифояланганлар холос. Профессионал ёхуд достончилик анъаналарини мукаммал даражада эгаллаган, кўплаб достон ва термаларни устозидан оғзаки ўрганган, ўзлаштирган бахшилар эпик санъатнинг юксаклик даражасига етишган иқтидор эгаларидир. Бахши-шоирлар термаларни алоҳида мавзулаштирилган ҳолда эмас, балки аралаш ҳолатда ижро эта борганлар. Терма ижро этиш усуллари ҳам қатъий умумлашган анъана ва бадиҳа қамровида куйланган. Бахши-шоирлар репертуарида "Нима айтай?", "Дўмбирам", "Кунларим", "Келтирар", "Кўрсатар" ва бошқа шундай биографик, автобиографик ва дидактик термалар мавжуд бўлиб, ғоявий умумийлик, шаклий ва мазмуний бирликлар жиҳатидан қатъий анъаналар замирида ижро этилган. Бунда фольклорга хос жамоа ва индивидуал ижод мутаносиблиги бузилмаган, халқона руҳ етакчилик қилган. Кейинги вақтларда ижтимоий ҳаётимизга замонавий санъат турларининг кириб келиши натижасида бахши-шоирлар ижросига бўлган эътиборнинг кескин сусайиши, ёхуд устоз-шогирдлик муносабатларидаги узилишлар бахшичилик санъатида терма ижодкорлигининг кучайиб бораётганлигидан далолат бермоқда. Бунинг бир қатор ижтимоий-маиший сабаблари мавжуд. Биринчидан, бахшилар ижоди аудиториянинг дунёқараши билан мослашди. Мавжуд аудиториянинг достон тинглашга, бахшини эшитишга, унинг ижодидан завқланиб, танқидий ёндашув туйғуси сустлашди. Бахшилар эндиликда янгича талқинда достонлардан парча, ёхуд термалар куйлаб, тўйлар, тадбир ва сайлларда тингловчилар талабига мос шўх ва оҳангдор замонавий ижро шаклига ўтмоқда. Эпик макон ва вақтнинг тингловчилар дунёқарашида акс этиши, матнга воқелик руҳидан келиб чиққан ҳолда ёндашув терма ижодкорлигини кучайиб боришини тезлаштирмоқда. Иккинчидан, бахшининг эпик хотираси ва билими ёзма

манбалар таъсирида уйғунлашди. Китобий унсурларнинг оғзаки ижрога таъсири анъанавий матннинг маълум маънода ўзгаришига сабаб бўлмоқда. Шу боисдан достонлар каби терма матнларига нисбатан индивидуал ижодкорлик туйғуси шакллана борди. Натижада бахши ўзини замонавий ижодкор сифатида ҳис этиб эркин мавзуда терма ёхуд достон айтишга ҳаракат қилмоқда. Бундай ҳолатда бахшининг индивидуал дунёқараши, воқеликка ўзининг билим ва кўникмаси асосида ёндаша бошлашига имкон яратмоқда. Жонли жараёнда юзага келган бундай ҳолатлар термаларни эркин мавзуларда айтиш, ижод қилиш малакаларини шакллантирмоқда.

Учинчидан, устоз-шогирдлик анъаналарининг узвий давом этмаганлиги, кўпчилик ижрочиларнинг мустақил бахши сифатида ҳаракат қилаётганлиги ҳам анъаналарга ўзи билмаган ҳолда ўзгаришлар киритишга олиб келди.

Тўртинчидан, бугунги кунда достончи бахшиларга нисбатан термачи бахшиларнинг кўпаётганлиги термаларни мустақил ижросини кучайтирмоқдаки, натижада бахшилар репертуарида достон ижро қилишга нисбатан терма ижро қилишга имкон туғдирмоқда. Эпик ижродаги узилиш ҳолатлари нафақат достон матнларида, балки терма куйлари ва ижро хусусиятларида ҳам замонавий талқинларни ва мавзуларни шакллантирмоқда. Ҳозирги бахшилар ижросидаги термалар таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, улар лирик қўшиқ ижрочилигига уйғунлашиб бораётганлиги, термаларнинг куйлари ва оҳангини ташкил этувчи вазн, қофия, нақаротлар анъанавий ижрога нисбатан замонавий талқинларга мос хизмат қилмоқда. Бахшилар ижодкорлик қобилиятларидан фойдаланган ҳолда турли мавзуларда термалар яратишга интилиши, фольклорга хос анъана ва вариантлашув жараёнларининг индивидуаллашиши, анъанавий ижро ва матннинг бахши иқтидоридан келиб чиққан ҳолда ўзгартирилаётганлиги ҳам жонли ижродаги ўзгаришлар билан боғланади. Булар албатта маълум давр, яъни бахшичилик санъатининг сўниши жараёнидаги ўзгаришлар билан боғлиқ ҳолатлардан ҳисобланади. Бу каби ҳолатлар бахши репертуарида термаларнинг вариантлашган ёхуд анъанавий кўринишига нисбатан бахши тафаккури, унинг воқеликка бўлган бадиий фикрлаши, шоирликка бўлган интилишини юзага чиқарса, иккинчидан, унинг замонавий ижрочилик кўникмаларини кучайтирмоқда. Баъзан устоз кўрган достон ижро этиш усул ва йўлларини оғзаки ўрганган талантли бахшилар ижросида ҳам китобийлик унсурлари, эпик дунёқарашнинг ўзгариш ҳолатлари кўзга ташланади. Мисол учун Қора ва Чори Умировлар, Шоберди Болтаев, Абдуназар Поёнов, Қаҳҳор ва Абдумурод Раҳимовлар, Шодмон бахшилар репертуаридан ёзиб олинган намуналарда кўзга ташланмоқда. Умуман айтганда, ёзиб олинган вариантларни ўзаро қиёслаш, илмий-назарий жиҳатдан таҳлил қилиш эпик ижро ва маҳоратнинг барқарор анъаналарда давом этиши ва бахшилар ижро репертуарининг ўзига хос томонларини белгилашда, қолаверса, бугунги фольклорий жараёнлардаги янгиланишларни таҳлил қилишда муҳим аҳамият касб этади. Зеро, бир умумий сюжетга эга бўлган вариантларни қиёслаш, матнни айнан такрорлаш эмас, балки эпик анъана замирида юзага келган ижодий баркамолликни бахшилар томонидан қандай кечувини кузатиш, бахшининг индивидуал маҳорати билан боғлиқ ўзгаришларни аниқлашда муҳим бир акт ҳисобланади. Буни биз Умир шоир Сафаров репертуаридан ёзиб олинган “Айрилса” термасини Қодир ва Қаҳҳор Раҳимовлар репертуаридан ёзиб олинган вариантларни қиёслаш асосида кўриб чиқсак.

Маълумки, Қодир бахши Умир шоирнинг шогирди бўлиб достон ижро этиш усул ва йўлларини оғзаки ўзлаштирган. Қаҳҳор бахши эса Қодир Раҳимовнинг ўғил-шогирдидир. Бир матннинг уч авлод бахшилари репертуарида ижро этилиши, унинг ижросидаги ўзгаришларни таҳлил қилиш асосида жонли анъаналарнинг ўрнини белгилашда, уларнинг авлодлар томонидан қандай давом эттирилаётганлигини кўрсатишда муҳим ўрин тутади.

Умир шоирнинг “Айрилса” термасида халқона услуб, фольклорга хос руҳ сақланган. Чунки бахши яшаган ва ўзлаштирган даврда ҳали достончилик анъаналари узвий давом этаётганлигини, қолаверса, бахши хотирасида сақланган терма куйлари ва сўз ижроси анъаналар замирида уйғунлашган. Иккинчидан, бахшининг эпик билими, хотирасида мавжуд ижро услуби ўзгармаган. Бу каби хусусиятларни қуйидаги мисоллар ёрдамида кўриб чиқиш мумкин.

Баланд тоғнинг боши қорайиб қолар,
Бағридаги бўктар қордан айрилса.
Савдогарнинг юки қаланиб қолар,
Қатордаги қора нордан айрилса [3:170].

Умир шоир репертуаридан ёзиб олинган ушбу термада анъанавий шакл ва мазмун сақланган. Шоир термада табиат ва жамиятдаги ҳар бир жонли ва жонсиз нарсалар ўзининг жуфти, сирдоши билан азиз, қадрли эканлигини тасвирлашга ҳаракат қилган. Термада халқ достонлари матнида анъанавий тарзда қўлланувчи эпик формула вазифасини бажарувчи биринчи ва иккинчи мисралар воқеалар ривожига, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатини тасвирлашда муҳим восита вазифасини ўтайди.

Терма дидактик характерга эга. Унда айрилиқ мотивининг ўзак рамзлар маъноси сақланган ва анъанага мос тарзда тасвирланган. Қодир бахшида ҳам айрилиқнинг изтиробли ҳолатлари руҳий кечинмалар тасвири орқали тасвирланган. Аммо унда умумийликка нисбатан индивидуал ижодкорлик туйғусининг кучлилиги мисраларда келтирилган фикрларда кўзга ташланмоқда.

Турналар учолмас хилдан айрилса,
Бедовлар юролмас йўлдан айрилса,
Тоғлар букчаяди белдан айрилса,

Булбуллар сайрамас гулдан айрилса,[4:40]- каби ифодаларда ҳам айрилиқ мотивининг аянчли тасвирини ифодалаш етакчилик қилса-да, шаклий ва мазмуний бирликларни тасвирлашда ёзма адабиёт унсурларининг бахши дунёқараши билан уйғунлашиш ҳолатларини кўриш мумкин. Бу эса бахшининг саводхонлиги, ёзма адабиёт намуналаридан хабардорлиги, қолаверса, ўзак мотивда умуммантиқ қоидаларининг индивидуал ижод негизида ифодаланаётгани кўзга ташланмоқда. Шу терма матнини Қодир бахши шогирдлари Қаҳҳор ва Шодмон бахшилар репертуаридан ёзиб олинган намуналарга қиёсласак, унда бутунлай тасвир янада бошқача тус олади. Демак, бахшиларнинг ёзма адабиёт намуналари билан танишувлари, эпик хотира ва билимнинг тингловчи дунёқараши асосида замонавийлашиб бориши, унинг ўрганган анъаналарга қанчалик риоя қилиш ёки қилмаслигидан қаътий назар ўзи билмаган ҳолда анъанавий матнга ижодкорлик, шоирлик маҳоратидан келиб чиққан ҳолда ёндашаётганлигидан далолат беради. Шу ва шунга ўхшаш терма ижро этиш усуллари Қаҳҳор бахши Раҳимовнинг "Самодан томган томчилар", Шодмон бахши Эгамбкрдиевнинг "Сурхонданман, Сурхондан", Шоқул бахши Мирзаевнинг "Оҳу ноласи" ва бошқа бир қатор чоп эттирилган, ижро этилаётган термаларда кузатилмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, бахшилар ижодида терма ижро этиш кучайиб, замонавий талқинлар асосида бойиб бораётган экан, уларни ёзиб олиш ва таҳлил қилиш ишларини кучайтириш лозим. Зеро, бахшичилик ва достончилик санъати ўзининг янгича талқинлари билан авлодларга хизмат қилишда муҳим аҳамият касб этмоқда.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзаев Т. Эпос и сказитель. –Тошкент, "Фан", 2008; Халқ бахшиларининг эпик репертуари. – Тошкент, "Фан", 1978; Мусакулов А. Терма в узбекском фольклоре. АКД.-Т.,1984.
2. Мусақулов А. Терма // Ўзбек фольклоршунослиги очерклари. Тошкент, "Фан", 1988. 262-бет.
3. Келиной қўшиқлари. Нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи О. Собиров. –Тошкент, 1981. 170-бет.
4. Қодир бахши термалари. Ёзиб олиб, нашрга тайёрловчи А. Эргашев. –Қарши, 2013. 40-бет.

Терма жанрининг ҳозирги даврда ривожланиши

Очилов Н. К.
Қарши давлат университети

Резюме. Мақолада терма жанри, унинг ўзига хослиги, мавзулари, бадиий-фунционал хусусиятлари, анъанавий ва замонавий термалар, уларнинг фарқли ва ўхшаш ҳолатлари, бугунги бахшилар репертуарида терма ижодкорлигининг ривожланиши илмий-назарий жихатдан таҳлил қилинган.

Таянч сўзлар: терма, бахши, репертуар, анъанавийлик, эпик ижро, замонавийлик.

Факторы возрастания творческого исполнения термы в репертуаре сказителей

Очилов Н. К.
Қарши давлат университети

Резюме. В статье освещены жанровые, тематические, художественно-функциональные особенности традиционных и современных терма, а также рассмотрена специфика развития жанра в репертуарах современных бахши-сказателей.

Ключевые слова: терма, сказитель, репертуар, традиционный, эпической мастерство, соврименный.

Factors of increasing creative performance of terms in the repertoire of narrators

Очилов Н. К.
Қарши давлат университети

Summary. The article analyzes the national genre, its peculiarities, its themes, its artistic and functional features, traditional and modern syllabuses, their different and similar situations, and theoretical analysis of the factors of strengthening national compositions in the repertoire of today's Bakhshi.

Key words: Terma, bakshi, repertory, collection, tradition, epic composition, modernity.

I.YUSOPTÍŃ "DUZLÍ SAMALLAR" ATLÍ POEZIYALÍQ TOPLAMÍNDA EKOLOGIYALIQ MASHQALALARDÍŃ SÚWRETLENIWI

Otarbaeva F.
Nókis mámleketlik pedagogikaliq instituti

XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń ideya-tematikalıq, janrlıq hám kórkemlik jaqtan hár tárepleme bayıp, rawajlanıwına salmaqlı úles qosqan elimizdiń belgili shayırı I. Yusupov bolıp tabıladı. Ol bir qansha janrlarında shıǵarmalar dóretip,xalqımızdıń arasında belgili xalıq shayırı sıpatında qáliplesti.Ol ózi jasaǵan zamanda qanday jańalıqlar bolsa, olardı lirikalıq, liro-epikalıq, dramalıq hám prozalıq shıǵarmalarında keńnen sáwlelendirip keldi.

Abdulla Aripovtıń aytıwınsha : "Xalqımız, túrkiyziban milletler, bálkim dúnya ádebiyatı,óziniń Ibrayım Yusupov sıyaqlı azamat bir shayırdan júda boldı. Qaraqalpaq xalqınıń biyik perzentleri Berdaq, Ájiniyaz baba mángiligi taman jáne bir ullı perzentin kózden jas alıp, sonıń menen qatar riyza-ırazılıq, minnetdarlıq penen uzattı" [1, 77].

Shınında da, oniń hár bir poetikalıq dóretpelerin oqıǵanda, olardıń ótkirligin, joqarı ideyalılıǵın tán alıp, poeziyanıń sonshelli dárejede sulıwlıǵın ańlaysań.Shayırdıń qaraqalpaq, ózbek,qırǵız, túrkmen, rus tillerinde qırıqqa jaqın qosıqlar hám poemalar toplamları basılıp shıqtı.Usi tiykarda onıń "Aral elegiyalari", "Bul jer ele zor boladi", "Bazar jolinda", "Korrupciya ", "Belgińdi buzba sen ", "Anemiya", "Tirnalar", "Alıs áwladlarǵa", "Boranlı keshte", "Bayıwlıǵa", "Korabller qoyımshılıǵındaǵı eles" h.t.b qosıqlarınıń ideya-tematikasında búgingi ekologiyalıq mashqalalar menen birge ekonomikalıq, jáne de, sociallıq máselelerdi de tereń túsingen lirikalıq qaharmannıń kewil-

keshirmeleri menen jaqınnan tanısamız. Adam tábiyattıń qushaǵında gozzal turmıs keshiriwi ushın belgili dárejedegi jaǵdaylar zárúr. Tábiyatqa sanalı qatnas bolǵan jaǵdayda ǵana, tábiyat baylıqların aqılǵa muwapıq paydalanǵanda ǵana bunday unamlı jaǵdaylar saqlanıp turıwı múmkin, sonıń ushın da, házirgi waqıtta adamlardıń tábiyatqa degen sanalı qatnasın tárbiyalaw-bul házirgi kúnniń eń áhmiyetli máseleleriniń biri.Bul jolda kórkem ádebiyattıń atqaratuǵın xizmet oǵada ullı.

Ásirese, 1964-jılı I.Yusupovtıń "Dala armanları" poeması jazıldı.Poema qaraqalpaq ádebiyatınıń tabısı sıpatında óz waqtında ádebiy sınımız tárepinen óz bahasın aldı. Álbette, bul poemasında shayır óziniń tuwılǵan jerge degen mehir-muhabattıń,jer qoynınan baylıq izlegen adamlardıń erligin, xalıqlar arasındaǵı doslıqtı jırlaydı. Sonıń menen birge adamlardıń tábiyattı jılawlaymız dep shıqqan dáslepki háreketi sáwlelengen. Jáne de I.Yusupovtıń "Búlbúldiń uyası" poemasında bolsa adam hám tábiyat máselesin suwretlewde keskin burılıs islengenin kóremiz.Shayır poemada urıs hám paraxatshılıq, adam hám tábiyat máselesin qatar alıp súwretleydi hám házirgi kún ushın áhmiyetli bolǵan poetikalıq juwmaq isleydi.Shayır "Dala armanları " poemasında tábiyattıń qoynınan baxıt izlegen adamlardıń erligin suwretlese, "Búlbúldıń uyası" poemasında tábiyattı qorǵaw haqqındaǵı shayırana shaqırıǵı sezilip turadı. 80-jıllardıń ekinshi yarimınıń lirikalarınıń baslı teması ekologiyalıq, siyasiy,milliy oyanıw, ruwxıy jańarıw, ótkendegi qáte-kemshiliklerdi saplastırıw sıyaqlı tiykarǵı máseleler boldı.Usınday qıyınshılıqtıń tiykarǵı sebebi Aral-Ámiw apatshılıǵı ekenligin sózsiz uǵamız. Óytkeni,neshe ásirlerden beri xalqımızdı óziniń mol baylıqları menen saqlaǵan,tábiyatımızdıń eń jarasıqlı bir aǵzası ekologiyalıq teń salmaqtı saqlap, jámiyetimizge xizmet etip kiyatırǵan Ámiw hám Araldıń suwları tartılıp, ayanıshlı halǵa tusiwi onıń jaǵasında jasap atırǵan jurtshılıqqa psixologiyalıq,ruwxiy tásir jasadı.

Ekologiyalıq sistemanıń tiykarı bolǵan jer,suw,ósimlikler bolıp adamzattıń jasawınıń tiykarları bolıp esaplanadı. Olar ortasındaǵı qatnaslar buzılǵan jer ekologiyalıq apatshılıq zonasına aylana berdi.Bizge málim Aral teńiziniń qurıp ketiwi menen ol jerde neshshe mıń jıllar dawamında suw menen kelgen elementler solardıń ishinde duzlı elementler shamal menen ushıp, jerlerdi patasladı. Mine usı ekologiyalıq mashqalalardı saplastırıw boyınsha kóp ǵana isler ámelge asırıǵan bolsa, dártine dárman bolıp jazıwshı hám shayırlar ózleriniń poeziyalıq qosıqlarında hám shıǵarmmalarında usi máselelerdi baslı etip qoydı. Ásirese poeziyamızdıń juldızı bolǵan I. Yusupov "Duzli samallar" dep atalǵan poeziyalıq qosıqlar toplamın jazıp baspadan shıǵardı.Bul toplamǵa kirgen qosıqlarındıń mazmunında búgingi kúnde dúnya mashtabında keń túrde dodalanıp atırǵan ekolgiyalıq mashqalalar,Aral apatshılıǵınıń júzege keliwi onıń ayanıshlı aqibeti haqqında pikirlerin bildirgen. Mısalı "Anemiya" qosıǵında minanday qatarlardı keltirip ótedi:

" Tuwıwdan basqanı bular bilmegen. // Óziń -anemiya, balań-gepatit…" [2, 12]

Bunda ekologiyalıq apatshılıqqa baylanıslı túrli awrıwlardıń kelip shıǵıwı, ásirese Aral boyında jasawshı xalıqtıń ayanıshlı tágdiri haqqında aytıp jırlaydı. Al, onıń "Aralǵa" qosıǵında:

Qádirińe jetpedik, ázizim Aral,	Úmitiń-joldasıń degen de sóz bar,
Gúrsingen xawazıń tur qulaǵımda.	Tolqırsań zamanıń kelgen shaǵında.. [3, 67]

Usılayınsha shayır Araldıń suwınıń tartılıwında, usınday jaǵdayǵa kelip qalıwına hámmemiz teńdey sebepshimiz dep ózin ayıplasa, bir jaǵınan onıń óz halına qaytıwına isenim bildirip xalıqqa kúsh- quwat baǵıshlamaqshı bolǵan.

Al, onıń "Bul jer ele zor boladı" qosıǵındaǵı: Astı da duz, ústi de duz // Jasap turǵan jerimizdiń. [4, 73] -dep keltirilgen qatarlarında bolsa, shayır bul jerlerdiń kópshilik bólimi duzlı, biraq buǵan nalımaw kerek sebebi ózimizdiń mańlay terimiz ekenligin aytıp, ózide ele bul jerlerdıń gúllep, rawajlaniwina ish-ishinen isenip usı qosıq qatarları menen ishki keshirmelerin bergen. Xalıqti birlestirip sabir etiwin soraǵan. Keleshete aydın jol kútip turǵanın, aldinnan táwekel etken.. Usinnan da onıń ullılıǵın ańlasaq boladı. Ol jańa zaman kishisi qaraqalpaq xalqınıń jańa bir jámiyetlik kóterińki dáwirindegi shayır sıpatında kózge tústi. I.Yusupov haqqında Ózbekstan Respublikası Mámleketlik sıylıǵınıń laureatı Ibrahim Ǵafurov mınanday unamlı pikirlerdi keltiredi: " I.Yusupov-filosov shayır ol ótkendegi dana shayırlarday hikmetli sózi bar hám sonday sóz tawıp aytıwǵa bárxama ózin shaylap turadı. Ibrayım Yusupovtıń talantınıń ótkir qırlarınıń biri de usı danalıq." [5]

Jáne de onıń "Aral elegiyaları" qosıǵında Araldıń burqıp aǵıp turatuǵın waqıtların eslep qattıǵa janı qıynaladı. Hátteki qalashın zorǵa qaǵıp baratırǵan balıqlarǵa da janı ashıydı. Qosıq atı usılayınsha qoyılıwıda tosınnan emes.Aral dárti,ásirese, sońǵı 20 jıllıqta biziń aymaǵımız xalıqları ushın úlken dárt boldı. P.Nurjanov óziniń "Dáwir talabı hám kórkem ádebiyat" dep atalǵan ádebiy-sın maqalalar jiynaǵında: "Aral mashqalası-bul biziń jámiyetimizdiń táriyında "tubalawshılıq dáwiri" dep atalǵan waqıtta payda boldı. Bul mashqala jámiyet penen tábiyattıń rawajlanıw nızamlıǵın túsinbewshiliktiń nátiyjesi.Bul haqqında házir túrli baǵdarda jazılıp atır,ele de jazıla beredi,bılayınsha aytqanda,oyımız da Aral,jırımız da Aral!" [6.41] dep ulıwma insaniyat ómirine, ańına, kewil-keshirmelerine úlken tásirin tiygizip atırǵan ekologiyalıq mashqalalardı, ásirese Aral teńizi haqqında usılayınsha táriplep beredi. Hár jeke adamnıń ómirinnde qayǵı bolıwı múmkin.Biraq,ol ulıwma xalıqlıq qayǵınıń aldında hesh nárse emes.Mine, shayır I.Yusupov xalıqlıq qayǵını jetkeriwdiń emocionallıq tásirsheńligi basım,ótkir formasın tapqan.

Suwı qumaytlanǵan bir ázim dárya	Demikken eń sońǵı balıqlar onda
Ruwxım arqalı aǵıp baradı.	Eseńkirep qalash qaǵıp baradı. [7, 16]

Haqiyqatında da shayırdıń "Duzlı samallar" atlı qosıqlar toplamında dúnya xalıqlarınıń aqıl arqalı ayaq qosıwı ushın, óziniń kómeshesine kúl tartatuǵın, óz mápin ǵana oylaytuǵın, Aral qáwpiniń keleshekte ózine de zıyan keletuǵınına biyparwa qaraytuǵın insanlardıń basın biriktiriw ushın, xalıqtıń qollap-quwatlawına, isenimine erisiw, dártine sherik bolıw ushın jan kúydirip jazılǵan qosıqlardı oqısań qanday da bir ruwxıy kúsh baǵıshlaǵanday boladı. Toplamdaǵı "Bul jer ele zor boladı", "Úmit aǵashı", "Plaxa izlep", "Aral elegiyaları", "Qıyın hal", "Qayta qurıwdıń ballarına ", "Hújdan monologı", "Desedi", "Sensiz menıń kúnim joq", "Shımbay jollarında" atlı lirikalıq shıǵarmalarında qaharman birew. Lirikalıq qaharmandı ózi jasap atırǵan dáwirdiń mashqalaları tolǵanısqa túsiredi,ol

ekologiyalıq mashqalalardıń aqibetinen táshwishlenedi,bul ekologiyalıq qıyınshılıqlardıń payda bolıw sebeplerin jaqın ótmishten izleydi.

Sóz zergeri I.Yusupovtıń poeziyalıq,prozalq shıǵarmaların ondaǵı ortaǵa qoyılıp atırǵan máseleleri haqqında kóplegen ilim izertlewshiler úlken jumıslar alıp bardı, bul elede dawam etedi. Ásirese filologiya ilimleriniń doktorı,professor Q. Orazımbetov "Házirgi dáwirdegi qaraqalpaq lirikasında kórkemlik izleniwshilik"monografıyasında 80-jıllardaǵı qaraqalpaq lirikasınıń rawajlanıwındaǵı ózgesheliklerin, lirikada forma izleniwshilik máselelerin izzertley otırıp, I.Yusupovtıń ózinshe forma tańlaw sheberligin talqıǵa alǵan. "I.Yusupov qosıqqa forma izlewde,óz pikirin,kórkem oyın oqıwshılarǵa jetkeriwde óz jolı,óz mektebi óz dásturi bar shayır", dep bahalaydı [8, 74]. Akedemik J.Bazarbaev "Danalıǵı gozzalıqqa ulasqan shayır" (ádebiy filosofiyalıq oylar) miynetinde "xalqımızdıń kórnekli shayırı hám súyikli perzentiniń poeziyası xalıqtıń júrek tarlarıń shertip,onıń qushaǵınan orın alıp, olardı keleshek asıwlarǵa jetelep,erkin hám sharapatlı jolda mádet hám quwat" bolıp atırǵanlıǵınıń tiykarın ashıp beredi. [9] Filologiya ilimleriniń doktorı,professor Kamal Mambetov "Ózbek hám qaraqalpaq ádebiy baylanısları" ilimiy izertlew monografiyasında "Ibrayım Yusupov hám ózbek ádebiyatı" bóliminde "Onıń poeziyası basqa shayırlarǵa qaraǵanda da ádewir ózgesheliklerge iye.Ol tasqın talantqa iye bolıw menen birlikte bilimdi de tereń iyeledi. Rus hám shıǵıs xalıqlar tillerinde túsinip oqıytuǵın bolǵanı ushın da qosıqları ádewir sátli jazıldı", dep kórsetiledi [10]. Filologiya ilimleriniń kanditatı T.Mambetniyazovtıń "Jańa qaraqalpaq poeziyası hám dáwir talabı" toplamında "Jańa qaraqalpaq poeziyasında poema janrınıń rawajlanıwı" bóliminde 50-70-jıllardaǵı dóretilgen qaraqalpaq poemalarına sholıw jasap, Ibrayım Yusupovtıń "Dala armanları","Tumaris" poemaların talqıǵa alǵan hám shayırdıń dóretiwdegi sheberligin atap kórsetken [11]

Usılayınsha bir qatar ilim izertlewshiler ulli sóz zergeriniń miynetlerin izertlep, ózlerinshe baha bergen.

Shayırdıń "Ońbaǵırlar, sattılar seni" qosıǵında da biypárwa insanlardı bılayınsha táriyipleydi:

Aral! Aral! Sen keshir bizdi, // Sorımızdı sorlatqan elmiz. [12, 17]

Yaǵnıy bunda shayır óz ırısqı-nesiybemizden ózimiz sebepli ayrıldıq, bázi bir topas adamlar óz iymanı, mápi ushin hesh nárseden taymaydı dep olarǵa ishi janıp qosıq arqalı xalıqqa jetkerip beredi.

Degen menen ol belgili Sasanidler patshası, dúnyada eń ádil shaxs dep atalǵan Anishirwan "Haqtaala qanday bir xalıqqa jaqsılıq tilese, onıń basshısına bilimdanlıq beredi" degenindey, elimizde Aral mashqalasın, ulıwma insan ómirine zıyan keltirip atırǵan ekologiyalıq mashqalalardı sheshetuǵın bashshı insan keletuǵınlıǵın, ele xalqımızdıń gúllep-jasnawın aldınnan kóre bilgen.

Onıń shayırlıǵına joqarı baha bergen A.Aripov bilayınsha táriyipleydi: "XX ásir jáhan poeziyasında, XXI ásirde jazılǵan ózimizdiń tuwısqan ádebiyatımızda Íbrayım Yusupovtıń óz ornı,sónbes hawazı payda boldı." [1, 78] Al, Birinshi Prezintetimiz I.Karimov I.Yusupovqa jazılǵan ilhambaǵısh xatında: " " "Milliy tiklanish" gazetasında basılǵan qosıǵıńızdıń hár bir qatarında máwij urıp turǵan shın júreklik hám úlken sıy-húrmet seziminen oǵada tásirlendim. Shın kewilden jazǵan qosıq qatarlarıńız ushın minnetdarshılıq bildirip, sige sawlıq-amanlıq, ómirińige hám dóretiwshiligińizge bereket tileymen" [14] - degen edi. Bul táriyipler oǵan ádil baha boldı.

I.Yusupovtıń hár bir jazǵan qosıǵında adam balasınıń kewil-keshirmelerin suwretley otırıp, oǵan qáwip salıwshı ekologiyalıq mashqalalardıda aytadı. Bunda tek qana Aral apatshılıǵın emes al, pútkil elimizdiń óz-ózimizge qáwip tuwdıratuǵın atmosferaǵa tásirin tiygizetuǵın hár qanday jaǵdayǵa ish-ishinen qıynalıp, poeziyada sóz sheberligi menen keltiredi.

I.Yusupov-jańa zaman kishisi qaraqalpaq xalqınıń jańa bir jámiyetlik kóterińki dáwirdegi shayır sóz sheberi, alım ziyalısı boldı. Ol Berdaq shayır tuwılǵannan keyin sarras júz jıldan keyin dúnyaǵa keldi. Bul quda tárepinen payda bolǵan qubılıs,ilimpazlardıń dálillewlerinde "tábiyat hár júz jıldan dúnyaǵa belgili danalardı ákeledi"delingenindey, "Ayaqtaǵı qaraqalpaq elinde,Shayırlıq múlkiniń sultanı boldıń " dep Berdaq babamızdıń ardaqlaǵan,I.Yusupov biziń zamanımızda shayırlıq múlkiniń sultanlarınıń biri boldı.

Juwmaqlap aytqanda I.Yusupov qaraqalpaq poeziyasında anıǵraq etip aytqanda "Duzlı samallar" atlı qosıqlar toplamında ekologiyalıq mashqalalar, jer hám suw temasın tereń mazmun menen jirlaǵan. Jáne de Aral apatshılıǵın hám oǵan baylanıslı jergilikli xalıqtıń sónip baratırǵan úmitlerin qayta tiklew óz qosıqları menen háreket qılǵan. I.Yusupov zaman talabın júda názik hám onı az ómiriniń hár bir máwritinde kóńline túygen shayır.Xalıq júreginiń tereń tamırları onıń jalınlı qosıq qatarlarlarına tutasıp jatır.

Qaraqalpaq ádebiyati poeziyasında salmaqlı hám áhmiyetli orınǵa iye shayır xalqımızdıń yadında mángi saqlanadı. Ólmes mıyrasları bolǵan shayırdıń shıǵarmaları ele ásirlerden ásirlerge ótip jasaydı.

ÁDEBIYATLAR

1. Bazarbaev.J. Ádebiyat-ibrat mektebi. –Nókis, "Bilim"2015
2. Yusupov.I. Úmit jaǵısı. – Nókis, "Qaraqalpaqstan" 1990.
3. Yusupov.I. Tańlamalı shıǵarmaları III tom.Baspaǵa tayarlaǵanlar: Q.Orazimbetov, Q.Maqsetov, P.Dabilov. – Nókis,"Bilim", 2014.
4. Yusupov I. Pazıylet. Baspaǵa tayarlaǵan: M. Nızanov. –Nókis, "Bilim" 2014
5. Ibroyimyusupov.narod.ru/kr/index_kr.html.
6. Nurjanov.P. Dáwir talabı hám kórkem ádebiyat. –Nókis, «Bilim» 1993.
7. Yusupov.I Duzlı samallar. –Nókis, "Qaraqalpaqstan" 1988.
8. Orazımbetov.Q. Hāzirgi dáwirdegi qaraqalpaq lirikasında kórkemlik izleniwshilik. –Nókis, "Bilim"1992.
9. Bazarbaev.J.Danalıǵı gozzalıqqa ulasqan shayır. –Nókis, "Bilim"2008.
10. Mambetov.K. Ózbek hám qaraqalpaq ádebiy baylanısları . –Nókis, "Qaraqalpastan" 1992.
11. T. Mámbetniyazov. Jańa qaraqalpaq poeziyası hám dáwir talabı. –Nókis, "Bilim"1994.

12. Yusupov. I Belgińdi buzba sen. –Nókis, "Qaraqalpaqstan". 1995.
13. Yusupov.I Hár kimniń óz zamanı bar. –Nókis. "Qaraqalpaqstan".2004.
14. Yusuov.I. ǵa arnalǵan. Sóz zergeri edi.Yadnama.Juwaplı redaktor: Keńesbay Reymov. Dúziwshiler: Sh.Usnatdinov, M.Nızanov, S.Janiev. –Nókis, "Qaraqalpaqstan" 2009.

И.Юсуповтың «Дузлы самаллар» атлы поэзиялық топламында экологиялық машқалалардың сүўретлениўи

Отарбаева Ф.
Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты.

Резюме. Мақалада И.Юсуповтың «Дузлы самаллар» топламында экологиялық машқалалардың баянланыўы анализленген. Тийкарғы итибар шайырдың бул мәселени баянлаўдағы индивидуаль шеберлигине қаратылған.

И.Юсуповнинг «Тузли шамоллар» тўпламида экологик муаммоларнинг ифодаланиши

Отарбаева Ф.
Нукус давлат педагогикаинститути.

Резюме. Мақолада И.Юсуповнинг «Тузли шамоллар» тўпламида экологик муаммоларнинг ифодаланиши тахлилга олинган. Асосий этибор шоирнинг бу масалани ифодалашдаги индивидуаль маҳоратига қаратилган.

Таянч сўзлар: поэзия, форма лирика, ғоя, адабий алоқалар.

Описание экологических проблем в поэзии "Duzli samallar" И.Юсупова

Otarbaeva F.
Нукусский государственный педагогический интситут

Резюме. В статье освещено изображение экологических проблем в сборнике И.Юсупова «Дузлы самаллар» («Сольяные ветры»). Автор особое внимание обращает на индивидуальное мастерство поэта в выражении своей позиции и оценки этой проблемы.

Ключевые слова: поэзия,форма,лирика,идея, литературные взаимосвязи.

Description of environmental issues in the poetry of "Duzli samallar" by I. Yusupov

Otarbaeva F.
Nókis mámleketlik pedagogikaliq instituti

Summary. This article describes the work of I. Yusupov, who played a large role in Karakalpak poetry, and highlights environmental issues in it. This article shows concern for the environment and its commitment to people.

Key words: poetry, form, lyrics, idea, literary interrelations

---

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИДА МЕТАФОРА ТУШУНЧАСИНИНГ УРГАНИЛИШИ

Суярова Н.
Қарши давлат университети

Анъанавий филология, хусусан, формал тилшуносликда, метафора, одатда, иккига бўлиб ўрганиб келинди: поэтик метафора; лингвистик метафора [1]. Бунда метафоранинг узуаллик/окказионаллик сифатларига таянилди. Бу эса ҳодисанинг барқарорлик/беқарорлик, такрорланувчанлик/бетакрорлик, қиладиган дихотомик (жуфт, нисбатли) тушунчалар билан боғланиб кетади. Ўзбек тилшунослари рус тилшунослари изидан бориб, жуфтликдаги тушунчаларнинг иккинчи қисмини ифодалайдиган нутқий метафорани тилшуносликнинг ўрганиш предмети сифатида қарашмайди ва бундай анъанавий қарашларга зид фикрларни айтган айрим тилшуносларнинг қарашлари инкор этилади [2]. Хусусан, ўзбек тилшуноси Т.Алиқулов рус лингвисти А.И.Ефимовнинг окказионал метафораларга таянган ҳолда айтган "метафора қуш ва ҳайвонни ифодаловчи сўзлардан ҳам ҳосил бўлади" деган қарашини ва бу фикрини далиллаш учун келтирган иллюстратив фактларни ҳам қўллаб-қувватламайди [3, 41-42].

Нутқий метафорада ҳам, лисонийлашган метафораларда бўлгани каби шахс, ҳайвон/парранда, жонсиз предмет/ҳодисаларнинг ташқи ва ички хусусиятиларини ифодаловчи сўзлар асосида янги, кутилмаган маънолар ҳосил бўлади ва бу ҳосила маънолар узуаллашган метафоралардан ижтимоийлашмаганлиги ва индивидуаллиги билан фарқланади. Лисоний метафорада лексеманинг ҳосила маъноси яхлитлашган, алоҳида бир тушунчани ифодалайди. Бу тушунча тил соҳиблари учун ифодаси билан яхлит ҳолда умумий идрокий моҳият касб этади. Нутқий метафорада эса ҳосила маъно тушунчани ифодаламайди, балки тушунча аталмишнинг аввалги ифодаси билан боғлиқ идрок этилаверади. У нутқнинг мувaққатлик хусусиятига эга бўлиб, муайян бир контекст, муайян бир синтактик қурилма, муайян бир сўзловчи (адиб) билан боғлиқ ҳолда тушунилади ва бошқа вақтда худди шу маънода қўлланмайди. Унинг ном даражасига кўтарила олмаслиги ижтимоийлашмаганлиги, оммалашмаганлиги билан боғлиқ. Мустақил маъно асосдан узоқлашганлик ҳамда ижтимоийлашганлик билан боғлиқ [4, 50-51].

Ўзбек семасиологлари, хусусан, метафорология билан жиддий шуғулланиб, унинг тамал тошларини қўйган профессорлар Саидзода Усмонов, Миразиз Миртожиевларнинг бу борадаги якдил фикрлари ҳали ҳам ўзининг методологик қимматини йўқотгани йўқ. Ўзбек анъанавий тилшунослигида метафорологиянинг тамал тошларини қўйган бу олимлар ушбу ҳодисани гарчи нутқий метафора деб атаса-да, барибир, уларни тилшуносликнинг ўрганиш доирасидан ташқарига чиқаришиб, метафорани лисоний тур билан чеклайдилар. Бироқ нутқий метафорага асосий эътибор қаратишмагани учун, *лисоний метафора* терминини ҳам қўллашмайдики, бу ўзбек тилшунослигининг ўша даврдаги ҳолати, тараққиёт даражаси, қолаверса, ижтимоий талаб тақозоси билан боғлиқ равишда баҳоланиши керак бўлади. Фикрларнинг ушбу банди якуни сифатида айтиш мумкинки, ўзбек анъанавий тилшунослиги метафора тушунчасини фанга олиб кирди, уларни лисоний ва

нутқий турларга ажратди, бироқ тилшунослик нутқий ҳодисаларни умумлаштириш босқичига қадам қўяётган бўлганлиги сабабли лисонийлашган метафораларга эътибор кўпроқ қаратилди, “нутқий метафора” тушунчасидаги *нутқий* сўзини *поэтик* сўзига алмаштириш билан мазкур ҳодисани тилшунослик эътиборидан соқит қилдилар ва бу анъана тилшуносликнинг янги тараққиёт давригача чайир қараш сифатида давом этиб келди.

Ўзбек тилшунослиги тараққиётининг кейинги даври ўз тенденцияларига эга бўлди. Маълумки, XX асрнинг 70-йилларига келиб ўзбек тилшунослигининг эмпирик (амалий, фактографик) босқичи тугалланган, зиммасидаги ижтимоий буюртма – адабий тил меъёрини ишлаб чиқиш ва ижтимоий онгга сингдириш вазифаси бажарилган эди. Тўпланган лингвистик материалларни диалектик методология асосида ўрганишга пойдевор қўйилган, тилшунослик эса турғунлик ҳолатида эди. Янги авлод тадқиқотчилари ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари бўйича республика ва иттифоқ матбуотида чиқишларида қуйидаги масалаларни кўтаришди:

– ўзбек тилшунослиги олдига 30-40-йилларда қўйилган ва 40-50-йилларда амалга оширган вазифаси – ўзбек тили турли сатҳ бирликларининг замонавий таҳлил усулларида берилган мукаммал тавсифи, белгиланган адабий тил меъёрлари, таълимнинг турли босқичи учун яратилган ўқув қўлланмалари, дарслик ҳамда луғатлар асосида тўлақонли назарий тушунчалар ҳосил қилиш, хусусийликларда умумийликни, ҳодисаларда моҳиятни, оқибатларда сабабни, воқеликларда имкониятни очиш даражасига кўтарилиш;

– узоқ йиллар давомида ўзбек тили иттифоқдаги туркий, қолаверса, бошқа тиллар каби рус ва Европа тиллари қолиплари асосида ўрганиб келинганлиги сабабли уни ўз ички субстанциал табиатидан келиб чиққан ҳолда алоҳида миллий яхлитлик сифатида тадқиқ қилиш [5].

Бу вазифалар тилдан амалий фойдаланиш, унинг ижтимоий функцияси самарадорлигини ошириш, миллий-маданий кодларини аниқлаш, тилни алгоритмлаш, моделлаштириш, ахборот технологиялари билан уйғунлаштиришни таъминлайдиган умумий лисоний имкониятларини очишдек тарихий зарурат, ижтимоий буюртма талаблари натижаси эди. Уларни адо этиш ўзбек субстанциал тилшунослиги зиммасига юкланди. Ўзбек субстанциал тилшунослик тилнинг лисоний ва нутқий структурасини фарқлаш, лисоний структура ва лисоний бирликларни, уларнинг имкониятларини аниқлаш борасида изчил тадқиқотлар олиб бориб, тилнинг фонетик, лексик, морфологик, синтактик лисоний структураларини ва бирликларини диалектик тадқиқ методологияси асосида текширишга киришди. Хусусан, лексик маънода умумий ва хусусий маъно, семема ва сема, кўчма маъноларда лисоний ва нутқий жиҳатларни ажратиш бўйича жиддий ишлар амалга оширилди. Метафорани тадқиқ қилишда ҳам шундай ҳолатни кўзатиш мумкин.

Янги даврда замонавий талаб ва тамойиллар асосида яратилган тадқиқотлар мазмун жиҳатдан аввалгиларидан назарий-методологик жиҳатдан кескин фарқ қилади. Метафорология соҳасида замонавий парадигмалар асосида тадқиқот олиб борган тилшунос З.Тоҳиров нутқий метафорик маъно, улар вужудга келишининг лисоний ва нолисоний омиллари хусусида анчайин янги фикрларни баён этди [6, 73-77]. “Ўзбек тилида нутқ жараёнида метафора содир бўлар экан, бу ҳодиса ҳосила семемадаги прагматик сема ҳосил бўлиши билан характерланади. Масалан, *шер, бургут, лочин, оҳу, қашқир* лексемаларининг шахс билдирувчи семема, *лаъл, чарос, бодом, гул* лексемаларининг киши аъзосини билдирувчи семема ҳосил қилиши метафора бўлиб, бунда ҳосила семемалар прагматик маънога эга бўлади” [6, 74]. Бунда олим ўзбек субстанциал тилшунослиги эришган ютуқлар орасида лексик маънода барқарор ва ўткинчи жиҳатларни фарқлаш алоҳида ўрин тутади. Ўткинчи жиҳатлар нутққа хос бўлиб, нутқий сатҳнинг лисоний сатҳдан фарқли энг муҳим жиҳати унинг прагматик хосланганлигидир. Умуман олганда, нутқий бирликлар нолисоний омиллар билан боғлиқ ҳолда мавжуд бўлиб, улар сирасида қуйидагилар алоҳида ўрин тутади: нутқий вазият/шароит; макон; замон; коммуникант.

Бу унсурларнинг ҳар бири яна ички бўлинишларга эга бўлади. Масалан, макон омили жой, муҳит кабилардан иборат бўлса, коммуникант омили ўз ўрнида шахс ва шахсий омиллардан иборат бўлади. Тилшунос З.Тоҳиров нолисоний омилларнинг барчасини прагматик омил остида бирлаштиради. Бу бир қарашда тўғридек. Бироқ бу ҳолатни нутқ тилшунослигининг илк даври учун маъқуллаш мумкин. Бу босқичда нолисоний омиллар ва лисоний омилларни фарқлаб уларнинг ҳамкорлиги даражасида тадқиқ қилиш олдинга ташланган муҳим ва катта қадам сифатида баҳоланиши лозим. Шу маънода тилшунос З.Тоҳиров тадқиқотларини ўзбек тилшунослигининг нутққа ўтиш босқичидаги долзарб ишлар сифатида қараш лозимлигини уқтирмоқчимиз.

Тилшунос Г.Қобулжонованинг метафора талқинига бағишланган иши ўзбек тилшунослигини янги босқичга кўтарди. Олима нутқий метафорани лингвистиканинг ўрганиш объекти эканлиги ҳақидаги ғоясини дадил кўтариб чиқди ва поэтик ҳамда нутқий метафора бир ҳодисанинг турли томондан ёндашиш асосидаги ҳар хил номлари эканлигини, бундан нарсанинг серқирралик тамойилига таяниш лозимлигини таъкидлайди: “...гарчи поэтик метафорадаги метафорик маъно нутқий ҳодиса бўлса-да, у лисоний имконият ва қонуниятларга таянади” [7,30]. З.Тоҳировдан фарқли ўлароқ, Г.Қобулжонова метафора талқинида лисон ва нутқни фарқлашга изчил ёндашди. Айтиш мумкинки, олима талқинида метафоранинг нутқда шаклланиши, уларнинг ижтимоийлашуви натижасида лисоний метафоралар вужудга келиши, лисоний метафоралар луғатларда барқарор тил ҳодисалари қаторидан ўрин эгаллаши, метафора дастлаб лисоний ва нутқий турларга таснифланиши, таснифнинг кейинги босқичларида метафорик жинслар ажратилиши, бу жинслар ҳосил бўлиш усуллари ва омиллари билан боғлиқ ҳолда вужудга келиши каби фикрлари билан ўзбек тилшунослигида субстанциал метафорологиянинг шаклланишига туртки берди. Бугунги кунда бу борада қатор тадқиқотлар

яратила бошлади. Сўз маъносининг кўчиши билан боғлиқ лисоний ҳодисаларни талқин этишда ана шу омилларга асосланган тамоман янги ва ўзига хос тадқиқот тилшунос С.Ҳожиев томонидан яратилди [8].

С.Ҳожиев диссертациясида маъно кўчиши фақат номинатив вазифа бажарибгина қолмайди, балки маълум бир ижтимоий онгда борлиқнинг лисоний тасвирини бериши воситаси сифатида талқин қилинади. Олимнинг фикрича, сўз маъноларининг кўчиши билан боғлиқ лингвистик ҳодисалар дунёнинг миллий ўзига хослигини акс эттирувчи тил тасвирини яратишнинг асосий воситаси, у ҳар бир тил учун ўзига хос. Лекин тафаккур умуминсоний характерга эгалиги сабабли айрим умумий тушунча ва концептлар тиллар томонидан ўхшаш тил структуралари ёрдамида намоён этилади. "Сўз маъносининг кўчиши – матндаги муайян бир фреймли структурага эга бўлган ҳодиса, ўзига хос семантик-стилистик, когнитив ва миллий культурологик компонентларнинг тил юза сатҳидаги фаоллашувидир. Маъно кўчиши нутқни жонлантириш, бадиийлаштириш ва эмоционал-экспрессив жиҳатдан кучайтириш воситасидир. Маъно кўчиши ҳодисаси сўзларнинг янги маънолари юзага келишига асосланган лингвистик когнитив воситадир" [8, 4].

Маълум бўладики, тилнинг лексик сатҳини семасиологик тадқиқ этишнинг бу босқичи олдинги босқичлардан моҳиятан кескин фарқланади. Чунки метафоранинг кучли маданий хосланиш хусусиятига эгалиги, борлиқни билишда маданий факторлар миллий тилларнинг ўзига хослигини кўрсатувчи омил эканлиги метафорани тадқиқ этишнинг биринчи босқичида умуман ҳисобга олинмаган, балки асосий эътибор унинг номинатив функциясига қаратилиб, метафоранинг юқоридаги жиҳатлари тилшуносликнинг текшириш объекти бўла олмайди, деб ҳисобланган [9]. Шу нуқтаи назардан ўзбек тилшунослигида зооморфик, теоморфик ва антропоморфик метафоралар мазкур таснифий тамойилларга таянилган ҳолда ажратилаётганлиги эътиборга молик.

Маълумки, тилшунослик фани тараққиётининг ҳозирги босқичи структурал-функционал изланишлардан тилда инсон омили ва шунга алоқадор масалалар, яъни тилнинг дунёни билишдаги роли ва борлиқнинг лисоний картинаси яратиш, дунёни билишда когнитив моделларнинг миллий ўзига хослиги каби тушунчаларни талқин қилишга қаратилган когнитив-семантик, социолингвистик ва культурологик йўналишлар томонига эътиборнинг кучайиши билан характерланади [8]. Бу борада тадқиқотчи Ш.Махмараимованинг филология фанлари бўйича фалсафа доктори илмий даражаси учун тайёрлаган диссертацияси ўзбек тилшунослигида янги ҳодиса бўлди.

Ш.Махмараимова теоморф образларнинг локал мифологик тизимлар таъсиридаги этногенезисини текшириб ва унинг диний метафорадан фарқини очиб, *теоморфик метафора* атамасининг жаҳон тилшунослигидаги талқинини мумтоз Шарқ эътиқодий фалсафаси нуқтаи назаридан танқидий кўриб чиқди. Теоморфик ва диний метафоранинг объектига доир образлар синтези ва содир бўлиш механизмига муносабат билдирди, теоморф метафоранинг бошқа базавий (фундаментал) метафоралар системасидаги ўрнини аниқлади, теоморф метафоранинг когнитив-дискурсив табиатини очиб берди. Олима талқинича, барча базавий метафоралар каби теоморфик метафоралар ҳам замон ва макон ўлчамига эга, улар ҳам турмушнинг фундаментал тавсифини беради, ҳаётнинг ўзгармас қонуниятларини уқтириб туради. Илдизлари теоморфизмга тақалувчи бу метафоралар "амал ва қиёмат охир" тамойили остида оламни билишнинг бош мезонини ўзида намоён этади. Антропоморфик, зооморфик, фитоморфик, техноморфик метафорадан фарқли ўлароқ теоморф метафорада коммуникатив, когнитив, онтологик ва моделлаштирувчи функцияни кўриш мумкин. Бу вазифалар референтлараро кўчирилаётган когнитив структура билан бирга фаоллашади, натижада, адресат ва реципиент ўртасида алмашинаётган ахборотда шартланган репрезентациядан фарқли, ўзаро мувофиқ интерпретацияни кузатиш мумкин бўлади. Шунга кўра, теоморф метафора воқеликни когнитив-дискурсив моделлаштирувчи муҳим концептуал бирлик сифатида намоён бўлади. Маълумки, теоморфик метафора заминида ғайритабиий кучларга бўлган эътиқод ётади. Бундай эътиқодлар турли миллат ва халқларда ҳар хил бўлганлиги сабабли битта вазиятга нисбатан турли маданият вакилларининг таъсири бирламчи метафора орқали берилади. Ваҳоланки, ўзбек тилида бу таъсирни ифодаловчи шаблон теоморф метафоралар мавжуд (*пари, шайтон, дев, аждарҳо (аждаҳо), ялмоғиз, алвасти, девона, Хотамтой, анқонинг уруғи)*. Ўзбек тилидаги қатор теоморф метафоралар (масалан, *девона, пари*) ушбу метафораларнинг муқобили ўзга тилларда деярли учрамаслигига кўра, бугунги кунда лингвокультурема даражасида баҳоланса арзийди. Гарчи, русларда *пари*га муқобил *русалка* образи мавжуд бўлса-да, унинг метафорик интерпретацияси *пари*да кузатилганичалик юқори даражада эмас. Бунинг эса лингвокультурологик асослари бор [10, 21].

Ўзбек тилшунослигида метафорик эвфемизация бўйича тадқиқотчи Д.Рустамова томонидан яратилган диссертация метафоранинг янги бир қиррасини очди [11]. Олима ўз ишида миллий дунёқараш тилнинг метафорик таянчлари билан уйғунлигини, иккиламчи номинация механизми ва маҳсули бўлиб, бунда эвфемизмлар етакчи ўрин эгаллашини таъкидлайди. Метафорик эвфемизмлар миллий-ментал муносабатнинг борлиқни акс эттиришида намоён бўлади, у маданий қадриятларнинг тилда намоён бўлишини кўрсатади, метафорада аниқлик ва таъсирчанлик, жозибадорлик билан бирга, мавҳум муносабат ҳам кузатилиши олима томонидан жиддий асосланади. Шуниси муҳимки, метафорик эвфемизм нутқий шахснинг қандай лингвомаданий муҳитга дахлдорлиги, тафаккур тарзи ва тил билимига боғлиқ ҳолда содир бўлади. Метафорик эвфемистик ифодалар асосий ахборот мазмуни ва унинг устида қаватланган коннотатив маъно ҳамда муносабатдан ташкил топади. Ахборот эвфемистик коннотатив маъно билан мураккаблашади, коннотатив маънолар сирасида метафорик образга асос бўлган салбий ёки ижобий муносабатдан бири етакчилик қилади. Коннотатив маънонинг кучайиши денотатив ва функционал маънонинг кучсизланишига кўра вужудга келиши [11, 20] ҳақидаги фикрлар алоҳида эътиборга молик.

Кўринадики, ўзбек метафорологияси фанимизнинг янги бир йўналиши сифатида шаклланиб, алоҳидалик ва мустақиллик касб этиб бормоқда. Мақоланинг ушбу банди якуни сифатида айтиш мумкинки, ўзбек метафорологияси формал, субстанциал босқичларни босиб ўтиб, ўз тараққиётининг антропоцентрик босқичига қадам қўйди. Бу босқичда метафора лисоний ва нолисоний омиллар яхлитлигида ва нутқ соҳиби билан биргаликда таҳлил қилинмоқда. Биринчи босқичда лисон ва нутқ фарқланмай фақат тил метафоралари поэтик метафоралардан ажратилган бўлса, субстанциал босқичда лисоний ва нутқий метафора ажратилди, учинчи босқичда лисоний метафоранинг лисонда яшаш ва нутқий воқеланиш механизми чуқур ўрганилмоқда.

АДАБИЁТЛАР

1. Реформатский А.А. Введение в языкознании. – М., 1960. – С.54-55; Галкина-Федорук Е.М. Современний русский язык. Лексика. – М., 1954. – С. 54-56; Алиқулов Т. Полисемияларнинг ҳосил бўлиши ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1963. – № 6. – Б.42; Алиқулов Т. Ўзбек тилида полисемантик отлар: Филол. фан. номз. дис... – Тошкент, 1963. – Б.49. Усмонов С. Метафора // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1964. – № 4. – Б. 35; Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш. – Тошкент, 1976. – Б.13-14.
2. Усмонов С. Метафора // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1964. – № 4, – Б.35.; Алиқулов Т. Полисемияларнинг ҳосил бўлиши ҳақида//Ўзбек тили ва адабиёти. – 1963. – № 6, – Б. 42.; Миртожиев М. Лингвистик метафоралар таснифи // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1973. – № 4. – Б. 34-37.
3. Алиқулов Т. Полисемияларнинг ҳосил бўлиши ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1963. - № 6. – Б. 41-42.
4. Алиқулов Т. Ўзбек тилида полисемантик отлар. – Филол. фан. номз. дис... – Тошкент, 1963. – Б. 50-51.
5. Менглиев Б. Менглиев Б. Тил илми: зарурият ва анъана // “Маърифат”, 2012 йил 28 апрель
6. Тоҳиров З. Метафора лексема семемасининг прагматик семаси. – Тошкент, 1983. – Б. 73-77.
7. Тоҳиров З. Кўрсатилган асар. 74-бет.
8. Қобулжонова Г. Метафоранинг системавий лингвистик талқини: Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент, 2000. – Б. 30.
9. Ҳожиев С. Сўз маъносининг кўчиши билан боғлиқ лингвистик ҳодисалар: Филол. фан. номз….дис. автореф. – Тошкент, 2007.
10. Бу ҳақда қаранг: Алиқулов Т. Полисемияларнинг ҳосил бўлиши ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, - 1963. 6-сон. – Б. 36; Миртожиев М. Лингвистик метафоралар таснифи // Ўзбек тили ва адабиёти, 1973. – № 4. – Б. 34-37; Усмонов С. Метафора // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1964. – № 4. – Б. 36; Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш. – Тошкент, 1976. – Б. 13-14.
11. Махмараимова Ш.Т. Оламнинг миллий лисоний тасвирида теоморфик метафоранинг когнитив аспекти: Филол. фанлари. фалсафа доктори (Phd) дисс. автореф. -Қарши, 2018. – Б. 21.
12. Рустамова Д. Ўзбек тилида метафорик эвфемизация: Филол. фанлари. фалсафа доктори (Phd) дисс. автореф. – Фарғона, 2017.

Ўзбек тилшунослигида метафора тушунчасининг урганилиши

Суярова Н.

Қарши давлат университети

Резюме. Мақалада өзбек тил билиминде метофора түсинигиниң үйренилиў басқышларына тоқталып, онда өзбек тил илимлериниң бул бойынша мийнетлерине шолыў берилген. Өзбек метафорологиясының формал субстанционал басқышлардан өтип, өз раўажланыўында антропоцентрик басқышқа қәдем қойғаны тийкарланады.

Таянч сўзлар: метафора тушунчаси, *поэтик метафора*, формал метафорология, субстанциал метафорология, антропоцентрик метафорология, зооморфик метафора.

Изучение понятия метафоры в узбекском языклзнание

Суярова Н.

Каршинский государственный университет.

Резюме. В статье речь идет об этапах изучения понятия метафоры, в узбекском языкознании, представлен краткий обзор иследований узбекских ученых по этому вопросу. Отмечается, что узбекская метафорология, пройдя через формальный субстанциональной этап, вступил в антропоцентрический этап.

Ключевое слово: понятие метафора, поэтическая метафора, формальная метафорология, субстанциалная метафорология, антропоцентрическая метафорология.

Metaphor in uzbek linguistics: from putting issue to divide language and speech

Suyarova N.

Karshi state university

Summary. The article deals with the stages of studying the concept of metaphor in Uzbek linguistics, and provides a brief overview of the studies of Uzbek scientists on this issue. It is noted that the Uzbek metaphorology, having passed through the formal substantial stage, entered the anthropocentric stage.

Key words. metaphorical concept, poetic metaphor, formal metaphorology, substance metaphorology, anthropocentric metaphorology, zoomorphic metaphor, teomorphic metaphor.

ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ ИНТЕРТЕКСТ ҚУРАМЫ: СПАТИУМТЕКСТ ҲӘМ ХРОНОТЕКСТ

Машарипова Т.Ж.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Биз публицистикалық интертексттиң генетикалық, түпкиликли тегиндеги мәниси оны еки көзқарастан – кеңисликтеги (мәкандағы) текст сыпатында (спатиумтекст) ҳәм ўақыттағы (замандағы) текст сыпатында қарап шығыў мүмкиншилигин береди, деген илимий болжаўды усынамыз. Бул мәселени толығырақ қарап шығайық.

Илимде, әдетте, грек ҳәм латын тиллеринен алынған терминлерден пайдаланыў дәстүрге айналған. Айырым қәнигелер кеңисликти гректиң «топос» сөзи менен атайды. Бирақ, бул тек бирден-бир әмелият емес. Платон ҳәм Аристотельдиң мийнетлеринде кеңислик ҳәр қыйлы түсиндирилген. Сонлықтан, «кеңисликтеги текст»тиң қысқаша анықламасын дүзиў ушын тийкар сыпатында биз латынша «спатиум» сөзин таңлап алдық, бул кеңислик дегенди аңлатады. Ал, «ўақыттағы текст» түсиниги ушын «хронотекст» сөзи пайдаланылды.

Кеңислик ҳәм ўақыт материяның бар болыўының еки тийкарғы формасы болып табылатуғыны ҳәм өзара тығыз байланыслы екени мәлим. Сонлықтан да, публицистикалық текстти интертекстке айландырыў тек ғана кеңисликте ҳәм ўақыт ишинде әмелге асыўы мүмкин.

Дерлик барлық сөзликлер усы терминлерди бир-бирине күтә жақын етип түсиндиреди. Мәселен, «Үлкен энциклопедиялық сөзлик»тиң авторлары былай деп жазады: «Ўақыт (заман) ҳәм Кеңислик – булар философиялық категориялар, олар арқалы нәрселердиң ҳәм қубылыслардың (болмысының) барлығының формалары бериледи, бир жағынан олардың болмысының, жасаўының бирге өтетуғынын билдирсе (кеңисликте), екинши жағынан – олардың бирин бири алмастырыў процесин (ўақытта, заманда), олардың жасаўының даўамлылығын билдиреди. Заман ҳәм мәкан усы ўақытқа дейин белгили болған қәлеген дүнья картинасын (көринисин) түсиндиретуғын негизги конструкция болып табылады. Болмыстың (барлықтың) фундаменталь параметрлерин түсиндиретугын процедура ҳақыйқый ҳәм потенциал мүмкин болған барлық және жәмийетлик системалардың өзгериўин анықлаў – инсан тәрепинен дүньяны аңлап жетиў процесиниң ғана емес, ал инсанның өзин аңлап жетиўиниң де зәрүрли шәрти есапланады [1, 662]. Қулласы, кеңислик ҳәм ўақыт бир-бири менен тығыз байланысқан ҳәм егер биз интертекстти тексттиң спатиум ҳәм хроно түрлерине бөлсек, онда тек буны теориялық жақтан ғана, шәртли формада, олардың мәнисин тереңирек түсиниў және олардың өзгешеликлерин көз алдымызға келтириў мақсетинде ислеймиз. Альберт Эйнштейн тәрепинен ашылған гравитацияның тәсири астында кеңислик – ўақыттың бурмаланыўы мәселеси бул параграфтың ўазыйпасына кирмейди, сонлықтан да биз оны қарап шықпаймыз.

Публицистикалық текстти кеңислик – ўақыт бойынша түсиниўге тиккелей қатнасы бар тағы бир мәселеге дыққат қаратамыз. Сөз усы категориялардың инсан тәрепинен қабыл етиўдиң өзгешелиги ҳаққында болмақта. «Үлкен психологиялық экциклопедия»да бул мәселе ҳәр бир категорияға байланыслы айырым түрде қарап шығылған. Мәселен, оның авторлары биринши түсиник ҳаққында былай деп жазады: «Кеңисликти қабыл етиў – предметлердиң бир-биринен ҳәм қабыл етиў субъектинен узақлығын, сондай-ақ олардың бағдарын, қарамын, көлемлерин ҳәм формаларын кеңисликлик қабыл етиў болып табылады. Затлардың кеңисликлик қәсийетлерин қабыл етиўде сезимлер ямаса басқаша айтқанда кинестетикалық сезимлер тиккелей ҳәм әҳмийетли роль атқарады. Адамда кеңисликти қабыл етиў көбинесе көриў арқалы әмелге асады» [2, 96]. Буннан егер кимдур газета бетинде текстти қалайынша көрсе, оны солайынша түсинеди, деген әпиўайы жуўмақ шығарыў мүмкин. Бул жағдайда мақаланың атамасының ямаса оның ишиндеги кишигирим атамаларының ҳәр қыйлы жайласыўы, сондай-ақ, публицистикалық шығармада берилген сүўрет, ҳәр қыйлы адамлар тәрепинен бул мақаланың бир-биринен айырылып туратуғын дәрежеде қабыл етилиўине алып келиўи мүмкин.

Ўақыт ҳаққында авторлар былай дейди: «Ўақытты қабыл етиў – тийкарынан ишки сезимге байланыслы болып, шынлықты сезим арқалы тиккелей қабыл етиўдиң қурамалы процеси болып табылады, ўақытты қабыл етиў, атап айтқанда, усы тийкарда раўажланады… Адамның санасында, егер ол жарқын, есте қаларлақтай ўақыяларға толы болса, өткен ўақыт узынырақтай көринеди, ал егер онда ўақыялар ҳәм ҳәдийселер қаншелли аз болса, онда ол соншелли қысқа ҳәм бир қыйлы болып көринеди» [2, 95]. Қулласы, адам тәрепинен ўақытқа баҳа бериў усы дәўир ишинде ол тәрепинен бастан кеширилген сезимлердиң толықлығы ҳәм өткирлигине байланыслы болады. Булардың барлығы индивид тәрепинен публицистикалық шығарманы аңлап жетиў ҳәм түсиниўге тиккелей қатнаслы болады.

Интертексттиң пайда болыўының дәслепки себеби неде? Бәлким бул адамнан тексттиң ажыралып шетлеў қубылысында болса керек. Ол тәрепинен дөретилген ҳәм жазба ямаса аўызша түрде баян етилген текст адамнан ажыралып, узақлап, соңынан өз алдына «еркин жүзиўге» өтеди, оның менен басқа адамлар танысады ҳәм солай етип ол бул адамлардың да меншигине айланады. Буннан да асырыңқырап айтыў мүмкин. Ўақыттың өтиўи менен, бундай текстлер шексиз санда топланғанда «уллы мәртебели текст» күтә күшли ҳәм қүдиретли субстанцияға айланады, ол өзиниң дөретиўшиси – адамнан үстин бола баслайды. Усылай етип, глобаллық мәлимлеме – излеў системалары пайда болды, жасалма ақыл-ойдың жетилискен машиналарын дөретиў үстинде ислеп атырған инженерлер де усы жол менен бармақта.

Қулласы, биз еки категория – кеңислик ҳәм ўақыт адам өлшемине ҳәм түсинигине байланыслы белгили дәрежеде субъективлик сыпатқа, яғный индивидтиң психикасына, минезине байланыслы болады деген жуўмаққа келиўимиз мүмкин. Бул бизге оларды шәртли түрде өз алдына категорияларға бөлиў ҳәм олардың ҳәр бириниң өзгешеликлерин қарап шығыў мүмкиншилигин береди.

Жақыннан берли хронотоп түсиниги барған сайын кең тарқалмақта. «Үлкен психологиялық энциклопедия» авторлары буған төмендегидей қысқаша анықлама берген: «Хронотоп (грекше. хроно – «ўақыт», «заман» ҳәм топос – «кеңислик», «мәкан») – ўақыт ҳәм кеңислик арасындағы байланысты аңлатады. Кеңислик ҳәм ўақыт адам ушын қоршаған социаллық дөгерекке қарағанда әҳмийетлирек болады ҳәм инсанның турмысын белгилейтуғын қатаң фактор есапланады. Өзиниң пүткил тарийхы даўамында инсаният кеңислик ҳәм ўақытты жеңиўге ҳәм оларды өзине бағындырыўға ҳәрекет етти» [2, 495-496] … А.А.Ухтомский тәрепинен енгизилген термин М.М. Бахтин тәрепинен қабыл етилип алынып, қайта мәни берилди ҳәм гуманитарлық

илимлер көлеминде әдебиятты изертлеўде пайдалана баслады. Әдебий хронотопта «көркем образ – заманагөй образ болып табылады, …заман ҳәрекетисиз дәўир ҳәрекети, оның өтмиш ҳәм келешек пенен байланысы, тийкарынан, заманның бир тутаслығы ҳаққында сөз болыўы мүмкин емес... Өтмиш ҳәм келешекке байланыстырылмаса заманагөйлик толық болмайды, майда-шүйде нәрселерге бөлинип кетеди ҳәм олардың қурамасына (конгломераты)на айланып қалады... Бунда ўақыт тартылып, тығызланады, көркемлик жақтан көзге тасланады, ал кеңислик болса тағы да жарқынырақ түс алады» [4, 164-176]. Бул цитатаға усы жерде келтирилген пикирлердиң потенциалын табыў, сондай-ақ публицистикалық шығарма дөретиўде бул ресурсты пайдаланыў көзқарасынан түсиник беремиз.

Кеңислик ҳәм ўақыт адам ушын қоршаған социаллық дөгерекке қарағанда айтарлықтай әҳмийетли болып табылады, себеби бул космослық өлшемлер, олар әлемде адамның айрықша жанзат сыпатында пайда болыўына жәрдем етти. Олар бийкар етиўге болмайтуғын және адамның турмысына сөзсиз тәсир ететуғын сыпатқа ийе болады. Қысқаша айтқанда, индивид космос тәрепинен дөретилген ҳәм барлық нәрседе оған ғәрезли болады.

«Инсаният кеңисликти ҳәм ўақытты жеңиўге және оны өзине бағындырыўға ҳәрекет етти» деген сөзлер салыстырма әҳмийетке ғана ийе. Кеңисликти де, ўақытты да бойсындырыў мүмкин емес, булар абсолютлик өлшемлер, олар инсанға ғәрезли болмайды. Солай болса да, биз бундай тастыйықлаўларды жийи-жийи ушыратып турамыз (төменде биз еле ол ҳаққында сөз етемиз).

Гәп бул сөзлердиң қубылмалы мәнисте, соның ишинде публицистикалық мақсетлерде пайдаланылыўы ҳаққында болып отыр. Усындай жоллар менен авторлар өз шығармаларында өзлериниң алдына қойған мақсетлерине ерисиў жолында күтә ақыл парасат ямаса күшли ерк көрсеткен адамлардың өмир баянын сәўлелендиреди. Бундай адамлар көбинесе публицистикалық шығармалардың қаҳарманларына айланады. Сонлықтан да, сөзлик авторларының жазғанындай, инсанияттың кеңислик ҳәм ўақытты бағындырыўға умтылыўы субъективлик сыпатқа ийе болады. Ол тийкарынан публицисттиң ўақыяларды, процессти ямаса адамларды сәўлелендиргенде дөретиўшилик қатнасын аңлатады. Мәселен, егер автор адамның космосқа ушып атырғанын сәўлелендирсе, солай етип, инсан бир ўақыттың өзинде кеңислик ҳәм ўақытты бойсындырса, онда бул жағдайда күтә үлкен тезлик ҳәм физикалық энергия ҳаққында сөз болады. Сонлықтан да, публицистикада сәўлелендирилген кеңисликти ҳәм ўақытты бағындырыўды көркемлик методы, анығырағы, журналистлик – пубицистикалық усыл деп түсиниў керек.

Жоқарыда келтирилген цитатада әдебий хронотопта, кеңисликлик ҳәм ўақытлық белгилер тутасып, қосылып кететуғыны, бунда кеңислик тағы да жарқын болып күшейетуғыны, ал ўақыт тартылып тығызланатуғыны ҳаққында айтылады. Буның бириншиси де, екиншиси де, үшиншиси де ҳақыйқатында жүз бермейтуғыны, себеби физикалық жақтан мүмкин емеслиги түсиникли. Бул жағдайда дурыс жуўапты «әдебий хронотоп»тан табыў мүмкин. Автор тәрепинен аудиторияға тәсир етиў мақсетинде жазылатуғын көркем ямаса публицистикалық шығармада барлық усы қосылыўлар, күшейиўлер, тығызланыўлар толық мүмкин болады, себеби бул жерде сөз шығарма дөретиўдиң әдебий-публицистикалық усыллары ҳаққында ҳәм автордың массаға тәсир етиўиниң тиккелей методлары ҳаққында болмақта. «Ҳәтте инсан образы да хронотоплық болып табылады» сөзлери, атап айтқанда, гәп кеңисликти ҳәм ўақытты публицистикалық ямаса көркемлик жақтан түсиниў ҳәм сезиниў ҳаққында болып атырғанын көрсетеди.

Параграфтың атамасына киргизилген түсиниклерди тағы да анығырақ қарап шығамыз. Публицистикалық спатиумтекст, яғный кеңисликтеги текст дегенимиз не? Биз спатиумтексттиң еки түрин, ишки ҳәм сыртқы түрин айырып көрсетиўимиз керек, деп есаплаймыз. Олардың арасындағы айырма баспасөздеги публицистикалық текстлер мысалында айқын көринип турады. Ишки спатиумтекст – бул публицистикалық ойлаған мақсетке байланыслы ҳәриплер, сөзлер, гәплер ҳәм абзацлардың бир-бирине өз-ара қатнаста болыўы. Мәселен, аудиторияға тәсир етиўдиң нәтийжелилигин арттырыў ушын стилистикалық мақсетлерде, сөзлерди биле тура алмастырып қойыў жағдайында усылай болады. Әдебият теориясында бул инверсия деп аталады. Публицист тәрепинен басқа да сүўретлеў, тил арқалы тәсир етиўши усыллар, мәселен, анафора, эпифора, асыра көрсетиў, киширейтип көрсетиў, паузалар ҳәм т.б. қолланылыўы мүмкин. Мәселен, «үй» сөзи нейтрал характерге ийе. Ал, «үлкен үй» сөзи болса асыра сүўретлеўге, ал «кишкене үй» киширейтип көрсетиўге киреди. Спатиумлық өзгерислер, соның ишинде усы сөзлердеги ҳәриплердиң саны бойынша да көринеди, сөздиң, яғный тексттиң көлеми бунда кеңисликте өзгерип барады. Публицистикада бундай усыллар бәрҳама ушырасып турады. Усылай етип, тексттиң текст шеклеринде ҳәрекети әмелге асады, оның трансформациясы (өзгериўи), оның ишки рефлексиясы сәўлелениўи жүз береди.

Сыртқы спатиумтекст – бул тексттиң сыртқы кеңисликке қатнасы, оның қоршаған дөгеректе ҳәрекет етип барыўы, мәселен, автордан оқыўшыға қарай, бир оқыўшылардан екинши биреўлерине қарай, бир этнослардан, миллетлерден ҳәм халықлардан басқаларына қарай өтиўи болып табылады. Бунда публицистикалық интертекстти басқа тилге аўдарыў оның кеңисликтеги ҳәрекетиниң өзинен өзи түсинилетуғын шәрти есапланады. Публицистикалық интертексттиң сыртқы кеңислиги, әдетте, оның сәўлелендирилип атырған мәселеге қатнасын, автордың кең көзқарасын талап етеди.

Кеңисликтеги тексттиң анық бир түрлери (типлери) ҳаққында айтып, Ю.Кристева сахна, иероглиф, тил, тилдиң ишки тәжирийбеси, синтагмалар, метафоралар ҳәм метонимиялар кеңислигин еслетеди [4, 96]. Постмодернизм мектебиниң белгили ўәкили болған Ю.Кристеваның бундай қатнасы спатиумтексттиң мәнисин ҳәм түрлерин түсиниў ушын күтә әҳмийетли болады. Сондай-ақ, текст – кеңислик ҳаққында пикир жүргизиўди даўам етип Ю.Кристева былай деп жазады: «Статус түсиниги текст ҳаққында атомлардың жыйнағы деген

көзқарасты, ол көплеген реляциялық байланыслардың жыйнағы ҳаққында көзқарас пенен өзгертиў мүмкиншилигин береди, бунда сөзлер квантлар ролинде ҳәрекет етеди. Солай етип, поэтикалық тил моделин қурыў мәселеси енди линия ямаса үст бети идеясы менен емес, ал көплик теориясы ҳәм ең жаңа математикалық методлар жәрдеминде рәсмийлестирилетуғын кеңислик ҳәм шексизлик идеясы менен байланысады. Баян етиўши структураларды таллап шығыўдың (анализлеўдиң) ҳәзирги заман методлары соншелли қурамалы болғанлықтан, тек ғана «функцияларды» («түпкиликли функцияларды» ҳәм «функция-катализаторларды») ҳәм «индекслерди» («сөздиң тиккелей мәнисинде «индекслер» ҳәм «мәлимлеме индекслери») ажыратып қоймастан, ал баян етиўдиң логикалық ҳәм риторикалық схемаларын дүзиў мүмкиншилигин береди. Бундай изертлеўлердиң әҳмийетли екенлигине даў жоқ…» [3, 446-447]. «Әдебий сөз» қандай да бир турақлы мәниске ийе ноқат емес, ал текст жазықлықларының кесисиў орны ҳәм хаттың ҳәр қыйлы түрлериниң диалогы, дегенге уқсаған пикирлер Ю.Кристеваның мийнетлеринде ғана емес, ал басқа да постмодернистлердиң мийнетлеринде жийи ушырасады.

Енди публицистикалық хронотекстке өтейик. Бундай хронотекст публицистикалық материалдың ўақыт ишинде ҳәрекети, өтиўи жағдайында пайда болады. Қәлеген публицистикалық текст әдетте ўақыт ишинде ҳәрекет ететуғын болғанлықтан (ең болмағанда, ол дөретилген пайыттан баслап қандай да белгили бир ўақыт өтетуғыны көзқарасынан), олардың барлығы сөзсиз түрде хронотекстлерге айланады.

Усы көзқарастан публицистикалық хронотекстлерди классикалық, бир күнлик ҳәм аралық текстлер етип бөлиў мақсетке муўапық. Классикалық публицистикалық хронотекстлерге ҳәр қыйлы еллердиң авторлары тәрепинен, ҳәр қыйлы әсирлерде жазылған ҳәм тек өз мәмлекетинде ғана емес, ал оның тысқарысында да кеңнен мәлим болған дүнья жүзилик публицистиканың белгили шығармаларын киргизиў мүмкин. Бундай текст дөретилгеннен кейин өзин толық алып кетеди ҳәм ўақыттан ғәрезсиз болады. Бул публицистикалық текст жыллар ҳәм дәўирлерден өтип келген текст болып табылады. Әдетте, бундай шығармалар басқа халықлардың тиллерине аўдарылады ҳәм солайынша дүнья жүзилик публицистикалық тәжирийбениң ғәзийнесине айланады.

Классикалық түрдеги публицистикалық хронотекст тийкарынан еки себеп бойынша универсал болып табылады. Бириншиден, ол өз дәўириниң, оның адамларының өз алдына өзгеше сыпатын, өз халқының ҳәм дәўириниң үрп-әдетлерин сәўлелендиреди, оларды әжайып тарийхый хроникаға айландырады. Екиншиден, ҳәтте, оларда миллий турмыс сәўлелендирилген болса да, бундай публицистикалық классикада басқа халықлар ушын да әҳмийетли болған улыўма инсанийлық қәдириятлар басым келеди. Буған айқын мысал ретинде XVII әсирдеги Англия революциясы, XVIII әсирдеги Франция ҳәм Америка революциялары дәўириндеги публицистлердиң шығармаларын көрсетиў мүмкин.

Бир күнлик публицистикалық хронотекстлерге бизлер усы жерде ҳәм ҳәзир анаў ямаса мынаў адамлардың буйыртпасы – партия хызметкерлериниң, ҳүкиметтиң, көп муғдарда финансты айландырып отырғанлардың ҳәм басқалардың буйыртпасы менен жазылған күтә көп сандағы шығармаларды киргиземиз. Бундай мийнетлер, былайынша қарағанда, тек бир күн жасайды, өз буйыртпашылары ҳәм атқарыўшыларының талабын қанаатландырғаннан кейин мисли олар болмағандай, медиа майданынан жоқ болып кетеди. Бундай тенденция халық қатламлары менен алып барылатуғын ағартыўшылық жумысының усылы сыпатында бәрҳама кең таралып келди. Бурынғы Аўқамда коммунистлик партияның жетпис жылдан аслам ўақыт даўамында ҳәкимият басында болыўында усындай жағдай жүз берди. Сол дәўирдиң көплеген публицистлери, мәселен, партияның тапсырмасы бойынша Европа Аўқамының принциплерин сынға алды, оны мысқыллы түрде «Улыўма базар» деп атады. Солай болса да, бурынғы бир қатар совет республикалары Европа Аўқамының ағзаларына айланды (Латвия, Литва, Эстония), ал басқалары оған кириўге ҳәрекет етпекте (Грузия, Украина).

Үшинши түрдеги хронотекстлер де күтә көп ушырасады, атамасынан көринип турғанындай, олар классикалық ҳәм бир күнлик текстлер арасында болады. Ўақыт көзқарасынан публицистикалық хронотекстлер еки өлшемде жасайды, булар локальлық (жергиликли) ҳәм глобаллық өлшемлер болып табылады. Жергиликли мәнисинде олар өзиниң анық бир ўақтына ҳәм өз дөретиўшилерине, миллетине, халқына тийисли болады. Ал, глобаллық мәнисинде болса, пүткил адамзатқа тийисли болып табылады. Бирақ, көркемлик жақтан айрықша қәдириятқа ийе болмаған, себеби классикалық шығармаға айланбаған, шығармалар да билиў, түсиниў жағынан қәдириятқа ийе болады, себеби олар дөретилген дәўир, сол дәўирдиң өзгешеликлери, сол ўақыттағы адамлардың билимлери, олардың турмыс тәризи ҳәм т.б. ҳаққында түсиник береди. Бирақ, буған ерисиў ушын текст өз дәўириниң шынлығын барынша исенимли түрде сәўлелендириўи тийис.

Публицисттиң шығармасында хроно әдетте физикалық ҳәм көркемлик ўақты көзқарасынан қарап шығылады. Бир қатар жағдайларда физикалық, басқа бир жағдайларда көркемлик хроно басым келеди. Көбинесе көркемлик аудиторияға күшлирек тәсир көрсетеди. Егер, қатаң түрде алып қарасақ, онда ўақыт тек физикалық ғана болады. Логикалық пикирлеў көзқарасынан бул усылай болып табылады. Бирақ, публицистикалық дөретиўшиликте ис басқаша түс алады. Бир қатар жағдайларда публицистлер «ўақыт елеспесиз, көзди ашып жумғанша өтип кетти» ямаса, керисинше, «ўақыт күтә көп созылып кетти» деп жазады. Бул асыра көрсетиў емес, себеби бир нәрсеге әбден берилген адам көбинесе усы физикалық ўақыттың қалай өткенин билмей де қалады. «Әсирге татырлық күн» – классикалық әдебият шығармаларының бириниң атамасы усындай.

Ўақыт ҳәм аудиторияның өзара қатнасына байланыслы төмендегилерди айтыў мүмкин. Бириншиден, аудитория онда шығарманы қабыл ететуғын ўақыт контексти болады. Бунда өлшемлер көп болып, олар бойынша усы әўлад публицистикалық хронотекстти – адамлардың минезлерин, ўақыттың өзгешеликлерин,

жәмийеттиң мәплерин ҳәм т.б. аңлап жетеди. Екиншиден, аудиторияның ҳәр бир ўәкили тәрепинен публицистикалық шығармаларды жеке түсиниў де сөзсиз орын алады. Сонлықтан да, әмелиятта шығарманы қабыл етиўдиң күтә көп болған ҳәр қыйлы түрлери ушырасады. Усы еки өлшем автор буған дейин өз шығармасына киргизген ўақытты сәўлелендириў формаларына қосымша түрде келип қосылады. Енди ҳәзирги заман қарақалпақ баспасөзинде спатиумтекст ҳәм хронотекст қандай формаларда ҳәм түрлерде көринетуғынына тоқтап өтейик.

Спатиумтексттиң оригинал бир мысалы академик Жуманазар Базарбаевтың «Бердақ бабамыздың мийрасына ҳақ кеўилде болайық» («Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 2018-жыл, 25-октябрь (буннан былай бул газета ЕҚ деп көрсетиледи. - ***автор***) мақаласында ушырасты: «Редакция қурамы Бердақ шығармаларын шөп-шардан тазалағанда, оның «Маған керек» деген қосығына қапталдан кирип кеткен:

«Бүлбил гүлге, ашық ярға,
Қуўанысып шад болса бәрҳа,
Мениң мүсәпир халқыма,
Жайнап-жаснар заман керек» деген куплетти ҳешбир деректен таба алмай қарақалпақша топламға киргизбеген едик. Бул қосық негедур өзбекше топламға киргизилген». Яғный, Бердақ шығармалары өзиниң миллий мәканында емес, басқа тил аймағында басылып шыққан. Бул интерксттиң бир орыннан екинши кеңисликке көшиўиниң мысалы бола алады.

Басқа бир мысалды қазақ жазба әдебияты ҳәм әдебий тилиниң тийкарын салыўшы шайыр Абай Қунанбаевтың қосықларынан келтириўге болады:

«Еңбек еткил ентелеп, урып жәўлан,
Дәркар ол – жаслай оқып билим алған,
Бий болмақ, болыс болмақ – өнер емес,
Мийнеттен басқасының бәри жалған!» (ЕҚ, 2018, 8-декабрь. Баҳамдулла Нурабуллаевтың аўдармасы)». Қосықта мәнсапқа отырып журт сораўдың тынымсыз мийнет етип, жаслай билим алыўдың қасында жалған екенлиги публицистлик даналық пенен жырланған.

Қарақалпақ баспасөзинде бақсышылық пенен байланыслы аўызеки мәнеўий интертексттиң визуал портретли интертекстке айналдырыў қубылысы да байқалады. Бул Муратбай Нызановтың қарақалпақ бақсыларының устазы Ақымбет бақсының өмири ҳәм бақсышылық өнерине арналған «Муқаддес мийраслар мәканы» (ЕҚ, 2018, 22-декабрь) очеркинде сәўлеленген. Бул шығармадан келтирилген төмендеги үзиндиде көзге тасланады: «Художник (Көшкинбай Рейпназаров – Т.М.) кемпирдиң сүўретин сорап алып, еки ҳәпте ишинде Ақымбет бақсының портретин жаратты». Бул усыл публицисттиң тапқырлығы сыпатында баҳалаў ушын тийкар болады.

Китап баспасы ҳәм ғалаба хабар қураллары әмелиятында публицистлик спатиумтекстлердиң бир түрден екиншисине, яғный китаптан газетаға, киноға, радиоға, телевидениеге, интернетке, фото ямаса картиналарға, сондай-ақ газетадан китапқа, киноға, телевидение ҳәм радиоға көшип турыўы журналистлик әмелиятта тез-тез ушырасып турады. Китап мәканынан газета мәканына публицистлик спатиумтексттиң көшиўине мысал ретинде Сарыгүл Баҳадырованың «Қарақалпақ жыраўының намалары» мақаласын келтириўге болады. Бул материал дәслеп «Қарақалпақ қандай халық» (Ташкент, 2017) китабында жәрияланған. Кейин ала ол «Қарақалпақстан мәденияты» газетасының 2018-жыл жаз мәўсиминиң бир неше санларында қайта басылды.

Бир тилден екинши тилге көшириў интертекстни спатиумтекстке айландырады. Гүлнара Турдышева тәрепинен таярланған «Түркмен қызы Дилбар» мақаласындағы («Қарақалпақстан жаслары» газетасы, 2018, 13-декабрь) төмендеги қатарлар пикиримиздиң дәлили: «Түркмен мәдений орайы Төрткүл районында жумыс алып бармақта. Орай тәрепинен «Мекан» газетасы жарыққа шығарылмақта. «Арзыў» ансамбли халық хызметинде болып келмекте. Усы мәдений орайдың баслығы Аразмуҳаммед Абаевтың жәрдеми менен түркмен аўылларына барып, халқының үрп-әдет, дәстүрлери, мәденияты ҳаққында бир неше еситтириўлер таярладым. Төрткүлде, Хожелиде, Шоманайда түркмен мектеплеринде болып, оқыўшылардан Мақтумқулының, соның менен бирге Ибрайым Юсуповтың қосықларын түркмен тилинде еситкенимде толқынланып кеткенмен». Буны публицисттиң тапқырлығы деп баҳалаўға тийкар бар.

Енди хронотекстке мысаллар келтирейик. Хронотекст бул тексттиң ўақыт ишинде ҳәрекети дегенди аңлатады. «Қарақалпақстан жаслары» газетасының 2018-жыл 22-ноябрь санында Тилеўхан Даниярованың «Экология шайырлар қәлеминде (И.Юсуповтың публицистикалық лирикалары мысалында)» деп аталған шолыўы жәрияланған. Бунда И.Юсуповтың 80-жыллардың екинши ярымынан баслап өмириниң ақырына дейинги публицистикалық қосықлары қарап шығылған. Хронотекстке сәйкес келетуғын контраст автордың төмендеги қатарларында көзге тасланады: «Халық бир ўақытлары ең үлкен байлығы Арал теңизи менен мақтанып, шайырларымыз өзлериниң шығармаларында сулыў-сулыў қуслары менен алтындай сазанларын жырлаған болса, енди «кеселленип», қурыған Аралымыздың аўыр апатшылықтан қутылыў «диагноз»ын өзлеринше излеп, әлемге жар салды». Бул ўақыт өткен сайын Арал трагедиясының кең ен жайып баратырғанына мысал болады.

Хронотексттиң заманлар аралық байланысын Муратбай Нызанов «Хат тасыўшы кептерлер ямаса газетаға жазылыў мапазындағы машқалалар» атамасындағы (ЕҚ, 2018, 23-октябрь) сын мақаласында почта хызметин критикалап, сатира-юмор искенжесине алған: «Кептерлер тек ғана хатты тасыған. «Жәҳән әдебияты» яки «Әмиўдәрья» журналын мойнына байлап жиберсе жерден көтериле алармекен». Бизиң билиўимизше, ертеде

самолёт, поезд, телеграф, телефон тағы басқалар болмағанлықтан хат-хабар тасыў шабарманлар менен жаршыларға жүклетилген. Соның менен бирге, кептерлердиң хызметинен пайдаланыў да әмелге асырылған. Бүгин почта хызметиниң төмен дәрежеси ертедеги «ериниўди билмеген, алдаўды билмеген, пәнт бериўди билмеген» кептерлер мысалында әжиўа етилген.

Қарақалпақ халқының жаңа басқыштағы тарийхый эволюциясы Гүлистан Аннақлычеваның «Қарақалпақстанның жаңаланған турмысы» деп аталған мақаласында (ЕҚ, 2018, 22-ноябрь) «Дөретиўши сыпатында аймақтың социал-экономикалық тараўларын буннан былай да раўажландырыўға қаратылған жаңа жойбарлар, жаңа режелер, баслама ҳәм усыныслар бизлер дөрететуғын жаңа шығармаларға тема болыўын ҳәм биз бундай жаратыўшылық мийнети менен қаҳарманлық көрсетип атырған ҳәр бир инсанның өмирин қәлемге алып, тарийх бетлеринде қалдырыўымыз кереклигин аңладым» деп жазған. Бул жерде Қарақалпақстан Республикасы образындағы хронотекст көзге тасланбақта.

Публицистикалық интертексттиң тийкарғы еки көриниси сыпатында спатиумтекст ҳәм хронотекст ҳаққында гүрриңди жуўмақлай келип, биз төмендегилерди айтыўымыз мүмкин. Ҳәр қандай публицистикалық текст, кеңисликлик ҳәм ўақытлық қубылыс (феномен) сыпатында өзиниң кеңисликте ҳәм ўақыт ишинде болыўын сәўлелендиреди. Егер публицист буны дурыс (табыслы) әмелге асырса, онда оның шығармасы классикалық шығармаға, яғный кеңислик ҳәм ўақыттан ғәрезли болмаған ямаса басқаша айтқанда, ҳәр қыйлы халықларға ҳәм дәўирлерге жақын болған шығармаға айланады.

Спатиумтекстте ҳәм хронотекстте айрықша рәң-бәреңликте (картиналар, образлар түринде ҳәм т.б.), яғный дөретиўшилик панорамасында автор тәрепинен өзиниң публицистикалық кеңислиги ҳәм дәўири өз сәўлелениўин табады. Публицистикалық шығармада автор тәрепинен жеке көркемлик усыллары сыпатында «кеңислик» ҳәм «ўақыт» категорияларын пайдаланыў басым келеди. Ал аудиторияның кең қатламларына келсек, олар шығарманы бәрҳама өзгерип атырған кеңисликлик ҳәм ўақытлық өлшемлерде, текст дөретилген аймақ бойынша да, оның ишки текстлик кеңислиги бойынша да, сондай-ақ дөретилиў дәўири ҳәм аудитория тәрепинен текстти қабыл етиў ўақты бойынша да қабыл етеди.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Большой энциклопедический словарь: философия, социология... Гл. научн. ред. и сост. С.Ю.Солодовников. – Мн.: МФЦП, 2002. – 1008 с.
2. Большая психологическая энциклопедия. Авт. колл. А.Б. Альмуханова, Е.С. Гладкова, Е.В. Есина и др. – М.: Эксмо, 2007. – 544 с.
3. Кристева Ю. Бахтин М.С. Слово, диалог и роман / В книге: // Французская семиотика. От структурализма к постструктурализму. – М. : Прогресс, 2000. – С. 427–457. // http://www.klex.ru/ov5
4. Бахтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари. Тарихий поэтикага доир очерклар. IV тарихий инверсия ва фольклор хронотопи муаммоси. // «Жаҳон адабиёти», 2019, №9 (196). – Б. 164-176.

Публицистикалық интертекст қурамы: спатиумтекст ҳәм хронотекст

Машарипова Т.Ж.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме: Мақалада публицистикалық интертексттиң спатиумтекст ҳәм хронотексттен туратуғыны ҳаққында сөз етилген.

Таяныш сөзлер: публицистикалық интертекст, спатиумтекст, хронотекст, өтмиш ҳәм келешек, публицист.

Публицистик интерматн қурами: спатиумматн ва хрономатн

Машарипова Т.Ж.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме: Мақолада публицистик интерматннинг спатиумматн ва хрономатндан иборатлиги тўғрисида сўз бўлган.

Таянч сўзлар: публицистик интертекст, спатиумтекст, хронотекст, ўтмиш ва келажак, публицист.

Состав публицистического интертекста: спатиумтекст и хронотекст

Машарипова Т.Ж.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Резюме: В статье речь идет о спатиумтексте и хронотексте, из которых состоит интертекст.

Ключевые слова: публицистический интертекст, спатиумтекст, хронотекст, история и будущее, публицист.

Composition of publicistic intertext: spatiumtext and chronotext

Masharipova T.J.

Қарақалпақ Karakalpak State University

Summary: The article deals with the spatiumtext and chronotext of which the intertext consists.

Key words: publicistic intertext, spatiumtext, chronotext, history and future, publicist.

ГАЗЕТА ТИЛИНДЕ МЕТОНИМИЯНЫҢ ӘҲМИЙЕТИ (ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ТАРАЎЛЫҚ ГАЗЕТАЛАРЫ МЫСАЛЫНДА)

Каллибекова Г.П.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Қарақалпақ тилинде сөз мәниси аўысыўының белгили усылларының бири метонимия. Бунда зат атамасы менен екинши зат қайта аталады, нәтийжеде дәслепки атаманың мәнисине қарағанда пүткиллей өзгеше екинши мәни пайда болады [1, 24]. Сонлықтан көркем сөз шеберлери метонимиялық мәни өзгериси усылы арқалы аўысқан мәнили сөзлерден жийи пайдаланады. Өзине тән стильлик өзгешелигин, сөз образлылығын, мәни өткирлигин дөретеди, тартымлылығын тәмийинлейди. Сөз аўысыў усылының бул түри ҳәр бир көркем әдебиятта ямаса көркем шығармада колланыў менен бирге, газеталарда жәрияланып атырған материалларда да өнимли қолланғанлығын көриўимиз мүмкин. Деген менен, тил билими изертлеўшилери тәрепинен газета тилиндеги троплар дерлик аз изертленген. Рус ҳәм өзбек тил билими изертлеўшилериниң мийнетлеринде үйренилген. Ал, қарақалпақ тил билими изертлеўшилери тәрепинен, тилдиң көркемлеў қураллары дәстанларда, шайыр ҳәм жазыўшылардың шығармаларында қолланыў шеберлиги үйренилип атыр. Мысалы: филология илимлериниң докторы, профессор Ш.Н.Абдиназимовтың «Бердақ шығармаларының тили» монографиясының арнаўлы бөлиминде шайыр дөретиўшилигинде сөз аўысыў усылларының қолланылыў өзгешелиги изертленген [2, 201-204]. Профессор Ш.Н.Абдиназимов ҳәм Р.М.Даубаеваның «Т.Жумамуратов шығармаларында тилдиң көркемлеў қуралларының қолланылыўы» [3, 3-6], Г.Е.Қарлыбаеваның «Әжинияз шығармаларында стилистикалық фигуралардың қолланылыўы» [4, 112-114], А.Т.Абдиевтиң «Алпамыс» дәстаны тилинде стилистикалық фигуралардың қолланылыўы» [5, 146-150], Р.З.Матмуратованың «Т.Сәрсенбаев поэзиясында көркемлеў қураллары ҳәм усылларының қолланылыў өзгешелиги» [6, 115-117], З.Қожықбаева, Г.Сейтназарованың «Өмирбай Өтеўлиев дөретиўшилигинде тилдиң көркем сүўретлеў қуралларынан пайдаланыў шеберлиги» [7, 116-119], К.Сагидуллаеваның «Қарақалпақ тилинде келбетликтиң метонимия хызметинде қолланыў өзгешелиги» [8], Қ.Наўрызбаевтың «И.Юсупов шығармаларында теңеў ҳәм гиперболалардың қолланылыў мәселеси» [9, 184-186] атамасындағы мақалаларда шайыр ҳәм жазыўшылардың дөретпелеринде тилдиң көркемлеў қуралларының қолланылыў өзгешелиги үйренилген.

Ал, газета тилиндеги қолланып атырған тилдиң көркемлеў қураллары арнаўлы изертленбеген. Газета тилинде тек жаңалық (хабар) сәўлелендирилмейди, гүрриң, очерк, мақала, интервью, репортаж, есап ҳәм шолыў сыяқлы баслы жанрлардағы материаллар да жийи жәрияланады. Бул жанрларда биринши нәўбетте, тартымлылықты тәмийинлеўде тилдиң көркемлеў қуралларынан пайдаланылады. Сонлықтан, газета тилинде эмоционаллықты-экспрессивликти тәмийинлеўде, бул қураллардан пайдаланыў өзгешелигине де итибар қаратылыўы тийис.

Тараўлық газеталар тилин үйренер екенбиз, метонимиялардан ўақыя-, ҳәдийсениң тәсиршеңлигин арттырыўда, тартымлылықты тәмийинлеўде шебер пайдаланған. Оларды бир неше түрлерге бөлип қараўымызға болады:

Мысалы, автор ҳәм оның шығармасы арасындағы байланыс: «Әлбетте, жазыўшы тек ғана бир автордан үйренбейди, деген менен маған *Шыңғыс ағаның бергени көп...*» («УЖ». 2018.13.10. №40-41).

« Буныңдай уллы, әсиресе *Наўайыдай адамларды оқып түсиниў* де аңсат болмаса керек, - дедим қолайсыз жағдайда. – Мениңше ҳәзирети *Наўайыны көпшилик оқыған*, бирақ оны түсинип, ишине кирип оқыў басқа». («ҚӘ». 2014. №4. Е.Қурбанбаев).

«Сен Әжинияздың «*Сәўдигим*»ин билесең бе?». («ҚӘ». 2014. №9-10. Ш.Пайзуллаева). Бул мысаллардағы: *Шыңғыс ағаның бергени көп-шығармаларының мазмунын; Наўайыдай адамларды оқып түсиниў, Наўайыны көпшилик оқыған* - *Наўайының шығармалары; Әжинияздың «Сәўдигим»ин – қосығын* деген мәнисти билдирип тур.

Келбетликтен метонимия сыпатында қолланылыўы: «Ал жазыўшылықта мен бәлент пәрўаз, *қызыл сөзлерден* аўлағырақ жүриўди үйренип атырыппан». («УЖ». 2018.31.08. №34-35).

«Экзаменге таярланыўға бир күн жетпей қалды деп, басын былғап, иштен қыйналып жүрген айырым *жайбасарлар* да сескениўди умытады». («УЖ». 2006.12.08. Ә.Атажанов)

«Базыда биреўлер еситпей қалып «Муғаллим, қайталап айтып жиберсе, еситпей қалдық», - деп салады. Минези шатақ, шытайы муғаллимлер жүзин жыйырып жақтырмаса, *жайдарылар* бир неше сөзди ямаса гәпти толық қайталап айтады». («УЖ». 2006.12.08. Ә.Атажанов). Келтирилген мысалдағы қызыл сөзи келбетлик сөз болып, контекстте метонимия сыпатында пайдаланғанлығын көриўимиз мүмкин: *қызыл сөзлерден-қуры гәплерден*; Ал, *жайбасарлар, жайдарылар* дегенде гәп адам ҳаққында айтылған. Адам сөзи түсирилип қалдырылып, оның белгисин көрсететуғын келбетликлер қолланылған.

Адам яки адамлар деген сөзди баянлаўда, сол мәнини бере алатуғын сөзлерден аўыспалы мәнисте жийи қолланылған: «Бирақ, кетиўин кеткени менен пахта теримниң ғажжа-ғаж ҳәўижге мингенин, күндиз аўылда жыңқ еткен *жан* жоқ екенин барғаннан кейин билип, түнге дейин инилери менен сиңлилериниң балларына қарап, қораларын айланып қайтып жүрди». («ҚӘ». 2013. №2. Ш.Уснатдинов).

«Ол да *журт* қатарлы саўда ислесе қолын биреў услап отырған жоқ ғой». («ҚӘ». 2012.№9. С.Ембергенов).

«Түнде *ел* жатқан соң қайтып жүрмен». («ҚӘ». 2014. №7. Ғ.Алламуратов).

«Султан бийдиң басшылығында жәмлескен *дуйым журт* оны қуўаныш пенен күтип алды». («ҚӘ». 2016. №2. Алп Султан).

«Түнде қамыр ийленбеди, азанда нан қатырылмайды. Жарты нан үш *жанның* шайҳалқасы». («УЖ». 2011.25.07. №26. Ә.Атажанов). Бул мысаллардағы *жан, журт, ел, дуйым журт, жанның* деген сөзлер адам ямаса адамлар деген мәнисти билдирип тур. Контекстте аўыспалы мәниде қолланылған бул сөзлер арқалы баянланып атырған ис-ҳәрекет тәсирли жеткерилген.

Адамның кәсибин аўыспалы мәнисте баянлаўда, автордың шеберлиги көзге тасланады. Мысалы:«Күннен-күнге қатты зат көбейип баратыр. Сынған тисиңди қуратып ал «*тисши*» балаға». («ҚӘ». 2013. №6. Ә.Атажанов). «*Көзи ашықлар* менен шарўалар да бас қатырды. Илажы жоқ нәрсеге әмел қылып бола ма? Жоқ болған тулпар бәдәр кетти». («ҚӘ». 2014. №7. Ҳ.Айымбетов). «Ат сейисиниң қәтелиги ме, от-жемниң насазлығы ма, ким билсин, тулпар *қоллы болып кетипти*». («ҚӘ». 2014. №7. Ҳ.Айымбетов).

«Олар перзентиниң дәртине үмит излеп *ақ халатлының* алдында телмиреп тур». («УЖ». 2014.31.05. №24. Г.Тәжетдийнова).

«Сулыўлығыңнан илҳамланған *қыл қәлем ийеси* жасыл менен сары реңди үйлестирип, тәбияттың жамалына және де шырай ендиреди». («УЖ». 2012.18.10. №43. Қ.Жумағалиева).

«Дайымның ҳаялының орнына колхозға *билек* болып иследи». («ҚӘ». 2018. №1. С.Баҳадырова). Бул мысаллардағы: *тисши, көзи ашықлар, қоллы болып кетипти, ақ халатлының, қыл қәлем ийеси, билек* деген сөзлер аўыспалы мәнисте қолланылып, адамның кәсиби ямаса өзине тән әдети (аўызеки тилдеги) ҳаққында сөз болған.

Предмет ҳәм оның ишиндеги предмет арасындағы байланысты төмендеги мысалларда көриўимизге болады: «Саат жети. Кофе таяр, газ үстиндеги *таба қызып* гөш бөлеклерин писириўге тайын тур еди». («ҚӘ». 2017. №11-12. И.Халмуратов).

«- Торақты да өл деп жеген.. Нанды сирә көрдим демеген. *Бир шелекти ортаға түсирип* таслапты...». («УЖ». 2011.25.07. №26. Ә.Атажанов).

«Елде той-мереке болады, қоңсы журтлардан да тамырлар, дос-яранлар келип *дәстурханлас* болып, тилеклесликлерин билдиреди екен». («ҚӘ». 2014. №7. Ҳ.Айымбетов).

«Жумыс деп жүрип, үйимизди умытпадық, гә *қазан асып* қонақ күтиўиңе туўра келеди, деп шаңарақтағы ҳаяллық ўазыйпасын да айтып қойды». («УЖ». 2017.30.03 №12. Г.Тажетдийнова).

«Ўақтында бул жерде Ийшан қала диний ордасы менен қаланың айырым сақый инсанлары тәрепинен аш халықтың аўқатланып кетиўи ушын ҳәр күни қайыр-сақаўатлық *шүлен қазаны қайнап* турған». («ҚӘ». 2017. №2. Ш.Елмуратов).

«Түслик болсын, кешки аўқат болсын қазаныңды атландырып жибер де, ол қашан қайнайды деп газ ошақтың жанында силеўсиндей қатып қуры күтип тура берме, ўақыттан үнемли пайдаланып үйрен, *қазаның қайнайман* дегенше бес-алты кир-пириңди жуўып, жайып үлгересең». («ҚӘ». 2017. №11-12. Г.Дәўлетова).

«Қапылғанда бундай сыйырлар, жақсылап жем отын бере ғойсаң, күниге *он литриңди* арқайын береди деген тоқтамға келди». («ҚӘ». 2013. №12).

«Бул күнде ертектегидей молшылық... Унды қапшықлап сатып аламыз. *Ун қапшық киширейсе* тап аш болып қалатуғын сыяқлы қорқамыз». («ҚӘ». 2013. №6. Ә.Атажанов).

«Бул аўылға келин болып түскен Нөкистиң қызлары бар. Әп-әнедей болып сыйыр саўып, *тандыр жаўып* жасап атырыпты». («ҚӘ». 2018.№11-12).

«Соң қыймылдап қазан ошақтың еденинде пақырлап *қайнап турған қуманды* қолына алып, ондағы суўды шелектеги суўға араластырды». («УЖ». 2009.25.07. №30. М.Ибрагимов). Бул мысалларда предмет ҳәм оның ишиндеги нәрсе ҳаққында байланыс аўыспалы мәнисте қолланылып келинген: *таба қызып-май қызыў; бир шелекти ортаға түсирип-суўды азайтыў; дәстурханлас-табақлас болыў; қазан асып-аўқат асып; шүлен қазаны қайнап-аўқат асылған; қазаның қайнайман дегенше-аўқаттың қайнаўы; он литриңди-сүт; ун қапшық киширейсе-ун азайса; тандыр жаўып-нан жабыў; қайнап турған қуманды-суўды* деген мәнисти билдирип тур. Бул сөз дизбеклери аўыспалы мәнисте баянланыўына қарамастан, оқыўшыға түсиникли. Және де, газета материалларында *орын ҳәм сол орындағы атамалар арасындағы байланысты* билдиретуғын метонимияларда ушырасады. Мысалы: «Саратов төбешигинен пәсте көринетуғын *Волга* көз алдында сәўлеленди». («ҚӘ». 2014. №12. Алп Султан). Бул жерде *Волга-дәрья* мәнисин билдирип келген.

Жуўмақлап айтқанда, газета тилинде бундай метонимияларды жийи ушыратамыз. Оларда көбинесе, ўақыя-ҳәдийсени баянлаўда, ықшамлық, қысқалық, анықлық, образлылық ҳәм шеберлик көзге тасланады. Және де, бул мысаллар газеталардағы гүрриң, очерк, мақала ҳәм новелла жанрындағы материалларда жийи қолланылған. Солай екен, троплар газета оқыўшысы ушын ҳәр қандай темадағы материалдың тартымлылығын тәмийинлеў менен бирге, ғалабаласыўына да хызмет етеди. Сонлықтан, метонимияларды гәптиң мәни өткирлигин тәмийинлеў менен бирге, оқыўшыға ой салатуғын, алға умтылдыратуғын сөз аўысыў усылы деп есаплаймыз.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Есемурат Бердимурат улы. Ҳәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. –Нөкис; «Билим», 1994. 24-б.
2. Абдиназимов Ш. Бердақ шығармалары тили. – Тошкент; «Фан», 2006. 201-204-б.

3. Абдиназимов Ш.Н, Даўбаева Р.М Т.Жумамуратов шығармаларында тилдиң көркемлеў қуралларының қолланылыўы. Филологик тадқиқотлар VIII. Илмий-амалий анжуман материаллари. – Тошкент; «Navoiy universiteti», 2018. 3-6-б.
4. Қарлыбаева Г.Е. Әжинияз шығармаларында стилистикалық фигуралардың қолланылыўы. // «Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети Хабаршысы». – Нөкис, 2016, №4. 112-114-б.
5. Абдиев А.Т. ««Алпамыс» дәстаны тилинде стилистикалық фигуралардың қолланылыўы». // «Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети Хабаршысы». – Нөкис, 2009, №3. 146-150-б.
6. Матмуратова Р.З. «Т.Сәрсенбаев поэзиясында көркемлеў қураллары ҳәм усылларының қолланылыў өзгешелиги». // «Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети Хабаршысы». – Нөкис, 2009, №3. 115-117.
7. Қожықбаева З, Сейтназарова Г. «Өмирбай Өтеўлиев дөретиўшилигинде тилдиң көркем сүўретлеў қуралларынан пайдаланыў шеберлиги». // «Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети Хабаршысы». – Нөкис, 2016, №2. 116-119-б.
8. //«Устаз жолы» газетасы, 2006-жыл, 29-апрель.
9. Наўрызбаев Қ. «И.Юсупов шығармаларында теңеў ҳәм гиперболалардың қолланылыў мәселеси Магистрантлардың илимий мийнетлери топламы». –Нөкис. 2014. 184-186-б.
10. //«Устаз жолы» газетасы тигиндилери.
11. //«Қарақалпақ әдебияты» газетасы тигиндилери.

Газета тилинде метонимияның әҳмийети
(Қарақалпақстан тараўлық газеталары мысалында)

Каллибекова Г.П.
Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Аннотация: Мақалада тилдиң көркемлеў қуралларының бири метонимия ҳаққында сөз болған. Қарақалпақ тил билиминде метонимияның изертлениў дәрежеси үйренилген. Газета тилиндеги метонимиялардың қолланылыў өзгешелигин бир қатар түрлерге бөлип анализ етилген. Метонимияның қолланылыў өрисин аналитикалық, көркем публицистикалық жанрлардағы материалларда үйренген. Контекстиң тәсиршеңлигин тәмийинлеўде метонимияның өзине тән әҳмийети сөз болған.

Гилт сөзлер: тил билими, газета тили, тил, стиль, троплар, метонимия, тараўлық газеталар.

Газета тилида метонимиянинг аҳамияти (Қорақалпоғистон тармоқ газеталари мисолида)

Каллибекова Г.П.
Узбекистон Республикасы Фанлар академиясы Қорақалпоғистон бўлими.

Резюме. Мақолада тилнинг тасвирий воситаларининг бири метонимия ҳақида сўз бўлган. Қорақалпоқ тилшунослигида метонимиянинг тадқиқ етилиш даражаси урганилган. Газета тилида метонимияларнинг қўлланилиш хусусиятлари бир қатор турларга бўлиб таҳлил этилган. Метонимиянинг қўлланилиш даражаси аналитик, бадиий публицистик жанрлардаги материалларда ўрганилган. Контекстнинг таъсирчанлигини таъминлашда метонимиянинг ўзига хос аҳамияти сўз этилган.

Калит сўзлар: тилшунослик, газета тили, тил, услуб, стилистик фигуралар, метонимия, тармоқ газеталар.

Значение метонимии в языке газеты (на примере отраслевой газеты Каракалпакстана)

Каллибекова Г.П.
Каракалпакское отделение АН РУз.

Резюме. В статье речь идет об одним из изобразительных средств языка-метанемиях. Они рассматриваются на примере анализа языка отраслевых газет. Отмачается, что метонемии играют важную роль в усилении аналитичности, публицистичности, в углублении контекста в газетном тексте.

Ключевые слово: языкознание, язык газеты, язык, стиль, троп, метонимия, отраслевые газета.

The meaning of metonymy in the language of the newspaper (on the branch newspaper of Karakalpakstan)

Kallibekova G.P.
Academy of Sciences of the Karakalpak branch of the Republic of Uzbekistan

Summary. In the article, one of the illustrative means of the language was the mention of metonymy. Karakalpak linguistics studied of research of metonymy. The use of metonymy in the language of the newspaper has been analyzed in several ways. The level of application of metonymy in the materials of analytical, artistic and journalistic genres is situated. In ensuring the effectiveness of the context, the special importance of metonymy is mentioned.

Key words: linguistics, newspaper language, language, style, tropes, metonymy, branch newspaper.

ЮБИЛЕЙ

БИРИНШИ ҚАРАҚАЛПАҚ КОМПОЗИТОРЫ
Жапақ Шамуратов (1893-1973)

Жапақ Шамуратов қарақалпақ халқының ишинен шыққан биринши композитор – мелодистлер қатарында жигирмаланшы әсирдеги қарақалпақ миллий музыка мәдениятының бой тиклеп раўажланыўына өзиниң салмақлы үлесин қосып, үлкен жол салып кеткен инсан. Ол дәўир талабына сай музыка мәдениятымызда жаңадан жол салып халқымыз сүйип атқаратуғын массалық қосықлар, сазлар, музыкалы драмаларға көплеген намалар жазып, халқымыздың музыка өнерин раўажландырыўда өзине тән өшпес из қалдырған уллы инсан сыпатында халқымыздың жүрегинен терең орын алды.

Ж.Шамуратов бурынғы Назарханда – ҳәзирги Әмиўдәрья районының Бердақ хожалығында 1893-жылы гедей-дийхан шаңарағында дүньяға келеди. Бақсының балалық дәўири аўыр қыйыншылықта, кисиниң есигинде хызмет етиў менен өтеди. Жаслайынан анасы қайтыс болып, кишкене үкелери Сержан, Айтбай, Оразымбет, Әўезимбет ҳәм қарындасы Ажарларды, баланың үлкени болғанлықтан, өзи бағыўға туўра келеди. Жаслайынан мине усындай турмыс аўырманшылықларын басынан кеширсе де, ол кишкене ўақтынан баслап музыкаға қызығады. Бойындағы тәбийий берилген талант бәрқулла көркем өнерге деген қызығыўшылығын арттырып, алға умтылдырып барады. 14-15 жасларында қыз-жигитлер гештеклеринде саз шертип, қосық айтып жүреди. 1906-жылы аўылына Сүйеў бақсы келеди, оның қосықларын тыңлап және де руўхланады ҳәм мен де усындай бақсы болсам деп әрман етеди. Устазы Сүйеўдиң биринши шәкирти Атажан бақсы болады. Жапақ 1917-жыллардан баслап Хожели, Нөкис, Шымбай, Гөне Ургенч, Қоңырат қалаларында усы Атажан бақсыға ерип қосық айтып жүреди. 1923-жылдан баслап өз алдына мерекелерде қосық айтып, Жуман, Шерназар, Қыдырнияз, Әмет, Қаражан бақсылар менен танысады. 1933-жылы Төрткүлдеги радиокомитетке жумысқа киреди, ол жерде Қурбанбай жыраў, Намазбай бақсы, ғыржекши Қойлы Ахмедов, Юлдаш Бекбергенов ҳәм Ибрайым Патуллаевлар менен ислеседи. Енди буның қосықлары республика бойлап жаңлайды. 1936-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик театрына жумысқа киреди ҳәм усы жерде Д.Туманян ҳәм Ә.Халимовлар менен бирге пьесаларға музыка жаза баслайды.

Жапақ Шамуратов өзиниң атқарыўшылық өнери менен Ташкент, Москва, Украина, Қазақстан, Түркменстан, Тәжикстандағы болып өткен декада ҳәм көркем өнер күнлеринде, салтанатлы үлкен концертлерде, фестивальларда белсене қатнасып тамашагөйлердиң алғысына ерискен уллы бақсы болды. 1938-1939 жыллары театр жанынан шөлкемлестирилген концерт бригадасына басшылық етип, бул жерде Айымхан Шамуратова, Анар Қурбанова, Юлдаш Шариповлар менен бирге ислеседи. 1939-жылы Москвада «Ўатан», «Ала қайыс», «Ешбай», «Қоша дәс», «Салтық», «Еллерим барды» намаларын граммпластинкаға түсиреди. 1941-жылы Қарақалпақ композиторлар аўқамы ашылып, оған ағза болады. Оның айтқан қосықлары Өзбекстан Илимлер академиясының Қарақалпақстан филиалы фондында жазып қалдырылған. Оның мийнетлери ҳүкиметимиз тәрепинен жоқары баҳаланып, 1940-жылы Қарақалпақ халық артисти, 1944-жылы Өзбекстан халық артисти, Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлық лауреаты атақлары берилди. 1973-жылы дүньядан өткен.

Халқымыздың музыка мәденияты тарийхына нәзер салғанда, онда өткен жигирмаланшы әсир даўамында көп жаңалық, өзгерислердиң пайда болғанын көремиз. Мысалы, профессионал дәрежедеги театр өнериниң, симфоникалық оркестриниң, халық саз-әсбаплары оркестриниң, аяқ-ойын ансамбльлериниң, хор жәмәәтлериниң пайда болыўы ҳәм оларға арналып жазылған намалардың жанрлық дүзилисиндеги өзгешеликлери. Оннан тысқары миллий музыкамызға дүнья жүзилик нота саўатының ҳәм соның менен байланыслы болған гармония, полифония, температцияланған сеслер қатары түсиниклериниң, және басқа да музыкалық элементлердиң кирип келиўин айтсақ болады. Бул жаңалықлардың ҳәр бири, өзиниң унамлы тәреплери менен халқымыздың миллий колоритке, ырғақларға бай музыкасын және де раўажландырып ҳәм тәсирлилигин арттырып барыўына себепши болғанлығын байқаймыз. Оларды иске асырыў ушын, бириншиден, халқымыздың әсирлер бойлап қәлиплескен миллий музыкасын қанық билетуғын қәнийгелер зәрүр болды; екиншиден, олар музыка саўатын билиўи ҳәм өз дөретпелерин нота белгилери арқалы саўатлы рәўиште жазыўы керек болды; үшиншиден, музыканың симфоникалық оркестрге, халық сазлары оркестрине, хор жанрына, аяқ-ойын жанрына, музыкалы драмаға арнап жазылатуғын шығармалардың ҳәр қайсысының өзине тийисли тәртиплерин билиўи шәрт еди.

Мине усы жумысларды иске асырыў ушын 1935-жыллардан баслап өзбекстанлы композиторлардан И.Штейнберг, Д.Туманян, А.Брайловский, қазақстанлы А.Затаевич, Киев консерваториясының профессоры И.Компонеец, Москвадан В.Шафранников, А.Кондорштилов, педагоглардан Н.Ягодин, Заржевская, Плаксин ҳәм тағы басқалар келип, халық намалары менен миллий классикалық намаларымызды жыйнаўға үлкен кеўил бөле баслайды. Соның менен бирге, жергиликли талант ийелери арасынан, музыка тараўы бойынша кадрлар таярлаўда пидәкерлик пенен мийнет етти.

Жапақ Шамуратов сол дәўирдеги қарақалпақ музыкасы бойынша шыққан биринши қарлығашларынан болып, жигирманланшы әсирдеги жаңа өзгерислердиң басында болып үлгили жол салыўшылардан еди. Ол енди музыкадан саўат ашып нота жазыўды ҳәм нота бойынша нама дөретиўди ийелемей турып, өз намаларын кең ғалабаға ҳәм халық мәпине айландыра алмайтуғынлығын түсинеди. Бул оғада қурамалы өнерди меңгериў ушын Жапақ бақсы, 50 жасында музыка мектебини балалары менен биргеликте нота үйренген. Жас талант ийесиниң нота саўатын ийелеўге деген қызығыўшылығын қоллап-қуўатлаған, жоқарыда айтып өткен композитор ҳәм музыка қәнийгелеринен Европа музыка мәдениятынан сабақлар алады.

1936-жылы Қарақалпақстан мәмлекетлик театрына музыкант ҳәм қосықшы болып жумысқа киреди. Бул дәуирде драматурглер театрға арнап бир қанша музыкалы драмалар дөретеди. Енди усы музыкалы драмаларға ылайық намалар дөретиў зәрүрлиги келип шығады. Қарақалпак мәдениятындағы жаңадан пайда болып атырған бул тараўдың жумыслары Жапақ Шамуратовқа жүкленеди. Бақсы қарақалпак халық намаларын қайта ислеп шығып, өзгерислер киргизип, раўажландырып, көплеген жаңа руўхтағы дәуирге сай қосықлар ҳәм спектакльлерге намалар жаза баслайды. Бул исте оған композитор Д.Туманян жәрдем береди. Оның шерткен намаларын Туманян фортепианоға салып, ноталастырады. Солай етип, Сейфулғабит Мажитовтың «Бағдагүл», Мырзағалий Дәрибаевтың «Көклен батыр», Асан Бегимовтың «Қорлықтан азат» (жеке өзи жазады), Сапар Хожаниязовтың «Сүймегенге сүйкенбе», Әмет Шамуратовтың «Арал қызы», Жолмурза Аймурзаевтын «Айгүл-Абат» ҳәм «Бердақ» пьесаларына намалар дөретеди.

Ўатандарлық урыс жылларында Ташкентте – орта Азия ҳәм Қазақстан халықлары әдебияты менен көркем-өнериниң декадасын өткериўге таярлықлар жүргизди. Усы таярлықлардың бир көриниси сыпатында Қарақалпақстан Республикасында 1941-жылы март айында Қарақалпақстан композиторлар аўқамы шөлкемлестирилди, оны шөлкемлестириў Ж.А.Кондортштилов, Ж.Шамуратов, М.С.Кардашовларға жүкленеди. Солай етип, Ж. Шамуратов Қарақалпақстан Республикасы Композиторлар аўқамының биринши басшыларынан бирине айналды. Олар жаңадан дүзилген аўқамның жумысын жанландырыў мақсетинде Москва, Киев консерваторияларынан келген профессор И.Компонеец, Плаксин, В.Шафранников ҳәм тағы да басқалар менен бирге, театрдағы музыкантларды, музыка мектебиниң муғаллемлерин топлап, Қаракалпақ музыкаларын жазып алыў ҳәм солардың тийкарында миллий қосықлар, сазлар дөретиў, спектакльлерге музыка дөретиў исине кириседи. Солар менен бирге, «Ўатандарлық қосықлар» деген ат пенен ноталастырылған «Жаўды жексен етемиз», «Будённый жаўға атланды», «Фашизмге өлим», «Биз жеңемиз» ҳәм тағы да басқа бир қанша қосықлардың жыйнағын 1941-жылы Төрткүл қаласында топлам етип шығарады. Соның менен қатар В.Шафранников, халық намалары тийкарында Нәжим Дәўқараевтың «Алпамыс» спектаклиниң музыкасын дөретиўде жәрдемлесип, қурамалы формадағы профессионал шығармалар пайда болып баслайды. Жапақ Шамуратовтың сол урыс жыллары мелодист композитор сыпатында дөреткен «Жаўды жексен етемиз», «Нәмәрт жигит неге дәркар», «Бүгин» деген қосықлары халықтың өз Ўатанын қорғаўда, керек десе өлимге де қайыл болатуғын жоқары патриотлық сезимлерин жеткерип бере алатуғын публицистикалық руўх пенен дөретилди, 1945-жылы болса композитор фашист басқыншыларын жеңген пүткил халықтың байрам салтанатына арнап өзиниң «Жеңис маршы» сазын дөретеди.

Урыстан соңғы даўирде Жапақ Шамуратовтың дөретиўшилик жолы және де профессионал дәрежеге жетилисип барады. Бул дәуирде халықтың дөретиўшилик мийнети, парахатшылық ушын гүрес мазмундағы темалар композитор ҳәм шайырларымыздың сүйикли темасына айланады. Бул дәуирде композитор көплеген массалық қосықлар дөрете баслайды. Оның «Гүлленсин тынышлық», «Парахатшылық кептерлери», «Мийнет палўаны», «Универсалшы достыма», «Бәҳәр», «Гөззал колхозым» косық ҳәм сазлары мийнет адамларының бахытлы турмысын, олардың пахта майданындағъı жайнаған табысларын сүўретлейди.

Жапақ Шамуратов дөретиўшилигинде ашықлық ҳәм муҳаббат лирикасы салмақлы орынды ийелейди. Олардан, «Естелик еттим орамал», «Ышқы қосығы» ҳәм тағы да басқа бир қанша қосъıқларын мысал етип келтирсек болады. Оннан тысқары белгили бир сюжетке қурылған программалық шығармалар да оның дөретиўшилигинде айырықша орын ийелеген. Олардан, «Әмиўдәря», «Шопанлар», «Бәҳәр» ҳәм тағы да басқа бир қанша қосықларын айтсақ болады. Оның 1960-жыллардағы ерискен үлкен табысының бири «Қарақалпақстан» атлы хоры болды. Автор бул хорды халық музыкасының өзгешеликлерине сүйене отырып, композициялық мүмкиншиликлерден үлкен тәжирийбе ҳәм шеберлик пенен пайдалана билген. Бул шығарма, әсиресе, өзбекстанлы композитор Мардон Насимов пенен бирге қайта ислеп шығылғаннан кейин оған жаңа музыкалық ырғақлар, нағыслар қосылып, көп даўыслы программалық хорға айланды.

Даңқлы мийнет усталарының мийнеттеги ерлиги «Землесос», «Пахта», «Пиллекеш қызлар», «Қаҳарман шопан», «Гүрес», «Маликажан - мәккежан» сыяқлы қосықларында сулыў безеўлерге, ырғақларға байытылып көркемлик теңеўлерин тапқан. Ол өзиниң дөретиўшилигинде рәң бәрең мелодиялы, бәлент ҳәўижли қосықлар менен қатар жеңил – ләпәр (частушка) жанрындағы, ҳәзил характериндеги қосықлар да дөретти. Бул қосықлар мелодист – композитордың творчестволық диапазонының кеңейиўине ҳәм күшейиўине алып келди ҳәм соның менен бирге, оның қосық дөретиўшилигиниң түрли стильлерин өзлестирип, турмыс картиналарын тереңирек ашып бериўге бирден-бир тийкарғы қурал болды. Мәселен, сол жеңил жанрында жазылған «Ойнасын», «Толқын» ҳәм де «Сондай күлдим» қосықлары, мелодист-композитордың дөреткен шығармаларының йошлы бөлимлерин қурайды.

Жуўмақлап айтқанда, Жапақ Шамуратов қарақалпақ музыка искусствосын раўажландырыўда өзине тән өшпес из салған уллы инсан сыпатында халқымыздың жүрегинен терең орын алды.

Алланазаров Д.Т.
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогика институты доценти.

Архитектор-кәсибинен камал тапқан инсан

Самарқанд шәҳәриниң сәл шеткерисинде сыпайы ғана сулыў көшеден зәўлим имаратқа қарай батыл қәдем таслап баратырған инсанға көпшилик қарап ҳаўес етеди. Себеби ол кәсиплеслеринен, шәкиртлеринен, улыўма өмирден разы болып жасап атырған уллы устаз, кәсибинен камал тапқан инсан.

Архитектураның инсан өмириндеги орны ҳаққында пикир жүритер болсақ биринши нәўбетте инсанният ушын ең тийкарғы нәрсе болған баспана, үй көз алдымызға келеди. Инсан жаратылысында өзине ылайық баспанаға ийе болыўы, онда өзинше қолайлықлар жаратыўы ерте дәўирлерден мәлим болған ҳақыйқатлық. Елимиздеги ерте дәўирлер, орта әсирлерде қурылған тарийхый архитектуралық естеликлердиң де жобалары исленип, оған бас қатырған адамлары болған. Оларды архитекторлар деп атамағаны менен олар өз дәўириниң усталары аталып ҳүрмет иззетке миясар болған.

Әлбетте, ата бабаларымыз өзлери қурған имаратларын ҳәр тәреплеме қолайлылықларға ийе етип ислеген. Демек архитектуралық талапларға жуўап берген. Лейкин архитектор қәнигелигине ийе адамлар бизиң жәмийетимизге XX әсирде өз хызметлерин баслады.

Мырза Улуғбек атындағы Самарқанд мәмлекетлик архитектура-қурылыс институты 1966-жылы ашылған ўақытта Орта Азияда бирден бир институт еди. Ашылған дәўирде бул институтқа Москва, Ленинград ҳәзирги Санк Петербург ҳәм басқа да үлкен қалалардағы институтлардан тәжирийбели қанигелер, профессор-оқытыўшылар келип сабақ берген. Сонлықтан да бул институт өз алдына тарийхый әҳимийетке ийе мектеп болып қалды. Дүньяға өзиниң даналығы менен даңқ таратқан уллы сәҳипқыран бабамыз Әмир Темур өзи жеңиске ерискен жерлериндеги өнерментлер менен шеберлер, қолы өнерли усталар болса өз қәўими менен көширип әкелип Самарқандтан үй-жай берип, кәсиплерин кең ен жайдырыўына имканият жаратып берген. Солай екен архитекторлар, қурылысшылар таярлайтуғын институттың Темурийлар мәмлекетиниң пайтахты атанған Самарқандтан ашылыўының да әҳимийети өз алдына, ал сол институттың ислериниң алға илгерилеўинде, елимизге қәнигели архитекторлар таярлаўда, бул кәсип ҳаққында терең мазмунлы түсиник жумысларын жүргизиўде биринмилерден болып Ахтам Уралов ҳәм соған усаған пидайы адамлардың үлеси көп болған.

Мырза Улуғбек атындағы Самарқанд мәмлекетлик архитектура-қурылыс институты. Оның мийнет дәптершесинде тек ғана усы жерге жумысқа алынғаны ҳаққында буйрық бар. Бул 1969-жылы еди. Оннан берли өткен елиу жыл ўақыт оның кәсибине пидайы, шәкиртлерине талапшаң, устазларына садақатлы екенлигин журтшылыққа танытты. Ахтам Уралов 1976-жылы «Өзбекстан шәриятында хаммом биналары архитектурасын раўажландырыўдын алдыңғы дәстурлери» темасында кандидатлык диссертациясын жақлады. Әлбетте бул теманы ашыў ушын Темурийлер дәўирин тереңнен үйрениў керек болды. «Бизиң қүдиретимизде шубҳаң болса биз қурдырған имаратларға бақ» Амир Темур тәрепинен айтылған бул даналық бүгинги күнде де өзиниң қунын жойтқан жоқ. Өйткени бүгинги күнде Амир Темур салтанатының тийкары болған имаратлар Өзбекстан халқының миллий мәдений мийраслары аталып, дүнья халқының дыққатын тартып атыр. Солардың бири ақыл закаўаттың тымсалы болған ҳаммом биналары. Илимий изленислер нәтийжесинде Ахтам Уралов Шахи-Зинда комплексинде батыл болып қалған ҳаммомды ашып жобасын ислеп шықты. Ал онын докторлык диссертациясы «Орайлық Азияның орта әсирлердеги пухаралық архитектурасы» бойынша болды.

«Кәсибиңнен камал тап» деген алғыс сөздиң төркининде үлкен мәни, даналық бар. Инсан өмирге келип өзи таңлаўға имканы бар нәрсениң биреўи кәсип. Әлбетте кәсипти де таңлаў, сол арқалы камалатқа жетиў де аңсат ис емес, оған әўмет, умтылыс, билим ең тийкарғысы сабыр тақаат керек. Ахтам Уралов Архитектура илими докторы, профессор. Өзбекстан Республикасына хызмет көрсеткен жаслар устазы, Өзбекстан Республикасы Министрлер кабинети қасындағы Жоқары аттестация комиссиясының «Архитектура ҳәм көркем өнер таныў илимлери», экспертлер кеңесиниң ағзасы, Шығыс Мәмлекетлери Халықаралық архитектура академиясының хабаршы ағзасы, Қазақстан бас архитектура-қурылыс академиясы қасындағы докторлық диссертацияларын жақлаў Илимий кеңесиниң ағзасы, Өзбекстан Көркем-өнер академиясының дөретиўшилер бирлеспесиниң ағзасы.

Халқымызда «тегине тартқан», «шығысы, ар жағына берсин» деген сөзлер бар, бул сөздиң бийкарға айтылмағанын Ахтам Ураловтың усы дәрежелерге ерисиўинде халқымыздың руўхый ғәзийнесин қәстерлеп бизиң дәўиримизге дейин алып келиўге өз үлеслерин қосқан бабаларының тәсиринде көрсек болады. Оның кемпир апаларының бири Султан кемпир, елге аты белгили бақсы болған болса арғы бабалары Жассақ бақсы, бүлбил лақабы менен халыққа танылған инсан Жуман бақсы, оның баласы атақлы бақсы Эргаш бақсы Жуман бүлбил улы. Эргаш Жуман бүлбилден Синдар атасы туўылган. Синдар ата да саз шертип, қосық айтатуғын өнерге ийе болса, ал Ахтамның әкеси Урал бақсы, шайыр, қыссахан, атақлы «Қорған дәстаншылық мектебиниң» даўамшы бақсысы болған. Усындай уллы инсанлардың әўлады болған Ахтам да есейе келе қолына қәлем-қағаз алып, қосықлар жазатуғын болған. Оның бир қосығы «Шайырдың қудығы»деп аталған.

Жети әўлад бақсы қыссахан болған, Ҳәзирги әўладтың бақсысы қайда
Оның сыры бәлки бул қудықпекен, Қудықтан жырақлап кеткен бе екен?

Ҳақыйқаттан да Эргаш Жуман булбилдиң қудығы болып, «Сол қудықтан ким суў ишсе де шайыр болады» деген рәуият бар екен. Эргаш бақсының тусында бул аўылда өзлеринше жазған қосықларын намаға салып айтып жүретуғын адамлар көп болган. Бәлки бунда Эргаш бақсының тәсири болган шығар, деген менен бул рәуиятта жан бар. Қудықтың суўы тартылып, тек орны қалғанлығынан, ата-бабаларынан берман киятырған таланттың көз ашпай атырғанынан қәўетерленип жазған бул қосықта үлкен мәни, терең философия бар.

Ал анасы болса…Ахтам Ураловтың анасы ҳаққында еситкенимде Уллы саркарда ҳәм данышпан Амир Темурдың «келин таңлаў исин мен мәмлекетлик ис дәрежесинде көрдим» деген даналығы ядыма келди. Ахтам ағаның да ата-бабалары бабамыз Әмир Темурдың усы даналығына әмел қылмады ма екен дедим. Булай деўимниң баслы себеби Ахтам ағанан анасы Халима мама ериниң бабаларының даңқын, аты-абырайын пир тутып, оны перзентлери қәлбине қуйған ҳаял. Оны биз перзентлериниң камалында, оларға айтқан нәсиятында көремиз.

Ҳәр шоққыдан асқанда артқа нәзер сал балам,
Өзлигиңди жоғалтпа өзиң болып қал балам.

Буннан жетпис еки жыл бурын бөпениң ҳәййиуине қосып айтылган тилек қосығы усы бүгин айтылып атырғандай сезиледи. «Өзлигиңди жоғалтпа, өзиң болып қал» бул бизиң дәуиримизде жасларға қарата айтатугын ең тийкарғы нәсиятымыз.

Ана жүреги оның устаз алым болатуғынлыгын сезген. Сонлықтан да: колыңнан қәлем түспес мугаллим болармысаң, әлемди билгиң келер, я алым болармысаң-деп болжайды. Ананың болжамы туўры келип Ахтам Уралов устаз алым, китап тутқан қолларынан дәстанлардай том-том илимий мийнетлери жарыққа шыққан илимпаз болды. Ананың айтқанындай бабаларының дәстан етип айтқан нәсиятлары, мамаларының дуўалары ижабат, өмирине қуўат болып оқып, үйренип, илим алып, қайралып, тынбай илим дүньясын гезип уллы журт келешеги болды. Бүгинлиги елимиздиң таўдай бийик шоққысына айланды. Себеби ол ҳүр пикирли, зиялы бабалар зүрияды.

Ананың тилек қосыгының бир қатарында «Сызған гүллериң киби гүллер өнсин жолыңнан» делинеди. Ахтам Уралов 1961-жылы он төрт жасында өзи сызған сүўретлери ҳәм тәбият көринислери көргизбеси менен VI Жәҳән жаслар фестивалына қатнасады. Бул оның келешек өмирине жаңаша бағдар берген дәслепки таңлаўы еди. 1964-жылы 11 жылллық орта мектепти алтын медаль менен тамамлап Ташкент политехника институтының архитектура факультетине оқыўға киреди. 1969-жылы институтты табыслы тамамлап Мырза Улуғбек атындағы Самарқанд мәмлекетлик архитектура-қурылыс институтына жоллама менен келип ассистентлик лаўазымда ис баслайды.

Оның өмиринде бир неше рет биринши болыў несийп еткен. Ол Самарқанд ўәлаяты бойынша биринши архитектура -илимлериниң кандидаты ҳәм биринши илим докторы, Самарқанд Мәмлекетлик архитектура-қурылыс институтының Архитектура факультетиниң биринши қәнигели деканы, усы факультеттиң «Шәҳәрсазлық» кафедрасының тийкарын салыўшы ҳәм биринши кафедра баслығы.

Усындай ийгиликли ислерди әмелге асырған устаз 2019 -жылдың 13-апрель сәнесинде өмириниң жетпис екинши бәҳәрин қарсы алды. Ол еле қуўнақ, А.Уралов Самарқанд Мәмлекетлик архитектура-қурылыс институтының, архитектор қанийгелигин ийелеп атырған жаслардың гана емес Қарақалпақ мәмлекетлик университетинде Архитектура факультетиниң архитектура кәнигелигинде оқыйтуғын студентлердиң де ҳақыйқый жан күйери. Университеттин архитектура қәнигелигиниң екинши курс студентлери Самарқанд қаласына барып өлшеў әмелиятынан сабақлар алып кайтады. Бундағы баслы мақсет жасларды кәсипке бағдарлаў, ой өрисин өсириў. Ҳәр жылы әмелиятқа барған студентлерди Ахтам Уралов шын кеўли менен қарсы алып, кәсибиниң сырларын жасларға үйретиўден жалықпас еди.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети Архитектура факультетиниң Архитектура кафедрасы болажақ архитекторлардың билим дәрежесин, кәсипке болған ықласын арттырыў мақсетинде Самарқанд мәмлекетлик архитектура-қурылыс институты менен шәртнама дүзилип, сол тийкарда А.С.Уралов бир неше жыллардан бери университетимиздиң Архитектура кафедрасында архитектура ҳәм оның бир тараўы болған Ландшафт архитектурасы, оның әҳимийети ҳаққында жасларға тереңнен түсиндиреди, тәлим береди.

Ландшафт архитектурасы - қоршап турған орталықтың экологиялық, санитариялық, гигиеналық ҳәм эстетикалық тәсирин күшейтиўге жәмийеттиң турмысый ҳалатын, қоршап турған орталықтың экологиялық, санитариялық, гигиеналық ҳәм эстетикалық жағдайларын жақсылаўға ҳақыйқый тәсир етиўши пәндур. Өмир деп аталған уллы жолдың жетписинши асырымынан асып атырған, ҳақыйқаттанда нийети қалыс, көкиреги нурға толы, кәсибинен камал тапқан, Алла жолын жарқыратып қойған әдиўли устазға күш жигер тилеймиз.

Садыкбай Пирниязов
Бердақ атындағы ҚМУ Архитектура факультети
Архитектура кафедрасы ассистенти

АЛЫМ ЕСТЕЛИГИ

МУХАММЕД-ШАРИП ҚЫДЫРНИЯЗОВ

Бийўақыт әжел 2018-жыл 26-июнь күни Қарақалпақ археологиясының жетекши, зәбердес алымларының бири, өзиниң барлық саналы өмирин қарақалпақ тарийхының ҳәм археологиясының раўажланыўына бағышлаған пидайы ҳәм кишипейил алым, тарийх илимлериниң докторы, профессор, «Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген илим ғайраткери» Мухаммед-Шарип Қыдырниязовты арамыздан алып кетти.

Мухаммед-Шарип Қыдырниязов 1950-жылы 30-мартта Қоңырат районының бурынғы Жетинши аўылында дуньяға келген. Ол 1966-жылы Хожели қаласындағы №1 мектепти питкерип ҳәм усы жылы Қарақалпақ мәмлекетлик педагогика институтының, ҳәзирги Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогика институтының тарийх-филология факультетине оқыўға киреди. 1971-жылы институтты жақсы баҳалар менен тамамлап, Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлимине жумысқа орналасады. 1972-жылы әскерий хызметти өтеп келгеннен кейин де усы жерде жумысын даўам етеди. Инталы, илимге қуштар жас жигит 1973-жылы М.В.Ломоносов атындағы Москва мәмлекетлик университетине дәслеп стажер, соңынан аспирантураға оқыўға жибериледи. Бул жерде ол дүньяға белгили тарийхшы археолог алымларА.В.Арцыховкий, Б.А.Рыбаков, В.И.Янина, В.М. МассонаГ.А.Бедров-Давыдов сыяқлы алымлардан сабақ алады, тәжирийбелерин үйренеди ҳәм олардың басшылығында Волга бойларында Алтын Орда қалаларында, Волгоград ҳәм Астрахан ўәлаятларындағы көшпелилерди ески қорғанларында ҳәр жылы алып барылатуғын археологиялық дала изертлеў ҳәм қазыў жумысларында қатнасып барады. 1980-жылы М.Ш.Қыдырниязов Москва мәмлекетлик университетинде «Алтын Орда дәўириндеги Хорезм қалалары» атлы кандидатлық диссертациясын табыслы жақлап шығады. Соң Өзбекстан Республикасы ИА ҚҚБ «Археология» бөлиминде, ал 1982-жылдан баслап Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университетиниң тарийх кафедрасында жумыс ислеўди баслайды. Усы оқыў дәргайында ол сәл кем 40 жыл даўамында кафедраның жай оқытыўшылығынан пророфессор дәрежесине котерилди. Жәмийетшил алым ҳәм педагог сыпатында тарийх факультетинде илимий ҳәм оқыў ислери бойынша декан орынбасары, кафедра баслығы, факультет деканы лаўазымларында тпидакерлик пенен мийнет етти.

2005 жылы Самарқанд қаласында ӨзР ИА Археология институтында «XIII-XIV әсирлердеги Хорезм мәденияты» атамасындағы докторлық диссертациясын қорғап шығады.

Профессор М.-Ш. Қыдырниязов Қубла Арал бойының орта әсирлер тарийхы ҳәм материаллық мәдениятының теориялық ҳәм әмелий мәселелери юойынша тынымсыз изертлеўлер алып барды. Бүгинги күнде оның қәлеминен дөреген 250 ге шамалас тезис ҳәм мақалалар бар. Сондай ақ, ол «XIII-XIV әситрлердеги Хорезм қалаларының материаллық мәденияты» (Нөкис 1989), «Алтын Орда ҳәм Қубла Арал мәденияты» (Нөкис 1993), «XII-XIV әсирлердеги Орта әсир Хорезмдеги шәҳәр мәденияты» (Самарқанд, 2007), «Орта әсирлердлеги Миздахкан» (Самарқанд, 2010), «XIII-XIV әсирлердеги Хорезм мәденияты» (Самарқанд 2015), «Хорезм цивилизациясы тарийхы» (Нөкис, 2017) сыяқлы ири монографиялардың авторы.

Мийнеткеш алым Қубла Арал археологиясының түрли тараўлары бойынша әҳмийетли изертлеўлер алып барыў менен бирге, жоқары тәлим системасында археология пәнин оқытыўды жетилистириў бойынша бир қатар оқыў қолланбалар ҳәм әдебиятлар жаратыўў исинде де жан күйерлик етти. Оның нәтийжели мийнетлериниң арқасында «Кейинги темир дәўириндеги Қубла Арал археологиясы» (Нөкис, 1993), «Алтын Орда дәўириндеги Түслик Арал мәденияты» (Нөкис 1993), «Орта әсир археологиясы. Қәдимги ҳәм орта әсир дәўири» (–Нөкис, 2003), «Хорезмниң орта әсир шәҳәрлери мәденияты» (Нөкис, 2006), «Амир Темур ҳәм Темурийлер дәўириндеги Арал бойы мәденияты» (Нөкис, 2009), «Орта әсир Хорезм археологиясы культурогенози» (Нөкис 2018) сыяқлы қолланбалары баспадан шықты.

М.-Ш. Қыдырниязов илимий мийнет жаратыў, пән табысларын студентлер ҳәм халық арасында кең таратыў менен бирге, жетик қәнигели кадрлар таярлаў бойынша да сапалы ислер алып барды. Тиккелей оның басшылығында 5 кандидатлық диссертациялар табыслы жақланды, ал ҳәзирги ўақытта үш илимий хызметкердиң докторлық диссертациялары жуўмақланыў алдында тур.

Қарақалпақ археология илиминиң жетик ўәкиллериниң бири, тарийх илимлериниң докторы профессор Мухаммед-Шарип Қыдырниязовтың хызметлери ылайық баҳаланды. Илим-пән, тәлим-тәрбия тараўында ерискен табыслары ушын оған «Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген илим ғайраткери» (2018) атағы берилди.

Өзиниң көп жыллық мийнети, үлкен илимий мийрасы менен пидайы алым Мухаммед-Шәрип Қыдырниязов Қарақалпақстан археологиясында өшпес из қалдырды. Терең ҳәм кең билимли, ҳадал, туўры сөзли, киши пейил инсан Мухаммед-Шәрип Қыдырниязовтың жарқын келбети бәрше кәсиплеслери, шәкиртлери, перзентлери ҳәм жақынлараның қәлбинде узақ сақланып қалады.

Бердақ атындағы ҚМУ ректораты,
кәсиплик аўқамы, тарийх факультети жәмәәти,
«ҚМУ Хабаршысы» журналының редакциясы.

С О Д Е Р Ж А Н И Е

Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганлигига 30 йил

Сайфуллаева Р. Р., Абузалова М.Қ., Йўлдошева Д. Н. Она тилимиз бетакрор жозибага эга	4

Е С Т Е С Т В Е Н Н Ы Е И Т Е Х Н И Ч Е С К И Е Н А У К И

МАТЕМАТИКА. ФИЗИКА. ТЕХНИКА.

Отаров А.О., Умарова Х.У. Некоторые способы вычисления кратных корней конечномерных нелинейных уравнений с повышенной точностью …………………………………………………………	7
Нуржанов О.Д., Курбанбаев О.О., Орынбаев П.Р. Приближенное решение краевой задачи для интегро-дифференциальных уравнений типа вольтерра с разделяющимися граничными условиями ……..	12
Абдикамалов Б.А., Тагаев М.Б., Статов В.А. Радиационные эффекты в контактах металлов с фосфидами индия и галлия …………………………………………………………………………	17
Бекиев А.Б., Утемуратов Р.Б. О решении одной обратной задачи для уравнения четвертого порядка с нелокальными условиями ………………………………………………………………………	20

ХИМИЯ. ТЕХНОЛОГИЯ БИОЛОГИЯ. ГЕОГРАФИЯ

Таңирбергенов Б., Даулетова Ж. Химиялық элементлердиң дәўирлик системасы	24
Кенжаев Д.Р., Тураев Х.Х., Джалилов А.Т., Бекназаров Х.С., Нуркулов Ф.Н. Синтез и исследования фосфорсодержащих минеральных олигомерных антипиренов для древесины ………..................................	26

ЭКОНОМИКА. ФИНАНС.

Сариев Қ.Р Қорақалпоғистон Республикаси саноат тармоқларидаги асосий тенденцияларнинг иқтисодий-статистик таҳлили ……………………………………………………………………………...	29
Халмуратов Қ. Хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий фаоллигини оширишда солиқ имтиёзларини такомиллаштириш	33
Абдуллаев У. А. Алгоритм и математическая модель прогнозирования ВРП Республики Каракалпакстан	35
Қудияров К. Р., Мамутова К. М. Иқтисодиёт барқарорлигини таъминлашда корхоналар молиявий ресурсларини шакллантириш ва солиқ механизмини такомиллаштириш	37
Қалимбетов Х., Шамшетова Д. Фермер хўжаликларида қўшимча тармоқлар фаолиятини йўлга қўйишнинг ташкилий ва иқтисодий асослари	39
Саъдуллаева Г. С. Ўзбекистонда таълим хизматлари бозорининг ўсиш тенденциялари	42
Шарахметов Ш.Ш. Актуальные проблемы современного менеджмента в Республике Узбекистан …….	45

ОБРАЗОВАНИЕ. МЕТОДОЛОГИЯ. ПСИХОЛОГИЯ

Рахимов З. Т. Бўлажак касб таълими ўқитувчиларини креативлигини оширишда таълимнинг фаол ва ривожлантирувчи усулларидан фойдаланиш зарурияти ……………………………………………………...	47
Жуманиязова И. К. Инсультга чалинган беморларга психологик ёрдам кўрсатишнинг усуллари	50
Матжанов Н.С. Умумий ўрта таълим мактаблари физика дарсларида квант физикани ўқитишнинг методологик асосларини ўрганиш …………………………………………………………………………	53
Бабаджанов Ф. К. Олий таълим муассасасининг рейтинги ва имижи муносабати ………………………..	55
Mamutova G.Sh. Bo`lajak matematika o`qituvchisining axborot-kommunikativ kompetentligini rivojlantirishda pedagogik amaliyotning ahamiyati ……………………………………………………………………………..	59
Айтымбетов Н.З. Лаборатория машғулотларида интегратив ёндашувда математик моделдан фойдаланиш …………………………………………………………………………………………………	61
Ходжаева Г., Жиемуратова Г. “Африка материгиниң географиялық орны ҳәм оның үйрениліў тарийхы” темасын үйрениўде әмелий жумысларды шөлкемлестириўдиң әҳмийети	64
Уразбаева Р.Дж. “Жаңа тарийх” пәнин жаңаша оқытыў – заман талабы	66
Utemuratov M. A. Huquqiy fanlarni o‘qitishda innovatsion yondoshuvning nazariy masalalari ………………..	68
Альджанова Г. А. Анализ современных тенденции развития образования в Узбекистане и за рубежом ..	70
Хўжаев М. О. Педагогика таълими муассасаларида ғоявий-мафкуравий компетентлиликни ривожлантириш технологияси	72
Махмудова М. М. Олий ўқув юртлари талаба қизларининг жисмоний ривожланганлиги ва жисмоний кўрсаткичларини таҳлил қилиш	76
Халилов Ф.Н. Миллий ифтихор ғоялари руҳида тарбиялашда адабиёт ва санъатнинг ўрни	79
Уразалиева Г. Гендер назарияси ва хозирги замон ………………………………………………	81

ИСТОРИЯ. СОЦИОЛОГИЯ. ФИЛОСОФИЯ. ЮРИСПРУДЕНЦИЯ.

Сейтимбетов М.К. Уллы Жипек Жолы тарийхының илимий изертлениўи тарийхынан	85
Қдырниязов О. -Ш. Жанубий Оролбуйи худудида илк ўрта аср шаҳар маданиятининг ривожланиш тарихи ..	88
Сайпов С. Т. Роль Великого Шелкового пути в развитии керамических изделии в средневековом Южном Приаралье …………………………………………………………………………………………………..	91
Отегенов Х.М. 1916-йилги халқ қўзғолони тарихи буйича адабиётларга таҳлил ………………………........	95
Мадреймов Е. Урыстан кейинги жыллардағы Қарақалпақстан аўыл хожалығы тарийхынан	98
Бердалиев Н. Ш. Глобаллашув ва маънавий хавфсизлик	101
Маткаримова С.М. *Х*оразм воҳасида қандолат махсулотларини ишлаб чиқариш ва бу борада шаклланган анъаналар ………..	104
Комилов А. Б. Прокуратура органларида тадбиркорлик субъектларини ҳимоя қилишнинг ташкилий асосларини ривожлантиришнинг айрим масалалари	106
Мадумаров Т.Т. Микрокредит ташкилотининг бир тури сифатида ломбардларнинг ривожланиш босқичлари ..	109
Реймова З. А., Жолдасбаев Б. Пуқаралар жыйыны баслығын (ақсақалын) сайлаў өткериўди шөлкемлестириўдиң ҳуқықый тийкарларын жетилистириў мәселелери	112
Караманова Г. Тарихчи мутахассисларни тайёрлаш масъулияти	115
Бердимуратов Н.М. Общее и особенное в проявлении коррупции на современном этапе развития общества	118
Заретдинова Н. К. Жаслар сиясатында социометриялық методтың әҳмийети	121
Жоллыбекова И. Б. Реформы международного сотрудничества республики каракалпакстан при решении проблему Аральского моря	124
Эшматова Ф.Ф. Халқаро парламент ташкилотлари фаолиятининг умумназарий масалалари …………………..	126
Юнусов Ш.Т. Теоретико-методологические подходы к менеджменту развития международного сотрудничества высших образовательных учреждений ………………………………………………………	129
Таңирбергенов С.Б. Проблемы установления содержания понятия "Экологическое законодательство"	132
Худайбергенов Ҳ. Хоразм воҳаси анъанавий кулолчилигида маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ўзига хос хусусиятлари	134
Турганов Б. К., Сейфуллаев А. С. Хоразмнинг сўнгги ўрта асрлардаги тўқимачилик ҳунармандчилиги	137
Матжанов И. Жынаят процесинде жарасыў ҳаққында ислерди алып барыўда адвокат және медиация тәртиби	140
Утегенов О. Д. Жамоат экологик назоратини амалга ошириш тартибининг юридик тавсифи	142
Аллеков Б.Е. Жиноий йўл билан топилган мулкни олиш ёки ўтказишнинг субъектив белгилари	145

ФИЛОЛОГИЯ. ЖУРНАЛИСТИКА

Дәўлетова У. Қаҳарманлық дәстанлардағы әскерий лексика	148
Каландарова Г. Н . Лексические и орфографические варианты экзотизмов тюркского происхождения в современном русском литературном языке ……………………………………………………………...........	151
Abdullaev H. D. Romanda diologning psixologik funksiyasi ……………………………………………………...	153
Badirova D.A. Inglis tilinde basqa sóz shaqaplarinin' feyilge ótiw qubilisi …………………………………………	156
Пирниязова А.Қ. И. Юсуповтың «Сейдан ғаррының геўиши» гүрриңинде фразеологизмлердиң қолланылыў өзгешеликлери ……………………………………………………………………………………...	158
Досжанова Г. Д. Текст компонентлерин байланыстырыўшы қураллар	161
Эркинов С. Э. Основы теории терминологического поля относительно военно-профессиональной языковой сферы …………………………………………………………………………………………..........................	164
Зайрова Қ.М. Қарақалпақ тилинде «Көк» лексемасының семемалары ҳаққында	167
Данияров Б. Х. Ўзбек тили синонимлари изоҳли луғатида маънодош бирликлар тавсифи	170
Ержанова Д. Қ. Ибрайым Юсупов поэмаларында метафоралардың қолланылыўы ……………………………	174
Очилов Н. К. Бахшилар репертуарида терма ижодкорлигининг кучайиб бориш омиллари	176
Otarbaeva F. I.Yusoptíń "Duzlí samallar" atlí poeziyalíq toplamínda ekologiyaliq mashqalalardíń súwretleniwi	178
Суярова Н. Ўзбек тилшунослигида метафора тушунчасининг урганилиши	181
Машарипова Т.Ж. Публицистикалық интертекст қурамы: спатиумтекст ҳәм хронотекст	184
Каллибекова Г.П. Газета тилинде метонимияның әҳмийети	190

ЮБИЛЕЙ

Алланазаров Д.Т. Биринши қарақалпақ композиторы	193
Пирниязов С. Архитектор-кәсибинен камал тапқан инсан	195

АЛЫМ ЕСТЕЛИГИ

МУХАММЕД-ШАРИП ҚЫДЫРНИЯЗОВ	197

«Бердақ номидаги Қорақалпоқ Давлат Университети Ахборотномаси»

журналига мақола чоп этишга бўлган талаблар

1.«Бердақ номидаги Қорақалпоқ Давлат Университети Ахборотномаси» журналига мақолалар қорақалпоқ, ўзбек, рус, инглиз тилларида қабул қилинади.

2. Мақолалар муаллифлар имзоси қуйилган ҳолда, электрон версияси билан иккита қоғоз нусхада топширилади.

3. Мақолада УДК ёки ББК, қорақалпоқ, ўзбек, рус, инглиз тилларида резюме ва калит сўзлар берилади.

4. Мақола 8-10 варақдан кам бўлмаслиги, 14 шрифтда Times New Romanда, математик формулалар Eduation Editorда белгиланган муҳаррирлик формуласи билан киритилиши шарт. Мақола матни 1,5 интервалда, юқоридан 2 см, пастдан 2 см, чап томонидан 2 см, ўнг томонидан 2 см. қолдирилиб ва стандарт (210х295 мм) қоғозга босилади.

5. Мақолага мазкур соҳа мутахассисларидан иккита тақриз ва нашрга тавсия қилиш бўйича кафедра мажлиси (лаборатория) экспертизаси баённомасидан кўчирма қўшиб топширилади *(Муассасанинг ходимлар бўлими томонидан тасдиқланган бўлиши шарт).*

6. Мақола ичидаги иқтибослар рақамлар билан квадрат қавс ичида берилади. Биринчи рақам манбани, иккинчи рақам манба бетини билдиради. Масалан [1.5].

7. Мақолада фойдаланилган мисол, кўчирма, маълумот, манбаларнинг аниқлиги ва тўғрилигига мақола муаллифи жавобгардир.

8. Фойдаланилган адабиётлар рўйхатига ОАК талабларига биноан: муаллиф исми шарифи, адабиёт номи, нашриёт ўрни, номи, йили, бети тўлиқ кўрсатилади. Журналдан олинган адабиётларда муаллиф исми, нашри, мақола, журнал номи, йили, сони, бетлари кўрсатилади.

9. Мақола тузилиши шартли равишда: қисқача кириш, тадқиқотнинг асосий қисми ва хулосадан иборат бўлиши керак. Барча мақолалар тақризга, экспертизага юборилади. Мазмуни ва ёзилиши талабга жавоб бермайдиган мақолалар нашр қилинмайди. Топширилган илмий мақолалар муаллифларга қайтарилмайди.

10. Муаллифларнинг иш ўрни, лавозими, илмий даражаси, уй манзили, телефонлари мақола охирида кўрсатилади.

11. Мақола мавзуси, муаллифнинг исми, шарифи ва фаолият олиб борадиган ташкилот номи шартли равишда 4 тилда қорақалпоқ, ўзбек, рус, инглиз тилларида берилади.

«Бердақ номидаги Қорақалпоқ Давлат Университети
Ахборотномаси» журнали тахририяти.